

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

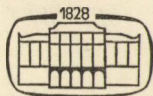
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXIV. KÖTET

I. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1975

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

NOVÁK ZOLTÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488). Külföldön terjeszti a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat, H—1389 Budapest, Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.
Acta Historiae Artium szerkesztősége: Egyetem Művészettörténeti Tanszék
1052 Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.
Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Úri utca 51—53.

A MAGYAR—SZOVJET TUDOMÁNYOS ÉS MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS 25 ÉVES ÉVFORDULÓJA

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1974. szeptember 18-án — a Magyar Tudományos Akadémián rendezett tudományos ülészak keretében — osztályülést tartott. Az osztályülésen Ju. V. Bromlej akadémikus, a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság szovjet tagozatának elnökhelyettese a Szovjet Tudományos Akadémia elnökségének megbízásából nyújtotta át a Szovjet Tudományos Akadémia fennállásának 250. évfordulója alkalmából létesített emlékplakettet Pach Zsigmond Pál akadémikusnak, az MTA Történettudományi Intézete igazgatójának, a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság magyar tagozata elnökének a magyar—szovjet történettudományi együttműködés fejlesztésében elért kimagasló eredményeiért.

Az osztályülés tudományos ülészakát Mátrai László akadémikus, osztályelnök nyitotta meg, majd meghallgatták Pach Zsigmond Pál akadémikus „A szovjet és a magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbbépítése”, A. P. Okladnyikov—Ju. V. Bromlej akadémikusok „A szovjet és a magyar történészek együttműködésének alapvető szakaszai és irányai a háborút követő években”, Niederhauser Emil, a történettudományok doktora „A Szovjetunió történetének problémái és azok megoldása a magyar történettudományban”, valamint T. M. Iszlamov, a történettudományok doktora „A Magyarország történetével kapcsolatos problémák és megoldásuk a szovjet történettudományban” című előadásokat.

Az osztályülés tudományos ülészakának anyagait az alábbiakban közöljük.

MÁTRAI LÁSZLÓ

Tisztelt hallgatóim, kedves elvtársak!

Közéletünknek immáron hetek óta egyik jelentős eseménysorozata a szovjet—magyar műszaki és tudományos együttműködési egyezmény 25. évfordulójának megünneplése. Most Akadémiánk keretei között a szovjet és a magyar tudomány jeles képviselői tárják a nyilvánosság elé ennek a negyedszázadnak világviszonylatban sem lebecsülhető eredményeit.

Érthető és természetes, hogy ma, a tudományos-technikai forradalom idején a műszaki és a természettudományok fejlődése kapja a legnagyobb hangsúlyt. De hiba volna, ha a szovjet tudomány eredményeivel való megismerkedést, ezeknek az eredményeknek felhasználását és továbbfejlesztését erre a térre korlátoznánk, és nem próbálnánk meg annak felmérését, mit jelentett ez a korszak a társadalomtudományok, szélesebben ideológiai fejlődésünk számára. Hiszen arról van szó, hogy — persze nem egyedül, de nem is utolsósorban — ennek az egyezménynek, a keretei közt kibontakozott együttműködésnek köszönhető, hogy a marxizmus—leninizmus, a természet és a társadalom törvényeinek tudományosan megalapozott felismerése a magyar társadalomtudományok terén is a kutatás alapjává, elengedhetetlen módszerévé vált. Ha a felszabadulás utáni első években a marxista—leninista világnézet, a marxista—leninista tudományosság még nem volt tudományos életünkben, és azon belül is a társadalomtudományok művelői körében, általánosan és egyértelműen elismert, az azóta eltelt évtizedek, általánosságban és minden tudósunk saját munkája, tapasztalatai révén, behozták ennek az elméletnek, alkotó, elmélyült alkalmazásának termékenységét.

Különösen érvényes ez a történettudomány vonatkozásában, hiszen a társadalomtudományok körében azoknak a sorába tartozik, amelyek különösen érzékenyek a társadalmi fejlődés és a politika kölcsönhatásaira, a ma már világméretben folyó osztályharc újabb és újabb fejleményeire.

Történettudományunkat ennek a 25 évnek a során áthatotta, átformálta, a korábnál jóval magasabb szintre emelte a marxista—leninista történet-szemlélet, a történelmi materializmus elmélete. És abban, hogy ez így történt, elhatározó szerepe volt a szovjet történettudománnyal való megismerkedésnek, a szovjet történettudomány tanulmányozásának, eredményei átvételének. Történéseink a szovjet példa nyomán ismerték fel, hogy a történettudománynak a haladást kell szolgálnia, a jelent, napjaink társadalmi fejlődését, éppen azzal, hogy a múlt tanulságait, a társadalmi haladás sokszor buktatókon és megpróbáltatásokon keresztül, de végső fokon mindig győztes útját mutatja be. Megtanulták azt, hogy a történelmi eseményeket pártosan, éppen a haladás, az élenjáró osztály szempontjából vizsgálják. És megtanulták azt is, hogy a történelmi *valóságot* vizsgálják és ábrázolják, hogy ne későbbi korok mércéjével és szempontjaival közelítsék meg, hanem minden korszakban azt nézik, mit jelentett *akkor* a haladás, és milyen erők álltak mellette, milyenek ellene.

Az elméleti, elvi tanulságok mellett pedig arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a szovjet történettudomány eredményeinek megismerése a Szovjetunió népeinek a múltját, a magyar nép történetével sokszor összefonódó sorsát is közelebb hozta nemcsak történéseink, hanem az ő munkájuk révén a legszélesebb rétegek számára is. A magyar történettudomány ezzel járult hozzá a népeink közti barátság, a szoros együttműködés megszilárdulásához.

Sokat kaptunk a szovjet történettudománytól. De talán nem szerénytelenség, ha arra hivatkozunk, hogy nemcsak kaptunk. A szovjet és magyar történészek közt az évek során olyan termékeny együttműködés, kölcsönhatás bontakozott ki, amely mindkét fél számára gyümölcsöző volt.

Engedjék meg, hogy ezeknek a gondolatoknak a jegyében mai tudományos ülészekünköt megnyissam.

A SZOVJET ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KAPCSOLATAINAK JELENTŐSÉGE, EREDMÉNYEI, TOVÁBBÉPÍTÉSE

PACH ZSIGMOND PÁL:

Engedjék meg, hogy egy szubjektív emléikkel kezdjem.

1948-ban történt, egy derült őszi napon. Mint egy új egyetem újdonsült tanára, megtisztelő meghívást kaptam egy ünnepi ebédre; közoktatásügyi miniszterünk adta: nagyrabecsült vendég, Borisz Dimitrijevic Grekov akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnöke, a moszkvai Történettudományi Intézet igazgatója tiszteletére. Megilletődöttséget éreztem, amikor bemutattak a lobogó ősz hajjú, acélkék tekintetű, higgadt biztonságot sugárzó idős férfinak. Megilletődöttséget éreztem — szinte ahhoz fogható, amelyet négy évvel korábban, 1944 őszének egy ugyancsak derült fényű napján, amikor több száz kilométerre távol Budapeستől, először láttam meg egy csillagos sapkájú szovjet katonát, majd nyomában sok százat, sok ezret — tankokon, szekereken, gépkocsikon: a Magyarország felszabadítására indulókat. Az volt első közvetlen találkozásom a szovjet emberrel — emez első személyes találkozásom a szovjet történettudománnyal.

Az ebédet követően a jelenlevő történészeknek módunk volt Grekov akadémikussal külön is szót váltani. „Önök magyarok — mondta — mindig nagy jelentőséget tulajdonítottak, s most is, a történettudománynak. Látszik ez abból is — folytatta enyhe mosollyal —, hogy az elmúlt években is, jelenleg is történettudós képviseli Moszkvában követként, politikusként az Önök hazáját”, Szekfü Gyula és Molnár Erik. Majd kis szünet után, elkemolyodva: „Persze ezen nincs is csodálnivaló. Történettudomány és politika más-más dolog, de nem lehetnek meg egymás nélkül. Csak az a kérdés, milyen történettudományról és milyen politikáról van szó.”

Hogy mit jelent számunkra a szovjet politika, azt 1944 őszének—1945 tavaszának hónapjaiban a felszabadult magyar nép százezrei-milliói értették meg, vagy kezdték megérteni. Hogy mit jelent számunkra a szovjet történettudomány, azt voltaképp csak ekkor, 1948 őszén kezdtük ízlelgetni. Mert a követő napokban Grekov három előadást tartott nálunk: az orosz állam kialakulásáról, a kijevi kultúráról és az európai parasztság története általános törvényszerűségeiről. Ezek az előadások sokszorosítva magyarul is megjelentek, és jelentős hatást gyakoroltak a magyar történészek elég széles körére, akik közül számosan csak ezek révén kezdtek ismerkedni a szovjet történettudo-

mány eredményeivel, módszereivel, problémáival — csak most szerezték első ízben benyomásokat arról, hogy a magyar történelem kérdéseinek vizsgálatában hogyan lehet ezeket az eredményeket és módszereket felhasználni —, hogy a problémák nagy része egybeesik vagy összefügg a magyar történetkutatás előtt is tisztázásra váró feladatokkal.

Grekov előadásából kaptunk ízelítőt sokan először a parasztság történetének olyan tárgyalásából, amely — a tőkés földjáradék eredetéről adott marxi elemzés alkalmazásával — a feudális járadék formaváltozásaihoz kapcsolta a középkori agrárfejlődés törvényszerűségeit; az ő előadásából hallottunk többben először az ún. második jobbgátság engelsi tézisééről, mint a XVI—XVII. századi kelet-európai agrárstruktúra fő jellemzőjéről. Grekov előadásának, majd főképp a következő években az oroszországi parasztság feudalizmus kori történetéről szóló fundamentális monográfiájának és más szovjet szerzők könyveinek megismerése (közvetlen szövegszerűséggel bizonyítható ez) jelentős mértékben járult hozzá, hogy már az 1950-es évek első felében érdemleges munkák láttak napvilágot nálunk is a magyar parasztság történetének különböző szakaszairól.

És kiterjesztőleg is bizvást elmondhatom: a szovjet történettudománnyal való kapcsolatok létrejötte, a szovjet történetkutatás eredményeinek kezdődő s fokozódó megismerése sarkalatos feltétele volt a marxista—leninista magyar történetírás kibontakozásának és fejlődésének — olyan feltétele, amelynek hiányában ez a fejlődés nyilván csak sokkal később, jóval több nehézséggel és buktatóval indulhatott volna meg. Hiszen elsősorban éppen a szovjet történettudomány mutatta meg számunkra — kiemelkedő nagyjai és sokezres, magas színvonalú kutatógárdája —, hogyan kell konkrétan alkalmazni a történelmi materializmus elveit és módszerét egy adott ország történetére.

Grekovval és intézeti helyettesével, később az igazgatói székben utódjával, a kitűnő Arkagyij Lavrovics Szidorovval való kapcsolataink a budapesti látogatást követően is fennmaradtak. Amikor egy évvel később létrejött a mi Történettudományi Intézetünk is, tudományszervezés és tudományos tervezés dolgában is merőben új feladatok elé kerültünk. Sokunk előtt emlékezetes, mit jelentett ebben a helyzetben számunkra, tevékenységünk megalapozásában, a Vesztnyik Akagyemii Naukban megjelent elemző ismertetés a SzUTA Történettudományi Intézetének munkájáról és Grekov akadémikusnak hozzánk intézett levele az idevágó kérdésekről. Ezek a megnyilatkozások többek közt új kutatásszervezési módszerek kialakítására ösztönöztek: az egyéni és kollektív munka gyümölcsöző összekapcsolására, a munkaközösségi forma alkalmazására — egyben annak az alapelvnek a figyelembevételével, hogy a tudományos alkotás a mi szakmánkban végső soron csakis egyéni elmélyülés, egyéni munka terméke lehet. Ezek a megnyilatkozások világossá tették azt is, hogy szovjet testvérintézményünk tevékenységében fontos helyet foglalnak el az általánosító jellegű összefoglaló művek, ezek között nagyszabású tankönyvso-

rozatok. Ez is közrejátszott benne, hogy már 1951-től nekikezdünk a magyar történelem egyetemi tankönyvsorozatának előkészítéséhez. Itt is nélkülözhetetlen támaszunk volt a szovjet történettudomány. Amikor kidolgoztuk a tankönyvsorozatra vonatkozó szerkesztési, felépítési elveket, a kronológiai tárgyalás és az elvi kérdések összekapcsolásának módjait, akkor a szovjet tankönyveket konzultáltuk. Amikor folyamatosan megvitattuk egyes tankönyvköteteink periodizációját és tematikáját, akkor a Szovjetunió népei történetének periodizációjáról lefolytatott vita szempontjait, tanulságait, problémafelvetéseit is gyümölcsöztetni próbáltuk — azét a vitáét, amely már akkor felhívta a figyelmet, hogy a történelem szigorúan egyoldalú, egyszempontú korszakolása nem foghatja át a történeti élet sokszínű valóságát, hanem az alap, a politikai és ideológiai fölépítmény és az osztályharc változó jelenségeit együttesen kell szem előtt tartani.

*

A Grekov-látogatást követően vagy öt évvel fontos állomásához érkezett a szovjet—magyar történészkapcsolatok fejlődése. Az időpont: 1953 júniusa, a színhely Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia díszterme. Ülésznek a magyar történészkongresszus. A padosorokban a Szovjetunió, a népi demokratikus országok történettudományának képviselői, magyar történetkutatók — tanárok, egyetemi hallgatók. A pulpituson a szovjet történettudomány egy másik nagy öregje, Jevgenyij Viktorovics Tarlé áll. A nemzetközi híru tudós, akinek Napóleonját világszerte ismerik, sok nyelven, számos kiadásban; a szovjet hazafi, aki a Nagy Honvédő Háború éveiben tollát, tudását, írásművészetét közvetlenül a fasizmus elleni harc szolgálatába állította. Igen, történettudomány és politika más-más dolog, de mélyek és szorosak a kapcsolataik. ... Tarlé tartja hát előadását, áradó lendülettel; színes, izgalmas, ragyogó fordulatokba fonva fontos elvi kérdéseket csakúgy, mint bizonyító forrásadatokat. Mellette egy ifjú magyar történész jegyzi a sebesen pergő mondatokat, hogy aztán adekvát magyar fordításukat adja.

Tarlé akadémikus kétszer is föllépett a kongresszus nyilvánossága előtt. Egyik felszólalását az ülészak egyik fő témaköréhez, függetlenségi küzdelmeink méltatásához, jelesen a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolta, amelynek éppen akkor ünnepeltük megindulása harmadfélszázados évfordulóját. Másik föllépésének, terjedelmes előadásának tárgya — az 1514. évi magyar parasztfelkelés — nem illeszkedett közvetlenül a kongresszus tematikájába.

„A világtörténelem annaleseiben az 1514. évi magyar felkelés úgy szerepel, mint a feudális életforma és az egész jobbágyrendszer ellen a középkor végén indított három legnagyobb parasztmozgalom egyike” — kezdte előadását Tarlé, az egy évtizeddel utóbbi német parasztháborúra s a csaknem száz esztendővel későbbi Bolotnyikov-felkelésre utalva. „Így hát a magyar felkelés-

nek — folytatta — óriási szerepet kell tulajdonítanunk a jobbágysorba döntött vagy jobbágyságba kerülő tömeg nagy forradalmi tiltakozásának történetében.” S így fejezte be: „A szovjet történészeknek jól esik, hogy magyar elvtársaival folytatott beszélgetése révén megemlékeznek a magyar parasztháború hőseiről, akik életüket az elnyomott osztály szabadságáért folytatott harcnak áldozták.”

A történészkongresszuson számos méltató szó, de jó néhány találó kritikai megjegyzés is elhangzott a magyar történészek tevékenységéről, barátaink, szovjet kollégáink részéről. Most visszatekintve, már látjuk, hogy Tarlé akadémikus föllépése tartalmazta — közvetett formában — az egyik legfontosabb kritikát. Hogy a magyar parasztháborúról szóló előadása kissé „kilógott” kongresszusunknak egyébként szép, történelmi kutatásaink fő irányait szélesen és érdemien tárgyaló, függetlenségi és szabadságharcos hagyományainkat különösen gazdagon prezentáló napirendjéből, annak tudható be, hogy a tárgysorozatból hiányzott, illetőleg csak a XIX. század végétől, XX. század elejétől jelent meg olyan témacsoport, amely történelmünk osztályantagonizmusaira és osztályharcaira koncentrált volna. Az ötvenes évek első felébeni történetírásunk egy olyan szemléleti gyengéjéről volt itt szó, amelyre csak néhány évvel később mutatott rá élesen a hazai önkritikus elemzés. És még egy dolog: azzal, hogy Tarlé a magyar 1514-et a német 1525, az orosz 1606 széles horizontjába állította — a magyarországi fejlődésre vonatkozó forrásbázisának a honi kutatásnál szükségszerűen korlátozottabb volta ellenére — új szempontok, új összefüggések felismeréséhez segített hozzá — olyanokéhoz, amelyeknek a közelmúltban, amikor az 1972. évi Dózsa-évforduló tudományos megünneplésére készültünk, és az 1953-ban tartott Tarlé-előadást fellapoztuk — még mindig termékenyítő hasznát láttuk.

S megint kiterjesztőleg is fogalmazhatok: világtörténelmi távlatokban látó és gondolkozó szovjet történészek, Tarlé, Koszminszkij, Szkázkin, Hvosztov, Szidorova és mások művei számottevő mértékben járultak hozzá, hogy a következő évek folyamán fokozatosan kitörjünk történetírásunknak egy másik, még a polgári korszaktól örökölt beidegzettségéből: a szakmai köreinkben utóbb hungaro-centrikusnak nevezett provinciális szemléletből; hogy a magyar történelem közép-kelet-európai, összeurópai, egyetemes történelmi perspektívában való művelését történettudományunknak úgyszólván általánosan elfogadott metodológiai elvévé tegyük, többek közt a marxista összehasonlító történelmi módszer alkalmazásának is, nem csekély ellenállás leküzdésével, polgárjogot szerezzünk.

*

Az 1953. évi történészkongresszuson volt módunk a szovjet történettudomány egy másik jeles alakját, azóta sajnos ugyancsak eltávozott személyiségét is közvetlenül megismerni. Anna Mihajlovna Pankratovára gondo-

lok — akinek híre-hatása szintén jócskán megelőzte a személyes találkozást. A Szovjetunió történetéről írt háromkötetes összefoglalása, az oroszországi munkásosztály és munkásmozgalom fejlődésének számos problémájáról írt tanulmányai akkor már széles körben ismeretesek voltak. Többen jól emlékezünk arra is, amit Grekov írt vele kapcsolatban, már idézett levelében — válaszolva egyik kérdésünkre, amellyel (bizony kissé naiv módon és sematikusán) azt tudakoltuk: lehet-e a munkaversenyt megvalósítani a történettudományi kutatómunkában. „Igen, hogyné; lehet versenyezni a történetírásban is — körülbelül így hangzott Grekov válasza; magam is versenyben vagyok egy kollégánommal. Ő az orosz munkásosztály történetének megírására vállalkozott, magam az orosz parasztságéra. Az én könyvem már kiadásra került, az övé még nem — idő dolgában tehát megnyertem a versenyt. Ez azonban még vajmi keveset jelent a tudományban.”

Nagy volt hát a várakozásunk Pankratova akadémikus közreműködése iránt: s a valóság be is váltotta ezt. Szuggesztív egyénisége szinte rányomta bélyegét kongresszusunkra. Nemcsak az 1905—1907. évi orosz forradalom nemzetközi jelentőségéről szóló magisztrális előadásával, hanem széles áttekintésével, érdemi tanácsaival, rendkívül gyorsan reagáló kritikai megjegyzéseivel. Számos kutatási témajavaslatja között — amelyek egészen a kapitalizmus keletkezésének, az eredeti tőke felhalmozásának az Elbától keletre eső országokban való közös vizsgálatáig nyúltak vissza — első helyre a munkásosztály, a munkásmozgalom, a munkáspártok történetével kapcsolatos közös kérdések megoldását állította, mint ami — úgymond — „több, egymás után következő történésznezmedéknek is feladata lesz”. Nem egy kritikai észrevétele között pedig a felszabadulással induló fejlődésünk történeti kutatásában való elmaradásunkat emelte ki: „Nem tudom, helyes-e az a vélemény, amely kialakult bennem, de úgy látom, hogy a magyar történészek nem kellő mértékben összpontosítják figyelmüket a magyar történelem legutóbbi korszakának feldolgozására”. Bíráló megjegyzéseihez ugyanakkor a bolsevik szerénységével sietett hozzátenni: „Egyes elvtársak hajlandók felnagyítani a szovjet történettudósok szerepét; mintegy tanítókként képzelik el őket, ami természetesen helytelen. Mi nem tanítók vagyunk, hanem elvtársak, fegyvertársak, akik közös erővel, közös fegyverrel kívánunk harcolni a közös ellenség ellen, a közös célért: népeinknek a szocialista világszemlélet szellemében való neveléséért.”

Ahhoz, hogy a Pankratova által első helyen javasolt témákban lendület vegyen a kutatómunka Magyarországon is, a következő évek során meg is értek, ki is bontakoztak a kedvező feltételek. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa nyomán, a személyi kultusz kiküszöbölése, a dogmatizmus és voluntarizmus leküzdése, egyben a határozott és elvszerű fellépés a revizionista és burzsoá-objektivista tendenciákkal szemben — a kétfrontos eszmei harc megvalósítása a Magyar Szocialista Munkáspárt poli-

tikájában — mindez együtt megteremtette a magyar forradalmi munkásmozgalom történetére, a munkásosztály, a párt történetére vonatkozó tudományos kutatások fellendülésének fő feltételét. Ugyanez áll a hazánk felszabadulását követő forradalmi átalakulás és szocialista fejlődés történeti vizsgálatának eszmeileg és politikailag ugyancsak különlegesen fontos, egyben rendkívül nehéz és felelősségteljes jelenkor-kutatási munkálataira. A politikai és tudománypolitikai feltételek kedvező alakulása az utóbbi másfél évtizedben, valamint a felszabadulást megelőző korszakok tudományos vizsgálatában elért előrehaladás képezi reális alapját annak, hogy ma már nemcsak a kutatás szükségességéről, de érdemi lehetőségeiről is szólhatunk; a korszak — bár még korántsem eléggé széles, de — magában kialakult kutatógárdájára is utalhatunk.

Ebben a fejlődésben pedig nemcsak közvetve, hanem közvetlen konkrét-sággal is bennefoglaltatnak a szovjet történettudománnyal való kapcsolataink gyümölcsei. Az új magyar történetírás kutatógárdájának kifermálódásában, személyi feltételeinek kialakulásában rendkívül nagy szerepe volt ezeknek a kapcsolatoknak. Az ellenforradalmi korszakban Magyarországot elhagyni kényszerülő és szovjet földön második hazájukra találó magyar kommunisták között történészek is voltak, akik már akkoriban megismerték a szovjet történettudomány elveit, módszereit, eredményeit, s akik a felszabadulás után hazatérve, az itthon illegitásban működő marxista historikusokkal, teoretikusokkal együtt, sokat tettek a magyar történettudomány megújulásáért és fejlődéséért. Az 1940-es évek végétől, az 1950-es évek elejétől pedig szervezett formát öltött a szovjet—magyar együttműködés a felsőoktatásban, a tudományos kádernevelésben is. A Szovjetunió egyetemlein, főiskoláin, tudományos intézeteiben kiképzett történészhallgatók, aspiránsok, ösztöndíjasok értékes és jelentős hányadát teszik ki annak a felszabadulás után felnövekedett, tekintélyes részében fizikai dolgozó családokból származó, új történészgenerációnak, amely — honi egyetemeken is gyakran szovjet tankönyvekből, esetenként szovjet vendégprofesszoroktól tanulva — a mai magyar történettudomány kutatói állományának immár törzsét alkotja — főként éppen a munkásmozgalom, a párttörténet, a népi Magyarország létrejötte és fejlődése tanulmányozásában.

S ezekben a témakörökben tudományos együttműködésünk egyik konkrét formája éppen azzal az átfogó jelleggel valósult meg, ahogy azt annak idején Pankratova elvtársnő javasolta. A szocialista országok tudományos akadémiái 1962. évi értekezletének ajánlása alapján létrejött a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetével, nemzetközi hatásával foglalkozó, többoldalúan együttműködő problémabizottság, amely azóta Minc akadémikus vezetésével, a szocialista országok történészei, köztük a magyar historikusok aktív közreműködésével egyre jobban kibontakoztatta tevékenységét. Az 50. évforduló alkalmával, 1967-ben Moszkvában tartott nagyszabású ülészakot, amelynek

két vaskos kötetben megjelent előadásai impozáns tablót adnak a Nagy Október nemzetközi jelentőségéről, a proletár internacionalizmus eszméje gyakorlati válásának folyamatáról. A közelmúlt esztendőekben a problémabizottság munkája tovább szélesült és fokozatosan kiterjedt a közép-kelet-európai országok, köztük Magyarország felszabadulás utáni forradalmi átalakulásának vizsgálatára, a szocialista építés tapasztalatainak elemzésére, általánosítására. A problémabizottságban együttműködő szovjet, magyar és más baráti országbeli történészek arra összpontosítják erőfeszítéseiket, hogy bemutassák az általános törvényszerűségeket a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban — azokat, amelyek elkerülhetetlenül jelentkeznek *minden* szocialista forradalomban, elemezve egyben az osztályviszonyok országokénti különbségeit, a nemzeti feltételek, a politikai és kulturális örökség sajátos vonásait. A munka eredményeként jelentős mértékben előrehaladt a „Lenin és az Októberi Forradalom történelmi tapasztalata. A szocialista forradalom közös törvényszerűségei” c. tanulmánygyűjtemény előkészítése, amely a gazdasági-társadalmi, politikai és tudati fejlődés átfogó kérdéseit vizsgálja az utolsó félévszázadban, többek között a hazafiság és nemzetköziség szerves egységét, és gyökeres ellentétét a nacionalizmussal és nemzeti közömbösséggel.

Mind szorosabban kapcsolódik a bizottság tevékenységéhez az a már korábban megindult kutatómunka, amely a Szovjetunió népei és a magyar nép közös forradalmi hagyományainak feltárását tekinti feladatának. Az eddigi eredményeket az a két nagyszabású dokumentumkiadvány reprezentálja, amely — szovjet és magyar historikusok, levéltárosok, hadtörténészek összefogása révén — bemutatja a magyar internacionalisták részvételét az oroszországi proletárforradalomban és polgárháborúban, illetve az oroszországi internacionalisták szerepét az 1918—1919. évi magyarországi forradalmakban. A két kiadvány orosz és magyar nyelven Moszkvában, illetve Budapesten egy időben látott napvilágot.

Legújabb kori történetünk tudományos kutatásának fellendülését persze részben a megelőző korszakok történelmi vizsgálatában elért előrehaladás alapozta meg. Ez érlelte meg annak feltételeit is, hogy az 1960-as évek második felében az egyetemi tankönyvsorozat után, s annak utolsó köteteivel párhuzamosan újabb nagy kollektív vállalkozásra: Magyarország története tízkötetes összefoglalására gondolhassunk. Az alapozásnál és a kivitelnél itt is jelentős szerepe volt, szerepe van szovjet kollégáink eredményeinek. Újabb periodizációs vitánk alappreferátumai között továbbra sem nélkülözhattük azokat a tanulmányokat, amelyek az időközben nagy fejlődési utat tett szovjet tudománynak a hazai és az egyetemes történelem periodizációjára vonatkozó újabb elvi szempontjait, problémafelvetéseit elemezték — aminthogy a tízkötetes sorozat szerkesztési és módszertani útmutatójának elkészítésében és munkálatai során folyamatosan igyekszünk hasznosítani a szovjet történetírásnak azóta hatalmasan felgyűlt tapasztalatait olyan nagyszabású szintézisek megal-

kotásában, aminők a magyar nyelven is magas példányszámban megjelent tízkötetes Világtörténet, a Szovjetunió tizenkét kötetes történetének eddig megjelent kötetei és más átfogó művek.

Ekkorra, a 60-as évek második felére, a magyar történettudomány fejlődésének előrehaladottabb szakaszán, együttműködésünk — ha szabad így kifejeznem magam — már inkább kétoldalúvá vált. Talán elmondható, hogy már nemcsak recipiáltunk, hanem nyújtottunk is valamit — így a közép-kelet-európai fejlődés kutatásában. Magyarország története szovjet barátaink által megírt három terjedelmes kötete megszületéséhez valamelyest mi is hozzájárultunk. Nagyra értékeljük a szovjet szerzők teljesítményét nemcsak tudományos, hanem eszmei-politikai szempontból is. Úgy tartjuk, nemes internacionalista feladatot teljesítettek, amikor nemzeti történelmünket részletes és magas színvonalú előadásban tették hozzáférhetővé a szovjet közönség előtt, az orosz nyelven olvasók világszerte szélesedő körei előtt.

*

Az 1948-as emlékkép után, amelyben Grekov, és az 1953-as után, amelyben Tarlé és Pankratova felejthetetlen alakja jelent meg, hadd idézzek fel most egy 1960. évi filmkockát. Színhelye: Stockholm, a X. Nemzetközi Történetsszakkongresszus. Magas, szemüveges, javakorabeli férfi áll az egyetem folyosóján újságírók, fotográfusok, történészek gyűrűjében; válaszol kérdéseikre, fogadja gratulációikat imént tartott előadásához. Érthető a svéd kollégák érdeklődése, hiszen az előadás a svéd történelem egyik fontos fejezetét, a harmincéves háború korszakát helyezte több vonatkozásban új világitásba, s az előadó a korszak kiváló szovjet specialistája: Borisz Fjodorovics Porsnyev. A magyar történészek egy csoportja kissé félrehúzódva várakozik; ám amikor Porsnyev észrevesz bennünket, kibontakozik az embergyűrűből, s maga lép hozzánk kézszerítésre, ismerkedésre, beszélgetésre.

Hogy mit jelentettek vagy tíz évvel korábban az akkor még csak nevérol ismert Porsnyev tanulmányai a kezdő magyar marxista történettudomány-nak, ebben a körben aligha kell részleteznem. Koszorúzott nagy monográfiáját a Fronde előtti francia népmozgalmakról, akkor még nem olvastuk, de a feudalizmus alapvető elvi kérdéseiről írt cikkei széles visszhangot váltottak ki körünkben, nagy teret foglaltak el a Történettudományi Intézet Értesítőjének első köteteiben, amelyek — az akkor még különösen tetemes nyelvi nehézségeket áthidalandó — sorra-rendre tették közzé magyar fordításban a Voproszi Isztorii és más szovjet folyóiratok elvi jelentőségű írásait. — Mi tagadás: meghökkentünk, amikor kisvártatva ugyane folyóiratokból arról a heves vitáról, azokról a kemény bírálatokról-ellenvetésekről is értesültünk, amelyekben Porsnyev cikkei részesültek. E bírálatokból is sokat tanultunk. A

számos szakmai tanulság mellett főképpen két dolgot. Az egyik az, hogy az alkotó vita, a nézetek éles konfrontációja a marxista történettudomány fejlődésének szükségszerű mozgásformája, nélkülözhetetlen életeleme. A másik pedig az, hogy a viták végső egyenlegét olykor nem a közvetlen zárszó vonja meg, hanem az, hogy az összeütköző vitaálláspontok és azok eredői hogyan értékesülnek, nem ritkán hosszú évek múlva, konkrét tudományos alkotásokban.

És mit jelent számunkra ma Porsnyev, akivel 1960 és 1970 között Moszkvában, Budapesten és másutt többünknek nem egy alkalommal volt módunk személyesen találkozni, előadásából okulni, vele eszmét cserélni, vagy éppen polemizálni — s akit néhány éve alkotóereje teljében ragadott el a halál.

Jelenti az olyan szovjet történész típusát, akit hallatlan problémaérzékenység, az új kérdések és módszerek iránti rendkívüli fogékonyság jellemez. (Gondoljunk csak egyik utolsó művére, amelyet Szociálpszichológia és történelem címen bocsátott közre.)

Jelenti az olyan szovjet történész típusát, aki teljes élességgel és következetes marxista osztályszempontúsággal veti fel a történeti folyamat lényegi megragadásának elméleti és metodológiai kérdéseit.

*

S végül még egy filmkocka az emlékképek sorozatából, egy öt és félévvel előtti. 1969 januárjában vagyunk, Akadémiánk Tudósklubjában. Ezüstös hajú, finom arcú öregúr, kissé görnyedt tartású, de fiatalos mozgású, mond néhány keresetlen, meleg, emberi-elvtársi szót a magyar és a szovjet történettudomány együttműködésének eddigi eredményeiről és jövődjéről, írja alá a szovjet—magyar történész vegyesbizottság alapító okmányát. Alekszandr Andrejevics Guber akadémikust üdvözölhetjük ismét körünkben, a világszerte ismert szovjet történészt és tudós-diplomatát, a Nemzetközi Történettudományi Bizottság alelnökét, aki rendkívül széles tudományos tájékozottságával, kiterjedt nyelvismeretével, a diplomáciai rugalmasságot a régi bolsevik elvi szilárdságával ötvöző, ideológiai ellenfeleiben is tiszteletet parancsoló tárgyalásmódozával oly sokat tett a szovjet történettudomány nemzetközi kapcsolataiért — s hozzáfűzhetjük: más szocialista országok, köztük hazánk történészei nemzetközi kapcsolataiért, a nemzetközi tudományos életben való részvételünk minél kedvezőbb feltételeinek megteremtéséért. Sikereiben gazdag pályájának egyik legnagyobb tudománypolitikai és -szervező feladataára készült akkoriban: a következő évben, 1970-ben Moszkvában sorra kerülő Történész Világkongresszusra; s ő emellett is szívesen vállalta a megbízást, amely a magyar—szovjet történész vegyesbizottság szovjet tagozata elnöki teendőinek ellátására szólította.

Guber akadémikus közreműködésével dolgoztuk ki azokban a napokban

a vegyesbizottság alapokmányát, amely a szocialista országok történészei többoldalú kapcsolatát megvalósító nemzetközi problémabizottság mellett, immár a speciálisan kétoldalú együttműködés továbbfejlesztésének volt hivatott megfelelő koordinatív-szervezeti keretet adni — kezdettől fogva számítva társtudományaink, kivált a régészet és a néprajz művelőire is, s kezdettől fogva alapozva jóformán minden fontos történész intézményünkre: a Történettudományi, Párttörténeti, a Hadtörténeti Intézetre, az egyetemi tanszékekre, a levéltárakra, a múzeumokra, — anélkül persze, hogy ez intézmények külön-külön is jelentős és terebélyesedő szovjet tudományos kapcsolatait — amelyekről ennek az előadásnak a keretében még csak töredékesen sem tudunk számot adni — valamiképpen centralizálni vagy uniformizálni törekedtünk volna. S Guber elvtárs tevékeny részvételével volt módunk még hozzálátni legalábbis a legelső évek vegyesbizottsági munkaterveinek megvalósításához.

Ezekben a munkatervekben központi helyet foglaltak el azok a közös tudományos ülésszakok, amelyek 1969 óta évről évre ismétlődve, esetenként több szekcióra tagolódva s egyre inkább igazi munkaértekezletké válva, közös érdekű szakmai-elvi témák sorát tárgyalták: a magyar őstörténettől kezdve — Magyarország, az oszmán birodalom és a Habsburgok XVI—XVII. századi viszonylatain át — az orosz és a magyar falu XIX—XX. századforduló körüli szerkezetének és a kelet-európai fasizmus változatainak összehasonlító vizsgálatáig; a kora középkori numizmatikai anyag forrásértékétől kezdve a néprajz és történettudomány kölcsönkapcsolatain és az újabb kori társadalomtörténet kutatásának egyes metodikai szempontjain át olyan, jelenünk társadalmi gyakorlatát közvetlenül érintő kérdésekig, mint a legutóbbi két alkalommal, amikor — szociológusokat és filozófusokat is bevonva — moszkvai ülésszakunkon a munkásosztály helyzetének, struktúrájának és tudatállapotának fejlődése a szocialista iparosítás időszakában, a novoszibirszki értekezleten pedig a természeti kincsek feltárásának régészeti, gazdaságtörténeti s korunk tudományos-technikai forradalmával összefüggő vonatkozásai kerültek napirendre. Mind a hét konferenciáról bizvást mondhatjuk: egészében sikeresek, szakmailag-elméletileg tartalmasak voltak, sok tanulságot, ösztönzést nyújtottak.

De talán hozzátehetjük: ezek a konferenciák egyelőre még valamelyest különálló láncszemeit képezték annak az együttműködési folyamatnak, amelynek egységes egészzé formálásán szeretnénk továbbmunkálkodni. Körülírt szakmai témák kutatásában elért közös érdekű eredmények bemutatásának programba iktatását a magunk részéről továbbra is javasoljuk: itt elsősorban olyanokra gondolnánk, amelyek a közép-kelet-európai társadalomtörténeti fejlődés hosszútávú vizsgálatának kereteibe, végső soron a társadalmi formációváltás törvényszerűségei problematikájának kereteibe illeszkednek. Ezek egy közös, integrált kutatási program kialakításához segíthetnek, illetőleg a Szovjetunió Tudományos Akadémiája égisze alatt már jó néhány év óta

működő ilyen tárgyú problémabizottság munkájába való bekapcsolódásunkhoz vezethetnek. Másfelől, a már ugyancsak megkezdett úton továbbhaladva — s jövő évre tervezett ülészakunk éppen ez irányban tesz további lépést — olyan történetelméleti, metodológiai és historiográfiai kérdések napirendre tűzését üdvözlőnk, amelyek megvitatása hozzájárulhat legfőbb gondunk megoldásához: a magyar történetírás marxista eszmeisége elmélyítéséhez, elvi színvonala emeléséhez. Legfőbb gondunk éppen azoknak az utaknak-módoknak kimunkálása, amelyek elősegítik a történeti elmélet és metodológia terén mutatkozó elmaradásunk pótlását, az egyre gazdagodó szovjet tapasztalatok teljes értékű hasznosítását; egyben hatékonyabbá tehetik közreműködésünket a nemzetközi méretű ideológiai küzdelemben, a marxista—leninista tudomány eszmei befolyásának terjesztésében, új kérdéseinek tisztázásában, a jelenkori burzsoá és reformista történetírás elvi elemzésében és bírálataiban.

*

A szovjet—magyar történettudományi együttműködés jelentős és szép eredményekre tekinthet vissza. Ezt úgy is mondhatjuk: a magyar történészek sokat köszönhetnek ennek az együttműködésnek.

És a magyar—szovjet történettudományi együttműködés előtt nagy feladatok állnak. Ezt még úgy is kifejezhetjük: a magyar történészek sokat várnak az együttműködés továbbfejlődésétől.

Biztosak vagyunk benne, hogy várakozásunk beigazolódik.

Engedjék meg, hogy a biztosítékok közül ezúttal csak egyet emeljek ki: a személyi viszonylatok „paraméterét”, amely (osztályelnökünk egyik beszámolójára utalok) nem kis szerepet játszik tudományágak fejlődésében vagy ellankadásában csakúgy, mint nemzetközi szakmai kapcsolatok felfelé ívelésében vagy éppen megtörésében.

Mi éppen ebben a „paraméterben” látjuk együttműködésünk további felívelésének egyik biztosítékát. Abban, hogy Jevgenyij Mihajlovsz Zsukov akadémikus, a Szovjet Történészek Nemzeti Bizottságának elnöke, egyben a Nemzetközi Történettudományi Bizottság ez idei elnöke, állandó figyelemmel, fontos elvi tanácsaival kíséri munkánkat. Abban, hogy Guber elvtárs elhunyt után vegyesbizottságunk szovjet tagozatának elnöki posztját 1971-től Alekszej Pavlovsz Okladnyikov akadémikus személyében ismét széles látókörű tudós vette át, világhírű archeológus, a nagynevű novoszibirszki intézet igazgatója, a British Academy tagja. Abban, hogy Julian Vlagyimirovsz Bromlej akadémiai levelező tag, aki megalakulása óta látja el a szovjet tagozat alelnöki tisztjét mint történész és etnográfus, a SzUTA Néprajzi Intézetének igazgatója, hivatott képviselője vegyesbizottságunkban a társadalomtudományok marxista elviségű interdiszciplináris művelésének. S nem utolsósorban abban, hogy vegyesbizottságunk tevékenysége többek között olyan

szovjet történészek erős csoportjára támaszkodik, mint Tofik Iszlamov doktor, Andrej Puskas doktor, Vlagyimir Susarin kandidátus és mások, akik éppen Magyarország története kutatásának szentelték munkájukat jó két évtized óta — akiknek pályájával kapcsolatban teljes biztonsággal elmondhatjuk: nem volt még példa rá a historiográfiában, s ma sincsen rá más példa (mégoly élénk, más oldalról jövő érdeklődés mellett sem), hogy a *mi hazánk* történetével, társadalmi-nemzeti fejlődésünk döntő szakaszaival egy *másik* országban olyan mélységben, kútfői alaposzottsággal, szakszerűséggel foglalkoztak volna — az elméleti-módszerbeli vonatkozásokról nem is szólva —, mint az utóbbi évtizedekben és ma a Szovjetunióban.

*

Elöljáróban szíves engedelmeiket kértem, hogy egy szubjektív emlékekkel kezdjem. Most, mondandóim végéhez érve, látom, hogy előadásom nagy része ilyen személyessé, érzelmileg aláfestetté sikeredett. Meggyőződésem: sokan vagyunk így magyar történészek, akik a szovjet történettudománnyal való kapcsolatainkról, a szovjet kollégákkal való tudományos együttműködésről aligha tudnának másképp beszélni; aligha tudnak értelmet-érzelmet mozdtító személyes emlékek kirekesztésével, életutakat formáló egyéni élmények távoltartásával szólni.

A SZOVJET ÉS A MAGYAR TÖRTÉNÉSZEK EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK ALAPVETŐ SZAKASZAI ÉS IRÁNYAI A HÁBORÚT KÖVETŐ ÉVEKBEN

A. P. OKLADNYIKOV — JU. V. BROMLEJ:

Kedves Elvtársak!

A Szovjetunió népei és a magyar nép közötti kapcsolatok sokévszázados múltra tekintenek vissza. Ezek a kapcsolatok már jóval azelőtt léteztek, hogy az az ország, amelynek mi most vendégei lehetünk, elnyerte volna a Magyarország nevet, még azelőtt, hogy a magyar törzsek letelepedtek a Duna középső folyása mentén.

Mind a magyar, mind az orosz történészek, régészek és nyelvészek számos nemzedéke kutatta és tanulmányozta ezeket a kapcsolatokat. Már a múlt század második felében kialakult országaink tudósainak aktív együttműködése. Az orosz történet- és nyelvtudomány figyelmének középpontjában akkoriban, és még hosszú éveken keresztül, a magyar őstörténet kérdései állottak.

A baráti kapcsolatok erősödését nehezítette a kizsákmányoló osztályok uralma országainkban, melynek kísérőjelensége a nemzetiségi uszítás és a sovinizmus volt. Miután országunkban győzött az októberi szocialista forradalom, az Önök országában pedig a népi demokratikus forradalom — ennek mindörökre vége lett. Egyidejűleg rendkívül széles lehetőségek nyíltak a két ország tudományos együttműködése számára, hisz tudósainkat a társadalmi haladás és a humanizmus azonos eszméi fűtik.

Ennek az útnak fontos állomása volt 25 évvel ezelőtt a tudományos-műszaki együttműködésről szóló egyezmény aláírása a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság között. Ez az egyezmény nem csupán jogilag rögzítette a már addig is fennálló kapcsolatokat, hanem megteremtette a szükséges feltételeket azok átfogó fejlesztéséhez. Napjainkban, mikor a szocialista országok erőfeszítései a szocialista gazdasági integráció megteremtésére irányulnak, különösen nyilvánvaló az a szerep, amelyet az elmúlt negyedszázad során ez az egyezmény játszott.

Az egyezmény aláírásával új szakasz kezdődött a szovjet és a magyar történészek együttműködésében. A 40-es évek végén, az 50-es években az együttműködés céljait annak a harcnak a feladatai határozták meg, amelyet a magyar marxista tudósok folytattak a marxizmus megszilárdulásáért a történettudományban. Olyan kiváló marxista történetírók látogattak el a

Szovjetunióba, mint Molnár Erik, Pach Zsigmond Pál, Nemes Dezső, Mód Aladár, azért, hogy behatóan megismerjék az Akadémia keretein belül és az egyetemeken folyó történeti kutatások szervezeti kérdéseit, a szovjet történettudomány által a különböző területeken elért konkrét eredményeket. Egyidejűleg a magyar történettudomány helyzetéről előadásaikban, beszámolóikban és a beszélgetések során nyújtott információk igen hasznosak voltak a szovjet tudósok számára, akik ebben az időben láttak hozzá a magyar történet egyes korszakainak a kutatásához. A szovjet történettudomány vezető személyiségeinek (B. D. Grekov, A. M. Pankratova, J. V. Tarle, E. M. Zsukov, B. A. Ribakov, L. V. Cserepnynin akadémikusok, A. L. Sziporov professzor) magyarországi látogatásai hozzájárultak egymás kölcsönös megismeréséhez.

Nem lehet nem megemlékeznünk azokról a szovjet tudósokról sem, akik hosszú éveken keresztül tanították a Szovjetunió történetét a magyarországi főiskolákon (G. N. Anpilogov és mások).

Az együttműködés új szakaszában a magyar marxista történettudomány kibontakozása szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy a szovjet főiskolákon történészek tanultak. Széles körben ismeretesek azok a magyar történészek, régészek, etnográfusok, és paleoantropologusok, akik beírták nevüket e tudományágak történetébe: így pl. Bartha Antal, Mayer Mária, Milei György, Petrák Katalin, Ráczné Strassenreiter Erzsébet, Tóth Tibor, Mucsi Ferenc, Liptai Ervin, Zsilák András, Istvánovics Márton, Erdélyi István, Balogh Sándor, Korom Mihály, Varga Lajos, akik valamennyien szovjet főiskolákon kezdték el kutató munkájukat, lévén ott diákok avagy aspiránsok.

A Szovjetunióban kiadott, s akár a Szovjetunió, akár Magyarország történetére, akár az egyetemes történetre vonatkozó munkák magyar fordításai hozzájárultak és hozzájárulnak ahhoz, hogy az olvasók mind szélesebb köre megismerkedhessék a történettudomány eredményeivel. Megjelent magyar nyelven a szovjet „Világtörténelem”, megjelentek B. D. Grekov, A. P. Kazdan, G. G. Litavrin művei, a középkor történetére vonatkozó olvasókönyv, s a szovjet történészek sok más munkája. Pl. A. J. Puskas tanulmánya, A. V. Jefimov és L. J. Zubok tankönyve az újkor történetéről stb. A szovjet történészek számára viszont hozzáférhető nemcsak sok magyar marxista tudós, de pl. a polgári-pozitívista Acsády Ignác írásai is, amelyek mind fordításban kerültek a SzÜ-ban kiadásra. Mi a magunk részéről úgy véljük, hogy a magyar történészeknek számos olyan műve van (elsősorban Magyarország történetére vonatkozóan), amelyeknek orosz nyelven történő kiadása elengedhetetlen ahhoz, hogy a szovjet olvasók megismerkedhessenek a magyar marxista történettudomány eredményeivel.

Az 50-es évek végétől a Magyarország történetével foglalkozó szovjet szakemberek rendszeresen megfordulnak Magyarországon, tudományos kiküldetésben, s itt nem csupán a könyvtárakban és a levéltárakban dolgoznak, hanem szakmai kollégákra és barátokra találnak, olyan barátokra, akik szinte

felbecsülhetetlen segítséget nyújtanak a szovjet tudósok szakmai munkássága terén. Éppen ezért jogosan állíthatjuk, hogy a magyar és a szovjet történészek kölcsönösen segítették egymást a szakemberképzés terén. Úgy véljük, hogy a jövőben nem csupán fenn kell tartani a kölcsönös segítségnek ezt a formáját, hanem meg kell kísérelni a tökéletesebb formák alkalmazását is. Itt mindenekelőtt arról van szó, hogy növelni kellene az akadémiai intézeteknél státust nyerő történészek számát. A magyar és a szovjet kutatók ilyen irányú tapasztalatai (Orbán Sándor, Ádám Magda, Józsa Antal, Erdélyi István, Bartha Antal, Vida István, Hegyi Klára, T. M. Iszlamov, A. T. Leszencsuk) azt mutatják, hogy a tudóscsere hasznos mind a tudósok, mind azon intézmények számára, ahol egy-két éven keresztül tevékenykednek. Másodszor, úgy véljük, hogy lehetőségünk van arra, hogy már a történészképzés egészen korai stádiumában megszervezzük a cserét. Ideje — úgy véljük — megkezdeni a történész egyetemi hallgatók cseréjét, éppen úgy, amint azt a filozófusokat, újságírókat, diplomatákat képző szovjet és magyar főiskolák teszik.

A szovjet és a magyar történettudomány közeledését jelentős mértékben előmozdították azok a közös munkálatok, melyek kezdeti formái: tanulmányok publikálása gyűjteményes kötetekben, folyóiratokban. A Szovjetunióban kiadásra kerültek Pach Zsigmond Pál cikkei (a Voproszi Isztorii c. folyóiratban, a „középkor” c. gyűjteményes kötetben), Lederer Emma írásai az „Oroszország nemzetközi kapcsolatai a XVII. században” c. kötetben (Moszkva 1961), Györffy György és Perényi József cikkei (az „Évkönyvek és krónikák” c. kötetben. Moszkva 1974), Erdélyi István cikkei („Baskíria archeológiája és etnográfiaja” c. sorozat 4. kötetében); Tóth Tibor pedig B. V. Firštejn szovjet tudóssal közösen készített sajtó alá egy monográfiát. A magyar tudományos sajtóban megjelentek olyan szovjet tudósok művei, mint T. M. Iszlamov, A. I. Puskas, Ja. I. Sternberg stb. Nem kétséges, hogy a magyar tudósok részvételét a mi kiadványainkban, éppenúgy mint a szovjet tudósok részvételét a magyar kiadványokban, úgy kell tekinteni, mint adalékot (jöllehet, időnként igen fontos adalékot) ahhoz a munkához, amelyet alapjában véve a műveket kiadó ország történészei végeztek. Az egymás munkájában való ilyen jellegű részvételre a jövőben is szükség van, azonban úgy véljük, hogy az együttműködésnek ennél tökéletesebb formája a közös munkák készítése. E tekintetben a szovjet és a magyar régészek játsszák az úttörők szerepét, akik „Az ugor őstörténet archeológiai problémái” címen Moszkvában 1972-ben tanulmánykötetet publikáltak. A kezdeményezést igen tanulságosnak találjuk. Természetesen a kollektív munkák elkészítésénél az egyes intézeteknek kell a döntő szerepet játszani. Úgy véljük, hogy a Szovjet–Magyar Történész Vegyesbizottság segítséget nyújthat az ilyen jellegű munkálatok beindításában, ha összeállítja azoknak a témáknak a jegyzékét, amelyek kidolgozásában a magyar és a szovjet történészek hozzávetőlegesen azonos arányban érdekeltek, s amelyek kidolgozásához mindkét fél egyenlő, egymást kiegészítő erővel rendelkezik.

Az 50-es évek kezdetétől a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság létrehozásáig terjedő időszakon belül az együttműködés mérlegét megvonva, joggal állapíthatjuk meg, hogy ezen idő alatt elég tapasztalat gyűlt össze a konkrét együttműködés, az elvtársi kölcsönös segítség terén. (Megjegyzendő, hogy a Vegyesbizottság létrehozására 1968 szeptemberében került sor, az alapító plenáris ülésre pedig 1969 januárjában.) A Vegyesbizottság létrehozásakor új közös feladatok kerültek napirendre, melyek megoldásához a Vegyesbizottság volt hivatva segítséget nyújtani. Éppen ezért a Vegyesbizottság alakuló ülésén a két tagozat elnökei — egyrészt az azóta már elhunyt A. A. Guber akadémikus, valamint Pach Zsigmond Pál akadémikus — joggal jelenthették ki, hogy a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság létrehozása új szakasz kezdetét jelenti a szovjet és a magyar történészek együttműködése terén.

Bizottságunk munkájáról szólva, különösen meleg érzésekkel emlékezünk Guber akadémikusra, hisz az ő rendkívüli tapintatának és óriási energiájának köszönhető, hogy együttműködésünk kezdettől fogva olyan gyors tempóban haladt előre.

Mi, a szovjet részleg tagjai nagy örömmel és szinte türelmetlenül készülünk az újabb találkozásokra a magyar kollégákkal és a magyar részleg elnökével, régi barátunkkal, Pach Zsigmond Pál akadémikussal, akinek személyes részvétele, szaktudása és nem utolsósorban finom humorérzéke hozzájárul ahhoz, hogy a bizottság ülésszakain olyan kölcsönös baráti egyetértés légköre alakuljon ki, amely nélkül, úgy gondoljuk, elképzelhetetlen igazán érdembeli együttműködés.

Jelentős mértékben hozzájárultak bizottságunk eredményes működéséhez, többek között az első szimpózium megszervezéséhez a magyar néprajzosok, élükön a kiváló folkloristával és államférfiúval, az energikus tudománysszervezővel és temperamentumos vitázóval, Ortutay Gyula akadémikussal. Gyümölcsöző együttműködésünkhöz jelentős mértékben hozzájárulnak tekintélyes magyar tudósok: Sinkovics István, Ránki György, Niederhauser Emil, Bartha Antal, Mucsi Ferenc és mások, akik erejüket, idejüket, sőt időnként egészségüket sem kímélve, önfeláldozóan dolgoznak közös vállalkozásaink megvalósításáért.

Az alapító plenáris ülés által a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottságra vonatkozóan elfogadott Határozat egy sor fontos feladatot tartalmazott. Az azóta eltelt több mint öt esztendő során ezek a feladatok általában sikeresen végrehajtásra kerültek. Ahhoz, hogy konkrétan megvonhassuk a végzett munka mérlegét és kijelölhessük a Vegyesbizottság soron következő feladatait, tevékenységének perspektíváját, célszerű meghatározni azt, hogy milyen mértékben valósultak meg a Vegyesbizottságnak a Határozatban megszabott funkciói.

A Vegyesbizottság a legnagyobb figyelmet a Határozat ama pontjának a végrehajtására fordította, amelyik speciális tudományos ülésszakok (szim-

póziумok) szervezéséről szól. A Határozat ennek érdekében előirányozta a „megfelelő szakemberek bevonását a tudományos és elméleti vonatkozásban olyan fontos problémák, előadások és közlemények megvitatásához, amelyek témák a magyar, ill. a szovjet történettudomány fejlődésével, ill. a történettudomány egyes ágazatainak az oktatásával kapcsolatosak”. A Vegyesbizottságnak úgyszintén feladatává vált, hogy javaslatot tegyen olyan témákra vonatkozóan, amelyek a különböző közös szovjet-magyar szimpóziumokon, konferenciákon avagy egyéb, a történettudomány kérdéseivel foglalkozó tudományos tanácskozásokon megvitatásra kerülhetnek. Ennek megfelelően a Vegyesbizottság szovjet, ill. magyar tagozata az együttes ülések során meghatározta a szovjet-magyar szimpóziumok és konferenciák témáit. Ezek az együttes ülészek egyben a Vegyesbizottság kibővített tudományos ülései is voltak. Mindkét tagozat abból indul ki, hogy az együttes üléseken megvitatásra javasolt témák mindkét fél számára tudományos szempontból érdekesek, politikai szempontból aktuálisak legyenek. Ezeken a konferenciákon a történettudományi jellegű akadémiai intézetek tudományos munkatársai, valamint az egyetemeken működő szakemberek, a kelet- és délkelet-európai országok középkori, új- és legújabb kori történetével, a Szovjetunió kapitalista és szocialista korszakának a történetével foglalkozó specialisták, archeológusok és etnográfusok vettek részt. A Vegyesbizottság fennállásának öt esztendeje alatt a szovjet tagozat harminc szovjet történész részvételét biztosította a Magyarországon megrendezett ilyen jellegű konferenciákon, a Szovjetunióban megrendezett szovjet-magyar konferenciákon pedig mintegy ötven magyar szakember vehetett részt. Mindkét tagozat sikeresen oldotta meg a konferenciák rendezésével kapcsolatos tudományos és szervezési feladatokat. A szovjet-magyar eszmecserek legfőbb eredménye mégis az, hogy mindkét ország tudósai kölcsönösen megismerkedhettek egymás eredményeivel, mindenképp a különböző történettudományi ágazatok metodológiáját illetően. Ekképpen értékeljük az alábbi előadások vitaeredményeit (megjegyezve, hogy ezek a viták rendkívül szerencsésen megválasztott formában, kerekasztal mellett folytatott közvetlen eszmecsere során zajlanak, miközben az előadások szövegét előzetesen megküldjük egymásnak). Az említett konferenciák a következők: „A történelem és az etnográfia. Az általános és a sajátos a tárgy és a módszer tekintetében” (1969. október), „Az etnográfia helye és szerepe a társadalomtudományok rendszerében” (1970. október), „A magyar és az orosz falu társadalmi struktúrája a 19. század második felében” (1972. szeptember), „A magyar őstörténet-kutatás elméleti és módszertani problémái, kutatási eredményei” (1972. november), „A Szovjetunióban és a Magyar Népköztársaságban végrehajtott szocialista iparosítás társadalmi-gazdasági következményei” (1973. november), „A természeti környezet ésszerű felhasználása a tudományos-technikai forradalom időszakában” (1974. július—augusztus). Megelégedéssel jegyezhetjük meg, hogy tudósaink jelentős erőfeszítésének köszönhető, hogy

az általunk megrendezett konferenciáknak a problémák széles körét felölelő tematikájából sikerült kiválasztani, majd alaposan megvitatni az ismeretelméleti, elméleti és módszertani szempontból legfontosabb kérdéskomplexumokat.

A Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság keretében a magyar fasizmus alapvető vonásairól és sajátosságairól 1970 májusában, valamint a magyar nép részéről a Habsburgok és a török birodalom ellen folytatott 16—17. századi küzdelmek kérdéseiről 1971 decemberében megrendezett viták jelentősen bővítették a szláv népek új- és legújabb kori történetével foglalkozó szovjet szakemberek ismereteit a magyarországi társadalmi—gazdasági és politikai történet eseményeire és egész folyamatára vonatkozóan, ugyanakkor a magyar történészek értesülhettek az adott problematika kutatásáról a Szovjetunióban.

A szovjet—magyar tudományos találkozások során mindkét fél teljesíti a Vegyesbizottság Határozatában foglalt ama feladatot is, amely egymás rendszeres kölcsönös tájékoztatására vonatkozik a lezajlott tudományos vitákról és konferenciákról, a kutatómunka legújabb eredményeiről. Kölcsönös haszonnal jár, ha az egyik ország történészei részt vesznek a partner ország történészei által rendezett megbeszéléseken és konferenciákon, amelyeken tudományáguk legfontosabb kérdéseiről esik szó. Erről vallanak azok a tapasztalatok, amelyeket a Vegyesbizottság szovjet tagozatának a közreműködésével a magyarországi konferenciákon résztvevő szovjet tudósok szereztek. Ezek a konferenciák a következők: a Magyar Kommunista Párt létrehozásának 50. évfordulója, a Magyar Tanácsköztársaság évfordulója, Magyarország felszabadulásának 25. évfordulója, a művelődéstörténet metodológiai kérdései, a sajtó-hagyomány törvényszerűségei, Budapest 100 éve. Ennek ellenére az a meggyőződésünk, hogy a kölcsönös tájékoztatás (úgy, mint az a Határozatban szerepel) még nem valósul meg a legtelegebb mértékben. Meglehet, hogy a Vegyesbizottság egyik együttes ülésén (kísérletképpen) napirendre kellene tűzni a szovjet, ill. a magyar történettudomány egy-egy ágának a helyzetével és fejlesztésével kapcsolatos kérdéseket.

A Vegyesbizottság — a Határozatnak megfelelően — elősegítette a szovjet és a magyar történészek tevékenységének koordinálását a nemzetközi kongresszusokkal kapcsolatban. Az 1970-ben Moszkvában megrendezett Történész Kongresszus, valamint a Gazdaságtörténeti Kongresszus előtt a felek kölcsönösen tájékoztatták egymást delegációik kongresszusi részvételének a legfontosabb kérdéseiről. Ezen túlmenően külön szimpózium vitatta meg Lakkó Miklós magyar delegátusnak azt az előadását, amelyet később a kongresszuson adott elő.

A Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság tevékenységének öt esztendeje alatt a két ország történészeinek az együttműködése olyan fokra lépett, amely lehetővé teszi azt, hogy a legközelebbi jövőben — a szocialista munka-

megosztás és a kooperáció alapján — konkrétan megvalósíthatjuk a szocialista tudományos integrációt. Most már előirányozhatjuk azt a feladatot, amely a Vegyesbizottságról szóló Határozatban a következőképpen szerepel: „a szovjet és a magyar történészek tevékenysége terén előmozdítani a koordinációt, a történettudományi kutatómunka terén meghatározni a legfontosabb irányokat, . . . a megfelelő szovjet és magyar tudományos szervezeteknek és intézményeknek javaslatokat tenni az ilyen irányú közös, ill. koordinált kutatások megszervezésére, kinyilvánítani a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság tudományos együttműködésére vonatkozó tervvel kapcsolatos elképzeléseket a történettudomány terén”. Nekünk már van némi gyakorlatunk a koordinált tevékenység terén. Így pl. ilyen koordinált munka volt a szovjet történészek által készített háromkötetes „Magyarország története” is, melyről részletesebben később ejtünk szót. A koordináció biztosította a mű sikeres elkészültét. A terv szerint 1975-ben kerül sor a magyar történészekkel folytatandó konzultációra a szláv népek történetével foglalkozó kollektív művel kapcsolatban. A mű címe: „Az Osztrák Birodalom szláv népeinek története a 18. sz. végétől a 19. sz. 70-es éveig”. Ismeretes, hogy a csupán az egyik partner ország történetíróinak a részvételével készülő munkák koordinálása, valamint az adott országok tudósainak közös erőfeszítésével, közös kutatások végzése — nem öncél, hanem eszköz a lehető legjobb eredmények elérése érdekében. Ennek az eszköznek az alkalmazása nem minden kutatásnál fontos. A kidolgozásra kerülő témák legtöbbször erre nincs szükség. A munkamegosztásról akkor lehet szó, amikor a partner ország történészei felhasználják kollégáik munkájának a végeredményét, a végkövetkeztetéseit. Következésképpen a Vegyesbizottság feladata lenne meghatározni — a felek javaslata alapján, valamint a marxista tudomány aktuális feladatainak, továbbá a meglévő erőknél a számbavételével — azokat a témákat, amelyek kidolgozása csupán koordináció segítségével, ill. a szovjet és a magyar történészek közös erőfeszítése nyomán lehetséges. A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete számára megérett feladatnak találjuk egy ilyen jellegű javaslat összeállítását, amely feladat egyrészt a tudományos fejlődés követelményeiből, másrészt a munka felgyűlt tapasztalataiból következik. Mind ez idáig maguk az intézetek dolgozták ki azokat a tematikákat, amelyek megoldásához szükség volt koordinációra, ill. az erők egyesítésére. Az ilyen jellegű próbálkozások sikeres tapasztalatait a Vegyesbizottság — a koordinációt, ill. a közös munkálkodást kívánó témák jegyzékével együtt — az Intézetek figyelmébe ajánlhatja. (Ezzel kapcsolatosan elsősorban a szovjet-magyar történész-régész expedíció előkészületeire gondolunk.) Előzetesképpen megnevezhetünk olyan történeti kutatási témákat, amelyekben a szovjet tudósok — nyomtatásban megjelent műveiket tekintve — nem érhetnek el sikereket a magyar történészekkel való együttműködés nélkül. Ez — mindenekelőtt — a

magyar történet a legrégebb időktől kezdve napjainkig. Történészeink nemrégiben jelentették meg a háromkötetes „Magyarország történetét”, amely mű igen magas elismerésben részesült mind a magyar párt- és tudományos szervezetek, mind az egyéb szocialista országok részéről. Ezt az eredményt csupán a magyar történészekkel való együttműködésnek köszönhetjük, azoknak a magyar történészeknek, akik sokoldalú és önzetlen segítséget nyújtottak a számunkra. S egyúttal megragadom az alkalmat arra, hogy ismételten köszönetemet fejezzem ki ezért a magyar történettudomány vezetőinek és a magyar történészgárdának. Az adott munka elkészítésénél mutatkozó együttműködés lendületéről világosan tanúskodik az a tény, hogy csupán az I. és a II. kötethez írott előszavakban ötvenhat magyar történész neve kerül megemlítésre, akik közvetlen segítséget nyújtottak a szovjet szerzőknek és szerkesztőknek. S ha azokat a munkákat vesszük figyelembe, amelyeket mind ez ideig a szovjet történészek írtak a Kárpát-medence különböző területeinek történetéről a középkor és az újkor folyamán, akkor határozottan állíthatjuk, hogy a közös munkálkodás megszervezése — a történeti ismeretek adott területén — elengedhetetlen előfeltétele a tudomány sikeres fejlődésének. Feltételezzük, hogy a magyar történészek is szükségét érzik kutatásaikban a koordinációnak, a szovjet szakemberekkel való együttműködésnek, többek között a szocializmus építésének a szocialista együttműködés történetének a kutatásában stb.

Országaink történészeinek az együttműködése a háború utáni években, az együttműködés története ezen együttműködés elmélyüléséről, formáinak tökéletesedéséről tanúskodik. Ez az együttműködés a közös marxista-leninista világnézet, valamint az adott ország történettudományában mutatkozó tradíciókat, tapasztalatokat és sajátosságokat figyelembe vevő internacionalizmus alapján fejlődött és fejlődik. Örvendetes, hogy ez az együttműködés mindezekelőtt a fontos elméleti és metodológiai kérdések közös megoldására irányult; hogy kiterjedt szinte valamennyi történettudományi diszciplinára; közös erőfeszítésekkel oldjuk meg a módszertani kérdéseket, valamint a különböző korszakok konkrét történeti kérdéseit; közös erőfeszítésekkel kutatjuk az írásos, régészeti, numizmatikai, folklór- és egyéb emlékeinket.

Úgy vélem, hogy magyar kollégáinkkal közös meggyőződésünknek adok hangot, midőn úgy vélem, hogy kötelességünk felhasználni az országaink történettudományának belső fejlődéséből fakadó eredményeket, valamint az együttműködésből fakadó tapasztalatokat a további együttműködés megszilárdítása, elmélyítése és tökéletesebbé tétele érdekében. Ezt mindkét nép érdekei megkívánják.

A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETÉNEK PROBLÉMÁI ÉS AZOK MEGOLDÁSA A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

NIEDERHAUSER EMIL:

A marxista—leninista magyar történettudomány eredményeinek szám-bavételénél mindig szokásos legalább néhány mondattal utalni azokra az előzményekre, amelyek a polgári történetírás tevékenységéből származtak, és ilyenkor a legtöbb esetben azt kell megállapítani, hogy az előzmények vajmi csekélyek. Még sokkal inkább érvényes az erre a témára. A magyar polgári történetírás Oroszország története iránt nem érdeklődött, legfeljebb a magyar őstörténeti kutatások révén vette figyelembe területét. Az elszórt kísérletek a magyar történelem oroszországi forrásanyagának feltárására, mint Géresi Kálmán kutatásai, nem vezettek eredményre. Egyedül Hodinka Antal adta ki az orosz évkönyvek magyar vonatkozású helyeit, a maga korában nagy hozzáértéssel. A szovjet korszak még kevésbé jöhetett számításba témaként, ez a publicisták területe volt, telve ellenséges indulatokkal.

Ha a szomszédos népek története iránti érdeklődés egyéb esetekben azért éppen a két világháború közti korszakban, a nemzetiségi kérdés révén már hozott bizonyos termést, és ennek még a dualizmus korában is voltak előzményei, orosz és szovjet vonatkozásban még erről sem lehetett beszélni. A felszabadulás pillanatában a téma jószerivel érintetlen volt még.

A megindulásnak egy útja kézenfekvő és nyilvánvaló volt, jó néhány más szomszéd nép vonatkozásában is ebben az irányban indult meg a kutatás, vagy legalábbis az érdeklődés. A második világháború előtti és alatti nemzeti gyűlölködés, a nacionalizmus mélységes buktatói szinte köteleességévé tették a magyar történettudománynak, hogy éppen a szomszédok vonatkozásában a sok évszázados kapcsolatokat, és éppenséggel a haladó, a népek érdekeit kölcsönösen szolgáló kapcsolatokat állítsa előtérbe. Így került sor már 1947-ben egy rövidebb összefoglaló tanulmányokat közlő gyűjteményes munka kiadására.¹ Ennek cikkei többnyire még polgári demokratikus alapállásból vizsgálták a magyar nép és a szomszéd nép kapcsolatait, de éppen a magyar—orosz kapcsolatokat már marxisták írták. A kapcsolatokat iránti érdeklődés később sem maradt el, újabb gyűjteményes kötet jelent meg,² amely most

¹ Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel. Szerk. Gál István. Bp. 1947, 276 l.

² Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre. Bp. 1956, XV, 456 l.

már kizárólag az orosz és a magyar nép kapcsolatait világította meg a történelem különböző korszakaiban, még a kulturális fejlődésre is kitérve, és ezt követték újabb tanulmánygyűjtemények vagy egyes részkérdések áttekintése.³

A történeti kapcsolatok kutatása azonban hamarosan egyéb témákat is vetett fel. Hiszen a történeti kapcsolatok hatékonysága azon múlik, mennyire vannak meg ezeknek az előfeltételei, alapjai két vagy több nép belső fejlődésének hasonló, párhuzamos vonásaiban. Nem volt kétséges, hogy a magyar fejlődés párhuzamait éppen a szomszéd népek körében, pontosabban megfogalmazva Kelet-Európában kellett megtalálni. Ezért jelentek meg az 1950-es évek végétől kezdve a különböző kísérletek,⁴ amelyek a kelet-európai népek fejlődésének sajátosságait igyekeztek megvilágítani, esszészerűen áttekintést adva a fejlődés egészéről, akár úgy, hogy elsősorban a közös vonásokat emelték ki, akár úgy, hogy a különbségekre is felfigyeltek, és idővel a kelet-európai fejlődésen belül is több altípust próbáltak megkülönböztetni. Az biztos volt, hogy ezek az áttekintések Oroszország és a Szovjetunió történetét mindig belevonták vizsgálódásaik körébe, de ugyanakkor azt is éreztették, hogy egészében nem szorítható bele a kelet-európai fejlődés kereteibe, azt meghaladja.

A szovjet történettudomány eredményeivel való megismerkedés, a kutatási lehetőségek megteremtése és kibővítése azután arra vezetett, hogy kizárólag az orosz és a szovjet történeti fejlődés témájából vett munkák is napvilágot láttak. Ezek részben eredeti kutatásokon alapultak, részben tudományos-népszerű feldolgozások voltak, a történeti ismeretek terjesztése mellett mindenképpen a történeti tudat formálásában is nagy, pozitív szerepet játszottak.

Ezzel fel is vázoltuk azokat a műfajokat, amelyekben az orosz és a szovjet történelem tematikája Magyarországon feldolgozásra került. Hadd tegyük még hozzá azt, hogy az orosz történelem mellett éppen a soknemzetiségű Szovjetunió egyéb népeivel való megismerkedés révén a többi nép története iránti érdeklődés is jelentkezett, nagyjából hasonló műfajokban. Az egyik vonalon, a magyar őstörténet kutatásától továbbra sem függetlenül, a Szovjet-

³ Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Kemény G. Gábor I—III. köt. Bp. 1961, 595; 487; 487 l. L. még Székely András: Magyar utazók és földrajzi eredményeik a mai Szovjetunió területén hét évszázad alatt. Földrajzi Közlemények 1968. 16. évf. 1. sz. 86—99. l.

⁴ *Niederhauser Emil*: Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1958. 4. tom. 3—4. fasc. 359—371. l.; *Katus László*: A kelet-európai országok feudalizmuskori fejlődésének sajátosságairól. *Történelmi Szemle* 1959. 2. évf. 3—4. sz. 467—482. l.; *Perényi József*: L'Est Européen dans une synthèse d'histoire universelle. *Nouvelles Études Historiques* II. Bp. 1965, 379—405. l.; *Gunst Péter*: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. *Valóság* 1974. 17. évf. 3. sz. 16—31. l.; *Niederhauser Emil*: Közös táj — közös sors. *Történelem* 1973. 12. sz. 7—49. l.; *Horváth Pál*: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1968, 494 p.; uő.: L'importance du développement du droit des peuples de l'Europe centrale et de l'Europe orientale dans notre historiographie. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica*. Tom. 9. Bp. 1968, 115—131. l.

unióban élő finnugor népek kutatása bontakozott ki.⁵ Másrészt, és itt nem korábbi hagyományok nélkül, a történeti Magyarországon élt kárpát-ukránok története jelentős kutatások tárgyává lett, hiszen a forrásanyag tekintélyes része Magyarországon volt hozzáférhető. De a Szovjetunió egyéb népei iránt is mutatkozott érdeklődés, hogy csak az örményekre⁶ vagy a grúzokra utaljunk.

A felszabadulás utáni első lépéseket egyre több követte, az Oroszország és a Szovjetunió történetével, a kapcsolatokkal, a fejlődés közös és eltérő vonásaival a legkülönbözőbb korokban foglalkozó munkák száma egyre inkább megnőtt, különösen a XIX. század és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom korszaka vált hamarosan a legtöbbet kutatott és vizsgált időszakká. Nem lehet feladatunk az, hogy ezekről a kutatásokról, eredményeikről részletes beszámolót adjunk, a történeti irodalom mennyisége már önmagában is lehetetlenné teszi ezt. Pusztán arra vállalkozhatunk, hogy a legfontosabb témákról, a leglényegesebb eredményekről adjunk futó áttekintést.

A Szovjetunió területének őstörténetével kapcsolatban a kutatás a finnugor népek őstörténetének kérdéseit vizsgálta,⁷ kísérlet történt a természeti jelenségek, az állat- és növénynevek közös szókincse alapján az urali népek eredeti lakóhelyeinek a megállapítására; többen éppen a növényföldrajzi kritériumok fontosságát hangsúlyozták,⁸ Harmatta János a szibériai régészeti leletek fontosságára hívta fel újból a figyelmet,⁹ ugyancsak ő tisztázta az antik szerzőknél található egyik népnév azonosságát a Volga és a Káma vidékén élő ugorokkal,¹⁰ kitért az iráni és a finnugor törzsek közti érintkezés kérdésére a dél-oroszországi sztyeppén.¹¹ A szarmata törzsekre vonatkozó kutatásai során utalt arra, hogy a Rosz név is innen ered.¹² De foglalkoztak magyar kutatók Urartu fejlődésével,¹³ ill. kimutatták azt, hogy a szibériai sámánhit egyes elemei a mezopotámiai hitvilágban gyökereznek.¹⁴ Ugyancsak a Szovjetunió terü-

⁵ Hajdú Péter: Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962, 425 l., 16 t., 4 térk.

⁶ Schütz Ödön: Örményország fővárosai. Élet és Tudomány 1968. 23. évf. 19. sz. 886—891. l.

⁷ László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a szovjetföldön. Bp. 1961, 221 l.

⁸ N. Sebestyén Irén: Az urali népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1951. 1. köt. 3—4. sz. 351—406. l.; Hajdú Péter: Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 1964. tom. 14. 1—2. fasc. 47—83. l.

⁹ Harmatta János: Régészet, nyelvtudomány és őstörténet. Archeológiai Értesítő 1967. 94. évf. 2. sz. 215—216. l.

¹⁰ Harmatta János: Un peuple finno-ougrien dans la tradition littéraire de l'antiquité. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1954. 2. tom. 3—4. fasc. 291—303. l.

¹¹ Harmatta János: Studies in the language of the Iranian tribes in South Russia. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1950—1951. 1. tom. 2—3. fasc. 261—314. l.; L. még Hajdú Péter: Die ältesten Berührungen zwischen den Samojeden und den jenesischen Völkern. Acta Orientalia 1953. 3. tom. 1—2. fasc. 73—101. l.

¹² Harmatta John: The Western Sarmatians in South Russia from the Third to the First Century B. C. Etudes Slaves et Roumaines 1949. 2. évf. 13—45. l.

¹³ Lengyel Irina: A vas elterjedése Transzkaukáziában. Archeológiai Értesítő 1956. 83. köt. 1. sz. 3—17. l.

¹⁴ Makkay János: Some ancient sources to the shamanism. Alba Regia 6—7. köt. 1965—1966. 27—42. l.

letének őskori problémáit érintette Molnár Erik magyar őstörténeti kutatásai során, amikor a finnugor népek őshazáját a korábbi általános véleménnyel szemben az Uraltól keletre kereste.¹⁵

A korai középkor kutatásában újra csak a dél-oroszországi sztyepp nomádjainak a története állt az érdeklődés központjában. Czeglédy Károly különösen az orosz történelemben is számottevő szerepet játszó kazár birodalom történetét vizsgálta,¹⁶ a legkülönbözőbb nyelveken írt források gondos egybevetésével rekonstruálva a birodalom eseménytörténetének egyes szakaszait, többek között a kaukázusi hadjáratok kérdését. Minthogy a magyar törzsek is hosszú ideig a kazár birodalom fennhatósága alatt álltak, a magyar őstörténeti kutatás ennek a korszaknak a vonatkozásában is hozott eredményeket, elsősorban a szovjet és a régebbi orosz régészeti kutatásokat értékesítette a magyar törzsek vándorlásának és gazdasági-társadalmi fejlődésének a rekonstrukciójában,¹⁷ Bartha Antal¹⁸ a régészeti eredményeket komplex módon egyéb tudományok megállapításaival ötvözve mutatta ki, hogy a sztyepp-vidéken a magyar törzsek a szomszédjaikkal való érintkezés során a földművelés, sőt a fém megművelésének számos fontos elemét elsajátították. Perényi József a magyar és a keleti szláv törzsek érintkezésének a kérdéseit vetette fel.¹⁹ A VIII–IX. századtól kezdve a magyar kutatók éppen a magyar őstörténet és a honfoglalás korának vizsgálata során foglalkoztak a magyarok és általában a szlávok, többek között éppen a keleti szlávok kapcsolataival, Kniezsa István bizonyította be néhány magyar szó keleti szláv eredetét.²⁰ Bartha Antal kutatásai a magyar őstörténetből indultak ki, a magyar fejlődés szoros kap-

¹⁵ *Molnár Erik*: A magyar nép őstörténete. Bp. 1953, 113 l. 2. átd. és bőv. kiad. Bp. 1954, 175 l.; 3 térk. uő.: Problemü étnogeneza i drevnej isztorii vengerszkogo naroda. Bp. 1955, 137 l. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 13.); uő.: Einige Fragen zur ungarischen Urgeschichtsforschung. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1955. 4. tom. 1–3. fasc. 45–71. l. A vitára l. *Hajdú Péter*: A magyarság kialakulásának előzményei. Bp. 1953, 92 l., 1 térk. (Nyelvtudományi értekezések); uő.: K étnogenezu vengerszkogo naroda. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 1953. 2. tom. 3–4. fasc. 247–316. l.; *Czeglédy Károly*—*Hajdú Péter* stb. (szerk.): A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése. 1953. december 1. Bp. 1955, 93 l.

¹⁶ *Czeglédy Károly*: IV–IX. századi népmozgalmak a steppén. Bp. 1954, 45 l. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 84.); uő.: A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1959. 15. köt. 1–2. sz. 107–128. l.; uő.: Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1961. 13. tom. 3. fasc. 239–251. l.; uő.: Khazar raids in Transcaucasia in 762–764 A. D. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1960. 11. tom. 1–3. fasc. 75–88. l.; uő.: *Sárgel*. Magyar Nyelv 1952. 48. évf. 1–4. sz. 79–86. l.

¹⁷ *Fehér Géza*: Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9–10. Jahrhundert. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1959. 5. tom. 3–4. fasc. 257–326. l.; *Bartha Antal*—*Erdélyi István*: Népvándorlás kori régészetünk módszertani és elméleti kérdéseire. Archeológiai Értesítő 1961. 88. köt. 1. sz. 68–76. l.

¹⁸ *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968, 193 l.

¹⁹ *Perényi József*: Vzaimootnosenija mezsdu vengrami i vosztocnoszlavjanszkimi ple-nami. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1956. 2. tom. 1–4. fasc. 1–29. l.

²⁰ *Kniezsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1–2. köt. Bp. 1955, 1043 l.

csolatát mutatták ki Kelet-Európa kora középkori fejlődésével,²¹ de továbbmenve, a keleti szláv és a sztyeppei nomád társadalmak kapcsolatait és fejlődésüket összehasonlító módon vizsgálva, utalt a kazár és a mongol-tatár befolyás történeti szerepére az orosz fejlődésben, és kimutatta,²² hogy a korai Oroszország és a félnomád kazár kaganátus egyaránt a feudális viszonyok kibontakozása irányába fejlődött. Orosz és kazár összehasonlítását a Nyugat-Európa szélén kialakuló barbár társadalmak vizsgálatára is kibővítette, és itt is jelentős párhuzamos vonásokat mutatott ki²³ az antik előzmények hiánya és a barbár rabszolgaság tekintetében. Dienes István²⁴ ismét főképp régészeti anyag alapján figyelmeztetett a IX–X. századi kelet-európai történelem közös vonásaira, az öltözet és az ékszerek hasonlóságára, amelyek a kereskedelem és a fejedelmek szolgálatába álló kíséret (druzsínák) révén terjedtek el. Makkai László széles összehasonlító vizsgálat során²⁵ a korai kelet-európai agrárfejlődés néhány lényeges vonását mutatta ki, a fejedelmi kíséret szerepét a szabadok jobbágyosorba süllyesztésében, a nyugat-európaiktól eltérő fejlődést, amely a nagybirtokon a rabszolgák alkalmazására vezet. Bartha Antal kifejezetten orosz történeti témát is vizsgált,²⁶ kimutatta, hogy Bölcs Jaroszláv és Vlagyimir Monomah egyesítő törekvései a családon belüli felosztás pogány elvén buktak meg. Többen foglalkoztak az orosz évkönyvek magyar vonatkozású adataival,²⁷ felvetve azt a lehetőséget, hogy ezeket a magyar gesta-írók is felhasználhatták. A besenyők történetéhez grúz írott források is kerültek felhasználásra,²⁸ egy másik tanulmány az örmények betelepedésének útvonalát mutatta ki az Árpád-kori Magyarországon.²⁹ Perényi József³⁰ a XIII. század-

²¹ *Bartha Antal*: Vosztocsnaja Evropa i rannee srednevekov'e Vengrii do szeredinü XI veka. Nouvelles Études Historiques I. Bp. 1965, 11–25. l.

²² *Bartha Antal*: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok 1963. 97. évf. 2. sz. 261–292, 3. sz. 503–527. l.; uő. Kijev és Itil. Történelmi Szemle 1964. 7. évf. 2. sz. 223–254. l.

²³ *Bartha Antal*: Barbarian and early feudal societies on the fringes of Europe. Études Historiques I. Bp. 1970, 203–216. l.

²⁴ *Dienes István*: Einige gemeinsame Züge der frühfeudalen Kulturen Osteuropas. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1965. 17. tom. 1–4. fasc. 23–28. l.

²⁵ *Makkai László*: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1970. 16. tom. 3–4. fasc. 261–287. l.

²⁶ *Bartha Antal*: Az etnikai-állami egység gondolata a „Poveszty Vremennih Let”-ben. Történelmi Szemle 1970. 13. évf. 1. sz. 1–20. l.; uő.: The idea of ethnic-state unity in the Poveszty vremennih let. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1968. 14. tom. 1–4. fasc. 44–58. l.

²⁷ *Perényi József*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből I. Bp. 1961, 28–54. l.; *Iglói Endre*: Az orosz őskronika (Poveszty' vremennih let) magyar vonatkozású helyeiről. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 5. 1958. 47–80. l.

²⁸ *Istvánovits Márton*: Adatok a besenyők történetéhez grúz krónikák alapján. Ethnographia 1963. 74. évf. 1. sz. 106–108. l.; uő.: Georgian data bearing on the history of the Petchenegs. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1963. 16. tom. 3. fasc. 319–323. l.

²⁹ *Schütz Ödön*: Néhány örmény eredetű betegségneviokról. (Az Árpád-kori magyarországi örmények történetéhez.) Magyar Nyelv 1958. 54. évf. 3–4. sz. 450–460. l.

³⁰ *Perényi József*: Magna Hungaria kérdéséhez. Magyar Nyelv 1959. 55. évf. 3. sz. 385–391, 4. sz. 488–499. l.

ban szereplő Magna Hungariát nem Baskíriára lokalizálta, hanem a Volga jobb partjára. Két tanulmány is foglalkozott a tatárjárás kérdésével,³¹ utalva arra, hogy az 1241-es magyarországi betörés az első szakasza volt a későbbi, tartós hódítás kísérletének, ez azonban az orosz nép ellenállása miatt már nem valósulhatott meg.

Ha a korábbi korszakok vizsgálatában a magyar történeti érdeklődés állt az előtérben, ez ösztönözte a kutatás kiterjesztését a Szovjetunió területének korai történeti szakaszaira, a későbbi korszakok vonatkozásában már egyre nagyobb szerepe jutott a kifejezetten orosz témák iránti érdeklődésnek, ill. az összehasonlításnak. Pach Zsigmond Pál tanulmányaiban azt mutatta ki, hogy a XVII. században a Nyugat- és Kelet-Európa közti kereskedelem erősen kibővült.³² Elekes Lajos könyvében³³ a központ osítás problémáját szélesebb összehasonlításban vizsgálva azt fejtette ki, hogy Oroszországban a város nem volt a központi hatalom szövetségese, ezért a központosítás itt nagy visszaesésekkel ment végbe, de a XVII. század végére eljutott az abszolutizmus-hoz. Egy numizmatikai tanulmány³⁴ a XV. századi magyar pénzverés hatását mutatta ki III. Iván aranypénzeinek a kibocsátására. Több tanulmány hozott adalékokat Grúzia XVI. századi történetéhez,³⁵ grúz szovjet kutatók eredményeit is hasznosítva.

Az oroszországi forradalmi mozgalmak fejlődését népszerű formában összefoglaló könyv³⁶ a XVII. századi nagy parasztháborúktól kezdve vizsgálta

³¹ *Lederer Emma*: A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. Századok 1952. 86. évf. 2. sz. 327–363. l.; uő.: Tatarszkoe nasesztvie na Vengriju v szvjazi sz mezdunarodnūmi szobūtijami ėpohi. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1953. 2. tom. 1–2. fasc. 1–45. l.; *Schütz Ödön*: A mongol hódítás néhány problémájához. Századok 1959. 93. évf. 2–4. sz. 209–232. l.

³² *Pach Zsigmond Pál*: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok 1968. 102. évf. 5–6. sz. 863–896. l.; uő.: The shifting of international trade routes in the 15th–17th centuries. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1968. 14. tom. 3–4. no. 287–321. l.; uő.: The role of East-Central Europe in international trade (16th and 17th centuries). Études Historiques I. Bp. 1970, 217–264. l.; uő.: Diminishing share of East-Central Europe in the 17th century international trade. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1971. 16. tom. 3–4. no. 289–306. l.; uő.: Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI–XVII. században. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1971. 19. köt. 2–3. sz. 249–271. l.

³³ *Elekes Lajos*: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Problémák a kérdés kelet-európai vonatkozásainak kutatásában, különös tekintettel a XV. századi Magyarország viszonyaira. Bp. 1962, 123 l.

³⁴ *Silye Kálmán*: A magyar pénzverés hatása Oroszországban I. Mátyás korában. Az Érem 1966. 22. évf. 37–38. sz. 379–380. l.

³⁵ *Fekete Lajos*: Adalékok a grúzok XVI. századi történetéhez. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1951. 1. köt. 3–4. sz. 307–318. l.; uő.: Zur Geschichte der Grusiner des XVI. Jahrhunderts. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1951. 1. tom. 1. fasc. 93–133. l.; uő.: Arbeiten der grusinischen Orientalistik auf dem Gebiete der türkischen und persischen Paläographie und die Frage der Formel süzumūz. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1957. 7. tom. 1. fasc. 1–20. l.; *Tardy Lajos*: Verancsics Antal sztambuli követjelentései Grúziáról (1553–1557, 1567–1568). Századok 1973. 107. évf. 1. sz. 91–105. l.

³⁶ *Fedor János*: A forradalom útja Oroszországban. Bp. 1957, 267 l.

témáját, egy másik tanulmány³⁷ a zemszkij szoborok anyagára alapozva utalt a rendiség meglétére Oroszországban. Több tanulmány³⁸ vizsgálta a kárpát-ukránok fejlődését a XVII. században, az egyházi unió kiterjesztését a kárpát-aljai területre. Egy másik népszerű összefoglalás³⁹ pedig a XVII. századtól vizsgálta az Oroszországba került magyarok, utazók, tudósok, közeleti férfiak ottani tevékenységét.

Az újabb korokhoz közeledve egyre inkább növekszik a kutatások száma, a témák sokfélesége. Perényi József, II. Rákóczi Ferenc és I. Péter kapcsolatainak búvárlója, részletesen ismertette a fejedelem terveit az északi háború befejezésére,⁴⁰ az oroszok és a svédek közti béke megteremtésére. Egy tanulmány I. Péter és II. Katalin uralmát vetette egybe a felvilágosult abszolutizmus szempontjából,⁴¹ egy másik II. Katalin külpolitikájához szolgáltatott adalékokat török vonatkozásban.⁴² Több tanulmány értékelt M. V. Lomonoszov európai jelentőségét,⁴³ mások magyar vonatkozásait, Retorikájának kéziratos példánya ugyanis Magyarországon került elő,⁴⁴ Pray György pedig magyar őstörténeti munkájában használta fel Lomonoszov történeti tárgyú műveit.⁴⁵ A XVIII. századi orosz—magyar kapcsolatok egyéb kérdései is előkerültek, így az, hogy már I. Péter hozott létre az orosz hadseregben huszáralakulatokat,⁴⁶ de különösen a század derekán alakultak ezek nagyobb számban, Magyarországról Oroszországba áttelepedett szerbekből. Itt a kutatás már bővült a magyarországi nemzetiségek és Oroszország kapcsolatainak irányában, egy tanulmány kimutatta az orosz és ukrán egyházi könyvek elter-

³⁷ Varga Ilona: A zemszkij szoborok és az orosz rendiség kérdése. Századok 1970. 104. évf. 3. sz. 643—654. l.

³⁸ Perényi József: A kárpátaljai ukránok egyházi uniójának kezdete a XVII. század közepén. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1958. 12. köt. 1—4. sz. 179—202. l.; Perényi József—Baleczky Emil: Ukrainszkaja gramota Szofii Batori 1674 g. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1959. 5. tom. 1—2. fasc. 75—104. l.

³⁹ Agárdi Ferenc: Magyarok a cári Oroszországban. Bp. 1955, 78 l.

⁴⁰ Perényi József: Projets de pacification européenne de F. Rákóczi en 1708—1709. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 6. 1964. 123—145. l.

⁴¹ Niederhauser Emil: Az orosz felvilágosodott abszolutizmus kérdéséhez. Annales Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica 3. 1964. 73—82. l. L. még uő.: I. Péter. Bp. 1967, 171 l., 1 t. (Életek és korok 5.)

⁴² Fekete Lajos: Podarki szultana Abdul-Hamida I imperatrice Ekaterine II. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1952. 2. tom. 1. fasc. 1—18. l.

⁴³ M. Zemplén Jolán: „A mozgásnak öröktől kell léteznie . . .” Emlékezés Lomonoszovra. Világosság 1965. 6. évf. 5. sz. 283—289. l.; uő.: Mihail Vasziljevics Lomonoszov, a fizikus (1711—1765). Fizikai Szemle 1965. 15. évf. 9. sz. 257—263. l.; uő.: A modern fizikai kémia úttörője: Mihail Lomonoszov. Élet és Tudomány 1961. 16. évf. 6. sz. 163—166. l.

⁴⁴ Danczi József: O szpiszke „Ritoriki” M. V. Lomonoszova, najdennom v Vengrii. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1962. 8. tom. 1—2. fasc. 141—147. l.

⁴⁵ Lengyel Béla—Tóth András: Lomonoszov kak isztocsnik truda Praj D'erd' po rannej isztorii. Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei 1. 1963. 171—174. l.

⁴⁶ Honfi József: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. Hadtörténelmi Közlemények 1968. 15. évf. 1. sz. 95—129. l.; uő.: Obrazovanie guszarsztva v ruszskoj armii XVIII. veka. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 7. 1965. 79—107. l.

jedését a dél-magyarországi szerbek körében,⁴⁷ egy másik viszont a magyarországi származású F. I. Jankovics szerepét az orosz iskolarendszer reformjában.⁴⁸ Ugyancsak folyt kutatás az erdélyi románok ukrán-orosz kapcsolatairól a XVIII. század derekán.⁴⁹ A Magyarországról Oroszországba menő szlovák vándorkereskedők révén honosodott meg a vengerec szó vándorkereskedő értelemben az orosz nyelvben.⁵⁰ Tardy Lajos a Tokajban egy nagy szőlő-uradalmat bérelő Orosz Borvásárló Bizottság történetének feldolgozásával⁵¹ a század gazdasági fejlődéséhez hozott figyelemreméltó adalékokat. Egy tanulmány az urali népek iránti érdeklődés meglétét mutatta meg a század derekán.⁵² És meg kell említeni a MTA Irodalomtudományi Intézete által 1970-ben és 1972-ben Mátrafüreden megtartott két nemzetközi szimpóziumot,⁵³ amelyek — többek között szovjet kutatók részvételével — a szorosabban vett irodalomtörténeti kérdéseken túl a felvilágosodás, a felvilágosult abszolutizmus általánosabb kérdéseit is összehasonlító módon vetették fel, utalva az orosz felvilágosodás jelentőségére.

Különösen nagy érdeklődés mutatkozott meg a XIX. századi oroszországi fejlődés kérdései iránt. Itt első helyen Arató Endre nagy szintézisét kell említenünk,⁵⁴ amely a gazdasági-társadalmi és a politikai-kulturális fejlődés egyes kérdéseit összehasonlító módon mutatta be, a nemzeti mozgalmak, a burzsoá nemzet kialakulásával, mint központi problematikával, mindig be-

⁴⁷ *Mokuter Iván*: Az orosz könyv a magyarországi szerbeknél a XVIII. században. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei II. 1967. 3. Series linguistico-philologica 71—80. l.

⁴⁸ *Sey István*: F. I. Jankovics és az orosz iskolarendszer XVIII. századi újjászervezése. Pedagógiai Szemle 1970. 2. sz. 143—151. l.

⁴⁹ *Nagy Béla*: Dimitrie Eustatievici à l'académie de Kijev. „In Alma Orthodoxa Academia Mohilo-Zaborowsciana.” Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica 7. 1967. 57—67. l.

⁵⁰ *Gunda Béla*: Ethnographische Beziehungen des russischen Wortes „Vengerec” (Wanderer, hausierender Händler). Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae 1953. 3. tom. 1—4. fasc. 421—435. l.

⁵¹ *Tardy Lajos*: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733—1798). Fejezetek a magyar—orosz gazdasági kapcsolatok történetéből. Sárospatak 1963, 175 l. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 23—25.)

⁵² *Domokos Pál Péter*: Torkos József és az „oroszszerb magyarok”. Nyelvtudományi Közlemények 1968. 70. évf. 2. sz. 387—391. l.

⁵³ Mátrafüred 3—5 November 1970. Les lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Colloque. Réd. Eduard Bene. Bp. 1971, 125. l.; *Benda Kálmán*: A kelet-közép-európai felvilágosodás kérdései. (A 2. mátrafüredi Szimpózium.) A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1973. 22. köt. 1—2. sz. 113—122. l.

⁵⁴ *Arató Endre*: Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Bp. 1971, 597 l.; uő.: Die verschiedenen Formen der nationalen Unterdrückung in Osteuropa und die Madjarisierung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Studien zur Geschichte der Österreichisch—Ungarischen Monarchie. Bp. 1961, 423—446. l.; uő.: A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti felszabadító mozgalmára a XIX. században. Századok 1967. 101. évf. 3—4. sz. 505—545. l.; uő.: Die slowakische Schriftsprache und die slawischen Völker in den vierziger Jahren des XIX. Jahrhunderts. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1968. 14. tom. 1—4. fasc. 3—44. l.; uő.: Die Bauernbewegungen und der Nationalismus in Ungarn im Frühling und Sommer 1848. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 9. 1967. 61—103. l., 11. 1970. 45—86. l.

vonva az orosz fejlődést, de az egyéb oroszországi nemzetiségek fejlődését is, beleértve a kaukázusontúli népeket is, Oroszország nemzetközi szerepét pedig külön fejezetben vizsgálta. Egy tanulmány⁵⁵ a polgári átalakulás kelet-európai sajátosságait próbálta összefoglalni. A kelet-európai jobbágyfelszabadítással foglalkozó könyv⁵⁶ bemutatta a balti tartományok korai reformjait és az 1861-es reform előzményeit és jelentőségét. Egy népszerű összefoglalás a XIX. századi orosz kultúra fejlődéséről adott áttekintést,⁵⁷ egy kisebb tanulmány a század első felében Oroszországról a francia közvéleményben kialakult képet összegezte,⁵⁸ de jelent meg tanulmány Szperanszkijról is.⁵⁹ A 150 éves jubileum kapcsán több tanulmány vizsgálta az 1812-es Honvédő Háború történetét,⁶⁰ elsősorban a hadművészet fejlődésében játszott szerepét, és azt is kimutatta, hogy Napóleon legyőzésében az orosz reguláris hadsereg és a népi ellenállás volt a döntő. Egy tanulmány Lobacsevszkijnek a nem-euklidészi geometria megteremtésében játszott szerepét Bolyai és Gauss tevékenységével vetette össze.⁶¹ Több tanulmány vizsgálta a szlavofilek tevékenységének különböző aspektusait.⁶² Még nagyobb érdeklődés mutatkozott a század első felének orosz forradalmárai iránt, egy munkáikból készült kisebb válogatás⁶³ mellett külön tanulmány foglalkozott a dekabrista mozgalom ábrázolásával a szépirodalomban,⁶⁴ belevonva N. A. Nyekraszov, Chamisso és Vigny mellett Jókai Mórt. Herzennel, Csernisevszkijjel és a többi orosz forradalmi demokratával számos

⁵⁵ *Niederhauser Emil*: The problem of bourgeois transformation in Eastern and South-Eastern Europe. *Nouvelles Études Historiques* 1. Bp. 1965, 565–580. l.; uő.: *Problèmes de la conscience historique dans les mouvements de renaissance nationale en Europe Orientale. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1972. 19. tom. 1–2. no. 39–73. l.

⁵⁶ *Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962, 353 p.

⁵⁷ *Niederhauser Emil–Sargina Ludmilla*: Az orosz kultúra a XIX. században. Bp. 1970, 402 l., 24 t.

⁵⁸ *Niederhauser Emil*: La Russie dans l'opinion publique française 1815–1848. *Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae* 10. 1970. 187–208. l.

⁵⁹ *Dolmányos István*: Szperanszkij, az orosz reformer. 1772–1839. *Élet és Tudomány* 1969. 24. évf. 3. sz. 107–110. l.

⁶⁰ *Perjés Géza*: Az élelemellátás kérdése Napóleon oroszországi hadjárataiban. *Századok* 1963. 97. évf. 3. sz. 528–566. l.; uő.: A statisztika és a haditudomány kapcsolata a XIX. század elején. *Statisztikai Szemle* 1965. 43. évf. 12. sz. 1247–1260. l.; *Gottreich László*: Az orosz nép 1812. évi honvédő háborújáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 1963. 10. évf. 1. sz. 188–215. l.; *Dolmányos István*: A Háború és béke történelmi háttere. *Élet és Tudomány* 1967. 22. évf. 41. sz. 1923–1927. l.

⁶¹ *Tóth Imre*: Mikor és ki alkotta meg a nem-euklidészi geometriát? Gauss, Bolyai, Lobacsevszkij. *Élet és Tudomány* 1966. 21. évf. 23. sz. 1083–1086. l.

⁶² *Niederhauser Emil*: A szlavofilek történetiszemléletéhez. *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica* 5. 1966. 27–42. l.; uő.: A szlavofilek és az oroszországi jobbágyfelszabadítás. *Agrártörténelmi Szemle* 1966. 8. évf. 4. sz. 432–448. l.; uő.: Les slavophiles et les autres peuples slaves. *Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae* 7. 1967. 137–148. l.

⁶³ *Dolmányos István*: Orosz forradalmárok a XIX. században. Bp. 1970, 221. l., 6 t. (Európai antológia. A XIX. századi Oroszország.)

⁶⁴ *Zöldhelyi Zsuzsa*: Iz isztorii izobrazsenija dekabrisztov v hudozsesztvennoj literature. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1966. 12. tom. 1–4. fasc. 453–464. l.

tanulmány és könyv foglalkozott, részben magyar kapcsolataikra is kitekintve.⁶⁵

Ez vezet át az orosz tematikától az orosz—magyar kapcsolatok kérdéséhez, ennek kutatása ugyancsak bő termést hozott. Egy részletes tanulmány⁶⁶ adalékokat közölt arra vonatkozólag, hogy ismerkedett meg a magyar közönség a XVIII—XIX. század fordulóján az orosz tudomány és irodalom eredményeivel. Több munka vizsgálta,⁶⁷ milyen kapcsolatok alakultak ki, amikor 1799-ben Szuvorov vezetése alatt orosz csapatok vonultak át Magyarországon, Budán pedig abban az évben latin nyelvű Szuvorov-életrajzot adtak ki. Tardy Lajos részletesen mutatta be a magyarországi származású, itt a jakobinus-mozgalommal is kapcsolatba kerülő Balugyánszky Mihály életrajzát és államférfiúi tevékenységét Szperanszkij oldalán.⁶⁸ Más munkáiban elsősorban az éppen ebben a korszakban, Balugyánszky meghívására Oroszországba áttelepedett magyar orvosok tevékenységét tárta fel.⁶⁹ A századforduló körüli egyéb személyi kapcsolatok is felmérésre kerültek,⁷⁰ többek között a korai magyar történetírásban nem jelentéktelen szerepet játszó Fessler Ignác Aurél oroszországi pedagógiai tevékenysége,⁷¹ akinek filozófiai nézetei miatt kellett 1810-ben megválnia a pétervári akadémia tanári állásától. A Magyarországon járt orosz utazók élményei⁷² eddig nem ismert tükröt mutattak a század első negyedének magyarországi viszonyairól. Igen érdekes adalékokat gyűjtött össze Dolmányos István⁷³ arra vonatkozólag, milyen rokonszenvvel figyelte a korabeli magyar közvélemény a dekabristák vállalkozását. Az Orosz-

⁶⁵ *Dolmányos István*: Hercen. Bp. 1970, 269 l., 1 t. 1 t. (Életek és korok.) L. még *Niederhauser Emil*: Hercen és Magyarország. Magyar Történeész Kongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 341—348. l.; uő.: Hercen i Vengrija. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1954. 2. tom. 3. fasc. 251—264. l.; *Szántó Zsuzsanna*: Csernisevskij. Bp. 1948, 68 l.; *Dénes Magda*: Belinszkij születésének 150. évfordulójára. Pedagógiai Szemle 1961. 11. évf. 9. sz. 822—828. l.; *Pataki Ferenc*: Az orosz forradalmi demokraták pedagógiája. Bp. 1962, 96 l., 4 t. (Egyetemes neveléstörténet 36.)

⁶⁶ *Bor Kálmán*: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlap-irodalomban (1780—1824.) Tanulmányok a magyar—oroszi irodalmi kapcsolatok köréből 1. 86—120. l.

⁶⁷ *Vajda Pál*: Szuvorov csapatai Magyarországon. — Armija Szuvorova v Vengrii. 1799. Bp. 1950, 23 l.; *Darvas István*: Szuvorov hadai Magyarországon 1799-ben. Századok 1949. 83. évf. 1—4. sz. 282—291. l.

⁶⁸ *Tardy Lajos*: Balugyánszky Mihály. Bp. 1954, 256 l., 9 t.

⁶⁹ *Schultheisz Emil—Tardy Lajos*: Fejezetek az orosz—magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp. 1960, 199 l.; *Tardy Lajos*: Dr. Orlay János (1770—1829). Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 1959. 13. sz. 89—159. l.

⁷⁰ *Csekey István*: Hannulik János oroszországi kapcsolatai. Filológiai Közlöny 1956. 2. évf. 4. sz. 460—469. l.; *Vincze László*: Tessedik Sámuel oroszországi kapcsolatai. Köznevelés 1964. 20. évf. 8. sz. 304. l.; *Tardy Lajos*: Emánuel György magyar testőr, a lipcei csata orosz hőse. Hadtörténelmi Közlemények 1964. 11. évf. 2. sz. 270—275. l.

⁷¹ *Fenyő István*: Fessler Oroszországban. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 67. évf. 6. sz. 720—722. l.

⁷² *Tardy Lajos*: Magyarországi útiélmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. Tanulmányok a magyar—oroszi irodalmi kapcsolatok köréből. 1. Bp. 1961, 121—146. l.

⁷³ *Dolmányos István*: A dekabrista felkelés magyarországi emlékei. Századok 1955. 89. évf. 3. sz. 425—450. l.

országban járt magyar utazók élményei⁷⁴ azt bizonyítják, hogy a fejlődés hasonló szakaszában levő oroszországi viszonyok milyen élénk érdeklődést keltettek a reformkori Magyarországon. Arató Endre a magyarországi szlávok és az oroszok kapcsolatának feltárásával⁷⁵ a XVIII. századi vonatkozásában már érintett kutatási területet bővített tovább. A korszaknak — megint csak a magyar őstörténettel összefüggő — tudományos kapcsolatait is vizsgálták.⁷⁶ Andics Erzsébet a bécsi és a szentpétervári udvar forradalomellenes, konzervatív kapcsolatait, az 1849-es cári intervenció előzményeit és a magyar arisztokráciának az intervencióban játszott szerepét tárta fel⁷⁷ roppant széles körű adatgyűjtés alapján, gazdagon dokumentálva. A cári intervencióra vonatkozólag újabb dokumentumokat is publikáltak,⁷⁸ Perényi József az európai hatalmak állásfoglalását mutatta be,⁷⁹ Pach Zsigmond Pál pedig Görgey kapitulációjának orosz vonatkozásait derítette fel orosz levéltári anyag alapján.⁸⁰ Megjelentek N. G. Csernisevszkij 1859–61-ben írt magyar vonatkozású cikkei,⁸¹ amelyek az 1848-as forradalom kérdéseit is érintették.

Az 1861-es jobbágyreform utáni Oroszországgal, a kapitalizmus kibontakozásának korával foglalkozó munkák közt első helyen Pach Zsigmond Pál tanulmányát⁸² kell megemlítenünk, amely a magyarországi összehasonlító

⁷⁴ *Niederhauser Emil*: La société russe dans la première moitié du XIXe siècle, vue par des voyageurs hongrois. Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 2. 1962. 203–217. l.

⁷⁵ *Arató Endre*: A magyarországi szlávok és az oroszok kapcsolatához a reformkorban. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből 1. Bp. 1961, 245–294. l.

⁷⁶ *Balassa Iván*: Reguly Antal néprajzi gyűjteménye (1840–1845). Néprajzi Értesítő 1954. 36. köt. 47–64. l.; *Rásonyi László*: A magyar keletkutatás orosz kapcsolatai. Bp. 1962, 19 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 26.); *Sz. Garai Judit–Ujhelyi Gabriella*: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára orosz és szovjet cserekapcsolatainak vázlatos története. Magyar Könyvszemle 1967. 83. évf. 4. sz. 325–334. l.

⁷⁷ *Andics Erzsébet*: A Habsburgok és a Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Bp. 1961, 452 l.; uő.: Das Bündnis Habsburg–Romanow. Vorgeschichte der zaristischen Intervention in Ungarn im Jahre 1849. Bp. 1963, 201 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 52.); uő.: A Habsburgok és a forradalmak elleni cári segítség kérdése. (A münchengrázi egyezménytől 1849 májusáig.) Századok 1960. 94. évf. 4. sz. 556–594. l.; uő.: Die Habsburger und die Frage der Zarenhilfe gegen die Revolution. Etudes historiques II. Bp. 1960, 7–58. l.; uő.: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. 2. Iratok. 1848. márc. 15. — 1849. márc. 4. 3. Iratok. 1849. márc. — 1850. ápr. Bp. 1952–1965, 559 l., 4 t.; 543 l., 7 t. (Fontes historiae Hungariae aevi recentioris.)

⁷⁸ *Perényi József*: Documents relatifs à l'intervention armée russe de 1849 en Hongrie. Revue d'Histoire Comparée 1946. 4. (24.) köt. 3–4. sz. 319–345. l.; Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. Scserbatov A. G.: Paszkievics Magyarországon. — Fatijev A.: Egy orosz katona elbeszélése az 1849. évi magyarországi hadjáratról. Bev. és jegyz. Trócsányi Zoltán. Bp. 1948, 171 l., 2 térf.

⁷⁹ *Perényi József*: Contributions à l'histoire de l'intervention russe de 1849 en Hongrie. Revue d'Histoire Comparée 1948. 7. (26.) köt. 1. sz. 35–52. l.

⁸⁰ *Pach Zsigmond Pál*: Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából. Századok 1957. 91. évf. 1–4. sz. 198–226. l.

⁸¹ Csernisevszkij a magyarokról. N. G. Csernisevszkij magyar tárgyú cikkei. Szerk. Fogarasi Béla. Bp. 1953, 212 l.

⁸² *Pach Zsigmond Pál*: A magyarországi és oroszországi porosztas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. Közgazdasági Szemle 1958. 5. évf. 1. sz. 56–78. l.; uő.: O szhodsztve i razlicsijah agrarnogo razvitija Vengrii i Roszszii po prusz-

kutatások megindulásában alapvető szerepet játszott; ebben a számos hasonló vonás mellett arra utalt, hogy a munkáspárt 1914 előtt másképpen foglalt állást az agrárkérdésben, ezért Magyarországon a szocialista forradalom csak jóval később bontakozhatott ki. Berend T. Iván és Ránki György nagy összehasonlító gazdaságtörténeti szintézise⁸³ csak részben tért ki az oroszországi fejlődésre, minthogy ez nem közvetlen témája, de hangsúlyozta az oroszországi, a lengyelországi és a magyarországi gazdasági fejlődés közös vonásait az 1914 előtti évtizedekben. Katus László több munkájában⁸⁴ vetette össze a magyarországi és az oroszországi gazdasági növekedést, kimutatva azt, hogy Magyarországon ennek fejlődési üteme valamivel gyorsabb volt. Berend T. Iván és Ránki György tanulmánya⁸⁵ Oroszország vonatkozásában is kimutatta, hogy az ipari forradalom csak részlegesen ment végbe, és a tőkés fejlődésnek csak szűkös útját biztosította. Néhány tanulmány a kelet-európai agrárstruktúra és a paraszti osztályharc közös vonásait és eltérő sajátosságait domborította ki.⁸⁶ Más tanulmányok az orosz pedagógia fejlődésével, az orosz munkásosztály helyzetével foglalkoztak.⁸⁷ Perényi József az első marxista szintézist írta meg a kárpát-ukránok történetéről⁸⁸ a XIX. század derekától az első világháborúig terjedő időszakban, a gazdasági fejlődés mellett különösen a nemzeti öntudat és a politikai mozgalom kérdéseire figyelve. Mayer Mária ezt a társadalom statisztikai vizsgálatával bővítette.⁸⁹ Érdemes itt felfigyelni arra, hogy míg a megelőző korszakok vonatkozásában a kutatás minden műfajban a politikai és kulturális fejlődés kérdései felé tájékozódott elsősorban, a tőkés rendszer kibontakozásának korában egyszerre erősen megnőtt a gazdasági fejlődés problémái iránti érdeklődés.

szkomu puti vo vtoroj polovine XIX veka. Szbornik sztatej pamjati A. M. Pankratovoj. Moszkva, 1958, 681–693. l.; uő.: A földesúri gazdaság „porosz utas” fejlődése Oroszországban a XIX. század második felében. Századok 1958. 92. évf. 1–4. sz. 146–173. l.

⁸³ Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1969, 415 l.

⁸⁴ Katus László: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. Történelmi Szemle 1967. 10. évf. 1. sz. 1–45. l.; uő.: Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867–1913). A quantitative analysis. Social-economic researches on the history of East-Central Europe. Bp. 1970, 35–127. l.

⁸⁵ Berend T. Iván – Ránki György: K voproszu o promüslennoj revolucii v Vosztocnoj i Jugovosztocnoj Evrope. Uo. 129–190. l.

⁸⁶ Niederhauser Emil: A nagybirtok és a parasztság Kelet-Európában a polgári forradalmak után. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 7/1. 1961. 213–229. l.; uő.: Kلاسزszovaja bor’ba kreszt’jansztva v Vosztocnoj Evrope vo vtoroj polovine XIX – nacsale XX v. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica 2. 1965. 61–84. l.

⁸⁷ Kováts Gyula: Usinszkij, Tolsztoj és a korukbeli orosz nevelés. Bp. 1963, 120 l., 6 t. (Egyetemes neveléstörténet 41–42.); Honfi József: Az oroszországi munkásosztály és munkásmozgalom a múlt század utolsó évtizedében. Történelem 1970. 9. sz. 66–99. l.

⁸⁸ Perényi József: Iz isztorii zakarpatszkih ukraincev (1849–1914). Bp. 1957, 159 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 14.)

⁸⁹ Mayer Mária: A XIX. század végi kárpátukrán agrárnépesség társadalmi szerkezetének statisztikai ábrázolása. Történelmi Szemle 1961. 4. évf. 3. sz. 330–346. l.; uő.: Polozsenie trudjascsihszja Zakarpatja v godü pervoj mirovoj vojnü. Ukrainszko-ugorszki isztoriesni zvajzki. Kijev, 1964. 217–229; uő.: Zakarpatski Ukrajinci na prelome storočia. Október a ukrájinská kultúra. Prešov, 1968. 49–74. stb. stb.

Nem mintha ez az egyéb kérdések elhanyagolását jelentené. Az orosz—magyar kapcsolatok tárgykörében itt Dolmányos István összefoglalását⁹⁰ kell említenünk, amely azt mutatta meg, hogy a hűvös, sőt gyakran ellenséges államközi kapcsolatok ellenére, amelyeket az intervenció emléke is beárnyékkolt, a kultúra területén a dualizmus korában milyen élénk és gyümölcsöző kapcsolatok alakultak ki, amiben különösen a klasszikus orosz irodalom ekkor bekövetkező térhódítása volt a jelentős. Dolmányos István azonban a politikai fejlődésben is megmutatta a pozitív vonásokat,⁹¹ az ellenzéki és a munkássajtó pozitív állásfoglalását az oroszországi forradalmi mozgalmak iránt. Jelentős eredményeket ért el a magyar történeti kutatás a Habsburg-birodalom és Oroszország politikai kapcsolatainak a feltárása terén is, elmélyült, sok országban folytatott levéltári kutatások alapján. Diószegi István az Osztrák—Magyar Monarchia 1870—71-es oroszellenes kísérleteinek a kudarcát mutatta meg,⁹² Menyhárt Lajos a három császár szövetségének egyes kérdéseit vizsgálta meg,⁹³ különösen a magyar közvélemény állásfoglalását, Diószegi István a felszabadult Bulgária berendezésével kapcsolatos osztrák—magyar és orosz álláspontot,⁹⁴ Palotás Emil pedig több munkájában⁹⁵ a Monarchia és Orosz-

⁹⁰ *Dolmányos István*: Költők barátságától népek testvériségéig. Magyar—orosz haladó művelődési kapcsolatok a dualizmus korában. Bp. 1959, 220 l. L. még *Balassa Iván*: A Néprajzi Múzeum kapcsolatai az orosz néprajztudománnyal. *Ethnographia* 1952. 63. évf. 1—2. sz. 171—201. l.; *Csinády Gerő*: Zichy Jenő oroszországi és kínai expedícióinak története új megvilágításban. *Földrajzi Közlemények* 1963. 11. köt. 1. sz. 37—49. l.

⁹¹ *Dolmányos István*: Vengerszkoje obscesztvennoe mnenie i revolucionnoe dvizsenie v Roszszii v sesztideszjátüh—szemideszjátüh godah XIX szoletija. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Series historica* 10. 1968. 3—33. l.; uő.: Az orosz forradalmi narodnyikok és a magyar sajtó az 1878—1881. évi oroszországi forradalmi válság időszakában. Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből 2. Bp. 1961, 42—83. l.; uő.: Les populistes (narodniki) révolutinonnaires russes et la presse hongroise contemporaine. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Series historica* 3. 1961. 163—198. l.

⁹² *Diószegi István*: Beust, Andrassy et la question de la Mer Noire, 1870—1871. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica* 9. 1967. 163—206. l.

⁹³ *Menyhárt Lajos*: K ocenke szozjuza treh imperatorov. *Annales Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica* 7/2. 1968. 3—14. l.; uő.: A három császár szövetsége és a magyar politikai közvélemény a keleti válság idején (1875—78). *Annales Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica* 5. 1966. 43—63. l.; uő.: Vengerszkkaja politiceszkkaja obscesztvennoszt' i Roszszija (1875—1878). *Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae* 9. 1969. 139—147. l.

⁹⁴ *Diószegi István*: Ausztria—Magyarország és Bulgária a San Stefano-i béke után (1878—1879). Bp. 1961, 122 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 23.); uő.: Kálnoky, Andrassy és a bolgár válság 1885—87-ben. *Századok* 1967. 101. évf. 1—2. sz. 148—154. l.

⁹⁵ *Palotás Emil*: Die bulgarische Frage und das Verhältnis Österreich—Ungarns zu Russland beim Debüt des Aussenministers Goluchowski. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica* 8. 1966. 139—159. l. uő.: A Balkán-kérdés az osztrák—magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Bp. 1972, 233 l.; uő.: Ausztria—Magyarország és a balkáni kérdés a XIX. sz. végén. *Történelmi Szemle* 1967. 10. évf. 4. sz. 430—453. l.; uő.: Iz diplomaticzeszkkoj isztorii makedonszkkogo voprosza na iszhode XIX veka. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica* 5. 1963. 117—146. l.; uő.: K isztorii szoglasenija 1897 g. mezsdu Avsztro—Vengriej i Roszsziej. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica* 4. 1962. 123—134. l.

ország balkáni ellentéteit különösen a macedón kérdésben, amelyek 1897-ben majdnem háborúra is vezettek, de végül mégis, számos ok közrejátszása miatt, megegyezéssel zárultak.

Az imperializmus korában ismét a politikai kérdések felé fordult a figyelem, Menyhárt Lajos az agrárkérdéssel kapcsolatos vitákban mutatta meg a különböző orosz irányzatok álláspontját.⁹⁶ A politikai kérdések iránt megnövekedett érdeklődést elsősorban az magyarázza, hogy ebben a korszakban került szembe a magyar kutatás Lenin és a bolsevik párt szerepével, amelynek a Magyar Tanácsköztársaságig vezető forradalmi úton a magyar fejlődésre is elhatározó befolyása volt. Kirschner Béla Leninnek a forradalomra vonatkozó megállapításait elemezte.⁹⁷ Molnár Erik a munkáspártoknak a nemzeti-ségi kérdésben elfoglalt eltérő álláspontjából magyarázta meg az első világháború végén kitört forradalmak eltérő kimenetelét.⁹⁸ Mucsi Ferenc, Hanák Péter és mások az 1905-ös forradalom magyarországi kihatását vizsgálták,⁹⁹ Soós Pál kimutatta Szabó Ervin orosz munkásmozgalmi kapcsolatait¹⁰⁰ és hangsúlyozta a bolsevikok iránt érzett rokonszenvét. Dolmányos István arra világított rá,¹⁰¹ hogyan próbált a függetlenségi párt az Oroszországhoz való közeledés révén új külpolitikai irányvonalat kialakítani, hogy ezzel Magyarországot elszakítsa a német szövetségtől. A politika mellett az orosz tudomány korabeli fejlődése iránti érdeklődés is megmutatkozott.¹⁰²

⁹⁶ *Menyhárt Lajos*: Az orosz politikai irányzatok állásfoglalása az agrárkérdésben a századelőn. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica 13. 1971. 11—52. l.

⁹⁷ *Kirschner Béla*: Lenin a demokratikus és a szocialista forradalomról (1893—1917). Párttörténeti Közlemények 1968. 14. évf. 2. sz. 91—125. l.; uő.: Lenin über die demokratische und sozialistische Revolution (1893—1917). Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 10. 1968. 81—111. l.

⁹⁸ *Molnár Erik*: Zur Rolle der Arbeiterpartei in Russland und in Österreich—Ungarn. Die nationale Frage in der Österreichisch—Ungarischen Monarchie 1900—1918. Bp. 1966. 316—317. l.

⁹⁹ *Mucsi Ferenc*: Az első orosz forradalom és a magyar munkásmozgalom. Bp. 1956. 199. l.; *Erényi Tibor*: Az első orosz forradalom és a magyar munkásmozgalom. Társadalmi Szemle 1955. 10. évf. 2—3. sz. 97—116. l.; *Réti László*: Az első orosz forradalom és a forradalmi baloldal kialakulása a magyar munkásmozgalomban. Társadalmi Szemle 1955. 10. évf. 11. sz. 50—69. l.; *Hanák Péter*: Az 1905-ös orosz forradalom hatása Magyarországon. Az 1905—1907-es első orosz forradalom és a nemzetközi forradalmi mozgalom. I. Bp. 1956. 517—591. l.; uő.: L'influence de la révolution russe de 1905 en Hongrie. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1955. 4. tom. 1—3. no. 279—318. l.; *Aranyossi Magda*: „Mi sem lehetünk se gyávábbak, se gyengébbek moszkvai testvéreinknél.” (Az 1905-ös orosz forradalom hatása a magyarországi nőmunkás-mozgalomra.) A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője 1955. 1. évf. 2. sz. 1—12. l.; *Földessy Gyula*: Ady és az 1905-ös orosz forradalom. Irodalomtörténet 1950. 2. sz. 112—118. l.; *Vincze Géza*: Ady és az orosz forradalmi mozgalmak. Századok 1956. 90. évf. 4—6. sz. 657—666. l.

¹⁰⁰ *Soós Pál*: Szabó Ervin és az orosz munkásmozgalom. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 6/1. 1959—1960. 243—257. l.

¹⁰¹ *Dolmányos István*: Károlyi Mihály és a „szentpétervári út”. (Az orosz—magyar szövetség gondolata 1914-ben.) Történelmi Szemle 1963. 6. évf. 2. sz. 167—194. l.; uő.: Mihály Károlyi et le voyage de Saint-Petersbourg. (L'idée d'une alliance russo-hongroise en 1914.) Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 5. 1963. 147—184

¹⁰² *Sey István*: Pavel Pavlovics Mintrofanov (1873—1916). Századok 1969. 103. évf. 5—6. sz. 1173—1175. l.

Szinte beláthatatlan az a gazdag irodalom, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal, annak a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttében megtestesülő magyarországi hatásával és általában a szovjet fejlődéssel foglalkozik. A pusztá számszerűség is mutatja, a tematikán túlmenően, hogy a magyar marxista történészek világosan látják az Októberi Forradalomnak és a Szovjetunió fejlődésének világtörténelmi jelentőségét.

Dolmányos István szintézise a Szovjetunió történetéről¹⁰³ önálló koncepcióban mutatta be a szovjet fejlődést, reálisan tárta fel a Szovjetunió történetében megmutatkozó külső és belső nehézségeket, és éppen ennek révén tudta jól érzékeltetni ennek a fejlődésnek maradandó és világraszóló eredményeit. Egy korábbi könyvében¹⁰⁴ a Szovjetunió nemzetiségeinek a fejlődését világította meg, kontrasztként bemutatva a cári Oroszország elnyomó nemzetiségi politikáját. Nagy érdeklődéssel fordultak a magyar történészek Lenin munkássága felé,¹⁰⁵ amire különösen az 1970. évi Lenin-centenárium adott alkalmat, az egyes tanulmányok sokoldalúságát, a fejlődés bonyolult volta iránti érzékenységét, a lényeges vonásokat kiragadni képes tehetségét, — a proletariátus nemzetközi méretű szervezéséért vívott harcát mutatták be.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalommal foglalkozó magyarországi irodalomról a kortársi megnyilvánulásokig visszamenően adott tájékoztatást egy részletes bibliográfia.¹⁰⁶ Dolmányos István dokumentum-válogatása¹⁰⁷ a források hitelességével szólt a nagy eseményről. Molnár Erik és mások tanul-

¹⁰³ Dolmányos István: A Szovjetunió története. Bp. 1971, 504 l., 20 t., 2 térk.

¹⁰⁴ Dolmányos István: A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban. Bp. 1964, 224 l., 8 t. L. még Kassai Géza: Kis népek sorsfordulója a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Bp. 1955, 63. l.; uő.: A leninizmus és a kis népek. Párttörténeti Közlemények 1960. 6. évf. 1—2. sz. 5—33. l.

¹⁰⁵ Andics Erzsébet: Lenin történeti látásmódjáról. Párttörténeti Közlemények 1967. 13. évf. 4. sz. 3—42. l.; uő.: Lenins historische Betrachtungsweise. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 10. 1968. 47—80. l.; Jemnitz János: Lenin és a történettudomány. Történelmi Szemle 1970. 13. évf. 2. sz. 210—222. l.; Ránki György: Lenin imperializmus-elmélete. Uo. 223—229. l.; Mucsi Ferenc: Lenin és a nemzeti kérdés. Uo. 230—239. l.; Orbán Sándor: Lenin és az agrárkérdés. Uo. 240—247. l.; Pamlényi Ervin: Lenin és a kultúra kérdései. Uo. 248—255. l.; Pach Zsigmond Pál: Zárzó. Uo. 256—259. l.; Fogarasi Béla: Lenin harca a revizionizmus és a dogmatizmus ellen. Társadalmi Szemle 1958. 13. évf. 4. sz. 54—67. l.; uő.: Lenin és a tudomány: Akadémiai Értesítő 1955. 62. évf. 511. sz. 225—239. l.; Farkas Dezső: Lenin és az agrárkérdés 1917-ben. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 14. Series marxistica-leninistica 1. 1968. 37—90. l.; Mucs Sándor: Lenin, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború katonai vezetője. Hadtörténelmi Közlemények 1967. 14. évf. 3. sz. 435—454. l.; Farkas Dezső: A bolsevikok harca a III. Internacionálé megteremtéséért az 1914—1917-es években. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 3/1. 1956. 15—29. l.; Dobos Rózsa: Oroszország gazdasági helyzete 1917-ben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. A proletárhatalom első gazdasági intézkedései. Közgazdasági Szemle 1958. 5. évf. 11. sz. 1178—1186. l.; Göncöl György: Gazdaság és politika Lenin imperializmus-elméletében. Közgazdasági Szemle 1958. 5. évf. 1. sz. 1—13. l.; Dolmányos István: Az 1917. évi februári oroszországi forradalom. Pártélet 1967. 12. évf. 3. sz. 25—29. l.; Merényi László: Az 1917. februári orosz forradalom és Kelet-Európa. Történelem 1967. 7. sz. 106—143. l.

¹⁰⁶ A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború magyarországi irodalmának válogatott bibliográfiája. Századok 1967. 101. évf. 5. sz. 1094—1108. l.

¹⁰⁷ Dolmányos István (szerk.): A nagy forradalom krónikája 1917 emlékezőekben és hiteles okmányokban. Bp. 1967, 439. l., 24 t.

mányai¹⁰⁸ a Forradalom jelentőségét világították meg a nemzetközi munkásmozgalom és általában a forradalmi mozgalom vonatkozásában. L. Nagy Zsuzsa az antant-hatalmak szovjetellenes politikáját összegezte,¹⁰⁹ egy másik tanulmány az Ok(b)P katonapolitikájának fejlődését.¹¹⁰

A korszak egyik, magyar szempontból igen lényeges kérdése az Oroszországban hadifogságba esett magyar katonák forradalmasodása és részvétele az Októberi Forradalomban és a polgárháborúban. Mintegy százezer katonáról van szó, akiknek a küzdelme a szovjet fejlődés szempontjából is számottevő volt, hazatérésük után pedig a magyarországi forradalmakban játszottak elhatározó szerepet. Jó néhány dokumentumkiadvány,¹¹¹ köztük szovjet és magyar kutatók közös erőfeszítésének eredményeként tárta fel az eddig ismeretlen részleteket, magyar forradalmárok írásait, amelyek nagy szerepet játszottak a hadifoglyok öntudatosodásában. A dokumentumok alapján számos feldolgozás is született, amelyek ezt a problematikát vizsgálják meg, különösen Györkei Jenő, Józsa Antal, Milei György és Zsilák András tollából.¹¹² Több tanul-

¹⁰⁸ *Molnár Erik*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Magyar Tudomány 1957. 2. köt. 11–12. sz. 439–455. l.; Századok 1957. 91. évf. 1–4. sz. 1–7. l.; Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 7–8. sz. 1–9. l.; *Bolgár Elek*: Az októberi forradalom demokratikus kihatásai. Társadalmi Szemle 1946. 1. évf. 11. sz. 790–799. l.; *Jemnitz János*: Az 1917. évi orosz forradalom és az európai szocialista munkásmozgalom. Századok 1967. 101. évf. 5. sz. 917–949. l.; *Magyar György*: Über den Charakter der Oktoberrevolution. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 10. 1968. 113–122. l.; *Dolmányos István*: Öt nap, amely figyelmeztetette a világot. Élet és Tudomány 1967. 22. évf. 9. sz. 387–391. l.; *Borsányi György*: Eszmei viták, módszertani kérdések az Októberi Forradalom kutatásában. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1968. 16. évf. 2–3. sz. 107–120. l.; *Háy László*: Negyven esztendő, amely megváltoztatta a világot. Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 6. sz. 25–40. l.; *Kállai Gyula*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a kultúra. Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 6. sz. 60–70. l.; *Gyulay Ferenc*: A haladó orosz statisztika szerepe a forradalmi mozgalmakban és Október időszakában. Statisztikai Szemle 1957. 35. évf. 10. sz. 790–797. l.; *Kovács István*: Az első szovjet alkotmányról. Magyar Tudomány 1957. 2. köt. 11–12. sz. 493–511. l.; *Tokody Gyula*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a történelmi gondolkodásra. Alföld 1967. 17. évf. 11. sz. 64–69. l.; *Szakasits Árpád*: A marxizmus–leninizmus győzelme a mensevizmus felett. Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 6. sz. 73–91. l.

¹⁰⁹ *L. Nagy Zsuzsa*: Az antanthatalmak szovjetellenes politikája. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1968. 16. köt. 2–3. sz. 131–135. l.; uő.: Az „orosz kérdés” és Magyarország a párizsi békekonferencián. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1968. 16. köt. 2–3. sz. 221–230. l.

¹¹⁰ *Zágoni Ernő*: Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt katonapolitikájának fejlődése a polgárháború éveiben (1917–1922). Hadtörténelmi Közlemények 1967. 14. évf. 3. sz. 455–476. l.

¹¹¹ A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban (1917–1922). 1. Az oroszországi magyar hadifoglyok forradalmi mozgalma. 2. A magyar internacionalisták részvétele a szovjet hatalom védelmében a polgárháború frontjain. Szerk. biz.: G. D. Obicskin, Vass Henrik stb. Bp. 1967–1968, 585 l., 10 t.; 819 l., 12 t. 1 térk.; Györkei Jenő (szerk.): Magyarok az Amur partján. Képes visszaemlékezések... a magyar internacionalistákra... Bp. 1967, 162 l.; *Milei György*: Kun Béla 1917–1918-ban megjelent írásai. Párttörténeti Közlemények 1962. 8. évf. 1. sz. 108–130. l.; *Ligeti Károly*: Válogatott írásai. Bev. Sziklai Sándor. Bp. 1957, 150 l.

¹¹² *Zsilák András*: Az Ok(b)P magyar csoportjának szerepe a Vörös Hadsereg internacionalista egységeinek szervezésében (1918–1919). Történelmi Szemle 1961. 4. évf. 3. sz. 347–360. l.; *Józsa Antal*: Ukrajna Kommunista (bolsevik) Pártja I. kongresszusának néhány magyar vonatkozása. Hadtörténelmi Közlemények 1963. 10. évf. 1. sz. 336–346. l.; *Györkei*

mány¹¹³ foglalkozott a breszt-litovszki béketárgyalásokkal, a hadifogolycserével és a békekötés utáni ukrajnai osztrák—magyar katonai intervencióval, amelyet a népi ellenállás buktatott meg.

A kapcsolatok tárgykörebe vágó munkák ennek a korszaknak a vonatkozásában elsősorban az oroszországi forradalmak magyarországi hatásával foglalkoztak. Nem kétséges, hogy ezek a nagy anyagot megmozgató tanulmányok elsősorban a magyar történelem jobb megvilágítását szolgálják, ugyanakkor viszont nem jelentéktelen adalékok az oroszországi forradalmak, kiváltképpen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténeti jelentőségéhez. Mucsi Ferenc a februári forradalom hatását összegezte.¹¹⁴ Dokumentumkiadványok világították meg a februári forradalom után a keleti fronton kibonta-

Jenő—Józsa Antal: Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. Bp. 1957, 243 l., 12 t., 2 térk.; uők: Vengerszkie internacionalisztü v Velikoj Oktjabr'szkoj szocialiszticeszkoj revoljucii. Moszkva, 1959, 322 l., 2 térk. uők: A rendíthetetlen százezer. Magyarok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. Bp. 1968, 278 l., 24 t., 1 térk.; *Józsa Antal*: Az osztrák—magyar hadsereg frontpropagandája és az internacionalista hadifoglyok szerepe az októberi forradalom idején lezajlott katonabarátkozásokban. Hadtörténelmi Közlemények 1966. 13. évf. 2. sz. 326—351. l.; *Milei György—Józsa Antal*: A magyarok részvételéről a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. Századok 1967. 101. évf. 5. sz. 950—988. l.; *Györkei Jenő—Józsa Antal*: Adalékok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a Szovjetunió polgárháborújában részt vett magyar internacionalisták történetéhez (1917—1922). Hadtörténelmi Közlemények 1957. 4. évf. 3—4. sz. 21—69. l.; *Milei György*: A szovjet-oroszországi magyar kommunista mozgalom néhány kérdése. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1967. 16. köt. 2—3. sz. 137—149. l.; *Dersi Tamás*: Kun Béla publicisztikája 1917—18-ban. Valóság 1968. 11. évf. 9. sz. 79—85. l.; *Zsilák András*: A Nagy Október és Szibéria Külföldi Munkásainak Kommunista (Szociáldemokrata) Pártja. Párttörténeti Közlemények 1967. 13. évf. 4. sz. 43—67. l.; *Györkei Jenő*: A magyar internacionalisták nyomában. Hadtörténelmi Közlemények 1967. 14. évf. 3. sz. 500—511. l.; *Józsa Antal*: Az internacionalisták katonai szerepe a polgárháborúban. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1967. 16. köt. 2—3. sz. 151—165. l.; uő.: Az internacionalisták szerepe Kalegjin és Kornyilov ellenforradalmi lázadásának leverésében. Hadtörténelmi Közlemények 1967. 14. évf. 3. sz. 477—499. l.; *Zsilák András*: Az OK(b)P magyar csoportjának szerepe a Vörös Hadsereg internacionalista egységeinek szervezésében (1918—1919). Történelmi Szemle 1961. 4. évf. 3. sz. 347—360. l.; *Józsa Antal*: A magyar internacionalisták szerepe a Volga menti és a szibériai harcokban 1918 nyarán. Hadtörténelmi Közlemények 1968. 15. évf. 2. sz. 199—239. l.; *Szántó Zsuzsa*: Adalék a magyar internacionalisták harcáról Szovjet-Oroszországban 1918-ban. Legújabb kori Múzeumi Közlemények 1967. 4. évf. 1—2. sz. 3—17. l.; *Zsilák András*: A Külföldi Munkások és Földművesek Kommunista Pártja a Turkesztáni Szövetséges Tanácsköztársaság területén (1918—1919). Párttörténeti Közlemények 1962. 8. évf. 3. sz. 62—89. l.; *Józsa Antal*: Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban. Bp. 1970, 407 l., 16 t., 8 térk.; *Milei György*: A szovjet-oroszországi magyar kommunista hadifogoly-mozgalom eszmei arculatának néhány kérdése (1918). Párttörténeti Közlemények 1956. 2. évf. 3. sz. 35—69. l.; *Józsa Antal*: Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 1961. 8. évf. 2. sz. 625—669. l. 1963. 10. évf. 2. sz. 105—145. l.

¹¹³ *Komjáthy Miklós*: A breszt-litovszki béketárgyalások anyaga a bécsi Staatsarchivban. (Problémák a legújabb kori irattan köréből.) Levéltári Közlemények 1958. 28. évf. 129—150. l. L. még *Lengyel István*: A breszti béke. Élet és Tudomány 1964. 19. évf. 8. sz. 253—256. l.; *Józsa Antal*: A breszt-litovszki béketárgyalások és a hadifogolycseré (1917. december 22. — 1918. október 31.). Hadtörténelmi Közlemények 1965. 12. évf. 2. sz. 256—282. l.; uő.: Adalékok az osztrák—magyar intervenció bukásának történetéhez Ukrajnában (1918. február—november). Hadtörténelmi Közlemények 1958. 5. évf. 3—4. sz. 18—43. l.

¹¹⁴ *Mucsi Ferenc*: Az 1917-es oroszországi februári forradalom hatása Magyarországon. Századok 1958. 92. évf. 5—6. sz. 685—698. l.

kozó katonabarátkozásokat,¹¹⁵ az oroszországi forradalmak magyar irodalmi visszhangját,¹¹⁶ az Októberi Forradalom hatását a sajtóban, röpiratokban, sztrájkmozgalmakban.¹¹⁷ Különösen az Októberi Forradalom jubileumai szolgálták alkalmmul összefoglaló értékelések vagy részleteket is idéző tanulmányok megjelentetéséhez, így Nemes Dezső tanulmánya,¹¹⁸ egy számos részlettanulmányt tartalmazó kötet,¹¹⁹ az 50. évforduló alkalmából újabb tanulmánykötet,¹²⁰ amely a Forradalom távoli továbbsugárzásaként a felszabadulás utáni magyar fejlődés kérdéseit is tárgyalta, és egyéb tanulmányok.¹²¹ Jó néhány írás Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság gazdasági és politikai kapcsolatait világította meg,¹²² többek között a katonai segítségre és

¹¹⁵ Katonabarátkozások a keleti arcvonalon (1917. március—május). Közl: Böhm Jakab—Gazsi József—Józsa Antal—Kún József. *Hadtörténelmi Közlemények* 1967. 14. évf. 3. sz. 533—567. l.

¹¹⁶ Irodalom — forradalom 1917—1919. Az orosz és magyar forradalmak egykorú irodalmi dokumentumok tükrében. Szerk. Remete László. Bp. 1956, 452 l.

¹¹⁷ Dokumentumok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásáról Magyarországon. Társadalmi Szemle 1953. 8. évf. 10—11. sz. 1050—1062 l.; A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Magyarországon. Társadalmi Szemle 1952. 7. évf. 11. sz. 1155—1167. l.; Így látták a kortársak. Az 1917—1918-as magyarországi sajtó az orosz proletárforradalomról. Összeáll. Remete László. Bp. 1957, 248 l., 12 t.

¹¹⁸ Nemes Dezső: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a magyar forradalmi erők fejlődése 1917—1919-ben. Századok 1957. 91. évf. 1—4. sz. 8—45. l.; uő.: Az Októberi Forradalom és Magyarország útja a szocializmushoz. Századok 1967. 101. évf. 5. sz. 827—850. l.; Zsilák András: Az Októberi Forradalom törvényszerűségei és a magyar forradalmak. Századok 1967. 101. évf. 5. sz. 1008—1013. l.

¹¹⁹ Velikaja Oktjabr'szkaja szocialiszticeszkaja revolucija i Vengrija. Szbornik szta- tej. Bp. 1959, 183 l. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17.)

¹²⁰ Ötven év. A Nagy Október és a magyarországi forradalmak. Tanulmányok. (Szerk. L. Nagy Zuzsa—Zsilák András.) Bp. 1967, 495 l.

¹²¹ Siklós András: Velikaja Oktjabr'szkaja szocialiszticeszkaja revolucija i Vengrija (1917—1919). *Annales Universitatis Scientiarum Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica* 10. 1968. 123—142. l.; uő.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Magyarország. *Történelem* 1967. 7. sz. 57—81. l.; Nemes Dezső: Az Októberi Forradalom és Magyarország. *Pártélet* 1967. 12. évf. 11. sz. 11—18. l.; *Mucsi Ferenc*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a magyar belpolitikai ellentétek kiéleződése, 1917. nov. — 1918. febr. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 1967. 16. köt. 2—3. sz. 193—202. l.; *Hajdu Tibor*: Adatok a Nagy Október magyarországi hatásához. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 1967. 16. köt. 2—3. sz. 121—129. l.; *Farkas Márton*: Forradalmi erjedés az osztrák—magyar hadseregben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után. Századok 1967. 101. évf. 5. sz. 1026—1035. l.; *Aranyosi Magda*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság hatása a magyar nőmunkásmozgalmra 1917—1919-ben. Századok 1954. 88. évf. 2—3. sz. 266—284. l.; uő.: *Vlijanie Velikoj Oktjabr'szkoj szocialiszticeszkaj revolucijii i Vengerszkoj Szovjetszkoj Reszpubliki na zsenzkoje dvizsenie v Vengrii v 1917—1919 gg.* *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1956. 3. tom. 3. fasc. 249—292. l.; *Petrák Katalin*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangja a fővárosi sajtóban (1917. november—december). *Párttörténeti Közlemények* 1958. 4. évf. 1. sz. 96—147. l.; *Milei György*: Az OK(b)P Magyar Csoportja a KMP megalakulásáért (1918. október—november). *Párttörténeti Közlemények* 1964. 10. évf. 2. sz. 160—171. l.

¹²² *Halász Sándor*: Adatok a szovjet—magyar kapcsolatok történetéhez 1917—1919. Századok 1967. 101. évf. 5. sz. 989—1007. l.; *Gábor Sándorné*: Dokumentumok Szovjet-Oroszországról és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatairól. *Párttörténeti Közlemények* 1961. 7. évf. 1. sz. 209—227. l.; *Hajdu Tibor*: Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. *Párttörténeti Közlemények* 1961. 7. évf. 3. sz. 86—123. l.; *Liptai Ervin*: Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország fegyveres szövetségének kérdéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 1958. 5. évf. 1—2. sz. 71—91. l.; *Hajdu Tibor*: Magyar—szovjet szövetség 1919-ben. *Élet és Tudomány* 1961. 16. évf. 45. sz. 1411—1414. l.

a két hadsereg egyesítésére vonatkozó terveket. Hetés Tibor a nemzetközi dandár tevékenységéről írt könyvet,¹²³ a dandárban egykori orosz hadifoglyok is harcoltak. Siklós András és Gergely Ernő tanulmányai¹²⁴ a Tanácsköztársaság és a kárpát-ukránok kapcsolatának a kérdését vizsgálták meg, azokat a kísérleteket, hogy a kárpát-ukránok a föderatívva átalakuló Tanácsköztársasághoz csatlakozzanak.

A felszabadult Magyarország gazdasági fejlődésének problémái tették érthetővé, hogy a polgárháború lezárását követő szovjet korszak vonatkozásában a magyar kutatók érdeklődése a NEP és általában a szovjet gazdasági fejlődés felé irányult, ennek gyakorlati és elméleti vonatkozásait egyaránt figyelembe véve.¹²⁵ Itt sem maradt el a politikai történet iránti érdeklődés,¹²⁶ eredeti munkák elsősorban a szovjetállam diplomáciatörténetének a tárgyköréből jelentek meg.¹²⁷ Pach Zsigmond Pál¹²⁸ pedig a fél évszázad perspektívájában a társadalomtudományok által megtett út jelentőségét hangsúlyozta.

A szovjet—magyar kapcsolatok terén Nemes Dezső¹²⁹ az ellenforradalmi rendszer ellenére Magyarországon megmutatkozó szovjetbarátság adatait

¹²³ *Hetés Tibor*: A 80. nemzetközi dandár. Bp. 1963, 178 l.; Gábor Mózes: A nemzetközi ezredek szervezése a Tanácsköztársaság idején. Társadalmi Szemle 1959. 14. évf. 3. sz. 85—88. l.; *Szántó Rezső*: A Magyar Vörös Hadsereg nemzetközi alakulatairól. Párttörténeti Közlemények 1959. 5. évf. 2. sz. 221—227. l.

¹²⁴ *Siklós András*: The Hungarian Soviet Republic and the national and nationality question. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1971. 17. tom. 1—2. no. 73—84. l.; *Gergely Ernő*: A proletárforradalom és a tanács hatalom Kárpátalján és Nyugat-Magyarországon. Jogtudományi Közöny 1963. 18. évf. 10—11. sz. 541—552. l.

¹²⁵ *Szamuely László*: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek. Bp. 1971, 209 l.; *uő.*: Major features of the economy and ideology of war communism. Acta Oeconomica Hungarica 1971. 7. tom. 2. no. 143—160. l.; *Tolnai György*: A lenini piacmechanizmus a NEP-korszak gazdaságában (1921—1937). Bp. 1968, 107 l.; *Ausch Sándor*: A beruházások fejlődésének 40 éve a Szovjetunió népgazdaságában. Közgazdasági Szemle 1957. 4. évf. 11. sz. 1151—1162. l.; *G. Redő Éva*: A szovjet ipar négyévtizedes fejlődésének főbb vonásai. Közgazdasági Szemle 1957. 4. évf. 11. sz. 1163—1176. l.; *Mészáros Károly*: K probleme agrarnüh preobrazovanij v pervüe godü szovetszkoj vlaszti. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 8. 1966. 209—226. l.

¹²⁶ *Kovács György*: Lenin népe, az ifjú had. Fejezetek a Komszomol történetéből. Bp. 1967, 101 l., 8 t.

¹²⁷ *Balogh Sándorné*: A Szovjetunió első diplomáciai kapcsolatainak kialakulása Közép- és Közép-Keleten (1917—1921). Századok 1965. 99. évf. 3. sz. 503—512. l.; *Nagy Gábor*: SzSzSzR i Latinszkaja Amerika. (Iz isztorii usztanovlenija politiceszkih i ékonomiceszkih otnosenij.) Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica 7/2. 1968. 119—145. l.; *Gellért Gábor*: Az a vasárnap. A szovjet diplomácia a két világháború között. Bp. 1968, 270 l.

¹²⁸ *Pach Zsigmond Pál*: A Szovjetunió történelmi szerepéről. Magyar Tudomány 1967. 12. köt. 11. sz. 695—710. l.; *Erdélyi István*: A szovjet régészet néhány elvi-módszertani kérdése. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1968. 16. évf. 2—3. sz. 245—254. l.; *Kenessey Zoltán*: A szovjet statisztika fejlődésének negyven éve (1917—1957). Statisztikai Szemle 1957. 35. évf. 10. sz. 798—811. l.; *Radó Sándor*: A szovjet földrajztudomány 40 éve. Földrajzi Közlemények 1957. 5. köt. 4. sz. 305—318. l.; *Szabó Imre*: A szocialista jogelmélet ötven éve. Magyar Tudomány 1967. 12. köt. 11. sz. 720—726. l.; *Földesi Tamás*: A proletárdiktatúra államformájának fejlődése. Jogtudományi Közöny 1951. 6. évf. 7. sz. 392—398. 8. sz. 453—460. l.; *Lóránt Imre*: M. V. Frunze és a korszerű szovjet hadtudomány. Hadtörténelmi Közlemények 1961. 8. évf. 2. sz. 588—624. l.

¹²⁹ *Nemes Dezső*: A Szovjetunió iránti szeretet és bizalom a magyar nép tömegeiben (1919—1945). Bp. 1954, 47 l. (Magyar Történetkongresszus 1953. június 6—13-i előadásából 8.)

összegezte, többen foglalkoztak¹³⁰ azzal a szovjet kezdeményezéssel, amelynek révén sikerült hadifogoly tiszték ellenében a fehérterror számos áldozatát kimenteni a börtönökből. Érdekes szint képviseltek itt a Szovjetunióba került politikai emigránsok visszaemlékezései,¹³¹ amelyek a szovjet korszak első évtizedeiről a szemtanúk hiteles beszámolóját közvetítették, ill. a Kárpát-Ukrajnában végzett pártmunkáról adtak képet.¹³² Több tanulmány¹³³ világította meg a két háború közti hivatalos gazdasági és diplomáciai kapcsolatok történetét, az 1924-es első kísérletet kereskedelmi egyezmény létrehozására, amelyet az ellenforradalmi rendszer végül mégsem ratifikált, ill. a diplomáciai kapcsolatok 1934-ben történt felvételének előzményeit és jelentőségét. De arra is fény derült, hogy az ellenforradalom Magyarországa az orosz fehéremigránsokkal is tartott fenn kapcsolatokat.¹³⁴

A Nagy Honvédő Háború kérdései is sokoldalú érdeklődést váltottak ki. Ránki György összefoglaló munkájában¹³⁵ méltó módon emlékezett meg a Szovjet Hadsereg szerepéről a hitleri Németország és Japán legyőzésében, és a hősi eredmények kidomborítása mellett nem feledkezett el a hátország és a polgári lakosság áldozatairól sem. Egyéb tanulmányok¹³⁶ összefoglaló értékelést nyújtottak, vagy egyes részletkérdéseket világítottak meg, olykor magyar levéltári anyagban is találva érdemleges adatokat. Kiterjedt irodalma volt az

¹³⁰ *Gábor József*: A szovjet kormány akciója a magyarországi fehérterror üldözöttjeinek megmentésére. *Párttörténeti Közlemények* 1964. 10. évf. 4. sz. 93–111. l.; *Sarlós Márton*: A kommunista elítélteket kiszabadító szovjet akciók. A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Bp. 1959. 293–319. l.

¹³¹ *Kun Béláné*: Bécs–Stettin–Petrográd–Moszkva. *Kortárs* 1960. 4. évf. 11. sz. 635–645. l.; uő.: Az Urálban. *Kortárs* 1961. 5. évf. 2. sz. 210–221. l.; uő.: További esztendők. (Részletek a szerző „Visszaemlékezések” című könyvéből.) *Kortárs* 1961. 5. évf. 10. sz. 541–555. l.; *Münnich Ferenc*: Két háború között. (Részlet egy önéletrajzból.) *Kortárs* 1962. 6. évf. 10. sz. 1491–1494. l.; *Sik Endre*: Próbaévek. Bp. 1967. 877 l.

¹³² *Münnich Ferenc*: Az Erdős-Kárpátokban. *Kortárs* 1961. 5. évf. 5. sz. 638–645. l.

¹³³ *Buzás József*: A szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez 1919–1938. Századok 1955. 89. évf. 4–5. sz. 588–633. l.; *Horváth Miklós*: A szovjet–magyar diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételére irányuló 1924. évi tárgyalásokról. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái 6/1. 1964. 165–177. l.; *Juhász Gyula*: A két világháború közötti szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülésszaka. Bp. 1968. 360–377. l.; *Dolmányos István*: A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló tükrében (1920–1939). Valóság 1966. 9. évf. 1. sz. 73–85. l.; uő.: Contribution à la question des relations diplomatiques entre la Hongrie et l'Union Soviétique (1920–1939). *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica* 8. 1966. 227–250. l.

¹³⁴ *Szinai Miklós*: Bethlen István és Szkoropadzski kapcsolatai. Századok 1966. 100. évf. 6. sz. 1218–1240. l.

¹³⁵ *Ránki György*: A második világháború története. Bp. 1973. 654 l.

¹³⁶ *Dolmányos István*: A Nagy Honvédő Háború — harminc év távolából. Társadalmi Szemle 1971. 24. évf. 12. sz. 15–28. l.; *Pintér István*: Adalékok a finn–szovjet háború történetéhez a magyar követek jelentései alapján. *Párttörténeti Közlemények* 1967. 13. évf. 2. sz. 116–133. l.; *Nagy Gábor*: Páncélos csaták. Bp. 1966. 220 l., 17 t., 1 térk.; *Vass István*: Szovjet állásfoglalások 1943-ban az európai második front megnyitásával kapcsolatban. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica* 14. 1963. 19–52. l.; *Szabó Ferenc*: „Erőd a Volga partján.” *Élet és Tudomány* 1963. 18. évf. 5. sz. 131–135. l.

ellenállási mozgalmon belül a szovjet partizánmozgalomnak is.¹³⁷ Sajnos, a kapcsolatok ebben a korszakban igen negatívan alakultak, de a magyar kutatók azt is megmutatták, milyen végzetes elhatározás volt Magyarország belépése a Szovjetunió elleni háborúba,¹³⁸ amelyet a német kormányzat nem is követelt, bár a katonai vezetés óhajtotta, de mint Magyarország önkéntes cselekedetét. A Szovjet Hadsereg kiválóságát a magyar vezérkari főnökség bizalmas jelentései mindig elismerték.¹³⁹ A Szovjetunió ellen bevetett magyar csapatok rossz felszerelését és felmorzsolódását ugyancsak több munka világította meg.¹⁴⁰ A szovjet földön harcoló csapatok és a szovjet partizánmozgalom kapcsolatát is feltárták,¹⁴¹ valamint a magyar ellenállási mozgalomban részt vevő szovjet partizánok szerepét. Ehhez kapcsolódik a Szovjet Hadsereg felszabadító hadműveleteinek hadtörténeti szempontból való értékelése.¹⁴² Emellett a felszabadítás katonai eseményein túlmenően a Szovjetunió segítése, különösen gazdasági segítése már korán feldolgozást nyert.¹⁴³ Csakhogy ettől kezdve a szovjet–magyar kapcsolatok már oly lényeges tényezői a magyarországi fejlődésnek, hogy a felszabadulás utáni korszakkal foglalkozó

¹³⁷ L. pl. *Várad György*: A partizánharcok szerepe a második világháborúban. Történelem 1965. 4. sz. 5–18. l.

¹³⁸ *Zsigmond László*: Két dátum. Magyarország hadüzenetének (1941. június 27.) és németek által való megszállásának (1944. március 19.) előzményeihez. Történelmi Szemle 1958. 1. évf. 1–2. sz. 192–214. l.; *Ránki György*: Magyarország belépése a második világháborúba. Hadtörténelmi Közlemények 1959. 6. évf. 2. sz. 28–48. l.; *Kun József*: Magyarország második világháborúba való belépésének katonapolitikai vonatkozásai. Hadtörténelmi Közlemények 1962. 9. évf. 1. sz. 3–9. l.

¹³⁹ *Sallai Elemér*: A Szovjet Hadsereg az ellenség jelentéseiben. Hadtörténelmi Közlemények 1955. 2. évf. 1–2. sz. 167–188. l.

¹⁴⁰ *Tóth Sándor*: A Horthy-hadsereg gyorsabba a Szovjetunió elleni rablőháborúban. Egy negyedszázados évfordulóra. Hadtörténelmi Közlemények 1966. 13. évf. 2. sz. 223–257. l.; *Gindert Károly*: Az 1. páncélos hadosztály harcai a 2. magyar hadsereg doni hídfőcsatáiban. 1942. július–október. Hadtörténelmi Közlemények 1961. 8. évf. 2. sz. 457–499. l.; *Horváth Miklós*: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Bp. 1958, 365 l.

¹⁴¹ *Gazsi József*–*Harsányi János*: Dokumentumok a magyar ellenállási mozgalom történetéből a második világháború idején. Hadtörténelmi Közlemények 1962. 9. évf. 2. sz. 262–308. l.; *Gazsi József*: A Kovpak-partizáncsoport portyája a Kárpátokban (1943. július 15 – augusztus 6.). Hadtörténelmi Közlemények 1965. 12. évf. 3. sz. 425–450. l.; *Sallai Elemér*: Magyarok a szovjet partizánmozgalomban. Történelem 1965. 4. sz. 47–64. l.; *Gazsi József*: „Honvéd! Vár a brjanszki erdő!” Magyar partizánok a Szovjetunióban. Élet és Tudomány 1965. 20. évf. 44. sz. 2102–2105. l.; uő.: Magyar katonák átállásai a Vörös Hadsereghez hazánk felszabadítása során. Hadtörténelmi Közlemények 1964. 11. évf. 4. sz. 670–689. l.

¹⁴² *Ólvedi Ignác*: A Iasi-kisinyovi hadművelet hatása Magyarország katonapolitikai helyzetére. Hadtörténelmi Közlemények 1964. 11. évf. 3. sz. 449–462. l.; *Tóth Sándor*: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Bp. 1965, 393 l.; *Zentai Gyula*: A Szovjet Hadsereg hadműveletei Magyarország felszabadításáért. Hadtörténelmi Közlemények 1954. 1. évf. 1. sz. 13–34. l.; *Csémi Károly*: A szovjet páncélos és gépesített csapatok szerepe a Magyarországot felszabadító hadműveletekben. Hadtörténelmi Közlemények 1955. 2. évf. 3–4. sz. 5–23. l.; *Vámos Imre*: Történelmi csatatereken. Bp. 1968, 205 l.

¹⁴³ *Dér László*–*Mayer Mária*–*Szabó Éva* (összeáll.): Felszabadulás, 1944. szeptember 26. – 1945. április 4. Dokumentumok hazánk felszabadulásának és a magyar népi demokrácia megszületésének történetéből. Bp. 1955, VIII, 512 l., 14 t., 2 térf.; *Galántai József*: A Szovjet Hadsereg segítése a magyar népnek a felszabadulás idején. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve 1955. 315–326. l.; *Földi Tamás*–*Ránki György*: A Szovjetunió gazdasági segítése az újjáépülő Magyarországnak (1945–1948). Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bp. 1955, 373–398. l.

egész magyar történeti termést fel kellene sorolnunk, hogy erről is akárcsak az eddigiekhez hasonló futó áttekintést adjunk.

Ehelyett talán legyen szabad még arra utalnunk, hogy néhány tanulmány¹⁴⁴ igyekezett felmérni a szovjet történettudomány fejlődésének egyes aspektusait, különösen az egyetemes történelem vonatkozásában, ill. a szovjet levéltárügy helyzetét, hogy abból megfelelő tanulságokat vonhasson le.

A beszámoló talán érzékeltetni tudta azt, hogy az orosz és a szovjet történelem vonatkozásában a marxista magyar történettudomány már eddig is nem keveset tett. Nyilván, a népszerű munkák elsősorban a magyar közönség tájékoztatását szolgálják, annak szólnak. Úgy tűnik azonban, hogy a kapcsolatok felkutatásában, további szálak felfejtésében, és az összehasonlító vizsgálódásokban a magyar történészek eredményei a szovjet történettudomány számára is hozhatnak érdemleges, figyelemreméltó adatokat és szempontokat. A magyar történészek eddigi munkássága ezen a területen alkalmasint feljogosít arra, hogy továbbra is komoly eredményeket várhassunk el.

¹⁴⁴ *Székely György*: A világtörténet felfogása a szovjet történeti irodalomban. Tájékoztató 1968. 3. sz. 71–98. l.; uő.: Die Auffassung der Weltgeschichte in der sowjetischen historischen Literatur. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 10. 1968. 143–176. l.; *Bolgár Elek*: A kapitalizmus fejlődésének alapvető kérdései az Egyesült Államokban a szovjet történeti irodalom fényénél. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1954. 4. köt. 1–2. sz. 1–26. l.; *Vályi-Nagy József*: A népi demokráciák történetének elvi kérdései a szovjet tudomány fényében. Századok 1968. 102. évf. 3–4. sz. 628–648. l.; *Nagy Gábor*: Dél-Amerika a szovjet történetírásban. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kosuth nominatae. Series historica 4. 1965. 133–150. l.; *Györfly Sándor*: A szovjet archeográfia fellendülése az SzKP XX. kongresszusa után. Levéltári Közlemények 1961. 32. évf. 209–215. l.; *Bélay Vilmos*: Tanulmányúton a Szovjetunió központi levéltáraiban. Levéltári Híradó 1958. 8. évf. 1–2. sz. 41–49. l.; *Kállay István*: A Leningrádi Területi Levéltár szervezete és munkája. Levéltári Híradó 1958. 8. évf. 1–2. sz. 50–54. l.

A MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉVEL KAPCSOLATOS PROBLÉMÁK ÉS MEGOLDÁSUK A SZOVJET TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

T. M. ISZLAMOV, A TÖRT. TUD. DOKTORA

Tisztelt Elvtársak!

A különböző népek történelme és kultúrája iránti érdeklődés természetes volt a soknemzetiségű Oroszország történettudománya, különösen azon történészek számára, akik saját korukban haladó eszmék hívei voltak. Még az Októberi Forradalmat megelőző időszakban kialakultak és megerősödtek a humán tudományoknak azok az ágazatai, amelyek a különböző országok, ill. országcsoportok vagy régiók történetének, nyelvének, kultúrájának, etnográfiajának az elmélyült tanulmányozására specializálták magukat. E tudományok fejlődésében a legnagyobb szerepet az Oroszországi Tudományos Akadémia játszotta, amelynek 250 éves évfordulóját éppen most, Önökkel együtt ünnepeljük. Megemlíthetjük pl. az orientalisztikát, amely kiváló szakemberek egész sorát adta. Jelentős eredményeket értek el az orosz tudósok Nyugat-Európa középső- és újkori történetének a vizsgálata terén, többek között Franciaországra, Angliára és Németországra vonatkozóan.

A forradalom előtt számos olyan finnugor szakértő és publicista volt, akik műveikben közvetve vagy közvetlenül érintettek magyar vonatkozásokat. Ebben az időben azonban még nem vált külön a hungarisztika, amely felvehette volna a versenyt pl. a szlavisztikával, ill. a bizantinológiával. Ennek ellenére a XIX. század második felében e tekintetben is növekedett az érdeklődés. Az orosz közvélemény érdeklődésének a hirtelen megnövekedésében szerepet játszottak az 1848–1849 évi események. Mielőtt azonban rátérnénk az 1848–1849 évi viharos eseményeket közvetlenül követően Oroszországban a Magyarországról és a magyarországi népekről kialakult elképzelések behatóbb vizsgálatára, szeretném felhívni a figyelmet az orosz irodalom egyik sajátosságára. Az irodalomnak arra a részére gondolok, amelyet méltán nevezhetünk tudományosnak. Az elnyomottak iránti együttérzésről van itt szó, s az elnyomottak alatt nem csupán a szlávokat értem. Továbbá szó van az elnyomók iránti ellenszenvről is.

Így pl. a múlt század elején a Magyarországra látogató V. Bronyevszkij szimpátiával írt későbbi feljegyzéseiben Magyarországot elnyomott helyzetéről, s arról a gazdasági és politikai diszkriminációról, amellyel az idegen elnyo-

mók sújtják.¹ Nem titkolta, hogy szimpátiával viseltetik a magyar hazafiak iránt, akik igyekeztek megszabadítani az országot a Habsburg igtától. Ugyanez a szellem hatja át P. I. Köppen írását, aki a XIX. század 20-as éveinek az elején járt Magyarországon.²

Nem túlzás azt állítani, hogy az 1848 évi forradalom gyökeres fordulatot idézett elő az orosz közvéleményben Magyarországról, annak kultúrájáról, társadalmi, politikai, nemzetiségi viszonyairól, arról az országról, amely — annak ellenére, hogy közvetlen szomszédja volt — mégis, hosszú évszázadok folyamán talány maradt Oroszország számára. Ez volt — mondhatjuk — Magyarország első „felfedezése”. Ez a felfedezés pedig annak a nemzetnek köszönhető, amelyet Kossuth lelkes és aktív energiája, valamint a lánglelkű forradalmár, Petőfi költői génusza készített történelmi cselekvésre. Oroszország éppen ekkor fordította tekintetét Magyarországra felé. S éppen ebben az időben derült fény arra, hogy a Romanovok és a Paszkievicsek Oroszországa mellett születőben van a Hercenek és a Csernisevszkij Oroszországa is.

A múltban nem volt hiány azokból az áltudósokból, akik minden erővel igyekeztek eltagadni ezen „második” avagy „másik” Oroszország jelenlétét — pedig az ország jövőjét ez hordozta —, akik arra törekedtek, hogy a két ország népei közt kialakult értékes kapcsolatokat a cári intervencióra hivatkozva csökkentseék, avagy a szentpétervári és a bécsi udvar kölcsönös kapcsolataira, lévén ők ketten azok, akik a hatalmuk alatt álló népeket az 1914—1918 évi háborúba sodorták. Közben megfélekedtek arról, avagy helyesebben talán tudatosan hallgattak arról, hogy mindkét esetben a két ország uralkodóinak és uralkodó osztályainak a vétkes cselekedeteiről volt szó, akik a nép tudta nélkül, a nép akarata és nemzeti érdekei ellen cselekedtek.

Az igazi kölcsönös kapcsolatok kialakítására nem mindig alkalmas politikai fordulatok és történelmi tévutak ténye, valamint az uralkodó osztályok által évtizedeken keresztül kitartóan szított nemzeti türelmetlenség kétségkívül rányomta bélyegét a társadalmi pszichológiára, de nem akadályozhatta meg azt, hogy a magyar társadalom széles köreiben el ne terjedjenek az orosz irodalomnak és kultúrájának a forradalmi humanizmustól és a magas fokú polgári öntudattól áthatott nagy művei. Hasonlóképpen a cári rendőrség kegyetlen üldözése s a cenzúra sem akadályozhatta meg sem Hercenket, sem Csernisevszkijt, a korszak e két kiváló gondolkodóját és népük igazi képviselőjét abban, hogy nyilvánosan elítéljék Romanov Miklós szégyenteljes akcióját, és nyíltan lelkesedjenek azért a nemzetért, amely elég bátor volt ahhoz, hogy kihívja ellenfelét. Oroszország gondolatainak és vágyainak igazi

¹ В. Б. Броневский. Путешествие от Триеста до Санкт-Петербурга в 1810 г., М., 1828, ч. 1, стр. 342.

² Архив АН СССР в Ленинграде, Ф. 30. о. 1, д. 137. л. 223. Путевые записки П. Д. И. Кеппена 1821—1822 гг.

képviselői — a reájuk jellemző kérlelhetetlenséggel — ítélték el a cári intervenciót, súlyos bűnténynek tekintvén nem csupán a magyar, hanem egyben az orosz nép ellen is. Ezt a gondolatot rendkívül kifejezően és mégis tömören így fogalmazta meg Herczen: „Miklós — segítséget nyújtván Ausztriának —, éppen úgy elárulta Oroszországot, amiképp Görgey, segítséget nyújtván neki, elárulta Magyarországot”.³

A szabadságharc legnagyobb hevében, 1849 júliusában Csernisevszkij olyan szavakat írt noteszébe, amelyek nem csupán lelki nagyságáról és jelleméről adnak tanúbizonyságot, hanem az igazi hazafiság olyan megnyilvánulásáról is, amely az osztályöntudatos proletariátusra és a proletár internacionalizmustól áthatott képviselőire jellemző. Csernisevszkij akkor így írt: „. . . kívánom, hogy ott (azaz Magyarországon) az oroszok szenvedjenek vereséget és ezért sok mindent feláldoznák”.⁴

Az 1849. évi események ilyen jellegű megközelítése hagyománnyá vált a szovjet történettudományban, amely ezt a forradalmi demokratáktól örökölte. Ezt a nézetet feltétel nélkül osztotta az egész haladó Oroszország. A nagy proletár író, Gorkij, „Oroszország minden becsületes és értelmes fiának” a véleményét tolmácsolva, a cárizmus beavatkozását „szégyenteljes jelenségnek”⁵ minősítette. Nem nehéz felismerni a belső kapcsolatot a forradalmi demokraták, Gorkij és V. I. Lenin értékelései között, hisz Lenin volt az, aki feltárta a cári önkényuralom e gyilkos cselekedetének osztálygyökereit, s annak kapcsolatait a cárizmus belpolitikájával. „A cári kormány — mutatott rá Lenin — nem csupán rabságban tartotta a mi népünket, hanem el is küldte, hogy verje le azokat a népeket, akik felkeltek saját rabságuk ellen, amint ez 1849-ben történt, amikor az orosz csapatok leverték a magyarországi forradalmat”.⁶

A XIX. század 50-es éveinek a végén, a 60-as évek elején, amikor a „Bach-abszolutizmus” korszakának csődjével nyilvánvalóvá vált, hogy az 1849-es ellenforradalom felülkerekedése nem oldotta meg a Habsburg Birodalom legfájóbb problémáját, azaz a magyar problémát, Oroszországban ismét fellebbült az érdeklődés a magyar ügyek iránt.

Ez részben azzal magyarázható, hogy a magyar kérdés megoldásától függött a Magyar Királyságot lakó népek, — de magának a dunai monarchiának a jövő sorsa is, ami nem volt érdektelen a szomszédos Oroszország számára sem az első, sem a második szempontból. Mindezeket a kérdéseket igen élénken vitatta az orosz sajtó, beleértve az olyan progresszív újságokat is, mint a „Kolokol” és a „Szovremennyik”. Csernisevszkij és a forradalmi demokraták álláspontja, az osztrák—magyar—szláv problemati-

³ А. Н. Герцен. Полное собрание сочинений и писем. Петроград. 1920, т. X, стр. 6.

⁴ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений М., 1. 1939, т. 1, стр. 297.

⁵ Lásd Lengyel József cikkét a „Filológiai Közöny”-ben; 1959, № 1, 262 l.

⁶ В. И. Ленин Полное собрание сочинений (a továbbiakban: ПСС), т. 4, стр. 383.

kával kapcsolatos számos megjegyzése — meggyőződéseim szerint — a mai napig is megőrizte értékét a történész szakember számára.

A haladó orosz gondolkodóknak a szenvedélyektől és az előítéletektől mentes, s mind a szláv, mind a nem-szláv népek iránt jóindulatot tanusító állásfoglalása példaképpül szolgálhat a nemzetek közötti viszony bonyolult jelenségeinek a megközelítésénél. Csernisevszkij a magyar forradalom vereségének egyik alapvető okát valójában a nemzetek közötti tragikus konfliktusban látta, amely konfliktus egyaránt végzetes volt — kivétel nélkül — Magyarországon valamennyi népe számára.⁷

Az 1848. évi forradalom, valamint a forradalmat követő évtized tapasztalatait összegezve Csernisevszkij arra a következtetésre jutott, hogy nem csupán Magyarország, de az egész Habsburg Monarchia jövője „a korábbi Magyar Királyságot lakó magyar és nem-magyar lakosság megbékélésétől avagy a köztük keletkező harctól” függ. Közben igen nagy jelentőséget tulajdonított a magyarok állásfoglalásának, feltételezván, hogy amennyiben a magyarok a Királyságon belül lemondanak a nemzeti hegemoniáról, ez megnyitja az utat nem csupán a magyarok és a horvátok, szerbek, románok és szlovákok megbékélése előtt, hanem megnyitja az utat a véleménye szerint egyetlen értelmes döntés, a Duna mentén Pozsonytól a Fekete-tengerig elterülő földek föderációja előtt.⁸

Hasonló nézeteket vallott, mint ismeretes, Hercen is. A két nagyhatalom, az osztrák és az orosz birodalom reakciós szövetségével szembehelyezte az elnyomott népek szövetségének eszméjét, mely népek történelmi missziója — véleménye szerint — abban állott, hogy megsemmisítse a „mesterséges katonai-diplomáciai képződményeket” (avagy más helyen, az „erőszakos képződményeket”), az olyanokat, mint a Habsburg Birodalom, és azok romjain létrehozza „a népek képződményét”, azaz a föderációt. Hercen meg volt győződve arról, hogy egy ilyen föderációt soknemzetiségű összetétele nem gyengíti, mivel „egy szabad szövetségben, egy konföderációban mit sem számít, hogy sok törzs van jelen”.⁹

Az orosz polgári történetírás és a liberális szellemű politikai publicisztika nem maradt hű a nagy orosz forradalmi demokraták műveiben kidolgozott metodológiai elvekhez. Az osztrák—magyar kiegyezést követően, az első világháborúig publikált írások, igaz, bővítették az olvasó orosz közönség ismereteit a magyar múltra és a magyar jelenre vonatkozóan. Egészében véve azonban — kevés kivételtől eltekintve — ezt az irodalmat az eredetiség nélkülség, a kompiláció és az előítélet jellemezte, nem beszélve a

⁷ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. воч., М. 1950, т. УП, стр. 779, 474

⁸ Уо. т. VIII, стр. 369, В. М. Турок. Проблема дуализма в русской дореволюционной историографии. Братислава, 1968, стр. 183.

⁹ «Колокол» I, VI, 1869, л. 361, См. Ревенка Авербух. Общественное мнение России о национальных противоречиях в Австрийской империи накануне. Соглашения 1867 г. Братислава, 1968, стр. 222.

módszertani fogyatékoságról. Meglehetősen elszigetelt jelenségnek számítottak az ismert liberális történész, P. P. Mitrofanov — magas szakmai szinten — megírt művei, amelyekben II. József és II. Lipót császárok tevékenységét, valamint az osztrákok történetét tárgyalta. Mitrofanov művei mind a mai napig őriznek értékes vonásokat, s figyelemre méltóak a magyar történet tanulmányozása szempontjából is.¹⁰

P. Zvezdics, D. Vasziljevskij, Sz. Lozinszkij, V. Szpaszovics, K. Grot, valamint más polgári orosz történetírók és publicisták műveikben, különösen azokban, amelyeket az orosz—osztrák viszony egyre fokozódó elhidegülésének az időszakában írtak (a XIX. század utolsó harmada — 1914 augusztusa), valamint az I. világháború idején, amikor a Habsburg birodalmat kezdték tekinteni Európa „második beteg emberének”, rendkívüli figyelmet fordítottak az Ausztria—Magyarországon élő szláv népek helyzetére, valamint a dualista monarchia nemzetiségi problémáira általában.

Az Ausztria—Magyarország iránt megnövekedett érdeklődés ellenére a polgári történetírásnak nem sikerült valamelyest is jelentős és eredeti monografikus feldolgozásokat létrehoznia a magyar múltból. Az I. világháború éveiben, valamint mindkét kelet-európai birodalom bukásának az előestéjén kénytelenek voltak ezt beismerni az oroszországi polgári történetírás legnevesebb képviselői: P. Mitrofanov, K. Ja. Grot. Ez utóbbi — az orosz tudósok által Franciaország, Anglia, Németország, Olaszország és a többi nyugat-európai ország történetének a kutatása terén elért sikerekről szólva elmondotta, hogy a „hasonló művek” (általában az átfogó történeti munkák, akár kompilatív jellegűek is) Magyarországra vonatkozóan hiányoznak az orosz irodalomban, jöhetnek ezek összehasonlíthatatlanul közelebbiek, inkább rokonjellegűek és — meglehet — vonzóbbak lennének.¹¹ Nem segített az a megnövekedett érdeklődés sem, amely az 1867. évi kiegyezést követően volt tapasztalható az osztrák—magyar problematika iránt az orosz szlavisták részéről. Az egész téma művelése kimerült — a fentebb idézett szerző szavai szerint — „néhány tudományos cikkben, tanulmányban és vázlatban”. Következésképpen, amikor a szovjet történettudomány a XX. század 50-es éveiben hozzákezdett Magyarország történetének a tanulmányozásához — a szlavisztikától és a történettudomány egyéb ágazataitól eltérően —, semmilyen tekintetben sem támaszkodhatott az orosz polgári történetírás eredményeire.

A Magyarország történetével foglalkozó szovjet történetírás elválaszthatatlan V. I. Lenin nevével. Ismeretes, hogy a magyar és az osztrák történetre vonatkozó, számos, közvetett vagy közvetlen utaláson túl Lenin művei közt olyanokat is találunk, amelyekben — az elsődleges források felhasználása

¹⁰ E munkák általános jellemzését lásd V. M. Turok idézett m. стр. 178—180.

¹¹ Н. Я. Грот. Австро—Венгрии или Карпато-Дунайские земли в судьбах славянства и в русских исторических изучениях Пгр, 1914, стр. 106—110. См. В. М. Тuroк, i. m. стр. 178.

alapján — mélyenszántó elemzést nyújt Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődéséről. („A vas a parasztgazdaságban”, „A jelenkori földművelés kapitalista rendszere”.)¹²

Felmérni a Magyarországra, valamint az Ausztria—Magyarországra vonatkozó legfontosabb lenini utalásokat, megfelelő módon rendszerezni azokat és levonni a megfelelő következtetéseket az adott problémáikkal kapcsolatos további kutatások számára — ez speciális feladat.

Az adott előadás keretén belül Leninnek csupán néhány olyan utalására szeretnék kitérni, amelyek — megítélésem szerint — a magyar történet egy sor aktuális problémájával kapcsolatban elvi jelentőséggel bírnak.

Az osztrák—magyar dualizmust tanulmányozó egész marxista történettudomány számára rendkívüli jelentőséggel bír az a dialektikus elemzés, amelyet Lenin az 1867. évi kiegészésről és annak történelmi következményeiről nyújtott, s amely elemzést mi, kutatók, nem vesszük kellőképpen figyelembe és nem alkalmazzuk elég hatékonyan. Nem ezzel magyarázható-e — többek között — az az ingadozás, az egyik végletből a másikba való átcsapás, amely az utóbbi évek néhány munkájában megfigyelhető? Holott elegendő csupán alaposan átgondolni a dualizmusról nyújtott lenini értékelést ahhoz, hogy érzékelhessük ezen értékelés maradandó értékét. Lenin nem csupán megállapította az 1867. évi osztrák—magyar kiegészés viszonylag progresszív jellegét, — megjegyzendő, számos kutatás hangsúlyozza a lenini meghatározásnak ezt a részét —, hanem egyidejűleg kiemelte azt is, hogy a dualista monarchiában a polgári reformokat a munkások érdekei *ellenére*, a munkások számára a *legkedvezőlenebb* formában valósították meg, fenntartva a monarchiát, a nemesség privilégiumait, a falu jogfosztottságát, s a középkor számos egyéb maradványát.”¹³

A dualizmus értékelése során a történeti irodalom megfelelő figyelmet fordít a kiegészés jelentőségére és következményeire az ipari növekedés, a mezőgazdaság, a közlekedés szempontjából, a polgári-kapitalista fejlődés egésze szempontjából; széleskörűen taglalja a monarchia dualista felépítésének összefüggését a nemzetiségi kérdés megoldásával, helyesebben megoldatlanságával, valamint ennek hatását az elnyomott népek helyzetére és nemzeti mozgalmaira. Mindez helyes, szükséges és megalapozott. A munkásmozgalommal foglalkozó speciális munkák hangsúlyozzák azt a szerepet, amelyet a birodalom kétközpontú alkotmányos monarchiává való válása játszott a nagyipari proletariátus kialakulásában, a proletariátus tömegmozgalmainak a kialakulásában, a legális szocialista pártok létrehozásában.

Ugyanakkor az általunk írott — s különösen az átfogó jellegű — művekben a dualizmusnak a proletariátus és a proletár osztályérdekek szempont-

¹² В. И. Ленин. ППС, т. 29, т. 23.

¹³ В. И. Ленин. ПСС, т. 20, стр. 311.

jából történő értékelése még nem vált döntő kritériummá. Ezt, természetesen, azzal az általánosan ismert ténnyel magyarázhatjuk, hogy a 60-as évek végén Ausztriában, és még inkább Magyarországon a munkásosztály nem képezte még a társadalom vezető erejét, minek következtében — minden jel szerint — „kiesik” a dualizmussal foglalkozó történészek bizonyíték- és ítélet-rendszeréből. Az a lenini elemzés, amelyben a dualista rendszer keletkezésével, fejlődésével és széthullásával kapcsolatos egész problémakomplexum, a társadalmi haladás, ill. a munkásosztály szemszögéből nyer megvilágítást, a legmegbízhatóbb iránytű ahhoz, hogy megértsük a századfordulón a Duna—Kárpát-medencében végbemenő történelmi folyamat lényegét.

Ami pedig a dualista monarchiában a leghonyolultabb kérdést, a nemzetiségi kérdést illeti, megoldásának útjait és módozatait Lenin teljes egészében a nemzeti és nemzetközi méretű osztályharc konkrét feltételeitől és perspektíváitól tette függővé, attól, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának egyik vagy másik módja milyen mértékben felel meg a proletariátus érdekeinek.¹⁴

*

A magyar történet korai korszakaival foglalkozó szovjet tudósok munkái érdeklődésre tarthatnak számot, egyrészt a szovjet tudománytörténet fejlődése szemszögéből, másrészt olyan tekintetben, hogy miképp közelítik meg anyagukat, miképp használják fel a korábban ismeretlen adatokat.

Általános elismerés kíséri a szovjet szakértőknek a Közép-Duna-vidék különböző, 6—9. századi történelmi problémáival foglalkozó kutatásait. M. I. Artamonov¹⁵ és A. N. Bernstam¹⁶ monográfiáikban elemzik az avarokra vonatkozó bizonyítékokat. A Közép-Duna-vidék szláv lakóinak a történetére vonatkozó gazdag és hasznos forradalom előtti, többek között Nagy-Morvaország lakóira vonatkozó, orosz irodalmat egészítik ki és egyes esetekben vizsgálják felül olyan szovjet történészek, mint N. P. Gracianszkij,¹⁷ P. N. Tretyakov,¹⁸ V. A. Isztrin,¹⁹ Ju. V. Bromlej.²⁰

A szovjet szakértők részt vettek a magyarok etnogenezisével kapcsolatos — sok részletében még nem világos — kérdés kidolgozásában. Itt elsősorban olyan szovjet régészek nevét kell megemlítenünk, mint O. N. Bader, V. N. Csernecov, A. P. Szmirnov, E. A. Halikova, B. F. Gening és mások, s akik a

¹⁴ В. И. Ленин. ПСС, т. 25, стр. 305.

¹⁵ М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, стр. 103—113.

¹⁶ А. Н. Бернштам. Очерк истории гуннов. Л., 1951.

¹⁷ Н. П. Грацианский. Деятельность Константина и Мефодия в Велико-моравском княжестве. — «Вопросы истории», 1945, № 1, стр. 84—105.

¹⁸ П. Н. Третьяков. Новые данные о Великоморавском государстве. — «Вопросы истории», 1962, № 5, стр. 72—80.

¹⁹ В. А. Истин. 1100 лет славянской азбуки. М., 1963.

²⁰ Ю. В. Бромлей. Среднее Подунавье в 6—9 вв. — В кн.: «История Венгрии», Т. 1. М., 1971, стр. 74—86.

magyar régészekkel közösen készített tanulmánykötetben („Az ugor őstörténet régészeti problémái”, Moszkva, 1972) közzölték írásait. Az említett szovjet régészek korábbi munkáiban található ásatás-leírások és ásatás-elemzések ismereteseek a magyar szakemberek számára, akik fel is használják azokat kutatásaik során. A keleti szerzők műveiben a X. század előtt élt magyarokra vonatkozó fontos anyagokat — gondos átvizsgálás után — I. Ju. Krackovszkij²¹ foglalta össze művében. A szovjet tudósok nagy figyelmet fordítanak az egyes magyar törzsek és Ó-oroszország (Rusz) között, a magyarok honfoglalása előtt fennállott kapcsolatokra. A magyar és a keleti szláv népek adott korszakbeli története iránt érdeklődő olvasónak lehetősége van arra, hogy tanulmányozza az írásos forrásokról írott kutatást (V. P. Susarin műve),²² az archeológiai ásatásokról szóló adatokat (Sz. Sz. Sirinszkij cikkei),²³ valamint a nyelvészek számos írását (A. M. Bot,²⁴ P. N. Lizanc,²⁵ S. Fodor).²⁶

V. P. Susarinnak a magyar etnogenezis és őstörténet problémáival foglalkozó munkájában,²⁷ amely a 9. századdal bezárólag tárgyalja a témát, első sorban az keltheti fel a magyar olvasó érdeklődését, hogy a 16—17. században még ugor lakosság élt a Káma alsó folyásánál. Az itt felhasznált anyag lehetőséget nyújtott a szerzőnek arra, hogy új módon vesse fel a magyar őshaza helyének a kérdését.

A forradalom előtti orosz történetírás sokat tett a korafeudális Magyarország történetének a tanulmányozása terén, értve ezalatt a 11. századtól a 13. század közepéig terjedő időszakot. A szovjet történészek folytatva ezt a hagyományt — a marxista—leninista metodológia alapján — olyan kérdés megoldását tűzték ki célul, ami tulajdonképpen a magyar medievisták feladata. Mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági közegről van szó. Nagy metodológiai és metodikai jelentőséggel bír Ju. V. Bromlej munkája a feudalizmus kialakulásáról a Magyar Királysággal régóta szoros kapcsolatban álló dalmáciai Horvátországban.²⁸ M. A. Pavluskova²⁹ és B. F. Szemjonov³⁰ ama kísérletei,

²¹ И. Ю. Крачковский. Арабская географическая литература М.—Л., 1957.

²² В. П. Шушарин. Русско—венгерские отношения в 9 в. — В кн.: «Международные связи России до 17 в.». М., 1961, стр. 131—179.

²³ СС. Ширинський. Угорські речі в курганах Русі 10 ст. — В кн.: «Слов'яно—руські старожитності». Київ, 1969, ст. 118—124.

²⁴ А. М. Рот. Венгерско—восточновлавыанские языковые контакты. Будапешт, 1973, Библиография работ этого автора — там же, стр. 487—488.

²⁵ Библиография работ П. Н. Лизанца — А. М. Рот Указ. соч., стр. 481, 505.

²⁶ Ш. фодо. Славянские заимствования в географической терминологии венгерских говоров района Верхней Тисы. — «Ученые записки» Тартуского университета, вып. 275 (Труды по русской и славянской филологии № 19), 1971 стр. 84—96; он же. Некоторые данные о славянских заимствованиях в двух венгерских говорах Закарпатья (район Верхней Тисы). — В кн.: «Карпатская диалектология и ономастика». М., 1972, стр. 258—276.

²⁷ В. П. Шушарин. Венгерские племена до прихода в Среднев Подунавье — В кн.: «История Венгрии», т. 1. М., 1971, стр. 87—96.

²⁸ Ю. В. Бромлей. Становление феодализма в Хорватии (К изучению процесса классовобразования у слян). М., 1964.

²⁹ М. А. Пеалушкова. К вопросу о характера класхвой борьбы в Венгрии в периода Феодализации (11—13 вв.) — «Вестник Московского университета», 1951, № 11, стр. 77—87; она же. Крестьянская община в Венгрии в 11—13. веках. — «Средние века», вып. 6. М.

hogy hozzájáruljanak a 11–13. századi magyar történet ezen igen fontos problémáinak a megoldásához, felkeltették a szovjet medievisták figyelmét az adott problémák, vagyis az osztályharc és a belpolitikai harc jelenségei iránt. V. T. Pasuto könyve új fejezeteket nyitott Ó-oroszország és Magyarország kapcsolatainak vizsgálatában.³¹ A szovjet történészek is hozzájárultak a magyar történet adott korszakával kapcsolatos forráskutatási bázis bővítéséhez. A. P. Kazsdan az egyik bizánci emlékből foglalt bizonyítékokat vizsgálta meg a magyar-bizánci kapcsolatok egyik mozzanatával kapcsolatban.³² A. L. Mongajt a kelet-európai országokról nyújtott spanyol–arab híradásokat jellemezte.³³ V. M. Potyin publikálta a Szovjetunió területén fellelt magyar pénzérméket.³⁴ V. P. Susarin a forrásokban található híradások, valamint a magyar történészek több nemzedéke által összegyűjtött adatok felhasználásával — a korafeudális Magyarország történetének az ábrázolása során — igyekezett magyarázatot nyújtani azokról a társadalmi-gazdasági okokról, amelyek meghatározták Magyarország belpolitikai fejlődésének a sajátosságait, a feudális osztály keretén belüli harc, valamint a magyar királyok által folytatott külpolitika okait.³⁵

A 14. századra, illetve a 15. század elejére, annak társadalmi-gazdasági történetére vonatkozó alapvető momentumokat a források alapján tükrözi V. P. Susarin monográfiája, melyben a szerzőnek lehetősége nyílt arra, hogy kifejtse az 1437–1438. évi erdélyi, valamint a Magyarország északkeleti részén lejátszódó parasztfelkelés okait és jellegét.³⁶ A huszitizmus hatását V. N. Nyikityina vizsgálta.³⁷ Az Oroszország és Magyarország között a 15. század második felében fennállott kapcsolatokat K. B. Bazilevics vizsgálta.³⁸ A háborút követő években újra kiadásra került J. V. Tarlenak az a munkája, amely 1896-ban első műve volt.³⁹ Ebben — lényegében véve német irodalomra tá-

1955, стр. 56–75; она же. Венгерское крестьянство 11–13 веков. — «Вопросы истории». М., 1955, № 1, стр. 60–74.

³⁰ В. Ф. Семенов. Венгерская Золотая булла 1222 года. — «Средние века» вып. 6. М., 1965, стр. 76–96.

³¹ В. Т. Пашуто. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, стр. 49–54, 167–182, 241–259.

³² А. П. Каждан. Из истории византино-венгерских связей во второй половине 11 в. — «Acta Antiqua». Вр., 1962, т. 10. 3–8, стр. 162–166.

³³ А. Л. Монгайт. Абу Хамид ал-Гарнати и его путешествия в русские земли 1150–1153 гг. — «История СССР». М., 1959, № 1, стр. 169–181.

³⁴ В. М. Потин. Венгерские монеты кладов П. в. — «Сообщения Государственного Эрмитажа», вып. 20. Л., 1961, с. 59–65. Библиография других работ В. М. Потина, содержащих даные о венгерских монетах, — В. Т. Пашуто, Указ. соч., стр. 391–392.

³⁵ В. П. Шушарин. Складывание в оформление феодальных отношений Раннефеодальная монархия (П-середина 13 в.) — В кн., «История венгрии», т. 1, стр. 114–148.

³⁶ В. П. Шушарин. Крестьянское восстание в Трансильвании (1437–1438) М., 1964.

³⁷ В. Н. Никитан. Распространение гуситских идей в Венгрии в 30-х годах 15 в. — «Ежегодник Музея истории религии и атеизма», т. 1. М.—Л., 1957, стр. 333–350.

³⁸ К. В. Базилевич. Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина 15 века. М., 1952.

³⁹ Е. В. Тарле. Крестьяне в Венгрии до реформы Иосифа II. — «Русская мысль». М., 1896, кн. 7, стр. 18–36.

maszkodva — a 18. század második felével bezárólag ábrázolja a magyarországi parasztság történetének alapvető szakaszait.⁴⁰ S elmondhatjuk szinte élvezet újra elolvasni Tarlénak ezt a korai művét.

Napjainkban az orosz olvasóknak rendelkezésükre áll a magyar királyság feudalizmuskori társadalmi-gazdasági, politikai és művelődéstörténetét ábrázoló részletes munka. Szerzőit (V. P. Susarint és Ja. I. Sternberget) az a törekvés vezette, hogy feltárják a bel- és külpolitikai élet jelenségeinek, valamint a művelődéstörténetnek mélyenfekvő társadalmi-gazdasági okait.⁴¹ A szerzők nem csupán a magyar, hanem egyes szovjet tudósok munkáit is felhasználták, így pl. Ju. V. Bromlej írását a járadék evolúciójáról és az osztályharcról Horvátországban, a 16. században,⁴² I. N. Grozdova etnográfus munkáját a magyar lakóházakról,⁴³ I. N. Goleniscsev — Kutuzov munkáját a 15—16. századi magyarországi művelődéstörténet képviselőiről⁴⁴ stb.

*

A szovjet történettudomány, a történelmi folyamat lényegéről vallott marxi—lenini felfogásnak megfelelően, figyelmét leginkább az elmúlt korok osztályharcaival és forradalmi mozgalmaival kapcsolatos problémákra fordítja. Egyáltalán nem meglepő az az élénk érdeklődés, amelyet a szovjet történészek Magyarország múltja iránt tanúsítanak, az iránt az ország iránt, amely elsőként követte a Nagy Október példáját, és az emberiség történetében létrehozta a második tanácsköztársaságot.

Teljesen természetes az is, hogy az 1919 évi magyarországi Tanácsköztársaság történelmi tapasztalatainak a tanulmányozása jelentette — mondhatjuk — a történettudomány terén a magyar—szovjet tudományos együttműködés alapjainak a lerakását.

A két világháború közötti időben a szovjet sajtóban, orosz nyelven számtalan publikáció jelent meg a magyar Tanácsköztársaság SzU-ba emigrált résztvevőinek és vezetőinek a tollából. Egyébként — sajnos — a bibliográfusok még nem gyűjtötték teljesen össze ezeket a műveket, melyeknek szerzői szovjet földön második hazára leltek, s ezért bizonyos értelemben az általuk a Szovjetunióban írott műveket úgy tekinthetjük, mint nem csupán a magyar marxista, hanem a szovjet történetírás szerves részét is. Az ismert szovjet közgazdász, Varga Jenő, a magyar Tanácsköztársaság volt népbiztosa, egyik

⁴⁰ E. V. Tarle Венгерское крестьянское восстание 1514 года — В кн.: «Конгресс венгерских историков», т. 3. Будапешт, 1953, стр. 401—422.

⁴¹ «История Венгрии», т. 1, стр. 99—500.

⁴² Ю. В. Бромлей. Крестьянское восстание 1573 г. в Хорватии. М., 1959.

⁴³ И. Н. Гроздова. Сельское жилища венгров — В кн.: «Типы сельского жилища в странах анахэ зарубежной Европы». М., 1968, стр. 55—68.

⁴⁴ И. Н. Голенищев—Кутузов. Итальянское Возрождение и славянские литературы 15—15 вв., М., 1963.

kezdeményezője és vezetője volt a kapitalista világgazdaság és a nemzetközi kapcsolatok elméleti problémáival foglalkozó munkálatoknak. Sik Endre, mielőtt a Magyar Népköztársaság diplomatájává lett volna, igen eredményes tevékenységet fejtett ki a Fekete Kontinens (Afrika) történetének és etnográfijának a kutatása terén, s moszkvai növendékeiben megerősítette az Afrika iránti szeretetet. Sik Endrét joggal tartják a szovjet Afrikakutatás egyik létrehozójának. Czóbel Ernő hosszú éveken keresztül a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet egyik vezetője volt, s fontos szerepet játszott abban, hogy ez a tudományos intézmény a nemzetközi munkásmozgalom-történet kutatás egyik világcentrumává vált. Minden túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy ezek a magyar tudósok, és rajtuk kívül még sokan mások, akik a Szovjetunióban éltek és alkottak, voltak a magyar—szovjet tudományos együttműködés első úttörői.

Kun Béla, Varga Jenő, Landler Jenő, Andics Erzsébet és mások a Szovjetunióban a 20—30-as évek során kiadott cikkeikben, broszúráikban és könyveikben elsókként kísérelték meg, hogy levonják a magyar Tanácsköztársaság tanulságait egyebek között azért is, hogy azokat a nemzetközi kommunista mozgalom közkincsévé tegyék.⁴⁵ Nem szükséges bizonyítanunk a magyar Tanácsköztársaság iránti érdeklődés okait. Varga Jenő emlékezik arra: V. I. Lenin feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy megírják az 1919. évi magyarországi proletárforradalom történetét és a világ valamennyi nyelvén megjelentessék, azért hogy ilyen módon a világ valamennyi öntudatos munkása számára ismertté váljék.⁴⁶

Az 1919. évi magyar Tanácsköztársaság történetére vonatkozó kutatómunkát a magyar és a szovjet történészek közösen végezték el. Már 1929-ben szükségessé vált a Tanácsköztársaság leverését követő első tíz esztendő során megjelent kutatások eredményeinek az összegezése, rendszerezése, historiográfiai értékelése. V. Mirosevszkij, neves szovjet történész kapta ezt a megtisztelő feladatot, aki aztán a *Proletár forradalom* című folyóirat 1929. évi 11. számában közzétette az első historiográfiai jellegű tanulmányt a Magyar Tanácsköztársaságról. Majd két évtizeddel később, 1947-ben, azaz már a népi

⁴⁵ E. Варга. Проблемы экономической политики при пролетарской диктатуре. См. «Ленинский сборник», т. VII, М., 1, 9226 стр. 339—383.

E. Ландрел. Венгрия в эпоху мировой войны — Энциклопедический словарь «Гранат», 7-ое изд., т. 47, стр. 310—357 A munka jelentős része az 1918—1919. évi magyarországi forradalmakkal s a Tanácsköztársasággal foglalkozik.

Szántó Béla: Klassenkampf und die Diktatur des Proletariats in Ungarn. Петроград, 1921 A szerző levéltári anyagokat is felhasznál; nagy figyelmet fordít a baloldali szociáldemokraták és kommunisták, valamint a jobboldali szociáldemokraták közötti ellentétekre. Он же: Венгерская Красная Армия. — «Пролетарская революция», 1929, № 5, 6.

E. Андич. Венгерская Советская республика. — «Историк-марксист», 1932, т. 4—5. Ф. Ракош. Революционное правосудие. Петербург, 1922, и др.

⁴⁶ М. Ф. Лебович. Революции 1916—1919 гг. в освещении венгерской марксистской историографии. — «Новая и новейшая история», 1960, № 1.

demokratikus rend győzelme után jelent meg Magyarországon a következő mű. A háború utáni években Lebovics, Nyezsinszkij, Puskas, Traján és sok más szovjet történész sikeresen foglalkozott az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak kérdéseivel, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásával, a két ország dolgozóinak a szolidaritásával a szovjet-oroszországi polgárháború idején. Írásaik kisebb-nagyobb mértékben kiegészítik Hajdu Tibor, Liptai Ervin, Siklós András és más magyar kollégák fundamentális jellegű kutatásait.⁴⁷

Szükséges megemlíteni, hogy a Szovjetunióban a magyar történelem rendszeres tanulmányozása az 1950-es évek második felében indult meg, amikor — a Szovjet Tudományos Akadémia erőfeszítései nyomán — kialakult az az új szakmai gárda, amely a magyar nép múltjának a tanulmányozását tűzte célul maga elé. Moszkvával párhuzamosan kialakult a szovjet hungarisztika másik centruma is, Kárpát-Ukrajna, pontosabban szólva Ungvár, az ungvári egyetem.⁴⁸ Mindezek ellenére a magyar szakos történészek csekély száma, valamint a forrásbázis meghatározott jellege következtében a magyar történetnek csupán egyes, kiemelt problémái váltak tanulmányozás tárgyává, különösen az első időkben.

Mivel a magyar történelem valamennyi szakaszának következetes tanulmányozása gyakorlatilag kivihetetlennek bizonyult, a szovjet történészek első-sorban a történelmi folyamat döntő fontosságú csomópontjaira fordították figyelmüket. Így láttak napvilágot a Magyarország középkori, új- és legújabb kori történetére vonatkozó monografikus feldolgozások, megteremtve ezzel a szükséges előfeltételeket a kollektív, átfogó jellegű munkák megírásához.

Magyarország legújabb kori történetének a kutatásával a moszkvai, kijevei, lvovi, ungvári akadémiai intézményeknél és az egyetemeken jelentős számú szakember foglalkozik. Így pl. az ungvári egyetem professzora, I. M. Grancsak műveiben a magyarországi dolgozók helyzetét, valamint a munkásosztály által vezetett, s a Horthy-fasizmus ellen folyó küzdelmet ábrázolja a Magyar Tanácsköztársaság leverését követő első években.⁴⁹

Hasonló témával, valamint a fasiszta rendszer kialakulásával s a jobboldali szociáldemokrata vezetők tevékenységével foglalkoznak V. Olag cikkei. A fasizmus és háborús veszély elleni harc kérdése, valamint a magyar kommu-

⁴⁷ К. А. Николаенко. Октябрь и Венгрия. Новейшие работы венгерских историков (1966—1967). — «История СССР», 1968, № 2.

Troján, N. V.: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak története a szovjet történészek munkáiban. (Századok, 1969. 2—3. sz.)

⁴⁸ И. М. Гранчак, Н. П. Макара. Изучение истории Венгрии в Ужгородском университете. — «Новая и новейшая история», 1965, № 3.

⁴⁹ И. М. Гранчак. Робітничий рух Угорщини 1919—1925. Львів, 1968.

nistáknak az 1933—1939. évek során, az antifasiszta egységfront létrehozásáért folytatott küzdelme áll V. V. Hajnász figyelmének a középpontjában.

A. I. Puskas — az Őnök által is jól ismert történész — monografikus jellegű kutatásai Magyarország kül- és belpolitikai történetével foglalkoznak, a második világháború idején. Munkái kivétel nélkül jól dokumentáltak. A nagy mennyiségű forrásanyag felhasználása — melyek sorában unikális jellegűek is találhatók — lehetővé teszi a szerző számára, hogy új megvilágításban ábrázoljon néhány olyan elvileg fontos eseményt és epizódot, amely kapcsolatos a horthysta Magyarország részvételével a háborúban, a hitlerista koalícion belüli ellentétekkel, az ellenállási mozgalommal, valamint a Kommunista Párt tevékenységével. A. I. Puskas nagy figyelmet fordít a politikai harcra, az uralkodó körökön belüli ellentmondások kérdésére, bemutatja a magyar fasizmus egyes áramlatait és csoportosulásait.⁵⁰

A szovjet olvasók megérdemelt érdeklődéssel fogadják azokat a könyveket, cikkeket és broszúrákat, amelyek — a Horthy-rendszer bukását követően — bemutatják a magyar nép mintegy harminc esztendő, felfelé ívelő fejlődési útját, a szocializmus magaslatai felé ívelő pályáját. B. P. Bezusko, K. Ivanov, V. A. Krujcskov, Ju. P. Lavrinenko, L. Sz. Moszin, V. N. Miskov, L. N. Nezsinszkij, N. N. Nyikolajev, V. L. Iszraeljan és más szovjet szerzők munkái ábrázolják ennek az útnak az alapvető szakaszait, a népi demokratikus rendszer lényegét és jellegét, a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokat, a szocializmus építési folyamatát.⁵¹ Munkáikban úgyszintén megmutatják azokat a nehézségeket is, amelyek megnehezítették a magyar nép útját a szocializmus építése során. B. P. Bezusko, N. N. Nyikolajev, V. L. Iszraelján munkái az 1956. évi ellenforradalom kérdéseivel foglalkoznak.

M. A. Uszievics szovjet közgazdász, mint gazdaságtörténész, tudományos elemzést nyújt a Magyar Népköztársaságban végrehajtott szocialista iparosítás útjairól és módjairól, valamint a mezőgazdaság szocialista átalakításáról, „A szocialista gazdaság fejlődése Magyarország” c. (Moszkva, 1972) könyvében.

L. N. Nyezsinszkij monográfiája végigkíséri a magyar történet fontos fordulópontjait, attól a perctől kezdve, amikor a hatalom a munkásosztály és a dolgozó parasztság kezébe került, amikor a népi demokratikus állam a proletárdiktatúra funkcióját kezdte teljesíteni, egészen 1962-ig, amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt által vezetett magyar nép befejezte a szocializmus alapjainak a lerakását és hozzákezdett a szocializmus építéséhez. L. N.

⁵⁰ А. И. Пушкаш. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии. М., 1963, Венгрия в годы второй мировой войны. М., 1966. A könyv rövidített változata megjelent magyar nyelven: Magyarország a II. világháborúban (Budapest, 1971, 336 str.)

⁵¹ Б. П. Безушко. Консолидация революционных сил и строительство социализма в Венгрии. М., 1971; Николаева Н. Н. Исраэлян В. Л.: Из истории идеологической подготовки контрреволюционного мятежа в Венгрии осенью 1956 г. — «Вопросы истории», 1957, № 12.

Nyezsinszkij figyelmének középpontjában az adott korszak gazdasági és belpolitikai fejlődésének a kérdései állanak. Hatalmas mennyiségű és különböző jellegű tényanyag alapján mutatja be azt, hogy a konkrét magyar valóság talaján miként érvényesültek a szocializmus építésének általános törvényszerűségei; avatott kézzel ábrázolja mindazt az újat, amivel a Kommunisták Pártja által vezetett ország dolgozói hozzájárultak a szocializmus alapjainak a lerakásával kapcsolatos elmélet és gyakorlat továbbfejlesztéséhez.

Külön figyelmet érdemel az a számos munka, amelyekben a szovjet történészek egész sora közvetve, a Monarchia történetével kapcsolatban foglalkozik Magyarországgal is (E. I. Rubinstein, V. M. Turok, Ju. A. Piszarev, K. B. Vinogradov munkái); a monarchia külpolitikáját és nemzetközi helyzetét ábrázolja, a monarchia részvételét a koalíciókban, blokkokban, háborúkban, többek között az első világháborúban (pl. V. M. Hvosztov, K. B. Vinogradov, Ju. A. Piszarjev, V. I. Bovikin, I. Sz. Galkin és mások írásai); avagy megrajzolják a Habsburg birodalom egyes alkotó részeinek a történetét. Az utóbbi témakörre vonatkozó munkák száma különösen gazdag, s éppen ezért sajnos nem áll módomban itt felsorolni valamennyi szerző nevét. Egyébként az idők folyamán s különösen a legutóbbi évek során az említett témakörrel kapcsolatban kiderült, hogy metodikailag tarthatatlan az a gyakorlat, amely az egyes részleteket az „egész” nélkül kívánja tanulmányozni; így pl. tarthatatlan a szlovákok, a kárpát-ukránok, az erdélyi románok stb. történetének a tanulmányozása az egész Magyar Királyság történetének az ismerete, a tanulmányozása nélkül, éppen úgy, amint terméketlenek azok a kísérletek is, amelyek a magyar történetet Ausztria és a Birodalom történetétől elszakítva óhajtják tanulmányozni; avagy a magyarok történetének az ábrázolása során figyelmen kívül akarják hagyni azoknak a népeknek a történetét, amelyekkel az elmúlt ezer esztendő során együtt élt.

Megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy sikeresen tört utat magának a magyar, a szovjet és a szocialista marxista történettudományban az az irányzat, amely a monarchia történetének a komplex kutatását összekapcsolja a monarchiát alkotó egyes országrészek történetének a kutatásával.⁵²

Az Osztrák Birodalom és a dualista Osztrák–Magyar Monarchia története válhat — minden jel szerint — azzá az objektummá, amely összefoghatja a Szovjetunió és Magyarország, s úgyszintén valamennyi, a témában érdekelt szocialista ország erőfeszítéseit, azaz az Osztrák Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia története a kétoldalú és a sokoldalú tudományos együttműködés tárgya lehet.

⁵² A dualizmuskori Magyarország történetének egyik kiváló kutatója maga T. M. Iszlámov, akinek több jelentős tanulmánya, s a 20. század eleji magyarországi politikai küzdelmek történetéből két jelentős monográfiája is napvilágot látott. Ezek: Политическая борьба в Венгрии в начале XX века. М., 1959; 409 стр., Политическая борьба в Венгрии накануне первой мировой войны. М, 1972., 390 стр. (A szerk.)

A számos szovjet történész kollektív erőfeszítése nyomán kiadott háromkötetes „Magyarország története” c. munka egy meghatározott szakasz betetőzését jelzi a szovjet hungarisztika fejlődésében, jelezve, természetesen, egyben egy újabb szakasz kezdetét is.⁵³

Az említett kiadvánnyal kapcsolatos munkálatok — amint az jól ismert — elejétől végig a testvéri Magyarország tudományos intézményeivel és tudósaival való szoros együttműködés keretében zajlottak. A szerzői kollektíva állandóan érezte a magyar tudományos intézmények és a magyar tudósok baráti részvételét e nehéz, és bizonyos értelemben meglehetősen merész vállalkozás minden szakaszában. A gyümölcsöző együttműködés sikeres tapasztalatai azt a reményt keltik bennünk, hogy új utak és új lehetőségek kínálkoznak országaink tudósai számára — a népeink közti barátság további megerősítésének a szellemében fogant — együttműködés, az együttműködés elmélyítése és kiszélesítése terén.

⁵³ История Венгрии в трех томах. Ред. коллегия: Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. М., т. I., 1971, 642 стр.; т. II., 1972, 596 стр., т. III., 1972., 959 стр.

Tudományos kongresszusok, konferenciák és ülések

VI. NEMZETKÖZI GAZDASÁGTÖRTÉNETI KONGRESSZUS

A VI. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus tematikájának kijelölése az előző kongresszusok tapasztalatai alapján a korábbtól eltérő módon történt. A Kongresszus vitáinak középpontjába öt nagy témát állítottak, mely témákat előzetesen kisebb kerekasztal konferenciákon szakértői csoport megbeszélte, és ezután került sor a megbeszélésekre, kritikai észrevételek és viták alapján a témáknak egy vagy két történész által történő prezentálására. Az öt téma előadásait előre kinyomtatták, és magán a kongresszuson csak a kész anyagok megvitatására került sor. Az öt téma a következő volt:

1. A paraszti gazdálkodás az iparosodás első szakasza előtt és alatt.
2. A beruházások szerepe a gazdaságok növekedésében.
3. Az egyenlőtlen gazdasági fejlettségű régiók közötti kapcsolat.
4. A tudomány és technika szerepe a gazdasági fejlődésben.
5. Környezet és városiasodás.

Ezek mellett „B” szekciókon került sor kisebb korreferátumok megvitatására. Kilenc „B” szekció volt, melyek kimondottan 6–8, a témához kapcsolódó 15–20 referátum kifejtésére és megvitatására szolgáltak. A „B” szekciók közül a legfontosabbak a következők voltak: Az ókor gazdaságtörténete; A városi lakosság fejlődése és gazdasági struktúrája; Kereskedelem és gazdasági fejlődés a Baltikumban a XV–XIX. században; Az oktatás és a gazdasági fejlődés; Az állami szektor szerepe a gazdaságban; Az infláció és pénzügyi kérdések; Gazdasági elméletek fejlődése; A táplálkozás története stb.

Végül a konferencia helyet adott úgynevezett „C” szekcióbeli ülések megrendezésének, melyek teljesen spontán, egyes jelenlevő történészek kezdeményezésére alakultak össze és minden előzetes program nélkül, rövid, szabad vitákban csúcsosodtak ki.

Berend T. Iván előadása az „A” szekció öt témája közül a másodikhoz kapcsolódott, melyben a nyugati országok beruházási stratégiájáról hangzott el az egyik és a szocialista országok gazdasági stratégiájáról a másik előadás.

BERUHÁZÁSI STRATÉGIA KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

BEREND T. IVÁN

Előadásom kísérlet arra, hogy összefoglaljam a beruházási stratégia néhány főbb sajátosságát Közép-Kelet-Európában, a modern kapitalista fejlődés folyamán. Főleg hangsúlyozni, hogy egy rövid dolgozat nem ölelheti fel részletesen e komplex témát. A téma szűkítése céljából a vizsgálatot a térség mezőgazdasági, illetve túlnyomóan mezőgazdasági jellegű vidékeire koncentrálok. Az átfogó vizsgálatnak így is akadályja, hogy a terület néhány országáról nem rendelkezünk megfelelő adatokkal. Ráadásul eddig még nemzeti szinten is meglehetősen kevés erőfeszítés történt és tanulmány született a beruházási politika főbb trendjeinek általánosításáról.

A fentiekben elmondott korlátok akadályozzák a kiérlelt összefoglalást. Ezenkívül még néhány további akadályt is említhetünk. Mindenekelőtt nem kerülheti el a figyelmet a beruházási stratégia fogalmának kettős értelmezése. Ez egyrészt nyilvánvalóan tudatos, hosszú távú döntést jelent makro- vagy mikroökonómiai szinten tervezve, amely a célok megvalósítására irányul. Ugyanakkor bizonyos esetekben beruházási stratégiai koncepcióról beszélhetünk *tudatos* fejlesztési stratégia kialakítása nélkül is. A társadalmi, politikai és ideológiai tényezők, illetve a gazdaság működési szabályai olyan körülményeket és feltételeket teremthetnek, amelyek végül is nemzetgazdasági szinten egyértelmű, átfogó beruházási trendek kialakulására vezetnek. Ezeket e tényezőket sem zárhatjuk ki a történelmi vizsgálódásból. Az alábbiakban a *tudatos* stratégiai döntések mellett figyelembe fogom venni tehát azokat a beruházási, magatartási és gyakorlati tevékenységeket is, amelyek a gazdaság természetes működése folyamán megnyilvánulnak, és amelyek hosszú távon végül is, egy többé-kevésbé egységes gazdasági stratégiában öltönek testet. A korszakok különböző sajátosságai és változásai következtében az évszázadnyi periódust két részben tekintem át, melyek között a választóvonal az első világháború.

... az első világháború után a gazdasági fejlődés gyorsult, és a beruházási stratégia kialakítására került sor. A gazdasági fejlődés gyorsult, és a beruházási stratégia kialakítására került sor. A gazdasági fejlődés gyorsult, és a beruházási stratégia kialakítására került sor.

I. Beruházási stratégia az első világháború előtt

1. A modern beruházási stratégia feltételeinek kialakítása és korlátai

Nyugat-Európában a 19–20. században és a nyugat-európai gazdasági tapasztalat elemzésén alapuló modern gazdasági elméletben a beruházást tekintették a nemzetgazdaság egyik legfőbb emelőjének. Ez azonban csak a gazdasági érettség egy bizonyos szintjén igaz. Amíg Nyugat-Európa ezt a szintet már a 19. század elején elérte, addig Kelet-Európának még a század második harmadában is ezen érettségi fok eléréséhez szükséges előfeltételek megteremtésének súlyos gondjaival kellett szembenéznie.

Az elmaradott országokban, így például a 19. század közepi Kelet-Európában a gazdasági növekedés nem csupán, sőt nem is elsődlegesen beruházási kérdés. Ilyen körülmények között valójában nem beszélhetünk modern értelemben vett beruházási stratégiáról vagy beruházási tevékenységről. Hagyományos érdekek, megrögzött mentalitások, valamint a középkori intézmények átmentése akadályozták a modern gazdasági jelenség kifejlődését. A feudalizmus hosszú és makacs fennmaradása, az ún. második jobbágyság intézménye Kelet-Európában, valamint a még merevebb és elmaradottabb török feudális rendszer a Balkánon megakadályozta, hogy a beruházás a gazdaság meghatározó tényezője legyen. Ehelyett a legsürgetőbb követelmény a régi intézmények, hagyományok és magatartásmódok átalakítása, hogy modern oktatással magasabb kulturális szintet hozzanak létre, és hogy kielégítsék a kapitalizmus korához szükséges modern társadalmi-gazdasági átalakulás szükségleteit.

Így minden igazi gazdasági változás előfeltétele volt a jobbágyrendszer és a nemesi kiváltságok eltörlése, a tömeges írástudatlanságot megszüntető modern oktatási rendszer bevezetése, a modern állam és törvényhozás létrehozása, a laissez faire rendszer szükségleteinek megfelelően. Kelet-Európában mindezek az előfeltételek hiányoztak az 1860-as évek előtt.

A 19. század közepétől azonban a helyzet fokozatosan megváltozott. Az ártermelés lassú fejlődése, amely jelentős lendületet kapott a napóleoni háborúk és a kontinentális zárlat konjunkturális fellendülése idején, elsősorban a mezőgazdasági export megnövekedett lehetőségei következtében a tőkésedés feltételeinek kifejlődését, valamint az elavult jobbágyrendszer elmélyülő válságát eredményezték. A nyugat-európai ipari forradalom, amely Angliában a 18. század végén kezdődött és az európai kontinens nyugati részén az 1860–70-es években közeledett befejezéséhez, igazi kihívást jelentett Kelet-Európa számára. Mivel az egyenlőtlen európai munkamegosztás keretében ez utóbbi terület volt a Nyugat mezőgazdasági ellátója, az élelmiszerek és nyersanyagok iránti hatalmas és egyre növekvő kereslet nagy lehetőségeket kínált a nemzeti fellendülés kihasználásához. Ugyanakkor feltárta a kelet-európai gazda-

ság elégtelenségét, a termelékenység alacsony szintjét, s nyilvánvalóvá vált képtelensége a gyorsan növekvő exportlehetőségek kiaknázására. A nyugat-európai kihívás felnyitotta az arisztokrácia és a nemesi értelmiség legfelvilágosultabb tagjainak szemét, és hozzájárult a reformok égető szükségességének felismeréséhez. Az elavult intézmények és gazdálkodás modernizálására az első komoly kísérlet Kelet-Európában az 1830–40-es években történt. A terület számos országában azonban ezeket az erőfeszítéseket megbénította a függetlenség és az önálló nemzeti állam hiánya. Mivel Kelet-Európában a hatalmas, soknemzetiségű államok domináltak, a modern átalakulás szükséglete összekapcsolódott a nemzeti függetlenségért folyó harccal. A jobbágytság eltörlése és a független nemzeti állam megteremtése volt az 1848–1860 közötti forradalmak, illetve bevezetett reformok fő célkitűzése. A század harmadik negyedében a legfontosabb előfeltételek kialakultak, bár súlyos kompromisszumokkal és azon történelmi paradoxon ellenére, hogy a polgári átalakulásban a nemességé, illetve más nem polgári elemeké volt a vezető szerep.

Ezek a forradalmak és reformok készítették elő a talajt a modern beruházási tevékenység és beruházási stratégia kialakulásához.

A fentiek eredményeként a gazdaság beruházási felszívó képessége — amely korábban igen alacsony volt a nem megfelelő szállítási lehetőségek, az adminisztráció, valamint a szakképzett munkaerő hiánya és a szűk belső piacok következtében — jelentősen megnőtt. Ezeket a folyamatokat a következő tények is illusztrálják: az új közlekedési rendszert Közép- és Kelet-Európában a 19. század második felében építették ki. A Habsburg-birodalomban az első, mintegy 500 km hosszú vasútvonal 1841-ben nyílt meg. A vasút 1846-ban indult meg hódító útjára Magyarországon; 1869-ben Romániában és 1878-ban Szerbiában. Míg a századfordulón a vasútvonalak sűrűsége az Osztrák–Magyar Monarchiában gyakorlatilag elérte a nyugat-európai szintet, addig a régió más országaiban — Oroszországtól Bulgáriáig — ez a sűrűség csak mintegy 1/3-a volt a Nyugat-Európainak.¹ Noha a modern oktatási rendszer kezdetei Mária Terézia 1777-es rendeletéig nyúlnak vissza, a valódi és gyors haladás mégsem indult meg a valóban korszerű 1868-as magyarországi és 1869-es ausztriai oktatási törvényhozás előtt. Ezek az intézkedések azonban gyakorlatban nem valósították meg maradéktalanul az elrendelt kötelező és ingyenes tömegoktatást, amely pedig az írástudatlanság gyors megszüntetését eredményezhette volna. A századfordulón a Monarchia nyugati részén az iskoláskorú lakosságnak 1/4-e, Magyarországon 1/3-a írástudatlan volt. A folyamat sokkal lassúbb fejlődést mutat Romániában, Bulgáriában, Szerbiában és Orosz-

¹ Mivel előadásom terjedelme korlátozott, nincs lehetőségem a részletes dokumentációra. Az érdeklődőket ezért a Közép-Kelet-Európa átfogó 19–20. századi gazdaságtörténetéről közlé tett könyvünkre utalom: *Berend T. Iván—Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.* Ez a könyv volt a tanulmány alapja, és ez felmenti a szerzőt a részletes bibliográfia közzétételének kötelezettsége alól.

országban, ahol is a lakosság 2/3-a még az első világháború kitörésekor is írástudatlan maradt.

A jelentős fejlődés ellenére a modern beruházási tevékenység feltételei meglehetősen korlátozottak voltak. A kelet-európai országok mindenképp megőrizték sajátos mezőgazdasági jellegüket. Csak a legfejlettebb osztrák—cseh területek gazdasága vált ipari jellegűvé. Az iparban foglalkoztatott lakosság aránya majdnem 35% volt, míg a mezőgazdaságban dolgozók aránya 38%-ot tett ki a cseh—morva területeken, 1910-ben.

A Monarchia más területei meglehetősen eltérő képet mutattak. Galíciában, Bukovinában és Dalmáciában a keresők 80—85%-a dolgozott a mezőgazdaságban 1910-ben. Magyarországon ez az arány 64%-ra csökkent, miközben a nemzeti jövedelem 60%-a a mezőgazdaságból származott. Az Orosz Birodalomban a lakosság 70%-a dolgozott a mezőgazdaságban. A mezőgazdaságban alkalmazottak aránya a keresők 80%-át is meghaladta a szerb és a bolgár gazdaságban az első világháború előtt.

Ezekben a túlnyomórészt mezőgazdasági jellegű országokban a tőkés gazdasági fejlődés útjába áttörhetetlen akadályokat állított a radikális társadalmi átalakulás hiánya, a feudális elemek maradványai, a kapitalizmus ellen ható hagyományos társadalmi attitűd, valamint a rendkívül szegény életkörülmények. Jelentős akadály volt a fejlődés útjában pl. a kelet-európai arisztokrácia tékozló életmódja, amely egyaránt jellemző volt a magyar földbirtokosok felsőbb rétegeire, az ún. „ezer holdasok”-ra és a földnélküli dzsentrire. Nagyjából ugyanez volt a helyzet az orosz és a román „bojároknál” és részben a lengyel „*slachta*”-val.

Azokban az országokban, ahol a nagybirtok túlélte a forradalmakat és reformokat, a megművelt föld nagy része az arisztokrácia tulajdonában maradt. Ez Oroszország, Magyarország és Horvátország esetében elérte az 1/3-os, az osztrák—cseh területeken az 1/5-ös arányt, míg Romániában 38% körül volt. Következésképpen a nagybirtok meghatározó szerepet játszott a nemzeti termék előállításában. Noha a nagybirtok potenciálisan a tőkefelhalmozás jelentős forrása volt, az arisztokrácia pazarló középkori fogyasztási magatartása erősen korlátozta a tőkeképződést. Másrészt Szerbiában és Bulgáriában, ahol szinte teljesen hiányzott a nagybirtok és a parasztgazdaság volt az uralkodó a túlnépesedett, szétszórt, nem piacra termelő nyomorparcella túlsúlya akadályozta a tőkefelhalmozást. Ezen országok lakóinak nagy többsége paraszt volt, akiket a szegénység, pauperizmus és a családi parcella által elrejtett foglalkozásihiány jellemezett. Mindezek leszorították a megtakarítások szintjét, és ennek következtében a beruházási tevékenységet is.

A terület néhány országában ráadásul a kapitalizmus és az üzleti tevékenység a felszínen mint nem hazai, hanem „importált”, részben zsidó, rész-

² Uo. 24—27. l.

ben német vagy nyugati jelenség mutatkozott, és erősen konzervatív, nacionalista, retrográd feudális antikapitalista attitűdöket, társadalmi ellenszenvet váltott ki általában a modern gazdasági tevékenység ellen, beleértve a megta-
karításokat és a beruházásokat is.

2. Tőkefelhalmozás és beruházás – a beruházási stratégia fő jellemzői

A társadalmi-gazdasági állapotok következtében a tőkeképződés általában alacsony volt Közép-Kelet-Európában. A gazdasági érettség aggregált indexe, az egy főre jutó nemzeti jövedelem rendkívül alacsony volt, s ez eleve meghatározta a felhalmozás szerény lehetőségeit. Számításaink szerint Magyarország — félúton a Habsburg-birodalom fejlettebb nyugati része és az elmaradottabb Balkán között — egy főre jutó nemzeti jövedelme az osztrák—magyar kiegyezés idején, az 1910-es paritás szerint 17—20 dollárt tett ki, és mintegy 40 dollárt közvetlenül az első világháború előtt. Hozzá kell tennünk hogy Romániában, Szerbiában és Bulgáriában ez a szint 30—35%-kal alacsonyabb volt, mint Magyarországon.

Ezen az alacsony bázison, még a viszonylag fejlettebb magyarországi szintet is beszámítva, az 1860-as években a tőkefelhalmozás rátája a nemzeti jövedelem 10%-a körül mozgott, és kb. 15%-ig emelkedett a 20. század elejére.³ Pontos adatok híján nem tudjuk összehasonlítani a tőkeképződést a nemzeti jövedelemmel Oroszországban vagy a Balkánon. Nyilvánvaló, hogy a fejletlenebb gazdasági színvonal következtében a tőkefelhalmozás is alacsonyabb volt, minden bizonnyal nem érte el vagy haladta meg a 10%-os szintet.

A tőkeképződés aránya tehát nagyjából az 1830-as évek (7—8%) és az 1870-es évek (14%) közötti brit felhalmozási szintnek felelt meg.⁴

A belső tőkefelhalmozás azonban nem tudta fedezni a modern kapitalista átalakulás korában szükséges hatalmas beruházási igényeket. Egyes számítások szerint a beruházási igényeket Oroszországban csak mintegy 40%-ig fedezték hazai forrásokból az 1892—1908 közötti nagy prosperitás éveiben. Magyarországon a helyzet jobb volt, 1867 és 1914 között a belföldi felhalmozás a beruházások 60%-át fedezte. Magyarországon a tőkeképződés 1967 és 1873 között a beruházások 40%-át, 1873 és 1900 között 55%-át, 1900 és 1913 között pedig 75%-át fedezte.

Összehasonlítva a tőkefelhalmozás 40—60% közötti arányát a tőkészükségletekkel Oroszországban és Magyarországon, nyilvánvaló, hogy a belföldi tőkeképződés még kevésbé fontos szerepet játszott a Balkánon. Következés-

³ I. T. Berend—Gy. Ránki, *Nationaleinkommen und Kapitalakkumulation in Ungarn 1867—1914*. Studia Historica, No. 62, Budapest 1970.

⁴ S. Kuznets, *Modern Economic Growth*, New Haven 1966, 75—81. l.

képpen hangsúlyozhatjuk, hogy a belföldi felhalmozás Közép-Kelet-Európában még elmaradottabb volt, mint a gazdaság önmagában is korlátozott „felszívó képessége”.

Éppen ez volt az oka a háború előtti beruházási stratégia legfőbb jellemzőjeként kialakult vonásnak: — hadd hangsúlyozzam ezt első mozzanatként — a beruházásra fordítható tőke-ellátottság növelésére tett igen nagy erőfeszítésnek. Mivel a hazai források teljesen elégtelenek és korlátozottak voltak, az egyedüli megoldás csak a külföldi tőke bevonása és a külföldi beruházások útjának egyengetése, megkönnyítése volt.

„Szerencsétlenségünkre országunk nem elég gazdag a megtakarítások által felhalmozott tőkében . . . — írta S. Witte pénzügyminiszter a II. Miklós cárnak írott memorandumában 1900 februárjában. — Ha egy országnak nincs elég tőkéje s az államnak és az iparnak sűrűn szüke van rá, nincs más megoldás, mint importálni azt külföldről.”

A 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben, amikor Kelet-Európában égetően sürgős tőkeigény keletkezett, ez a kereslet találkozott Nyugat-Európa fejlett kapitalista országainak tőke kiviteli törekvéseivel. A tőkeexport egyrészt magas profittal kecsgettette a fejlett kapitalista országokat. Másrészt Nyugat-Európa gyors iparosítása egyre növekvő ipari export szükségletet támasztott, míg a gyorsan növekvő népesség és ipar állandóan emelkedő nyersanyag- és élelmiszerszükségletet s ezzel importigényt teremtett. A 19. század folyamán eszközölt külföldi beruházások nagyobb részének célja a nemzetközi munkamegosztás előmozdítása volt az iparosított nyugati országok és az európai periféria nyersanyagtermelő országai között, amely utóbbiak viszont az ipari termékek fontos piacai voltak.⁵ Így a francia és a német beruházások rendkívül gyors arányban növekedtek.⁶ Bár a brit tőkeexport érdeklődése a tengeren túli területek felé fordult, a francia tőkének mintegy 2/3-át, a német tőkének pedig több mint felét a közép-kelet-európai országokba exportálták.

Mindkét törekvés, azaz a kelet-európai tőkeimport és a nyugati tőkeexport, a kelet-európai államok közvetítésével realizálódott.

„Az iparosítás orosz típusát egyértelműen az állam szerepe különbözteti meg német vagy osztrák megfelelőjétől” — jelentette ki Gerschenkron híres tanulmányában.⁷

Az állam kamatgarancia formájában biztosította és segítette a vasútépítést, a leginkább tőkeigényes beruházási tevékenységet. (Magyarországon a befektetett tőke 5%-a erejéig.) Az 1870-es évektől — amikor is a vasútépítő

⁵ A. G. Kenwood—A. D. Longheed, *The Growth of the International Economy 1820—1960*. 1971, 48. l.

⁶ 1870-ben a francia beruházások 12—14 milliárd frankot tettek ki, s 1914-re 45 milliárdra növekedtek. A német tőkeexport nem több mint 5 milliárd márka volt 1883-ban, de 1914-re 22—25 milliárd márkát tett ki.

⁷ A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Mass. 1962, 14. l.

tevékenység legnagyobb fellendülése játszódik le Kelet-Európában — a vasútvonalak zömét már maga az állam építette. Erre vonatkozott az Osztrák—Magyar Monarchiában 1877. december 12-én kibocsátott dekrétum. Oroszországban az állam 1881-ben vette át a vasútrendszert, Bulgáriában 1885-ben, Romániában a magánvasúti építkezések 1888-ban szüntek meg. Szerbiában az állam 1889 és 1892 között megvásárolta az Orient vasútvonal részvényeit. A Közép-Kelet-Európa közlekedését forradalmasító beruházásokat tehát valójában az állam irányította.

A gazdaság fejlődését szolgáló közvetlen állami tevékenység másik és legjellemzőbb formája Kelet-Európában az iparosítás elősegítése volt. Az állam a törvényhozás útján ugyanis beavatkozott az ipar fejlesztésébe. Az első ilyen törvényt Magyarországon 1881-ben adták ki, a következőket 1890-ben, 1899-ben és 1907-ben. Hasonló törvényeket adtak ki Romániában (1887), Szerbiában (1893, 1898) és Bulgáriában (1894, 1897, 1905 és 1909). Ezek a törvények kamatmentes kölcsönöket, adómentességet, vámkedvezményeket és állami szubvenciókat biztosítottak. Magyarországon 1900 és 1914 között az állami szubvenciók összege az ipari vállalatokba beruházott tőke mintegy 6%-át tette ki, Bulgáriában az állami szubvenciók az összes ipari beruházás 4,3%-ára rúgtak. A kelet-európai államok — az elmaradott gazdasági-társadalmi körülmények következtében — nem rendelkeztek gazdaságaik finanszírozásához elegendő felhalmozással, és ezért külföldi tőkét vettek igénybe. Míg 1892-ben az orosz nemzeti adósságnak csak 12%-át fedezték külföldi forrásokból, addig 1907-ben ez az arány már 51% volt. 1913-ban külföldi tőkés csoportok kezében volt a magyar államkölcsön kötvények 55%-a.

Az állam azonban egyre nagyobb szerepet játszott a külföldi tőkeforrások mobilizálása és biztosítása érdekében. „A Gyári Törvény érvénybe lépése után — írta egy szemtanú Bécsben — magyar látogatók csábító ajánlatokkal keltették fel a nagy osztrák textilgyárak érdeklődését az ipari gyarmatosítás iránt. Néhány héttel később budapesti ügyvédek, vidéki kereskedelmi kamarák elnökei számos osztrák gyárat látogattak meg. Az osztrák gyárosok legtöbbje elfogadta az ajánlatokat és textilgyárat alapított Magyarországon.”

A külföldi tőke meghatározó szerepet játszott Közép-Kelet-Európa beruházási tevékenységében. Még Ausztriában is a kibocsátott kötvények és részvények kb. 1/3 része idegen tulajdonban volt a századfordulón. Magyarországon az 1867—73 közötti első nagy fellendülési periódust főképp külföldi (első-sorban osztrák) tőke finanszírozta; az 1,5 milliárd korona külföldi beruházás ugyanis a hazai felhalmozás 50%-át tette ki. Az első világháborúig a magyar gazdaságba beruházott tőke 40%-a külföldi forrásból származott. A háború előtt a községi kötvények 56%-a, a bankok részvényeinek 55%-a, az ipari részvényeknek pedig 36%-a volt külföldi kézben. Az első világháború kitörése előtt a román olajiparba beruházott tőke 95,5%-a jött külföldről. A román gyáripar csaknem teljes egészében külföldi tőkéből épült. A századforduló

körül a román ipari részvények 92%-a volt külföldi tulajdonban, és ez az arány csak 80%-ra csökkent a háború küszöbén. A beruházások 60%-át fedezték külföldi tőkéből Oroszországban 1892 és 1908 között, s a bankrészvények 1/3-át, az ipari részvényeknek pedig mintegy felét helyezték el külföldön a háború előtt.

Az erőteljes külföldi beruházások és a közvetlen állami tevékenység — illetve e kettő kapcsolata — következtében a beruházási stratégia Kelet-Európában már a háború előtt sokkal inkább központi irányítás és befolyás alá került, mint Nyugaton, s ez a második jellemző tényező, amit hangsúlyozni kívánunk. Következésképpen a beruházási stratégia makroökonómiai aspektusai erősebbek voltak, a beruházási stratégiát sokkal inkább a nemzetgazdaság általános szükségletei, illetve a befolyásos külföldi pénzügyi csoportok irányították.

Azok a speciális sajátosságok, amelyeket az eddigiekben vizsgáltunk, különösen az ipar és a közlekedés vonatkozásában, szoros kapcsolatban vannak a kelet-európai gazdaság működési rendszerével, vállalati struktúrájával és koncentrációs jellegzetességeivel. A modern gazdasági fejlődés késői indulása meglehetősen furcsa helyzetet teremtett. A hagyományos, néha középkori eredetű gazdasági intézmények megtartották helyüket a modern kapitalista fejlődés körülményei között és változatlanul virulensek maradtak. Az érintett országok legtöbbször — főleg a Balkánon — az ipari termelés jelentős részét a kisipar állította elő, számos esetben az ipari munkásság 2/3-át alkalmazva. Még Magyarországon is — noha a zömében agrárjellegű kelet-európai országok között a legmagasabb szinten állt — az ipari munkaerő majdnem fele a kisiparban dolgozott, és az ipari termelés 1/4-ét állította elő. Mint a vizsgálatok bizonyítják, a háborút megelőző másfél évtizedben a kisipar növekedési rátája azonos volt a nagyiparával. Ez mindennél világosabb jele az elmaradottságnak.

Ugyanakkor a külföldi tőke domináns szerepe, valamint az állam közvetlen beavatkozása és a késői indulás ellenére olyan jelenségek is kibontakoztak, amelyek egyaránt jellemezték az eltérő fejlődési utakat járó országokat. Az elmaradott országok sok területen átvették a fejlettebb országok vívmányait, és bizonyos esetekben és bizonyos területeken lépést tartottak velük. A kisipar konzerválódásával egyidejűleg a nagyipar legmodernebb formáit alakították ki a századforduló körül, és a koncentráció legmagasabb fokát érték el. Hangsúlyoznunk kell, hogy Közép-Kelet-Európa gyáripára magasabb szintű koncentrációt ért el, mint a fejlettebb nyugati országoké. A viszonylag szűk volumenű modern gyáriparban kevés számú, de nagyméretű vállalatok alakultak ki. A gyáripar koncentrációját természetesen előmozdította a külföldi tőke említett beruházási tevékenysége. Osztrák, német, angol és francia cégek alapítottak hatalmas vállalatokat az elmaradott területeken. A külföldi alapítású vállalatok mérete, főként a kitermelő iparokban és néhány igen modern ágazatban, különösen kelet-európai értelemben kiemelkedő volt. Ezeket a

főleg export-orientált gyárakat a legújabb technológiával szerelték fel. Ez a magyarázata e tőkeigényes iparok úgyszólván kialakulásuktól jellemző nagyfokú monopolizációjának. A kartellszervezetek ugyanis általában a tőkeigényes nagyiparral egyidejűleg jelentek meg. Ami Nyugaton tehát hosszú kapitalista fejlődés eredménye volt, Keleten úgyszólván a nagyipari fejlődés kezdeti szakaszától jellemző. A kartellek és más monopolista szervezetek tevékenysége ebben a korszakban éppen ezért szoros kapcsolatban volt az ipari expansióval és az új technológia alkalmazásával, mivel ezt nemegyszer éppen a nemzetközi kartellek tevékenysége közvetítette.

A vállalati formák, hasonló okokból, ugyancsak korszerűek voltak a nagyiparban és a közlekedésben. Míg a hagyományos, kezdetleges és elpusztíthatatlan kézművesség megtartotta pozícióját, addig a legkorszerűbb nagyipari formák is létrejöttek anélkül, hogy a fejlődés végigjárta volna a nyugati fejlődés hosszú útját. A részvénytársasági forma azonnal gyökeret vert. Az „egyéni vállalatok”, melyek Nyugaton kezdetben oly jellemzőek voltak, Keleten mind az iparban, mind a közlekedésben jelentéktelen szerepet játszottak csupán. Hozzátehetjük, hogy a vállalati fejlődés úgyszólván átugrotta azt a következő szakaszt is, melyet — A. Chandler terminológiáját használva — „vállalkozói vállalatnak” neveznek. A külföldi beruházással vagy állami közreműködéssel létrehozott és a kelet-európai közegben hatalmas méretű gyárak már igen hamar az ún. „menedzseri vállalat” korai változatai lettek. A vállalati formák duális rendszere — jelentős kisipar és magasan koncentrált korszerű nagyipar — igen ellentmondó hatást gyakorolt a beruházási tevékenységre. Gyakorlatilag nem beszélhetünk ugyanis beruházási stratégiáról a hagyományos kisipari szektorban, amely súlyánál fogva hátráltatta a korszerű gazdasági folyamatok kibontakozását. Ugyanakkor a nagyipari szektor, amely szerkezeti és irányítási szempontból fejlettségben jelentősen meghaladta az általános gazdasági színvonalat, már korai fejlődési szakaszában is kedvező lehetőségeket kínált a beruházási stratégia kibontakozásához. Ez a stratégia sok esetben a külföldi cégek céljait szolgálta, és nem volt azonos az adott ország gazdasági érdekeivel. Mégis a külföldi befektetők bizonyos alkalmazkodásra is kényszerültek. Az állami beavatkozás maga is ilyen irányú ösztönzéseket adott, hiszen a közreműködő, közvetítő állam elkerülhetetlenül nemzetgazdasági érdekeket is képviselt. Mindezek a tényezők — és ez lesz a negyedik jellegzetesség, amit hangsúlyozni kívánok — meghatározták és kialakították a beruházás általános irányát és felhasználását.

A fennálló társadalmi-gazdasági struktúra, a mezőgazdaság túlsúlya, valamint — Szerbiát és Bulgáriát kivéve — az arisztokrácia uralkodó szerepe, ez utóbbinak az államhatalomban és a kormányzásban betöltött vezető pozíciója befolyásolta a gazdaságpolitikát és a beruházási döntéseket, elsőséget biztosítva a mezőgazdaságnak. Ez a tendencia találkozott a nyugati hatalmak beruházási érdekeivel. Ezt elsősorban a kelet-európai mezőgazdaság és élel-

miszer-export fejlesztési igénye határozta meg, és az a törekvés, hogy ipari termékeiket Kelet-Európa „paraszt” piacain értékesíthessék.

A fentiekben említett, meghatározó jelentőségű érdekek szoros kapcsolatban voltak a korszerű szállítási rendszer kiépítésével. Mind az exportőröknek, mind az importőröknek egyaránt érdeke volt ugyanis, hogy Kelet-Európa mezőgazdasági területeit összekössék az iparosodott Nyugat-Európával. Ezenkívül az európai nagyhatalmak arra kényszerültek, hogy politikai és stratégiai megfontolásból egységes európai vasúttrendszert építsenek ki. Ez ugyanakkor alapvető államérdek volt a közép-kelet-európai birodalmak, illetve országok számára is. Egyértelmű tehát, hogy az uralkodó belső mezőgazdasági érdekek, az állam érdekei, valamint a tőkeexportáló nyugati hatalmak céljai sok vonatkozásban összekapcsolódtak.

Hadd illusztráljam ezt a magyarországi beruházások 1867 és 1900 közötti példáján. Ezekben az évtizedekben a beruházások összege 10 milliárd koronára rúgott, amelynek több mint 35%-a a mezőgazdaságba irányult, 34%-a a szállításba (ez utóbbi arány más építési és infrastrukturális beruházásokkal együtt több mint 54%-ot ért el), amíg az ipari beruházások alig haladták meg az összberuházás 10%-át. Érdekes kiegészíteni a képet az 1900 és 1913 közötti beruházások megoszlásával. Számításaink szerint a beruházások több mint 41%-át fektették a mezőgazdaságba, az infrastrukturális beruházások aránya kereken 44%, míg ezen belül a közlekedési beruházások az összes beruházás 23%-ára csökkentek. Az ipari beruházások növekedtek, de így sem haladták meg a beruházások 15%-át.

A beruházási stratégiát és a külföldi tőke tevékenységét a fűtőanyag és nyersanyag kitermelés magas beruházási aránya is sajátosan jellemezte. Ezt nyilvánvalóan bizonyítja az a tény, hogy 1900-ban az orosz kohászat és bányászat alaptőkéjének 88%-a külföldi kezekben volt. Ez az arány Magyarországon 75% az 1880-as években. A romániai ipari beruházásokban a külföldi gazdasági érdekek jóformán közvetlenül érvényesültek, s ezeknek viszonylag csekély közük volt a hazai gazdaság fejlesztéséhez. A beruházások többsége a kitermelő ágazatokba irányult, s ezek alig voltak kapcsolatban a gazdaság belső fejlődésével, s csupán a beruházók nyersanyagszükségeinek kielégítését szolgálták. Ezt jelzi, hogy 1914-ig az összes ipari beruházás 60%-a az olajiparban koncentrált.

Végezetül, a beruházások szerkezete a Balkánon még egy jellegzetességet mutat, nevezetesen a nem termelő, nem gazdasági beruházások rendkívül magas arányát. Ez korántsem helyi sajátosság, hanem a fejletlen területek beruházásainak általános vonása.

Az elégtelen belső felhalmozás miatt a beruházás fő forrása a külföldi tőke volt. A századforduló körül a Balkánra folyó külföldi tőke a modern

⁸ R. Keller, Die Industrieförderung in Ungarn. Prague 1906, 97. l.

imperialista világpolitika szerves részévé vált. Az egyes nagyhatalmak, különösen Németország és Franciaország, de részben az Osztrák–Magyar Monarchia is olyan kölcsönöket és hiteleket nyújtottak ezeknek az országoknak, amelyek a hitelnnyújtók külpolitikájával és érdekszférájával szoros kapcsolatba hozták őket. A Balkánra irányuló tőkeexport sokkal fontosabb volt tehát katonai és politikai, mint gazdasági szempontból. Jól példázza ezt a külföldi beruházások bulgáriai struktúrája. A gazdasági befektetések szerepe ugyanis szinte jelentéktelen volt. 1895-ig kevés volt a gazdasági beruházás, 1866 és 1905 között összesen 15 millió frank, 1906 és 1911 között pedig újabb 27 milliót fektettek be a termelés egyes területeire. Ez a kb. 42 millió frank tőke, amelyet a magánvállalatokba fektettek, nem haladta meg a több száz milliós katonai és különböző fogyasztási célokra, az állami költségvetés deficitjének finanszírozására fordított államkölcsönök 5%-át sem. A gyorsan növekvő államadósság és hitelek nagyrészt nem termelő célú felhasználása következtében Bulgária már 1901-ben a legteljesebb anyagi kimerültség állapotába jutott. Ezek a beruházások alig voltak hatással a bolgár iparra. Az egyik német–osztrák kölcsön jellegzetes záradékában azt a feltételt is kikötötte, hogy a hitelek 20%-át német és osztrák ipari termékek vásárlására kell fordítani. Hasonló volt a helyzet Szerbiában is. Az ország 26 kölcsönt vett fel az első világháború kitörése előtt, de ezekből 10 (317 millió dinár) a kölcsönök visszafizetését szolgálta. További 8 kölcsön (444 millió dinár) katonai célokat finanszírozott, s csupán 8 kölcsönt (304 millió dinár) fordítottak a gazdaság támogatására.

„Minden független állam elegendő kötelet vásárolhat, hogy felakassza magát, ha hajlandó megfizetni az árát” — összegezte H. Feis.⁹

Kétségtelen, hogy a külföldi tőkebefektetések jellege erősen különbözött Közép-Európában és a Balkánon. Ez utóbbi térségben, mint az elmondottakból kitűnik, a beruházások erősen gyarmati jellegűek voltak, és csak kevésbé járultak hozzá a nemzetgazdaságok fejlődéséhez.

II. Beruházási stratégia a két világháború között

1. Változások és folytonosság a beruházási stratégia feltételeiben

Az első világháború után hatalmas változás történt Közép-Kelet-Európa politikai térképén. Az óriás birodalmak helyét viszonylag kicsiny, független államok foglalták el. Voltak országok, melyek korábbi területük 1/3-ára csökkentek, míg más országok területe háromszorosára nőtt. Teljesen új államok alakultak, illetve több száz éves felosztottság után állítottak helyre független államot.

⁹ H. Feis, *Europe: The World's Banker*. 263. l.

Mindez befolyással volt a gazdaságpolitikára, a beruházási stratégiára és a nézetekre, attitűdökre is. Az újonnan alakult államok, amelyek visszanyerték vagy megerősítették függetlenségüket, bizonyítani akarták függetlenségüket és meg akarták teremteni integrált nemzeti egységüket, mindenekelőtt gazdasági téren. Ennek természetes következménye volt az erős gazdasági nacionalizmus kibontakozása, ami meghatározta ezen országok gazdasági stratégiáját. Szilárdan hittek abban, hogy függetlenségüket autarkia kiépítésével szilárdíthatják meg. Ennek alapján a lehető legradikálisabban igyekeztek elszakítani azokat a gazdasági kötelekeket, amelyek összekapcsolták őket a korábbi nagyobb birodalmi egységekkel. Az új államok tilalmi intézkedések egész sorával és magas vámtarifával védték magukat. Az 1920-as évek Európájában éppen a közép-kelet-európai országok vezették be a legerősebb izolációs rendszert. Az 1920-as évek elejének korlátozó rendelkezései után ezek az országok egymást követően és egymást túllícitálva léptették életbe új vámtarifáikat, amelyek a korábbi 10–20%-os védővámok helyett 20–30, sőt 50%-os korlátokat teremtettek a fontosabb ipari termékek, és 50–170%-os vámtételt a korábbi legfőbb importcikkek esetében.

A növekvő gazdasági nacionalizmus természetesen összekapcsolódott a gazdasági önállóság törekvésének erősödő tendenciájával. Ausztria és Csehszlovákia nagy erőfeszítéseket tett mezőgazdasági termelésének és állattalományának növelésére. Magyarország megkezdte korábban hiányzó, illetve elmaradott fogyasztási iparainak kifejlesztését. A háború előtt is független balkáni államok most arra törekedtek, hogy konszolidálják gazdasági függetlenségüket, csökkentsék gazdaságuk egyoldalúságát és előmozdítsák az iparosítást.

Az ipari autonómia elérése vált a gazdaságpolitika legfontosabb céljává Kelet-Európában.

A változó feltételek fontos elemét jelentette az államok modernizálása és bizonyos jóléti intézkedések bevezetése is. Ez úgyszólván elengedhetetlen volt az állami függetlenség és a nemzeti összetartozás erősítése érdekében. A forradalom veszélye — melyet az új szovjet állam kézzelfoghatóan képviselt — még közel volt, és a háború utáni tömeghangulat világosan aláhúzta e lépések politikai jelentőségét. Ez volt a fő indítéka a háború utáni földreformoknak, a modern közegészségügy kiépítésének, melyet viszonylag intenzív kórházépítő tevékenység kísért, az oktatási rendszer fejlesztésének stb. Az állami intézmények és az életfeltételek korszerűsítése az állam célkitűzései közé tartozott, és befolyásolta a beruházási tevékenységet. Mindezek a társadalmi-politikai változások meghatározták tehát a beruházási stratégiát.

Más részről a körülmények komoly és nemegyszer radikális változása ellenére a régi társadalmi-gazdasági hagyományok fennmaradtak, s hagyományos módon korlátozták a beruházási lehetőségeket.

Nem sokat változott például a társadalmi struktúra és a hagyományos

mentalitás. A nagybirtok és az arisztokrácia — a nagybirtokrendszer hagyományos országaiban — átvészelte a földreformokat. A dzsentri, kihasználva a háború utáni zűrzavart, megerősítette befolyását és politikai státuszát, részben, mivel vezető szerepet játszott a forradalmi megmozdulások elleni harcban, majd — egyes országokban — később a náci Németország segítségével bekövetkező jobbratulódásban. Ezek az elemek profitálni akartak az új politikai helyzetből, „őrségváltást” sürgettek az ipar és a hitelélet területein, sőt olykor még a földbirtokmegosztás igazságtalanságát is emlegették.

A merev, változatlan struktúrájú kelet-európai társadalmak megőrizték hagyományos pazarló fogyasztási magatartásukat is. Az intézményesített antiszemitizmus formájában pedig új ösztönzéseket kapott a konzervatív anti-kapitalizmus is.

A gazdasági struktúra és fejlettségi szint ugyancsak kevés előrehaladást mutatott, és ezzel változatlanul korlátozta a tőkeképződés lehetőségét. Az első világháború utáni két évtized meglehetősen kedvezőtlen volt. A háborút követő gazdasági zűrzavar súlyos inflációt váltott ki és késleltette az újjáépítést. A nagy gazdasági válság visszájára fordította a megelőző rövid és korlátozott prosperitás hatásait. Mindez szorosan összefüggött a világgazdaság tendenciájával. Ezekben az években a gazdasági növekedés általában lelassult, a beruházási tevékenység és növekedési ütem alacsonyabbak voltak, mint a háború előtt. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok és a tőkemozgás hosszú időre szinte teljesen megbénult a nagy válság következtében. A nemzetközi feltételek kedvezőtlennek váltak, és új akadályokat állítottak a gazdasági fejlődés útjába. Mindez befolyással volt a tőkeképződésre és a beruházási tevékenységre, a két világháború közötti kelet-európai beruházási stratégiára.

2. Tőkefelhalmozás és beruházás — a beruházási stratégia legfőbb jellemzői

A két világháború közötti gazdasági feltételek előnytelen változásai következtében különösen alacsony tőkeképződés nem válhatott igazi előrehaladás forrásává.

Vegyük szemügyre a tőkefelhalmozás alapját képező gazdasági fejlettség szintjét, az egy főre jutó nemzeti jövedelem tükrében. Azonnal szembetűnik a növekedés alacsony rátája a két világháború közötti Kelet-Európában.

A nemzeti jövedelem első világháború előtti évtizedekre jellemző 3—4%-os évi növekedése helyett a háború után a növekedési ráta általában 1—2%-ra esett vissza. Magyarországon a nemzeti jövedelem évi növekedése körülbelül 1,5% volt. Ha eltekintünk Bulgáriáról, ahol a növekedés évi rátája 3% körül mozgott, a növekedés évi üteme egyetlen országban sem haladta meg az 1,5%-ot. A magas születési arányszámot mutató országokban az egy főre jutó

nemzeti jövedelem emelkedése általában 1% alatt maradt. Ez volt a helyzet Lengyelországban, Jugoszláviában és Romániában.¹⁰ Az első világháború előtt a minden gazdasági szektorra oly jellemző dinamizmus helyett néhány igen fontos ágazat teljes stagnációba süllyedt, míg néhány ágazat fejlődése gyenge és ingadozó volt. Az egyes ágazatokban bekövetkezett, néha jelentősebb előrehaladás tehát nem adhatott alapot az általános társadalmi-gazdasági haladásra.

A mérsékelt fejlődés tehát nem alakíthatta át a közép-kelet-európai országok gazdasági struktúráját. 1910-ben és 1939-ben az aktív lakosságnak egyaránt közel 80%-a dolgozott a mezőgazdaságban Romániában. Bulgáriában 1910 és 1940 között a mezőgazdasági lakosság aránya egészen jelentéktelen csökkenést mutatott, Jugoszláviában az 1920-as 79%-os arány csak 76%-ra csökkent. A lengyel és a magyar adatok némileg jelentősebb változásra és az aktív népesség korszerűbb foglalkozási megoszlására utalnak. Lengyelországban 1920 és 1940 között a mezőgazdaságban dolgozó lakosság 72%-ról 65%-ra csökkent, Magyarországon 56%-ról 51-re

A nemzeti jövedelem előállításában a mezőgazdaság maradt a döntő tényező. A nemzeti jövedelem 1/3-a származott az iparból Magyarországon és Lengyelországban, s mindössze 1/4-e, 1/5-e a Balkánon.

A nemzeti jövedelem szintje mindezek következtében meglehetősen alacsony maradt. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem átlaga Európa 24 országában 200 dollárt tett ki 1938-ban (1938-as dollárparitáson számítva). Magyarországon (120 dollár) és Lengyelországban (100 dollár) az egy főre jutó nemzeti jövedelem az európai átlagnak mintegy felét, a legfejlettebb európai országok szintjének pedig mindössze 1/3-át, 1/4-ét érte el. A balkáni országokban (Romániában 81 dollár, Jugoszláviában 80 dollár, Bulgáriában 75 dollár) az egy főre jutó nemzeti jövedelem csak körülbelül 40%-a volt az európai átlagnak és 1/4–1/5-e Nyugat-Európa szintjének. Szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy ezek a mutatók a két világháború közötti időszak legmagasabb szintjét jelzik. A két évtized legnagyobb része azonban még kedvezőtlenebb képet mutat. A 20-as és a 30-as évek elején például ez a szint 50%-kal alacsonyabb volt, mint a 30-as évek végén elért tetőpontra. Figyelembe véve a dollár inflációját és devalvációját, valamint a jó és rossz évek átlagát, a nemzeti jövedelem szintje alig volt magasabb, mint az első világháború előtt.

Ennek ellenére sem tekinthető eleve kizártnak, hogy a megtakarítási képesség emelkedhetett. A tények azonban egyértelműen az ellenkezőjét bizonyítják. A húszas évek közepére a lengyel gazdaságban található likvid tőke csak a háború előtti szint 20–25%-át érte el, és a bankbetétek a háború előtti állomány 11%-át tették ki. Az 1925-ben készült részletes magyar statisztika a háború előtti betétállomány 15–20%-ára utal. A betétek, a folyószámlák,

¹⁰ Berend—Ránki, Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 203–207. l.

a meghatározott kamatozású kötvények, a vállalati alaptőkék és tartalékalapok, valamint a költségvetési többlet tételeit figyelembe véve a 20-as évek végének prosperitása idején az átlagos évi tőkefelhalmozás mintegy 450—500 millió pengőt ért el. Azonos országterületen számítva, ez az összeg nem több mint a háború előtti szint $2/3$ -a. A húszas évek második felének fellendülése idején a hazai felhalmozás tehát igen szerény előrehaladást ért el, s általában messze elmaradt a háború előtti szinttől.¹¹

A háborúk közötti két évtizedben a felhalmozás még Magyarországon, a térség egyik legfejlettebb országában is átlagosan csak a nemzeti jövedelem 5—6%-át érte el. Az akkumuláció csak a két legkedvezőbb esztendőben (1929. és 1938.) érte el a 8%-os csúcshatárt. Ez is jóval alacsonyabb volt, mint az első világháború előtti 10—15%-os felhalmozás. Mindezek következtében a külföldi tőkeforrások szükséglete és biztosításának törekvése, hasonlóan az első világháború előtti időszakhoz, továbbra is a beruházási stratégia legjellemzőbb vonása maradt a két világháború közötti Kelet-Európában.

A háború és a háború utáni káosz rendkívüli éveit követően a nyugati tőke ismét érdeklődést mutatott Kelet-Európa iránt. Ez nem egyszerűen a háború előtti tőkebeáramlás folytatódása volt. A nyugati tőke újabb megjelenése határozott politikai megfontolásokon alapul. A győztes nagyhatalmak nagy jelentőséget tulajdonítottak a közép- és kelet-európai országok gazdasági és politikai stabilitásának saját politikai érdekükből, főleg az orosz forradalom győzelme és a szovjet rendszer stabilizációja után. Ezt a gazdasági és politikai felismerést legtisztábban először John M. Keynes fogalmazta meg:

„Az egyedüli biztosíték a forradalom ellen Közép-Európában csakis az lehet, ha — még a kétségbeesettek szemében is — a forradalom semmilyen javulási kilátást nem kínál. Előttünk a fél-éhezés hosszú, csendes folyamata állhat, valamint az életszínvonal és körülmények állandó, fokozatos romlása. Európa hanyatlása és csődje, ha engedjük, hogy folytatódjon, végső soron mindenkire hatással lesz, bár lehetséges, hogy nem közvetlenül érzékelhető módon.”

Keynes javaslata szerint az ilyen irányú fejlemények csakis azáltal ellen-súlyozhatók, ha nemzetközi kölcsönök segítségével megerősítik Európát.

„Időleges külső segítség nélkül igen nehéz lesz a termelés újraindítása Európában. Én éppen ezért a nemzetközi kölcsönök mellett vagyok.”

Kölcsönöket, hangsúlyozta, nemcsak a korábbi szövetségeseknek kell adni, hanem a korábbi ellenfeleknek is.¹²

¹¹ I. T. Berend—Gy. Ránki, *Capital Accumulation and the Participation of Foreign Capital in Hungarian Economy after the First World War*. Nouvelles Études Historiques, Budapest 1965. 269. l.

¹² J. M. Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*. New York 1921, 296, 283, 287. l.

Idéznem kellett ezt a programot, mivel az angol és amerikai kormányok által történt realizálása után ez a koncepció erősen meghatározta a beruházási stratégiát Kelet-Európában.

A kölcsönök beáramlása a közép- és kelet-európai országokba 1922 után kezdődött, a győztes hatalmak vezető részvételével. Anglia például sokkal nagyobb tőkeösszeget investált a húszas években Közép-Kelet-Európába, mint az első világháború előtt, s ugyanez vonatkozik az Egyesült Államokra is. A külföldi hitelek valósággal özönlöttek Közép-Kelet-Európába. 1931-ig Románia felhalmozott adóssága 1,224 millió dollár volt, Jugoszláviáé 893, Magyarországé 560 millió dollár. A húszas években a közép-kelet-európai országoknak kölcsönzött idegen tőke összege összes volumenében és még inkább éves átlagban meghaladta a háború előtti tőkeimportot.

A kiterjedt kölcsönök mellett a kisebb, de ugyancsak figyelemreméltó mennyiségű működő tőkeberuházás nagyban hozzájárult a gazdaság finanszírozásához a térség legtöbb országában. A háborút követő néhány évi szünet után tehát a külföldi tőke szerepe visszanyerte jelentőségét, és fontos forrásul szolgált a közép-kelet-európai országok belső tőkefelhalmozásának kiegészítéséhez. A kutatások jelenlegi fokán lehetetlen lenne pontos mennyiségi képet adni a külföldi tőke szerepéről. Lehetetlen meghatározni mindegyik országban a gazdaság finanszírozásában közreműködő külföldi tőke pontos arányát. Néhány támpont azonban rendelkezésünkre áll.

A magyar gazdaság finanszírozását illetően például részletes adatokkal rendelkezünk. Statisztikáink szerint a stabilizációtól a gazdasági válság robbanásáig 2000 millió pengős (megközelítőleg 400 millió dollár) hosszú és 300—400 millió pengős rövid lejáratú kölcsönöket ruháztak be közvetlenül Magyarországon. Ugyanezen évek alatt a hazai felhalmozás 2400 millió pengőt tett ki, beleértve a takaré- és folyószámlabetéteket, a részvénytőke növekedést, a különböző kötvényeket, az ipar és mezőgazdaság önfinanszírozásból származó befektetéseit, valamint a költségvetési felesleget. 1924 és 1929 között tehát a hazai felhalmozás összege lényegében megegyezett az országba áramló külföldi tőke összegével. A közvetlen beruházások szerényebb összege és a kölcsönök zömének nem produktív felhasználása következtében a külföldi tőke azonban sokkal kisebb szerepet játszott a beruházási tevékenységben. A vizsgált években a magyar gazdaságba beruházott tőke 75%-a hazai eredetű volt és csak 25%-a származott külföldi forrásokból.

Noha nincs pontos statisztikánk az egész periódusra Lengyelországban, ahol a gazdasági feltételek kedvezőtlenebbek voltak, mint Magyarországon, a Lengyel Gazdaságkutató Intézet által kiadott és az 1929-es évre vonatkozó számítás értékes információval szolgál. Ennek adatai szerint a belső tőkefelhalmozás 1700 millió zlotyit, míg az importált külföldi tőke összege 2120 millió zlotyit tett ki. Más szavakkal: a belföldi és külföldi tőke aránya 40 : 60 volt. Bár ezek az adatok csak egy év tőkémérlegére vonatkoznak, ez az arány

tipikusnak látszik a húszas éveké. A lengyel iparban a külföldi tőke érdekelt-ségi aránya is sokkal nagyobb volt, mint Magyarországon, s az évtized végére a lengyel ipari tőke 40%-ára emelkedett. Az ipari beruházások pedig csak a Lengyelországba befektetett idegen tőke 1/5-ét reprezentálták. A másik ötödöt a bankokba és a kereskedelmi cégekbe fektették be, míg 40%-ot kölcsönök formájában az állam és közintézmények használtak fel.

A Balkán országaiiban a belső felhalmozás korábban is sokkal alacsonyabb volt, mint Közép-Kelet-Európa más országaiiban. Ezért nem túlzás az a következtetés, hogy a balkáni országokban a külföldi kölcsönök, noha kisebb méretűek voltak, mégis nagyjából hasonló, sőt nagyobb arányban vettek részt ezen országok gazdaságának finanszírozásában, mint Lengyelországban vagy Magyarországon. Ezt a feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy a húszas évek végén a Balkán országaiinak államadósságában és részvénytőke állományában a külföldi tőkeérdekeltség rendkívül magas volt. Romániában az állampapírok 89,2%-át helyezték el külföldön; Jugoszláviában az állampapírok 82,5%-a és a részvénytőke 44%-a volt külföldi csoportok kezében. Bulgáriában az államadósság 72,3%-át, a részvénytőke 48%-át tartották kezükben külföldi érdekeltségek.

Közép-Kelet-Európa legtöbb országában a külföldi tőke 50—70%-os arányban vett tehát részt a gazdaság finanszírozásában a háború utáni évtizedben. Következésképpen jogos a kérdés, hogy milyen mértékben válhatott ez a tőkebeáramlás a beruházási tevékenység új fellendülésének forrásává, az erőteljes növekedés kiindulásává, amint a 19. század végétől is a térségben lejátszódott gyors gazdasági növekedés általában összekapcsolódott a külföldi beruházások induktív hatásával.

A külföldi források felhasználását elemezve az első világháború után azonban meglehetősen eltérő képet láthatunk. Ebben az összefüggésben nem szabad elfelejtenünk, hogy a kölcsönök zömét kedvezőtlenebb feltételek alapján adták a közép- és kelet-európai országoknak. A kamatláb általában 7—10% között mozgott, s ez nehéz terheket rótt az adós országok gazdaságára. Hamarosan újabb kölcsönökre volt szükség a tőketerlesztéshez és a magas kamatok fizetéséhez is.

A kedvezőtlen feltételek súlyos pénzügyi következményei egyre erősebben éreztették hatásukat, mivel a kölcsönök összege túl magas volt a gazdaság és a hasznosítás kapacitásához viszonyítva.

Egy, a témával foglalkozó tanulmány az 1930-as években pontosan állapította meg:

„Az Európa újjáépítésére használt külföldi tőke nagyon kívánatos és szükséges volt, de végül is az az összeg, amit e területre küldtek, több volt annál, amit az adósok visszafizetni remélhettek . . . Az Európába befektetett tőkét igen nagy mértékben »nem termelő« célokra használták fel; ez a kölcsönt-kérő országokban az életszínvonal emelkedését eredményezte, de nem

növelte export-iparaik hatékonyságát olyan mértékben, hogy az legtöbbjük számára elegendő legyen adósságaik teljes kiegyenlítésére.”¹³

Fontos kérdés tehát, hogy a kölcsönöket mennyiben fordították produktív beruházásokra, amelyek, felgyorsítva a gazdasági fejlődést, nagyobb mértékben növelték a nemzeti jövedelmet, mint amekkora az adósság visszafizetésének súlya volt. Mint láttuk, a legtöbb esetben a tőkének csak kisebb hányadát fordították produktív termelési beruházásokra, vagy a villamosítás, a közlekedés és a telekommunikáció fejlesztésére. A hitelek nagyobb része a korábbi adósságok kiegyenlítését szolgálta, vagy társadalmilag ugyan hasznos, de nem produktív beruházásokat és fogyasztási célokat, hogy a korrupció által elnyelt hatalmas összegekről ne is beszéljünk.

Magyarországra vonatkozóan pontos adatokkal rendelkezünk a kölcsönök hasznosítását illetően. A kapott kölcsönöknek csak 20%-át költötték produktív beruházásokra. További 15%-ot építkezésekre, valamint a termeléssel közvetlenül kapcsolatban nem álló egészség- és oktatásügybe investáltak. A hitelek 40%-a az új adósságok és a háború előtti kölcsönök visszafizetését szolgálta. A fogyasztási célra felhasznált összegek aránya 25% körül mozgott. Az államapparátus és a hadsereg növelése, luxusépületek emelése stb. szívták fel ezeket az összegeket. Ezért nyilvánvaló, hogy az adósságok súlyos törlesztési terhe semmiképpen sem állt arányban a nemzetgazdaság erősödésével. Ennek következtében az ország súlyos pénzügyi függésbe került. Magyarország természetesen korántsem állt egyedül, s a térség többi országában is hasonló jelenségeket tárhatnak fel a részletes kutatások. A román és jugoszláv kutatók, noha pontos statisztikai bizonyítás nélkül, hasonló következtetésre is jutottak.

A húszas évek nyugati hitelpolitikáját és a felvett kölcsönök rendkívül kedvezőtlen hasznosítását azonban nem lehet csupán gazdasági kérdésként kezelni. Igazuk van azoknak a szerzőknek, akik a háború utáni kölcsönök nyilvánvaló politikai célkitűzéseit hangsúlyozták.¹⁴

Mivel a húszas évek második felében az állandóan fokozódó hitelezési tevékenység indítékai jórészt politikai természetűek voltak, és politikai célokat szolgáltak, a nagy mennyiségben exportált nyugati tőke nem mutatott igazán élénk érdeklődést az érintett országok gazdasági befektetési iránt.

A kelet-európai országok mezőgazdasági jellege még jobban elmélyítette a rendelkezésre álló tőkeforrások és a produktív beruházások közötti szakadékot.

Magyarországon a magángazdaság által felvett hosszú lejáratú hitelek 1/3-a a mezőgazdaságba áramlott. Ezek a hitelek azonban alig segítették a mező-

¹³ The Problem of International Investment: Report of the Royal Institute of International Affairs. London 1937, 279. l.

¹⁴ Lásd pl. Sir William Goode levelét, aki korábban a magyar kormány pénzügyi tanácsadója, valamint a kormány és a londoni finanszírozó csoport kapcsolatainak szóvivője volt; The Times, October 12. 1925.

gazdaság fejlődését. Korabeli számítások szerint a mezőgazdasági hiteleknek nem több, mint 10%-át fordították csak hasznos beruházásokra. A hitelek fele földvásárlásra, fogyasztási célokra és luxusberuházásokra folyt el, további 33%-ot építkezésekre, főleg házépítésre költöttek, és csak részben termelési célokra. A fennmaradó 17%-ból kamatokat fizettek.

Hozzá kell tenni, hogy a különbség még nagyobb volt a Balkánon, mivel a nagyobb szegénység jobban korlátozta a beruházási képességet. A parasztgazdaságok beruházási tevékenysége jól bizonyítja ezt. Egyes számítások szerint Jugoszláviában 1932-ben a 2—5 hektár földdel rendelkező parasztcsaládok a felvett hitelek 14%-át termelési célokra és jószágvásárlásra fordították, 17%-át építkezésre költötték. Az 5—10 hektáros gazdaságokban a fenti célokra a hitelek 23%-át költötték, a 10—20 és a 20—50 hektáros kategóriákban a megfelelő arány 27, illetve 19% volt, míg az 50 hektárnál nagyobb birtokkal rendelkező parasztok a kölcsönvett pénz 24%-át fordították a fenti célokra. A beruházások aránya tehát a felvett hitelek 1/4-e körül mozgott. A kölcsönök nagy részét fogyasztási célokra költötték: a 2—5 hektáros gazdaságokban ez a tétel egyenesen 21%-ot tett ki, de az 50 hektárnál nagyobb gazdaságokban csak 0,04%-ot. A felhasználás másik nagy tétele a földvásárlás volt. Erre költötték az első birtokkategóriában a kölcsönök 21%-át, az utóbbiban pedig 72%-át. A beruházási tevékenység egyik legfontosabb jellemzője tehát a nem gazdasági vagy nem termelő, illetve fogyasztási célú felhasználás magas aránya.

Ennek hatása jól lemérhető Magyarország példáján. Produktív célokra évente átlagban 260 millió pengőt investáltak a húszas években, míg a hazai felhalmozás 450—500 millió pengőt tett ki. A termelő beruházásra fordított szerény összegeket tehát egyedül belső felhalmozásból is biztosítani lehetett volna, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a felhalmozott tőke jelentős részét más, nem termelő célra kellett fordítani, beleértve a nem termelő, de gazdaságilag vagy társadalmilag hasznos beruházásokat és a rövid lejáratú adósságok visszafizetésére fordítandó összeget.

Ilyen körülmények között két lehetőség kínálkozott. Figyelembe véve a korszakban a gazdasági növekedés valóságos rátáját, az országnak csak igen kis mennyiségű külföldi hitelt kellett volna felvennie, azaz csak annyit, amennyi fedezte volna a de facto megvalósult produktív és más hasznos beruházásokat, valamint a régi adósságok visszafizetését, ez utóbbit azért, hogy a törlesztés ne csökkentse a szerény tőkeképződést. A másik esetben, amennyiben az összes külföldi kölcsönt felveszik, amint azt a valóságban tették, ésszerű módon hasznosítják azokat. Ebben az esetben a produktív tőkeállomány növelése révén a termelés volumenét évi több mint 3%-kal lehetett volna emelni. A 3%-os fejlődési rátát évenként 260 millió pengőt kitevő termelő beruházás segítségével érhetnék volna el. Ezt az összeget belső források is fedezhetnék volna. Következésképpen a hosszú lejáratú külföldi hitelek közel teljes

összegét — körülbelül évente 250 millió pengőt — a termelő beruházások összegének megkétszerezésére fordíthatták volna. Ebben az esetben a produktív szféra állótőkéje és a termelés növekedési aránya 5—6%-ot érhetett volna el, vagyis nagyjából kétszerese lett volna annak, ami a húszas években valójában megvalósult. Ilyen beruházási feltételek között lehetőség lett volna a munkanélküliség csökkentésére, a bérszint emelésére és a magyar mezőgazdaság versenyképességének növelésére a világpiacon. A valóság azonban nem ezt mutatta.

Az előzőekben vázolt helyzet csak részben változott meg az állami beavatkozás erősödésével. Az állam politikája ugyanis maga is serkentette a nem termelő vagy nem gazdasági jellegű beruházásokat, amint erre a korábbiakban már utaltam. Másodszor, az állami beavatkozás a harmincas évek elejétől bontakozott ki, amikor az állam gazdasági egyensúly megteremtésére törekedett, az exportot igyekezett ösztönözni és az adókat (de gyakorlatilag legalább annyira a hitelezőket) védeni. A bevezetett rendelkezések az államháztartás, valamint a magángazdaság csődjének elkerülését célozták. Az állam nem tudott tehát valódi forrásokat teremteni, ideértve a beruházásra szánt kölcsönöket is. A harmincas évek folyamán, amikor a külföldi tőkebeáramlás megszűnt, az állam nem tudta annak szerepét helyettesíteni. Az évtized közepétől-végétől kezdve azonban az állam gazdasági tevékenysége igen kiterjedt volt, a nyílt vagy rejtett háborús készülődés, az iparosítási erőfeszítések új szerepet biztosítottak az államnak és a beruházási stratégiát is befolyásolták.

Lengyelországban ezeknek a törekvéseknek a középpontjában az ún. Központi Ipari Körzet, a Varsót, Krakkót és Lvowot magába foglaló háromszög erőteljes és modern iparosítása állt. A beavatkozás lehetőségét nagyban elősegítette az a körülmény, hogy a lengyel gazdaság nagy része állami tulajdonban volt, és a hatékonyabb beavatkozás az állami szektor növelésében jelentkezett. Az 1930-as évek végére Lengyelországban körülbelül 100 állami iparvállalat működött. Állami tulajdonban volt a hadiipar egésze és a fémipar mintegy 80%-a.

Az állami tulajdon sokkal kisebb szerepet játszott a magyar gazdaságban. Néhány új lét esítmény, s ezek között az ország legnagyobb új vegyiműve, a műtrágyát gyártó Péti Nitrogén Művek, vagy a Nitrokémia lőporgyár ellenére az állami tulajdon az össz-ipari beruházás 5%-át tette csak ki a harmincas évek végén. A magyar kormány azonban a hadigazdaság előkészítésére 5 éves állami beruházási programot dolgozott ki. Az 1 milliárd pengős ún. *Győri Programot*, a hadiipar fejlesztésére és a modern hadsereg kiépítésére 1938 márciusában hozták nyilvánosságra. Jugoszláviában a kormány nagy közmunka programot vezetett be, amely a gazdasági tevékenység serkentésére és a munkaerőfelesleg felszívására volt hivatott. Az 1934 novemberében hozott döntés alapján 1935 tavaszán 1 milliárd dináros beruházási terv megvalósítását kezdték meg.¹⁵

Mindez azonban legfeljebb ellensúlyozhatta a válság okozta súlyos beru-

házási visszaesést. A beruházási tevékenység tehát az állami intézkedések nyomán sem emelkedhetett jelentősen, és általában a stagnáció vagy legjobb esetben is csupán az igen mérsékelt fejlődés képét mutatta. A beruházási tevékenység legjellemzőbb mutatói, a cement- és acélfelhasználás, illetve az ezek alapján Svennilson által kidolgozott aggregát mutató segítségével meglehetősen eltérő beruházási trendeket figyelhetünk meg a különböző európai régiókban.

A beruházási tevékenység indexe¹⁶

A. Egész Európa

	1922—29	1928—29	1930—38	1936—37
1. Acélfogyasztás*	100	124	109	142
2. Cementfogyasztás	100	130	140	163
3. Egy főre jutó beruházás mutatója*	100	124	116	141

B. A három európai nagyhatalom

1. Acélfogyasztás*	100	121	113	153
2. Cementfogyasztás	100	128	147	188
3. Egy főre jutó beruházás mutatója*	100	123	124	162

C. Közép-Kelet-Európa

1. Acélfogyasztás*	100	130	93	106
2. Cementfogyasztás	100	135	128	127
3. Egy főre jutó beruházás mutatója*	100	128	100	103

* a külkereskedelmi tevékenység figyelembevételével korrigálva

A táblázatból nyilvánvaló, hogy Kelet-Európa az európai átlagnál, illetve a legfejlettebb európai nagyhatalmakénál kedvezőtlenebb és kevésbé dinamikus beruházási tevékenységet mutat. A beruházási stratégia tehát nem biztosíthatta a beruházás növekedésének magasabb fokát.

Következésképpen a beruházások struktúrája — s ez az utolsó sajátos mozzanat, amit hangsúlyozni szeretnék — szintén alapvetően különbözött a fejlett Nyugat-Európa beruházási trendjeitől és jellemzőitől.

A beruházások egyik legfontosabb strukturális jellegzetessége Kelet-Európában az infrastrukturális beruházások relatív hanyatlása. Az új infrastruktúra, autóutak, autószállítás, elektromos hálózat, modern távközlési rendszer stb. létrehozásának korában Kelet-Európa nem mutatott jelentős haladást. A vasút korszaka végetért, Magyarországon egyáltalán nem épültek új vonalak, a szerény lengyel, román vagy jugoszláv építési munkálatok kis haladásra utalnak, holott a Balkán vasútsűrűségének szintje a nyugat-európai

¹⁵ M. J. Komadinic, Problem soljackih dugova. Belgrade 1934, 51. l.

¹⁶ I. Svennilson, Growth and Stagnation in the European Economy. Geneva 1954, 308 — 309. l.

szint felét érte csak el. Ugyanakkor a közlekedés modern formái sem indultak fejlődésének. A gépkocsik számát, az ország területét és lakosságszámát együttesen kifejező ún. motorizálási mutató Európa egészét tekintve 5,7 volt, ezzel szemben Magyarországon csak 0,5, Lengyelországban, Jugoszláviában és Romániában pedig 0,3. Új, természetes mutatókon alapuló számítások szerint Kelet-Európa infrastruktúrája a Nyugathoz viszonyítva 1938-ban elmaradottabb volt, mint 1913-ban. Románia pl. a századforduló körül a 17. helyen állt, de a két háború közötti időszakban a 25. helyre esett vissza, Magyarország pedig a 14.-ről a 15.-re.¹⁷

Hozzá kell tennünk, hogy a modern infrastruktúra néhány ága, mint például a korszerű egészségügyi hálózat vagy az oktatási intézmények, vagyis a viszonylag kevésbé tőkeigényes infrastrukturális területek jelentősebb haladást mutattak. E területek fejlesztése a korszerűbb államiság és az életfeltételek elengedhetetlenül szükséges modernizálásához tartoztak.

Az ipari beruházások viszont, ellentétben a fejlett gazdaságok modern tendenciáival, alacsony szinten stagnáltak. Magyarországon az ipari beruházások csak az össz-beruházások 15–20%-át tették ki. Következésképpen az iparosítás nem haladt jelentősebben előre. A nemzeti jövedelem termelésében az ipar részesedése 1913 és 1938 között csak igen szerényen nőtt: Magyarországon 30-ról 36%-ra, Romániában 24-ről 28%-ra, Jugoszláviában 21-ről 22%-ra. (Az adatok azonos, háború utáni területre számítva.) Mint már korábban rámutattunk, a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség lassan csökkent, és a keresők 50–60%-a között mozgott Magyarországon és Lengyelországban, de megközelítette vagy elérte a 80%-ot a Balkánon.

Az ipari beruházásokat vizsgálva utalni kell azonban a vállalati formák és a vezetési rendszer fejlődésének összefüggéseire is.

Mint az előzőekben már említettük, az első világháborút megelőző periódus ellentmondásos, duális vállalati struktúra jellemezte, melyben az elmaradott, visszahúzó hatású, hagyományos kisüzemek hatalmas tömege megfért a legkorszerűbb nagyüzemekkel. Az ipar szerkezetének ez a kettőssége a két világháború közötti évtizedekben továbbra is érvényesült. Ebben az időszakban a kisipari üzemek ugyanolyan életképesek maradtak, mint korábban, a nagyipar gyengesége, valamint a szokatlanul nagy munkaerő-kínálat és olcsó emberi munkaerő hatására. A kisipar nemcsak lépést tartott a nagyipar növekedési ütemével, hanem megőrizte korábbi termelési funkcióit is. A fejlett ipari országokban ugyanis a kisipar alapvető funkcionális változásokon ment keresztül. Termelési funkcióját fokozatosan elvesztette, s túlsúlyba került szolgáltatási és karbantartási feladata. Ez a funkcióváltás nem következett

¹⁷ A számításokat Ehrlich É. – Csernok A. – Szilágyi Gy., Az infrastruktúra fejlődésének néhány jellemzője c. tanulmányukban publikálták. Társadalmi Szemle, 1971. 2. szám. A számítások M. K. Bennett módszerén alapulnak: International Disparities in Consumption Levels. The American Economic Review 1951.

be Közép- és Kelet-Európában a két világháború között. Hozzátehetjük, hogy az önmagát túlélte kisipar mind súlyának, mind funkciójának változatlansága tekintetében a 20. század közepén sokkal anakronisztikusabb jelenség volt, mint a századfordulón.

Még jellegzetesebb, hogy a modern nagyipar vállalati struktúrája, melyet az első világháború előtt korszerűnek, sőt, a nemzetgazdaság átlagos érettségi fokát meghaladónak tekinthettünk, fejlődésében megrekedt ezekben az évtizedekben. Közép- és Kelet-Európa országait úgyszólván érintetlenül hagyták a vállalati fejlődésben és igazgatási rendszerben a két világháború között végbement hatalmas változások.

Amíg az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában a *többfunkciós vállalat* szervezete a modern tömegtermelés és szériagyártás következményeként rendkívül gyorsan terjedt, addig Közép- és Kelet-Európában a vállalatok korábbi szervezete és vezetési rendszere mind merevebbé vált. A lemaradás egyik legfőbb oka a viszonylag kicsiny, önellátásra törekvő országokban, hogy iparuk a modern tömegtermelést és a nagy szériagyártást nem valósította meg. Eltekintve néhány szórványos kivételtől, a vizsgált országok legnagyobb vállalatai „vegyeskereskedés” jellegűek maradtak, gyakran változó gyártmány-struktúrával, egyre anakronisztikusabbá váló egyedi gyártással, alkalmazkodva meglehetősen szűk piacaikhoz. A monopóliumok és kartellek elterjedése, melyek a századforduló körül a térség modern vállalatait még a legfejlettebb európai gyártási módszerekhez és technológiákhoz kapcsolták, most elzárkózó, piacvédő intézményekké merevedtek, amelyek felosztották a piacokat és egyre nyilvánvalóbban gyakorolták korlátozó befolyásukat.

Amíg Nyugat az ipari fejlődés modern folyamatai a „menedzseri vállalat” megjelenésére vezettek, Kelet-Európa országaiban a korán megjelent „menedzseri vállalat” ugyan részben megmaradt, de szervezetében és vezetésében nem tartott lépést az újabb fejlődési eredményekkel. A monopóliumok hatására és főként az érdekeltségi megoszlásban bekövetkezett változások folytán éppen ellentétes tendenciák léptek fel: valamelyes visszakanyarodás a „vállalkozói vállalat” irányában. A vállalati szervezet és vezetés modellje megrekedt ezen a szinten, és a stagnáció jelei teljessé tették a két világháború közötti beruházási stratégia sajátosságait.

Mindez a beruházások struktúrájára is hatást gyakorolt. Az ipari beruházások nagyobb részét a textilipar és a könnyűipar más ágazatai kapták. Míg az ipari termelés egészében Magyarországon 28%-kal nőtt 1913 és 1938 között, a textiliparé megnégyszereződött. Ugyanez a fejlődési irány jellemezte a jugoszláv és román ipari beruházásokat. Ez a szerkezet jellegzetesség az autarkias gazdaságpolitika következménye volt. A térség országai arra törekedtek, hogy a fogyasztási javak termelésében — amiből addig a legnagyobb behozataluk volt — önellátókká váljanak. A beruházás ezeken a területeken ugyanakkor sokkal olcsóbb is volt, mint a gépiparban. Ez az iparágak technológia-

különbségéből adódott, de szerepet játszott benne, hogy a kelet-európai országok Angliától és más nyugat-európai országoktól használt textilipari gépeket és szerszámokat vásárolhattak.

A textil-, bőr- és ruházati iparok aránya 9%-ról 26%-ra nőtt 1913 és 1938 között Jugoszláviában. Magyarországon 11, illetve 21% a megfelelő arány. A *gyár*ipar strukturális átalakulására utaló adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a két világháború közötti időszakban Közép- és Kelet-Európa országaiban — Lengyelország kivételével — a textilipar és más könnyűipari ágak fejlődtek a legerőteljesebben. Ezen ágazatok termelése elérte az ipari össztermelés 1/5-ét, sőt 1/4-ét. Az élelmiszeripar részesedése általában jelentősen csökkent. Közben a nehézipar feldolgozó ágai stagnáltak, vagy csak igen szerény fejlődést mutattak.

Az ipar ágazati szerkezetének átalakulását értékelve természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a könnyűipar előretörése a vizsgált országok korábbi kirívó ágazati aránytalanságait ellensúlyozta. Ennek ellenére azonban az ipari struktúra átalakulása Közép-Kelet-Európában a technikai fejlődés modern követelményeivel ellentétes tendenciákat tükrözött. A nyugat-európai országokban ugyanis a két világháború közötti periódusban folytatódott a nehézipar századforduló körül megindult gyors növekedése. A tőke bőségesen ömlött a nehéziparba, és nőtt az ágazat súlya, részaránya az összes ipari termelésen belül. A textilipar és a könnyűipar többi ágának részesedése viszont jelentősen csökkent.

A brit nehézipar részesedése a gyáripar egész termelésében az 1913-as 32%-ról 1938-ra 49,5%-ra nőtt. Ugyanebben az időszakban a német nehézipar aránya 45-ről 58,5%-ra nőtt. 1900-tól 1938-ig a nehézipar részesedése Franciaországban 25%-ról 46,6%-ra, Belgiumban az 1898-as 29%-ról 1938-ig 55,8%-ra emelkedett.

A textilipar jelentőségének csökkenésére utal viszont, hogy a brit gyáripar termelésében részesedése az első világháború előtti évek 26%-áról a második világháború előestéjére 6%-ra esett vissza. Németországban 19-ről 7%-ra csökkent, Franciaországban a századforduló 37%-áról 1938-ra kevesebb mint 13%-ra, Hollandiában az 1920-as év 16%-áról 1938-ig 9,3%-ra.

A 20. század első felében tehát Közép- és Kelet-Európa országaiban az ipari struktúra egyoldalúságának módosítása megváltoztatta ugyan az élelmiszeripar korábban túlzottan nagy és a könnyűipar aránytalanul kicsiny részesedését, mégis a szerkezeti átalakulások a Nyugat-Európában végbement modern strukturális változásokkal ellentétes irányt mutattak. Míg ugyanis a textil- és más könnyűipari ágazatok gyorsan fejlődtek Közép- és Kelet-Európában, addig a fejlett ipari államokban ezen ágazatok jelentősége csökkent. Ugyanakkor — ellentétben a nyugati fejlődéssel — nem ment végbe a nehézipar feldolgozó ágainak előretörése. A két világháború közötti időszak modern ipari folyamatai és a fejlett ipari országok gyáriparának ágazati szer-

kezeti vonásai világosan mutatják, hogy a második világháború előtt az ipari fejlődés egyik döntő mutatója éppen a nehézipar s különösen a gépipar előretörése volt. Kelet-Európában azonban a vizsgált periódusban a nehézipar fejlődési lemaradása jelentősen nőtt. Különös figyelmet érdemel a gépipar elmaradottsága. Nyugat-Európában a gépipar 20%-os termelési részesedésével szemben Magyarországon az össztermelés 10%-át, Jugoszláviában pedig még 1%-át sem reprezentálta a gépgyártás. A Balkán országokban, Európa iparilag legfejletlenebb területén, a nehézipar a kitermelő vagy nyersanyag-feldolgozó ágazatokra korlátozódott, és gépipar úgyszólván egyáltalán nem létezett.

Mindez azt bizonyítja, hogy Kelet-Európában a beruházási stratégia nem elégíthette ki a modern gazdasági fejlődés igényeit. A beruházási stratégia nem képviselt jól megalapozott makroökonómiai koncepciót. Sőt mi több, alig érvényesült bármilyen központi, nemzetgazdasági érdek.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a beruházási politika nem járulhatott hozzá Közép- és Kelet-Európa elmaradott gazdasági struktúrájának és viszonylag alacsony fejlettségi színvonalának megváltoztatásához. Közép-Kelet-Európa országokban a nagy változások vártak magukra a második világháború végéig, amikor is a térség történetében új periódus és a beruházási stratégiában is új fejezet nyílt.

Beszámoló a szocialista országok ékíráskutatóinak nemzetközi konferenciájáról

(Budapest, 1974. április 23—25.)

A szocialista országok assziriológusainak első nemzetközi konferenciáját a Magyar Tudományos Akadémia Ókortudományi kutatócsoportja és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti tanszékei rendezték 1974. április 23—25. között Budapesten. A konferencia elnöke dr. Harmatta János tszkv. egy. tanár, az MTA levelező tagja volt.

I. M. Djakonov és a leningrádi assziriológusok vetették fel először a konferencia gondolatát, megvalósítását az Ókortudományi Kutatócsoport — folytatva korábbi ilyen irányú tevékenységét — és az ELTE ókori történeti tanszékei vállalták magukra. A konferencián való részvételt a többi szocialista országban dolgozó kollégák is örömmel vállalták. A konferencia célja az volt, hogy a szocialista országokban bizonyos esetekben elszigetelten működő kutatók, intézetek egymás elé tárják legújabb eredményeiket, s a konferencia kínálta személyes kapcsolatfelvétel révén szorosabbra fűzzék a kutatóhelyek közti kapcsolatot. Az előadásorozat megszervezésével a szervező bizottság a nyugati országokban élő, eredményeink, a marxista történelemtudomány eredményei iránt érdeklődő kutatók számára is lehetőséget teremtett a konferencián való aktív részvételre. Ezek a célok határozták meg a konferencia témájának kitűzését is. Nem egy időben-térben korlátozott téma megbeszélését tűzte ki célul; „Az ókori Elő-Ázsia történelme és kultúrája az ékírásos és a régészeti források alapján” címet viselő témakör révén mindenki a számára legkedvesebb kutatási témával állhatott elő.

Hogy a konferenciát milyen valós igények hozták létre, s hogy mennyire szerencsés volt a téma kijelölése, mi sem bizonyíthatja jobban, mint az a nemzetközi, Keleten és Nyugaton egyaránt megnyilvánuló érdeklődés, amely kezdettől fogva a szervezők vállalkozását kísérte. Felhívásunkra több mint 80 tudós érkezett Budapestre, 14 országból. A résztvevők fele a szocialista országokból jött, a Szovjetunióból magából 16 tagú delegáció érkezett. A szovjet ókori kelet kutatásának minden jelentős központja (Leningrád, Tbiliszi, Jereván, Moszkva, Baku stb.) képviseltette magát. De itt voltak Berlin, Jena, Halle, Prága, Varsó, Ljubljana assziriológusainak képviselői is, a magyar kutatókon kívül. A nyugati országok közül többen érkeztek Olaszországból, a Német Szövetségi Köztársaságból, Nyugat-Berlinből, Belgiumból, Ausztriából, Dániából, és néhány tudós az Amerikai Egyesült Államokból is. Részt vett a konferencián Irak és Jordánia egy-egy assziriológusa is. Szép számmal képviseltették magukat a fiatalabb tudósgeneráció tagjai.

Az előadások három napon keresztül, délelőttönként párhuzamos szekciókban hangzottak el, összesen 42. A konferencia aktivitására jellemző, hogy szinte alig volt olyan előadás, amelyet ne követett volna megbeszélés vagy vita. Még a megnyitó előtt mindenki kézbe vehette az előadások kivonatát tartalmazó füzetet, amely az ELTE Bölcsészettudományi Kar Ókori Történeti tanszékeinek kiadványaként jelent meg (a sorozat 8. kötete).

A konferencia *Harmatta Jt.* elnöki megnyitójával kezdődött. Az első délelőtti előadásai az ókori kelet, közelebbről Mezopotámia társadalomtörténetének alapvető problémáival foglalkoztak. *G. A. Melikisvili* (Tbiliszi) e társadalmak legjellemzőbb tulajdonságának a föld-magántulajdon fejletlenségét tartotta, s véleménye szerint a királyi, templomi és földközösségi szektorokat nem lehet élesen elkülöníteni. *I. M. Djakonov* (Leningrád) az i. e. 3–2. évezredi alávetett társadalmi csoportok helyzetével foglalkozott, analógiaként a helótákra hivatkozott. Jelentéktelennek tartotta ebben az időszakban a rabszolgatartást. E két előadás az ókori keleti társadalmak és a prekapitalista formációk viszonyát tárgyalta. Az előadók véleménye lényeges pontokon tért el egymástól, de egyben egyetértettek, az ún. „ázsiai termelési mód” filozófiai absztrakció nem alkalmas az ókori keleti, pontosabban az elő-Ázsiai társadalmi berendezkedés megvilágítására. *H. Klengel* (Berlin) az óbabilóni kor társadalmával foglalkozott, az állam gazdaságirányító szerepére hívta fel a figyelmet. *J. Klíma* (Prága) ismét napirendre tűzte a sokat vitatott *muškēnum* kifejezés értelmezését.

Délután készülő munkákról tájékoztattak bennünket az előadók. *M. Mayrhofer* (Bécs) az elő-Ázsiai árjakra vonatkozó bibliográfiai munkálatairól szólt. *W. Röllig* (Tübingen) az ókori kelet történeti földrajzáról, az ékírásos földrajzi nevekkal kapcsolatos problémákról számolt be. *G. Pettinato* (Róma) helyett, aki a konferencia megnyitása után érkezett, *H. Sauren* (Louvain) ismertette a III. Ur-i dinasztia dokumentumainak lexikográfiai előmunkálatait. A berlini múzeum középasszír okmányairól *H. Freydanck* (Berlin) számolt be. Uruki ásatásairól, s az archaikus társadalom szerkezetére is fényt vető megfigyeléseiről *H.-J. Nissen* (Ny-Berlin) tájékoztatta a konferencia résztvevőit.

Másnap délelőtt két szekcióban folytatódott a munka. Az egyik szekció a Mezopotámiával határos területek i. e. 1. évezredi problémáival foglalkozott. *Sz. Rzhiladze* (Tbiliszi) Hérodotos és a kelet kapcsolatával, *I. Schiffmann* (Leningrád) a föld magántulajdonára vonatkozó ószövegségi adatokkal foglalkozott. Ez utóbbi kérdést elemezte *J. P. Weinberg* (Daugavpilsz) is az Achaimenida korban. *J. C. Greenfield* (Jeruzsálem) a marzeah intézmény fejlődését vázolta fel. *B. Funck* (Berlin) a Seleukida birodalom belpolitikai kérdéseivel foglalkozott.

A sumerológia kérdéseivel a másik szekció foglalkozott. A Jenai Hilprecht Gyűjtemény eddig kiadatlan táblái alapján *J. Oelsner* (Jena) Nippur

társadalmi viszonyait boncolta. *J. Braun* (Varsó) heves vitát váltott ki azzal, hogy a šumer nyelvet a tibeto-burmai nyelvcsaláddal hozta kapcsolatba. *A. Vajman* (Leningrád) írástörténeti kutatásairól és az archaikus šumer írásbeliség megfejtéséről számolt be, *I. M. Djakonov* felolvasásában. *Lukács B.* és *Végső L.* matematikusok új szempontokat vezettek be a šumer királylista kronológiai problémáinak feloldására. *Kákosy L.* a budapesti Szépművészeti Múzeum mágikus papiruszának elő-ázsiai, sémi istenneveivel foglalkozott.

Délután, most már csak egy szekció keretén belül, ismét šumerológiai témák kerültek napirendre. *J. Krecher* (Münster) az „ajándék” szerepét tárgyalta i. e. 3. évezredi adatok alapján. *J. M. Sarasenidze* (Tbiliszi) a sukkal-mah helyéről beszélt a III. Ur-i dinasztia adminisztrációjában. *B. Hruška* (Prága) az óbabilóni juhtenyésztés gazdasági-társadalmi aspektusait állította előadásának központjába. *H. Sauren* (Louvain), *V. Afanaszjeva* (Leningrád) és *Komoróczy G.* a šumer irodalom egyes kérdéseivel foglalkozott. Sauren a hősi epika és a templom viszonyát vizsgálta, Afanaszjeva a szovjet folklorisztika módszereivel közelítette meg a šumer költészetet. Komoróczy G. a šumer költészet kapcsán fontosnak tartotta elválasztani a „folklór”-t és a költői alkotásokat.

A harmadik nap délelőttjén, az első szekcióban *N. V. Harutjunjan* (Jereván) Urartu kései történetének kronológiai problémáit elemezte a legújabb írásos anyag alapján. *Sz. Kaskaj* (Baku) Nahicseván és az iráni Azerbajdzsán i. e. első évezredi régészetével foglalkozott. *E. Lipiński* (Louvain) Asszíriából származó arámi okmányokat ismertetett. *N. Khazaradze* (Tbiliszi) Tabal i. e. 1. évezredi kultúrájáról szólt. *T. Madhloom* (Baghdad) az óegyiptomi reliefek hatását kutatta az asszír alkotásokon. *Gaál E.* a Parattarna uralkodó „elégítésére” vonatkozó elméletekről kimutatta, hogy téves szövegértelmezésen alapulnak.

A párhuzamos szekcióban nyelvészeti, történeti kérdések kerültek napirendre. *A. Kammenhuber* (München) a hurri szövegekkel, *Maróth M.* az indo-európai laryngális teóriával foglalkozott. *N. Mkrtcsjan* (Jereván) örmény párhuzamokat sorolt fel a hettila nyelvhez. *G. Giorgadze* (Tbiliszi) a hettila „szabad” szó jelentésmódosulásaival párhuzamos társadalmi folyamatokat elemzett. *V. Korošec* (Ljubljana) a hettila jogalkotást helyezte előadásának központjába.

Délután a megiddói csatát, Júda és Egyiptom ellentétét taglalta *A. Malam* (Jeruzsálem). A kaukázusi vasművességgel, ennek kapcsolataival foglalkozott *D. A. Khahutaisvili* (Tbiliszi) előadása. Erebuni, urartui erőd (Mereván közelében) nemrég feltárt freskóit elemezte *Sz. Hodzsas* (Moszkva). Csodálatos diapozitívek segítségével kalauzolta *W. Heimpel* (Berkeley) a hallgatóságot a dél-iraki mocsarakban. Az újbabilóni társadalom szerkezetét, a szabad termelők szerepét vázolta fel *M. A. Dandamajev* (Leningrád).

A konferenciával párhuzamosan a szocialista országok küldöttségeinek vezetői *Harmatta J.* elnökletével megbeszélést folytattak a konferencia to-

vábbi sorsáról. A megbeszélés résztvevői ajánlásokkal fordultak nemzeti akadémiáikhoz, hogy hozzanak létre, a több évtizedes EIRENE mintájára, *Šulmu* (akkádul Béke) elnevezéssel egy nemzetközi bizottságot, amely a szocialista országokban tevékenykedő assziriológusok munkáját hangolná össze, s meghatározott időközökben előadássorozatok szervezésével mélyítené el a szakmai és az emberi kapcsolatokat.

A konferencia résztvevői közös kiránduláson vettek részt Egerben.

A konferencia záróülésén I. M. Djakonov, H. Klengel, D. O. Edzard és H. Sauren mondtak köszönetet az előadássorozat megszervezéséért. Harmatta J. zárszavában a konferencia tudományos eredményeinek felsorakoztatása mellett kiemelte a szívélyes, meleg baráti hangulatot, amely nagyban hozzájárul a kitűzött célok megvalósításához, Bejelentette, hogy a szocialista országok assziriológusai hasonló konferenciák lehetőségének megteremtésén fáradoznak, s közölte azt is, hogy az előadások szövegét az *Acta Antiqua* külön kötetben fogja megjelentetni.

Gaál Ernő

Huszonöt éves a Történettudományi Intézet

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, fennállásának 25. évfordulója alkalmából, 1974. november 21–22-én tudományos ülészakot rendezett. Az ülészak plenáris ülését november 21-én délelőtt az MTA kongresszusi termében tartották meg.

Az elnökségben helyet foglalt: *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtitkára, *Szabó Imre* akadémikus, az MTA alelnöke, *Mátrai László* akadémikus, az MTA II. Osztályának elnöke, *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatója, *Rottler Ferenc*, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális osztályának politikai munkatársa, *Balázs István*, az MSZMP I. kerületi pártbizottságának titkára, *Ránki György*, a történettudományok doktora, *Kerekes Lajos* kandidátus, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettesei és *Mucsi Ferenc* kandidátus, a Történettudományi Intézet párttitkára.

Köpeczi Béla elnöki megnyitója bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a jubileum alkalmat ad a számvetés elkészítésére; betöltötte-e az Intézet azt a tudományos és tudománypolitikai szerepkört, amit 25 évvel ezelőtt számára kijelöltek, nevezetesen: a magyar marxista történetírás kibontakoztatását, a magyar történelem marxista feldolgozását.

Az a tény, hogy a történettudomány az elsők között volt, amely létrehozhatta önálló alkotóműhelyét, egyrészt jelezte a társadalomtudományokon belül elfoglalt megkülönböztetett helyzetét, másrészt kifejezésre juttatta a történetírásnak a tudat formálásában betöltött kiemelkedő funkcióját.

Fennállásának első éveiben az intézet a hazai marxista történettudomány fő alkotóműhelye volt, kiemelkedő szerepet vállalt az első marxista történetnemzedék felnevelésében, elkezdte az egyetemi tankönyv munkálatainak előkészítését. Ezek még akkor is nagy eredmények, ha az Intézet sem kerülhette el az ötvenes évek történetírásának jellegzetes hibáit — mutatott rá Köpeczi Béla.

Az Intézet munkásságának második, napjainkig terjedő szakaszát az a fejlődés jellemzi, amelyhez kedvező körülményeket biztosított az MSZMP-nek az ellenforradalom leverése után kialakított politikája, ezen belül művelődés- és tudománypolitikája.

Jelentősen hozzájárult a fejlődéshez az a kezdeményezés, amely az Intézet kutatási tevékenységének előterébe állította a XX. század magyar történetének feldolgozását, s elindította a hazánk felszabadulását követő forradalmi átalakulás és fejlődés történetének vizsgálatát.

Az utóbbi években örvedetesen megnövekedett az Intézet kutatási tematikájában a társadalom-, művelődés- és ideológiatörténeti kutatások súlya, de a jövőben még nagyobb erőket kell koncentrálni e területek kutatására.

Befejezésül nyomatékosan aláhúzta, hogy a Történettudományi Intézetnek is, más alkotóműhelyekhez hasonlóan, fontos szerepe és feladata, hogy tevékenységével hozzájáruljon tudományterületének fejlődését elősegítő tudományos viták kibontakozásához, következetesen lépjen fel a tudományágában ható nem marxista nézetek, szemléleti maradványok ellen, vállaljon részt szellemi életünket foglalkoztató ideológiai kérdések megválaszolásából, tisztázásából, vegyen részt a nemzetközi méretű ideológiai harcban is.

Az elnöki megnyitó után Pach Zsigmond Pál olvasta fel Ránki Györggyel közösen készített előadását „*A Történettudományi Intézet huszonöt éve*” címmel.

Az előadás bevezető részében Pach Zsigmond Pál áttekintést adott az 1949-ben újjászervezett-alapított Intézet tevékenységének első időszakáról, melynek feladata a korábbi, idealista fogantatású, konzervatív-nacionalista történeti kép helyébe olyan új történeti kép kialakítása volt, amely a dolgozó osztályok álláspontjáról nyeri perspektíváját, s nemzeti múltunkat bekapcsolja az európai, a nemzetközi fejlődés össztáblójába. A marxizmus—leninizmus alkalmazására való törekvés jegyében születtek az első marxista feldolgozások az 1514. évi parasztháborúról, a nemzeti-állami függetlenségi harcokról, 1848—49 történetéről. Jelentős, új eredményeket ért el a gazdaságtörténetírás, a modern politikai történet, amely új megvilágításba került az oroszországi forradalmak magyarországi hatásának bemutatásával. E korszak hibáiról szólva, az okokat abban látta, hogy olyan fiatal kutatók kezdtek ekkor munkájukat, akik maguk sem voltak teljesen birtokában a marxista történet-szemléletnek, az elméletnek és módszernek. Ezeket a hibákat s a kezdő tudósok szükségszerű botladozásait a személyi kultusz légköre különösen akuttá tette. A dogmatizmus — mely a történelmi folyamatok egyszerűsítésére és sematizálására törekedett — ellenhatásaként alakultak ki a különböző objektivista, revizionista nézetek.

Az Intézet munkásságának második szakasza az ellenforradalom leverése után kezdődött, a marxista szemlélet elmélyítése és megújulása folyamataival párhuzamosan.

Az Intézet munkáját nagymértékben segítette Molnár Erik, aki az alapítás óta töltötte be az igazgatói tisztelet, de valójában csak ekkor vette át a közvetlen irányítást.

Az első eredmények közé tartozott az egyetemi tankönyvsorozat első három kötetének megjelenése a 60-as évek elején. Ez volt az első marxista összefoglalás hazánk történetének feudális korszakáról.

Ekkor kezdtek vizsgálni a magyar történeti fejlődés egyik kulscérdését, azokat az okokat, amelyek a nyugaton kibontakozó kapitalista tendenciák

megerősödésével párhuzamosan Magyarországon és a többi közép-kelet-európai országban a második jobbágyrendszer kialakulásához vezettek.

Kiemelkedő eredmények születtek a kiegyezés előzményeinek és értékelésének területén, elkészült az e korszakot tárgyaló egyetemi tankönyv.

A legújabb kor iránti megnövekedett kutatási kedv szükségessé tette egy olyan új osztály létrehozását, mely az 1918 utáni korszak történetével foglalkozik. E korszak politika-története, gazdaságtörténete területén elért eredmények bizonyítják ezen intézkedés helyességét.

Több fontos területen hoztak eredményeket az Intézetben folyó egyetemes történeti kutatások is, s viszonylag korán kezdődött el a hazánk felszabadulását követő szocialista átalakulás gazdaság- és politikatörténetének kutatása.

Ezek az eredmények lehetővé tették egy marxista szintézis létrehozását, a 60-as évek közepén, Molnár Erik főszerkesztésében, a Magyarország története című kétkötetes munka megjelentetését.

E munka sikere, másrészt a megjelenése óta eltelt idő vetette fel azt az igényt, hogy az Intézet erőit koncentrálva, az eddigieket meghaladó arányú központi vállalkozásba kezdjen. a Magyarország története 10-kötetes munkálataiba.

A beérkezett kéziratok tanúsága szerint ez a mű — a honfoglalástól a felszabadulásig — a marxista történeti irodalom kétségtelen gazdagodását fogja hozni.

A 10-kötetes munkálataival párhuzamosan új módszerek is meghonosodtak az Intézetben, így a matematikai módszerek, s elméletileg szélesebb igénytel jelentkezett és vert gyökeret az elmúlt esztendőkből a marxista komparatiztika, mely megkívánja, hogy a történettudományi kutatás komplexebbé váljék.

Az előzőkből következik — hangsúlyozta Pach Zsigmond Pál —, hogy a művelődés, a társadalmi gondolkodás története, a köztudat története olyan tematikai irány, amely mind határozottabban bontakozik ki Intézetünk tevékenységében. A történelem ilyen felfogása természetesen az egész társadalmi valóság története: a társadalmi lét és társadalmi tudat a maguk totalitásában, azzal, hogy egy jottányit sem engedünk a társadalmi lét primátusát valló felfogásunkból.

A történettudománynak fel kell használnia azokat a tudományos eredményeket, amelyek a többi társadalomtudományok jóvoltából rendelkezésre áll. Ugyanakkor ki is kell terjeszteni a kutatásokat az erkölcsi, vallási, életmód és szokások területére, hogy mindezeket műveltségtörténeti összképbe szintetizálja. Bár ezen területen csak a kezdeti lépéseknél tartunk, de ezek már jogosan kelthetik azt a reményt, hogy az Intézet a jövőben a műveltségtörténeti kutatásoknak is egyik műhelyévé váljék.

Az Intézet egyéb tevékenységéről szólva, Pach Zsigmond Pál kiemelte a kultúrtörténet műfajába tartozó s már befejezett munkáját, a Magyar Tudo-

mányos Akadémia történetének feldolgozását, amely megalapításának 150. évfordulójára készült, s kísérletet tesz arra, hogy az Akadémiának a hazai tudományos életben betöltött szerepét és annak változásait mutassa be, valamint megkísérli felvázolni a magyar tudomány fejlődési vonalait, természetesen akadémiai relációban.

Fontos munkaterülete az Intézetnek a történetírás történetének a kutatása, s gyümölcsözőeknek nevezte azokat a kezdeményezéseket, amelyek egy további historiográfiai műfaj, a problémátörténet — valamely fontos történeti kérdés egész kutatástörténetének áttekintő elemzése — kifejlesztésére irányulnak.

Az Intézet tevékenységének áttekintése meggyőzött bennünket arról — mondotta befejezésül Pach Zsigmond Pál —, hogy tevékenysége az utóbbi másfél évtizedben gyorsult meg és bontakozott ki, a párt tudománypolitikai elveinek ösztönzésére, amelynek egyik fontos elve, hogy akkor tesszük véglegessé a marxista társadalomtudomány fölényét, ha teljes és meggyőző válaszokat tudunk adni a történelmi-társadalmi valóság kérdéseire, a tudomány régi és új problémáira. Nemcsak védekezni akarunk a burzsoá ideológia ellen, hanem terjeszteni is a marxista eszméket. Nemcsak bírálni kívánjuk a polgári tudományt, hanem minden vonatkozásban jobbat produkálni. Ezt tekintjük az Intézet munkája legfőbb jellemzőjének, vagy szerényebben: ezt tekintjük a munkák fő normatívájának.

A főreferátum elhangzása után Szabó Imre akadémikus, a Jogtudományi Intézet igazgatója az MTA elnöksége, ill. vezetése alatt álló intézet nevében, Mátrai László akadémikus az MTA nevében *Szabolcsi Miklós* akadémikus, az MTA I. osztályának elnöke osztálya nevében, *Eörsi Gyula* akadémikus az MTA IX. osztálya nevében, *Sötér István* akadémikus az Irodalomtudományi Intézet nevében, *Székely György* akadémiai 1. tag, az ELTE Bölcsészettudományi kara dékánja az egyetem nevében, *Erényi Tibor* kandidátus az MSZMP KB Párttörténeti Intézete nevében, *Ember Győző* akadémikus, a Magyar Történelmi Társulat elnöke, az Országos Levéltár főigazgatója a Társulat és a Levéltár nevében, *Liptai Ervin* ezredes, kandidátus a Hadtörténeti Intézet és Levéltár parancsnoka intézménye nevében üdvözölte a jubileumát ünneplő Történettudományi Intézetet.

Ezután Köpeczi Béla a magyar—szovjet műszaki, tudományos együttműködés területén végzett tevékenységükért a kormányközi bizottság köszönő levélét nyújtotta át *Pach Zsigmond Pálnak* és *Bartha Antalnak* a Szovjet-Magyar Történész Vegyesbizottság elnökének, ill. titkárának.

A történettudomány területén végzett kimagasló munkájukért a Munka Érdemrend arany fokozatát nyújtotta át *Ránki Györgynek* és ezüst fokozatát *Niederhauser Emilnek*, a történettudományok doktorának, a Történettudományi Intézet főmunkatársának, majd főfitkári jutalmat adott át az Intézet több munkatársának.

Az Intézet régi munkatársainak Pach Zsigmond Pál osztotta ki a törzsgárda jelvényeket és okleveleket, majd Köpeczi Béla berekesztette a délelőtti ülést.

November 21-én délután az MTA központi épületében folytatódott az ülés, melynek első előadását Pach Zsigmond Pál tartotta meg „*A középkori Levante-kereskedelem és Magyarország*” címmel.

Régi, vitatott kérdése történeti irodalmunknak: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon. A történeti irodalom vizsgálatánál — mutatott rá az előadó — három kérdés merül fel: 1. Mikor és hogyan jelent meg a középkori Levante-kereskedelem magyarországi útirányáról szóló hipotézis a történeti irodalomban? 2. Miért vetette el ezt a tételt a történészek többsége a XIX. század utolsó évtizedeitől fogva? 3. Csatlakozhatunk-e ma a tézis híveihez, avagy elutasítóihoz a legújabb kutatások fényében?

Az első kérdésről szólva Pach Zsigmond Pál kifejtette, hogy a XVIII. század végén, a XIX. század elején jelenik meg az a felfogás, hogy a levantei cikkek áthaladtak a középkori Magyarországon. A felfogás kettős eredetű. Az egyik ága szoros összefüggésben van az ún. keleti kérdés akkori fejleményeivel.

A francia kontinentális zárlat és az angol tengeri blokád szárazföldi irányba, Magyarország és Ausztria felé terelte a levantei kereskedelmet, s ez aktuális párhuzamul szolgált egy olyan történeti koncepció kidolgozásához, amely már a középkor korai századaiban is a szárazföldön, méghozzá európai szakasza egy részén Magyarországon keresztül vezette az ázsiai—európai világkereskedelem útját. (Kidolgozói: Berzeviczy Gergely és a göttingai historikusok: Arnold Ludwig Heeren és Karl Ditrich Hüllmann.)

A tétel másik forrása az a nézet, hogy a XIV—XV. században Erdélyen keresztül haladt át ez a kereskedelmi útvonal. Ezt August Ludwig Schlözer, az erdélyi szász jogok történelmi igazolására írt 3-kötetes — 1795—97-ben megjelent — munkájában fogalmazta meg.

Johann Christian Engel tőle vette át és bontakoztatta ki ezt a gondolatot a XIX. század elején.

Ezt a kétféle felfogást kapcsolta össze az 1830—40-es években a történetírás: Horváth Mihály az Akadémia 1835-ben hirdetett pályázatára készült könyvében és egy magát megnevezni nem akaró erdélyi szász historikus, valószínűleg Friedrich Hann, az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1848. évi kötetébe írt értekezésében.

Az akkori politikai viszonyok alapján szilárd meggyőződésük volt, hogy a török összeomlása, a Kelet küszöbön álló átalakulása után újra a szárazföldön halad majd az ázsiai—európai világkereskedelem útja, s ebben történelmi jogok alapján a német, az erdélyi szász és a magyar kereskedelem részesezésére való igényét akarták alátámasztani.

A fenti koncepciótól való elfordulás nemzetközi szinten a német medie-

vista Wilhelm Heydnek 1879-ben a Levante-kereskedelemről szóló nagy művével kezdődött, a magyar szakirodalomban pedig Csánki Dezsőnek a Nagy Lajos-korabeli kereskedelmi viszonyokat tárgyaló szakszerű értekezésével, melyben — 1880-ban — azt a tételt mondta ki, hogy Magyarország az Adrián — és nem Erdélyen — keresztül kapta az indiai terményeket. Ugyanezt vallották Pleidell Ambrus, Fekete Nagy Antal, Hóman Bálint és mások, akik Heydre hivatkozva, annak tételét — melyben tagadta, hogy a XI—XIII. században a levantei kereskedelmi út áthaladt Magyarországon — kiterjesztették a XIV—XV. századra, Erdélyre és a szászokra. Hivatkoztak még Nagy Lajos olyan okleveleire is, amelyek az adriai—dalmáciai útvonal jelentőségét bizonyítják.

Az oklevelek alaposabb elemzése viszont arról győz meg bennünket, mutatott rá Pach Zsigmond Pál, hogy Lajos királynak a dalmáciai útvonal felkarolása nagyralátó kereskedelempolitikai szándéka volt csupán, hogy katonai sikereit — Velencével szemben — gazdaságilag is kiaknázza. Végül is ez csak szándék maradt.

E nézet első megjelenésének aktuálpolitikai fejleményei közé tartozott a Szeuezi-csatorna 1869-es megnyitása, mely eltemette azt a korábbi nézetet, hogy az újból meginduló kereskedelem a szárazföldön halad majd keletről nyugatra.

A magyar felfogás kialakulásához még hozzájárult egy külpolitikai felismerés is, hogy a keleti kérdésnek az 1878. évi berlini kongresszuson történt rendezése — Bosznia—Hercegovina okkupációja — a Monarchiát nem a Fekete-tenger, hanem az Adriai-tenger mentén tették érdekeltté, emelte ki Pach Zsigmond Pál.

E fordulatnak volt egy eszmei-érzelmi mozgatórugója is: az erdélyi Meltz Oszkár 1892-ben a Századokban megjelent dolgozatában úgy cáfolja a régi tételt, hogy a szászok művelődésük összes megnyilvánulásában nyugati éspedig kizárólag nyugati hatást mutatnak.

Ugyanekkor a román történetírás továbbvitte a régi tételt azzal a változtatással, hogy nem az erdélyi szászok voltak a közvetítők, hanem a román fejedelemségek.

A harmadik kérdésre itt csak röviden utalt Pach Zsigmond Pál; és a Századokban megjelenő tanulmányának címére — A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala Nagy Lajos és Zsigmond korában — hivatkozva fejezte be előadását.

Az ülészak következő előadója *Makkai László*, a történettudományok doktora, a Történettudományi Intézet főmunkatársa, „*Bocskai és európai kortársai*” címmel tartotta meg előadását.

Bevezetőben rövid áttekintést adott a korábbi történeti irodalomnak a Bocskai-felkeléssel foglalkozó tételeiről, majd rámutatott, hogy eddig úgy tudtuk: Bocskai aktív külpolitikája a szerencsi országgyűlésen, 1605 áprilisá-

ban megfogalmazott, Európa népeihez s elsősorban a Német Birodalom és Lengyelország rendjeihez intézett kiáltvánnyal kezdődött; valójában azonban a külpolitikai kapcsolatok felvétele már korábban megindult, először lengyel viszonylatban.

A XVI—XVII. század fordulóján az európai nemzetközi életnek fő arcvonalai, a tengeri uralomért folytatott harcnak megfelelően: az atlanti-, a földközi- és balti-tengeri voltak.

A földközi-tengeri és a dunai arcvonalon a Habsburgok osztrák ága volt érdekelve a török ellen, amelybe sikerült bekapcsolnia a dinasztia spanyol ágát, s az ellenreformáció révén vele már korábban szorosabb kapcsolatba került pápaságot és a spanyol befolyás alatt álló Itáliát is.

A Bocskai-felkelés a nem sok sikert elért törökellenes arcvonal további kilátásait hiúsította meg, közvetve súlyosbította a spanyol ág atlanti válságát is Németalföld vonatkozásában, mert akkor kellett a keleti arcvonalat erősíteni, amikor a nyugati is összeomlóban volt. A Habsburgok politikája ezért arra irányult, hogy Lengyelország bekapcsolásával tehermentesítsék a dinasztia osztrák ágát.

Az erre hajlandóságot mutató III. Zsigmond lengyel király kísérleteit viszont a lengyel uralkodó osztály nagy részének ellenállása megghiúsította, sőt arra kényszerítette a királyt, hogy maga kezdeményezze a diplomáciai összeköttetést Bocskaival, s így megghiúsult az az osztrák terv, hogy a lengyeleket is bevessék a felkelés elfojtására.

A lengyel küldöttség a szerencsi országgyűlés befejezése előtt, 1605. április végén érkezett meg azzal a feladattal, hogy Bocskait a határvillongások megszüntetésére kérje, megtudakolja a felkelés okait, s felajánlja a békeközvetítést a Habsburgokkal.

Bocskai és hívei tisztában voltak azzal, hogy ez a lengyel ellenzék győzelme volt, ezért a választ úgy fogalmazták, hogy az formailag a királynak, valójában viszont a lengyel rendi ellenzéknek szólt.

Ez a nyilatkozat mindmáig ismeretlen volt, nemrégiben került elő másolatban az angol királyi levéltárból. Figyelemre azért is méltó, mert ez a felkelés első pontosan keltezett külpolitikai megnyilatkozása, valamint azért is, mert hangvételében jelentősen eltér a vele feltételezhetően közel egyidőben keletkezett „Querelae . . .”-tól, amely 1604. november 10. és 1605. április 7. között íródott, s terjesztése már a szerencsi országgyűlés előtt megkezdődött.

Az angol nyomtatvány 1605. április 24-i keltezéssel adja hírül a magyar királyság főnemeseinek és rendeinek nyilatkozatát, melynek szövegéből megállapítható, hogy az a Querelae szövegén alapszik; a megváltozott címből és keltezésből viszont arra lehet következtetni, hogy ez az a nyilatkozat, amelyet a szerencsi országgyűlés 1605. április 20-án mint nemsokára kibocsátandót jelentett be a korábban magániratként terjesztett Querelae, a rendek nevében kiadott hivatalos nyilatkozattá minősült változataként.

A kiáltvány mindkét változatának célja az volt, hogy eloszlassa a lehető külföldi szövetségesekben azt az aggodalmat, hogy törvényes uralkodó elleni lázadást vagy valamelyik vallási felekezet érdekeit pártolják; a cél mindenekelőtt a felkelés legalizálása, a nemzetközi elszigeteltség feloldása volt, hangsúlyozta Makkai László.

Ezt a célt el is érte, amire bizonyíték a lengyel nemesek rokonszenve és a német protestáns fejedelmek fokozott érdeklődése. IV. Frigyes pfalzi választó mindent megmozgatott — hozta fel példaként az előadó —, hogy a birodalmi rendek részt vegyenek a magyarországi vallásügyek megoldásában, a törökkel kötendő béke létrehozásában, sürgette továbbá, hogy küldjenek Bocskaihoz német birodalmi követséget, amit azonban a szász választó megakadályozott. A pfalzi választó annyit azonban elért, hogy vele együtt a többi német fejedelem beszüntette a Habsburgoknak a török elleni háborúra adott segélyt, nehogy azt a magyarok elnyomására használják fel.

A német fejedelmekkel folyó tárgyalásokkal egyidőben a franciákkal is felvették a kapcsolatot Bocskai diplomatái.

Angliát és Hollandiát a Bocskai-felkelés elsősorban mint Habsburg-ellenes hatalmakat érdekelte.

Ezekhez az eredményekhez képest még többet ígért, ugyanakkor több veszéllyel is fenyegetett a lengyel—magyar viszony alakulása. Addig, amíg a németeknél a törökbarátság vádjá ellen kellett védekezni, s az abszolutizmus elleni tiltakozást árnyaltabban előadni, a lengyelek esetében éppen a törökkel való jószomszédi viszony fenntartása és az önkényuralmi törekvések éles elítélése válhatott ki kedvező hatást.

A szerencsi országgyűlésre érkező lengyel követségnek adott válaszban ennek megfelelően írták át a kiáltványt, s egyúttal hangsúlyozták a lengyel rendek iránti régi barátságot, felkérték őket a béke ügyében való közvetítésre.

A Bocskai-felkelés célkitűzései visszhangot váltottak ki a lengyel rendekben is, amire példaként hozta fel Makkai László, hogy a király ellen felkelt lengyel rendi konföderáció 1606 augusztusában kiadott programja pontról pontra megegyezett az éppen akkor a teljes nyilvánosság előtt folyó bécsi béketárgyalások pontjaival.

Befejezésül Makkai László rámutatott, hogy a harmincéves háborúig a nyugati hatalmak tartózkodtak attól, hogy közvetlenül is beavatkozzanak a térség ügyeibe, de abban, hogy ezekre a politikai mozgalmakra mint potenciális Habsburg-ellenes szövetségesekre ráirányította figyelmüket, a Bocskai-felkelésnek nagy szerepe volt.

A következő előadó, R. Várkonyi Ágnes, a történettudományok doktora, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „*A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a XVII. század közepén*” címmel tartotta meg előadását.

Magyarország világi és egyházi főméltóságviselői és a vármegyék 1660 nyarán és 1661 januárjában az Udvari Titkostanács és a Haditanács elé terjesztett közös tervezeteikben körvonalazták a török kiűzésére létrehozandó nemzetközi szövetség tervét, mégpedig oly módon, ahogyan az a későbbiekben meg is valósult.

E terveknek ekkor már mintegy másfél százados hazai és európai hagyományai voltak.

Európában e tervezetek sokasága gondolati tartalmukat tekintve két műre vezethetők vissza. Az egyik a XVI. század elejéről származó, eredetileg X. Leó pápa számára készített ferencrendi felterjesztés, amely „Anschlag wider die Türken” és ehhez hasonló címeken többször is megjelent, a másik Luther Mártonnak 1542-ből származó táborigyűlési prédikációja, amely „Eine Heerpredigt wider den Türken” címet viselte.

1581-ben jelent meg Busbequiusnak, Rudolf császár flamand származású diplomatájának műve: „Exclamatio: sive de re militari contra Turcam instituenda consilium” címen, melynek fő gondolata, hogy a török elleni védelem megszervezése az állam feladata, sőt gazdasági érdeke is, mégpedig oly módon, hogy népi erőkből állandó nemzeti hadsereget hozzon létre.

Közismert, hogy ez a munka hatott Zrínyi művére, a „Török áfium ellen való orvosság”-ra, az viszont kevésbé ismert, hogy a magyar tervek is hatottak Busbequius művére, hangsúlyozta az előadó. A nemzetközi összefogás magyarországi politikai és gondolati előzményei a XVI. század végére, a tizenöt éves háború idejére nyúlnak vissza. A Habsburg-dinasztia erejében való drámai csatlórássorozat után új megvilágításba került Báthory István korábbi, a kelet- és közép-európai országok összefogásával a török magyarországi hatalma ellen indítandó aktív hadjárat terve az európai politika szempontjából is újdonságnak számított.

A XVII. század első felében az ilyen tervek két bázisra épültek: 1. nemzetközi segítségre csakis a belső renddel és reformokkal megerősített magyar társadalom számíthat; 2. a szervező az államhatalom lehet, tehát az erdélyi fejedelem vagy a Habsburg-állam. A nemzetközi szövetség létrehozására irányuló szervező munka egyik fókuszában Franciaország támogatásával és részvételével a westfáliai béke után létrejött Rajnai szövetség állt, melynek elnöke, János Fülöp mainzi érsek, számolt a tengeri kereskedelemben érdekelt országok részvételével, mert gazdaságilag súlyosan érintette őket az ekkor kibontakozó, a Földközi-tenger és az Északi-tenger felé irányuló török expanzió.

A szervező politika másik fókuszát a magyar főméltóságok, Wesselényi, Nádasdy és Zrínyi Miklós mozgalma alkotta. A magyar politikusok félig-meddig legális önálló tárgyalásokra jártak Regensburgba, közvetlen kapcsolatot teremtettek János Fülöppel és Párizsban XIV. Lajos minisztériumával.

A Habsburg-állam hatalmi súlyánál fogva, országai földrajzi helyzete

miatt is, a török elleni háború szervező központja kellett, hogy legyen, bár érdekei ellentmondásos helyzetbe sodorták.

Nyugati érdekei miatt szüksége volt arra, hogy keleten biztonságban legyen, viszont nem mellőzhette azt a körülményt sem, hogy ha nyíltan szembe fordul a török kiűzését kívánó európai közvéleménnyel, az csorbíthatja a dinasztia tekintélyét.

Az 1660-as években az udvarban a vezetés azok kezébe került, akik a védelem megszervezését, a védekező háborút tartják előnyösnek, ezért van az — hangsúlyozta az előadó —, hogy az udvar mindent megtesz a túlságosan jól induló háború leállítására érdekében. A vasvári békekötés máig sem eléggé tisztázott körülményeit is csak a nemzetközi politika összefüggéseiben érthetjük meg jobban. Ehhez ezek az adatok néhány új szempontot adnak, de a kutatás még koránt sincs lezárva — mondotta befejezésül R. Várkonyi Ágnes.

A következő előadást *Heckenast Gusztáv* kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa „*A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika*” címmel tartotta meg. Különböző adatok azt mutatják, hogy az osztrák—cseh tartományok és Magyarország XVIII. századi iparfejlődése különböző okok következtében nagyon is eltér egymástól, a kérdés csak az, hogy mióta. Eckhart Ferenc „*A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*” című, 1922-ben megjelent könyvében ezt az időpontot Mária Terézia korára tette.

Anton Špiesz, aki a textilmanufaktúrákat vizsgálta, úgy látta, hogy 1770-ben a magyarországi ipar lemaradása még csak megkezdődött.

A tízkötetes Magyarország története IV. kötetének idevágó része két lényeges ponton korrigálja a korábbi felfogásokat — mutatott rá az előadó.

Egyrészt tagadja az osztrák gazdaságtörténészek még ma is vallott nézetét, mely szerint IV. Károly kora az iparfejlődésben visszaesést jelentett I. Lipót korához képest; állítja, hogy a kontinuitás ezen a téren megvolt az ipar Mária Terézia-korabeli kibontakozásáig.

Másrészt bizonyítja, hogy a textilmanufaktúrák esetében is nagyobb volt a lemaradás 1770-ben, és sokkal rosszabb volt a helyzet a többi manufaktúrák esetében.

A lemaradás sokkal korábban veszi kezdetét. Példának hozta fel Heckenast Gusztáv, hogy 1670-ben Ausztriában és Csehországban a kézművesek száma mintegy 82 000-re tehető, a magyarországiak száma a Rákóczi-szabadságharc évtizedében ennek tizedét sem tette ki. A manufaktúra alapítások esetében is hasonlóak az arányok. A lemaradás tehát már 1670-ben adott, s a gyökerek a középkor századaiba nyúlnak vissza.

A másik fontos kérdés, hangsúlyozta az előadó, az összehasonlítás kérdése. Eddig ugyanis Magyarországot Ausztriával, ill. a magyar iparfejlődést az osztrák—csehvel mérték össze, viszont számításba kell venni, hogy a magyar iparfejlődés a XVIII. században nagyobb eredményeket mutat fel, mint a

horvátországi vagy az erdélyi, nem beszélve a birodalom nyugati felének egyes tartományai között kialakult még nagyobb különbségekről.

Ezt a problémát is összbirodalmi szempontból kell vizsgálni, mint ahogy azt is pl., hogy hátrányos volt-e Magyarországnak a bécsi vámpolitika, hangsúlyozta az előadó.

A további kutatásoknak abból a tényből kell kiindulni, hogy az 1775-ben létrehozott egységes osztrák—cseh vámterületből a birodalom országainak két csoportja volt kizárva: a magyar korona országai egyrészt, Tirol és Vorarlberg másrészt.

Ha volt itt tudatos megkülönböztetés, az a birodalom minden fejletlen tartományát érintette, s lényegében egy tudatos gazdaságpolitikáról van szó, aminek alapvető tétele volt, hogy mindenütt azt kell fejleszteni, ami már megvan. Ilyen megfontolások alapján fejlesztették nagyobb ütemben Magyarországon a bányászatot és a kohászatot.

Ennek az iparfejlesztésnek is voltak korlátai, mutatott rá Heckenast Gusztáv, a tőkehiány pl. a XVIII. században végig jellemzője a Habsburg-birodalom gazdasági életének, további akadályt jelentett a túlzott birodalmi bürokrácia is.

Nem elég tehát vizsgálni a gazdaságpolitikát, vizsgálni kell hatékonyságát, érvényrejutásának különböző korlátait is. Az udvar birodalmi méretekben gondolkodott, a rendek fantáziája pedig nem lépte át tartományuk határait.

A Hofkommerzienrat 1770. évi birodalmi iparfejlesztési terve az egyes tartományok különböző adottságaira épült, de a rendek ellenállásán végül is elbukott — mondotta befejezésül Heckenast Gusztáv.

A délutáni ülés befejező előadását Niederhauser Emil az „*Irodalom és tudomány a kelet-európai nemzeti mozgalmakban*” címmel tartotta meg.

Bevezetőjében az előadó rámutatott, hogy a XIX. század első felében, a nemzetté válás korszakában, a polgári átalakulás előkészítésének, keretei kialakításának időszakában a kelet-európai népek — az orosz kivételével — valamilyen formában idegen uralom alatt álltak, s ezért a kortársak tudatában ez a periódus a nemzeti egység és önállóság megteremtésének korszakaként jelentkezett, s csak járulékos tényezőként fogták fel a jobbágyfelszabadítás, a liberális szabadságjogok, a gátaktól mentes gazdasági fejlődés feltételeinek megteremtését.

A nemzeti mozzanat így uralkodóvá válik a költészetben és prózában, amely szívesen tekint vissza a múltba, s ebben szinte nehéz is elválasztani az ekkor kialakuló első és legfontosabb nemzeti tudománytól, a történetírástól.

Törekvése e tudománynak egyrészt, hogy nemzet e számára minél ősbibb és dicsőbb eredetet mutasson ki, másrészt az, hogy valamilyen formában igazolja vagy bizonyítsa: jogosan az illető nemzeté az ország vagy terület,

amit birtokol vagy éppen elfoglalni készül. Az irodalom és tudomány, szándékuk szerint, az egész nemzethez kívánnak szólni — jóllehet ez csak a nemesiséget, a polgári rétegeket és az értelmiséget jelentette az akkori felfogásban — és arra mozgósítják, hogy teljesítse feladatát, vívja ki az egységet és a szabadságot.

A szubjektív szándék és az objektív funkció olyan közel állnak ekkor egymáshoz, hangsúlyozta Niederhauser Emil, hogy szinte egybeesnek. A költő és a történész sokszor közvetlen politikai szerepet is játszik, részt vesz a nemzeti szabadságharc előkészítésében, maga is harcol, nem egy el is esik e küzdelemben. A nemzeti mozzanat ilyen központi helye csak az oroszok esetében nem mutatható ki egyértelműen, mert nemzeti függetlenségük adott volt. Náluk az általános emberi problémák sokkal nagyobb helyet foglalnak el az irodalomban, ami szintén egyfajta nemzeti hivatástudatot takar, nevezetesen, hogy az orosz nép majd az egész emberiségnek mutat példát.

A nemzeti megújulási mozgalmak a polgári átalakulás kereteinek megvalósítását sokkal eredményesebben teljesítették, mutatott rá az előadó, mint a nemzeti önállóságra vonatkozókat.

A század második felére vagy utolsó harmadára — néhány kis nép kivételével — lezárult a polgári átalakulás folyamata, s a nemzeti önállóság kérdése vagy megoldódott valamilyen formában, vagy lekerült a napirendről.

A helyzet alapvetően megváltozott azzal, hogy a feudalizmus helyébe a kapitalizmus lépett.

Az írók egy része tovább írta a múlt dicsőségét — amelybe most már a nemzeti megújulás korszaka is beletartozott — idéző regényeit, másik részénél viszont a kapitalista átalakulás társadalmi kérdései kerültek előtérbe.

Az irodalom továbbra is elkötelezett maradt, de már nem a nemzeti sorsproblematikában — emelte ki az előadó —, hanem a társadalmi kérdések vonatkozásában. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a század derekától uralkodó európai áramlat, a kritikai realizmus és a naturalizmus kedvezett a jelen bírálatának.

Az általános benyomás e korszakról az, hogy az irodalomban hanyatlást hozott a századvég, az újabb emelkedés a századfordulóra esik, de akkor is a társadalmi problematikával kapcsolatban. A tudományok területén erre az időszakra esik a nemzeti tudományok önállósodása. Mindegyik tudomány, de elsősorban a történettudomány, már eljutott a korabeli európai színvonalra, viszont sajátos módon sokkal inkább megtartják nemzeti jellegüket ezek a tudományok, mint az irodalom, emelte ki az előadó. Az új korszakban ez már valamiféle elzárkózást is jelentett. Ez az osztályalapokon álló nemzeti tudomány, a burzsoá nemzet politikáját szolgálva, óhatatlanul fordult szembe egyéb nemzetekkel, elsősorban a szomszédnemzetekkel.

Bár mind az irodalom, mind a tudomány szélesebb rétegekhez jutnak el, mint korábban, elsősorban azért, mert az oktatás részévé válnak, egyik sem

válik közvetlen politikai erővé. Az irodalom esetében az a helyzet, hogy nem is óhajt már ilyen értelemben hatni, a nemzeti tudományok korábbi szerepét pedig a politikai irányzatok és eszmék, s ahol erre lehetőség van, politikai pártok veszik át, hangsúlyozta befejezésül Niederhauser Emil.

A november 22-én délelőtt folytatódó ülészak első előadását Mucsi Ferenc tartotta meg „*A szocialista munkásmozgalom fejlődése a dualizmus korában*” címmel.

Az előadó bevezetőjében szolt a negyedszázaddal ezelőtt megindult munkásmozgalom-történeti kutatások első időszakának, mely az első összefoglalások elkészültéig, 1955–56-ig tartott, nagy jelentőségéről, rámutatva egyben e munkák általános hibáira, nevezetesen, hogy megmaradtak a jelenségek leírásánál, kevéssé tudták kapcsolni a nemzeti történet egésze vagy a nemzetközi munkásmozgalom problematikájához.

Az SZKP XX. kongresszusa utáni időszakban, a reálisabb történet-szemlélet jegyében kialakuló termékeny vitákban formálódott, mint történet-írásunk egésze, úgy a dualizmuskori magyarországi munkásmozgalom történeti értékelése is.

E munka egyik legfontosabb eredményéül a szocialista munkásmozgalom objektív feltételei történetének kidolgozását jelölte meg az előadó.

Az eredményes kutatásokhoz nagymértékben járultak hozzá a kelet-közép-európai komparatív gazdaságtörténet eredményei és a dualizmus korának politika-történeti kutatásai.

Ezután rövid áttekintést adott a munkásmozgalom első időszakáról, mely a „hütlenségi per” megrendezéséig, ill. a tervezett szociáldemokrata párt betiltásáig terjedt; egyben jelezte, hogy még nem eléggé kidolgozott ez korszak.

Részletesebben kimunkált az MSZDP megalakulása és első éveinek története. Kiemelte az előadó ebben a vonatkozásban azt, hogy a párt eredményesen harcolt a nacionalizmus, s annak formája, a Kossuth-kultusz ellen, amikor azt hirdette, hogy Kossuth-tal szemben a forradalmi baloldal Petőfi és Táncsics örökösének tekinti magát.

E „kultusz-rombolásnak” volt egy negatív kísérője is, hangsúlyozta Mucsi Ferenc, hogy a párt a nemzeti problematikát sokáig megkerülte, s pl. az 1903-as új programban is csak általánosságban szolt a nemzetiségi egyenjogúságról.

A korábbi történeti irodalom elmarasztalta a szociáldemokratákat abban is, hogy nem álltak a nemzeti függetlenségi mozgalom élére. Ez a felfogás két szempontból is hibás volt: egyrészt a nemzeti önrendelkezés kérdését csak a többi nemzetiség-nép önrendelkezésével összekapcsoltan hirdethette volna meg a párt, s ezt a nemzetiségi mozgalmak egymást sokszor keresztező álláspontja is kérdésesé tette; másrészt ez a felfogás eleve feltételezte Magyarország félgymati, vagy mindenesetre nagyon súlyos függőségi viszonyát, amely felfogás azóta túlhaladottá vált.

Másik vitatott kérdéskör a párt és a parasztkérdés problematikája. Korábban éppen az 1894-es kongresszuson elfogadott agrárhatározatot minősítették reformistának, szektásnak, holott az akkori nemzetközi munkásmozgalomban általánosan elfogadott tétel volt, hogy az agrárkérdés csak a szocializmusban oldható meg.

A századforduló után lassanként módosult a párt álláspontja ebben a kérdésben, de a nagybirtokrendszer felszámolásának szükségszerűségét továbbra sem ismerte fel.

Összefoglalásul azt állapíthatjuk meg, hogy az ismertett új kutatások, noha számos kérdésre nem tudnak egyértelmű választ adni, hiszen még fejlődésben, állandó változásban vannak, de meg van a lehetőségük arra, hogy megállapításaik időtállóak, s további erőfeszítéseik eredményesek legyenek — fejezte be előadását Mucsi Ferenc.

A következő előadó *Hanák Péter* kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, előadását „*Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a 19. században*” címmel tartotta meg. Magyarország lakosságán belül a magyarság részaránya az 1787. évi és az 1910. évi népszámlálás közötti időszakban az összlakosság 40%-ról több, mint 59%-ra nőtt, számszerűen 3,2 milliőről közel 10 millióra. Ez a népesedési arányeltolódás az asszimiláció eredménye volt, hangsúlyozta az előadó, amelyet fogalmilag és történetileg is el kell határolni a középkori etnogenezis, ill. etnomutáció spontán folyamataitól, amelyek alapvetően a 18. században lezárultak. A nemzetté válás folyamán a más közösséghez is tartozó egyének, csoportok hovatartozási választását, majd később a kialakult nemzetbe való beolvadást — az új nemzeti közösséghez való lojalitást, a nyelv és nemzettudat elfogadását is tartalmazó azonosulást — indokolt asszimilációnak nevezni, és a 18. század végétől kezdődő beolvadási folyamatra alkalmazni.

A kérdésnek óriási a vitairódalma, amely rengeteg, de sok vonatkozásban megbízhatatlan tényanyagot gyűjtött össze. Nem tisztázták pl., hogy mennyi volt az asszimiláltak száma a 19. században — mutatott rá Hanák Péter.

E kérdés eldöntéséhez, a becsléshez két módszer kívánkozik: 1. megvizsgálni az egyes nemzetiségek disszimilációs veszteségét, vagy 2. megállapítani, hogy természetes szaporodással mennyire növekedett volna a 3,2 milliós magyarság 1910-re. Mindkét módszer alapján — közelítőleg — két és fél millióra tehető az asszimiláltak száma, amely nem sokkal marad el a természetes szaporodás összegétől.

Az asszimiláció jelentőségét növelte, hogy összefüggött a migrációval, és a múlt század derekától felgyorsuló szociális mobilizációval.

Az asszimilánsok legnagyobb tömegét a németek, a zsidók és a szlovákok adták. E három népcsoportnál a nemzeti közösség hiánya vagy gyengesége, a csonka társadalomszervezet és az ezekkel egyidejű egyetemes gazdasági-társadalmi átalakulás együttesen eredményezte az asszimiláció jelenségét.

A modern árutermelés és városiasodás, ill. városiasodás és magyarosodás között szoros kapcsolat van — mutatott rá az előadó. Fényes Elek 1839-ben 126 város lakosságának 47%-át találta magyarnak, 1910-ben ugyanezen városok lakosságának 70%-a vallotta magát magyarnak. A fővárost körülvevő peremvárosokban még nagyobb volt az arány az első világháborút megelőző három évtizedben: a magyarság részaránya 46%-ról 88%-ra növekedett.

Ezekből az adatokból adódik a következtetés, hogy az újkori asszimiláció a polgárosodás gazdasági alapfolyamatainak, a nemzeti — illetve országos — piac kialakulásának, a piacot átfogó kereskedelmi, közlekedési és hitel-szervezeti hálózat funkcionálásának, az iparosodásnak és a városiasodásnak volt közvetlen következménye. A magyarosodásnak azonban fokozatai is vannak, hangsúlyozta az előadó, melynek első foka a megtelepedés és alkalmazkodás, a második fokozat a kettős kötődés mindkét közösséghez, a harmadik és végső szakasz a beolvadás. A felsorolt szakaszok lejátszódhatnak — különleges körülmények között — egyetlen generáció életében is, tömeges asszimilációt azonban a polgárosodáshoz kapcsolódó többgenerációs folyamatnak lehet felfogni.

Az asszimiláció csak akkor lehet gyors és eredményes, ha egyúttal társadalmi felemelkedéssel is jár — mutatott rá Hanák Péter.

Ebből következik, hogy ha az asszimiláció általában a polgárosodás, a magyarországi pedig a hazai sajátos polgárosodás függvénye, akkor az is áll, hogy az asszimiláció alapkarakterét nem a gyenge, zömmel konzervatív rendi szellemmel eltöltött városi (német) polgárság, hanem a liberális közép-nemesség határozta meg.

Külön kérdés a munkásság asszimilációjának kérdése. Itt az asszimilációt egyrészt a kispolgárság és a szegény értelmiség, majd másrészt a szakmunkás törzs közvetítette.

A bővülő és kiteljesedő asszimiláció gyorsította fel, emelte közép-kelet-európai színvonalra a magyarországi polgárosodást, elsősorban gazdasági alapjait, másodsorban — de nem mellékesen — civilizatorikus kulturális vívmányait is — hangsúlyozta Hanák Péter. Magyarországnak a múlt században a polgári átalakulás útjára kellett lépnie, s ha rálépett, akkor a liberális Európában, a polgárosodó Monarchiában, a szabadverseny viszonyai között gondoskodnia kellett a feltételekről, pontosabban: el kellett fogadnia a modernizálás korszerű gazdasági, technikai normáit, társadalmi feltételeit és politikai formáit. A nemzetközi normákhoz igazodó polgárosodás szükségképpen igényelte az asszimilációt.

Befejezésül Hanák Péter rámutatott, hogy a 19. század folyamán a magyarság összetétele, anyagi és szellemi színvonala, arculata többet változott, mint a megelőző, ugyancsak szélkavarta századokban. Ezt a többet, a minőségileg újat elsősorban a formációváltás, az 1848-as forradalom hozta és csak ennek részeként az asszimiláció. Ez viszont érdemlegesen hozzájárult

ahhoz, hogy a magyar társadalom polgárosultabb, nyitottabb lett, részese az áruk, eszmék, emberek oly ígéretesen felvirágozott nagy közép-európai cseréjének.

A soron következő előadást *Lackó Miklós* kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „*A népi mozgalom az 1930-as évek szellemi váltságában*” címmel tartotta meg.

Előadása bevezetőjében Lackó Miklós rámutatott, hogy a népi mozgalom a 30-as években az ellenforradalmi jobb- és szélsőjobboldalból, másrészt a szocialista baloldaltól eltávolodó — részben paraszti származású — értelmiség „harmadik utas” mozgalmaként jelentkezik.

Az irányzat alapvonásait meghatározó tényezők között sorolta fel: a nép, a paraszti milliók nyomorát, elnyomatását, kirekesztettségét a „hivatalos” társadalomból, a modern kapitalizmus társadalmi és kulturális válsághelyzetét, a szocialista baloldalnak az előzőekkel párhuzamos ideológiai-politikai válságát, a jobboldali ideológiák, valamint az ellenforradalmi rendszer nyomását és hatását, melyhez a mozgalom — akarva-akaratlanul is — alkalmazkodott. Kialakulása összefüggött az ország korlátozott és torzult polgári fejlődésével, a polgári nemzetté válás folyamatának befejezetlenségével és befejezhetetlenségével, egy erősen paraszti ország társadalmi viszonyaival, a középosztály és értelmiség e talajon végbemenő fejlődési „rendellenességeivel”.

Ez az értelmiség egyaránt elhatárolódott a századfordulón még példának tekintett nemesi—dzsentrí rétegtől és a polgári értelmiségtől, de elhatárolódott a munkásmozgalomtól is.

Tudatosan vállalta viszont a parasztság, a nincstelen magyarság képviselőjének szerepét, amely — hirdették — nem állítja szembe a munkássággal, mert ha a munkás nem is, de apja nagyobb részét még paraszt volt.

A körülmények együttesen arra vezettek, hogy a népi mozgalom társadalomszemléletében a nemzeti-nacionalista eszmekör vált meghatározóvá. Ezt a hagyományos, konzervatív nacionalizmustól elsősorban szociális töltése, a szélsőjobboldali áramlattól pedig az választotta el, hogy nép-fogalmában a racionális elemek domináltak. A népi mozgalom problematikáján belül rendkívül fontos kérdéskörnek jelölte meg az előadó a mozgalom irodalmi-művészi esztétikájának kérdését. Hatalmas hatása — bár általánosan elismert tény — a maga egészében és differenciáltságában még nincsen feltárva. Nem tisztázott pl., hogy mit is értünk „népi hatás” alatt. Ezt nem segítik elő olyan meghatározások, melyek József Attilát a népi költők közé sorolják, vagy az olyanok, melyek Bartókot és Kodályt egyformán tekintik a népi irányzat nagy zenei képviselőinek. Bartókkal kapcsolatban rámutatott az előadó arra, hogy Kodállyal szemben nem egyszerűen népzeneről, hanem parasztzeneről beszél, amely egy ősi emberi-társadalmi korszak maradványaként őrizte meg primitív szépségét, frissességét. E zene szerkezete, szigorú formavilága alkalmasnak

látszott a problematikus helyzetben levő modern európai zene megújítására. E felfogás eredményezte, hogy a nemzetközi, mindenütt felszínre hozható primitív zene feltárására törekedett. Kodály viszont a 20-as évektől kezdve a történeti-folklorisztikus s a népi-nemzeti irányzatot követte.

A népi irányzat legfontosabb területe az irodalom volt. Itt született meg a korszak legjellegzetesebb irodalmi-esztétikai kategóriája: az új realizmus, melyet meg kell különböztetni a vele sokszor szinonim fogalomként használt újklasszicizmustól, mely, mint az előadó rámutatott, inkább Babits vagy Kosztolányi 20-as évek végi alkotói időszakára alkalmazható, mint a népi írók munkásságára. A népiekhez fűződő magyar újrealizmusban formavilágának egyszerűsége, közérthetősége, a hagyományok tiszteletének elve gyakran járt együtt a szellemi-ideológiai következetesség és radikalizmus hiányával. Éppen ezzel való szembenállásával emelkedett ki nemzedékéből József Attila.

Külön nagy kérdés a népi irányzat és a korabeli társadalmi-szellemi tudományok kapcsolata. A történetírásban egyebek mellett pl. kialakította a „népi nacionalizmusnak” azt a fogalmát, melynek értelmezése körül máig is dúlnak a harcok.

A népi mozgalom és a társadalomtudomány kapcsolatát legjobban a szociológia példázza, amely tudomány 1918—19 után a legkompromittáltabb tudományágak egyikévé vált.

A 30-as években új alapokon bontakozó szociológia, mely nagyobbrészt a népi mozgalom keretében született meg, nagyjából két — egymással gyakran érintkező, de valójában ellentétes — irányzatra osztható: a „magyarságtudományra” és a szociográfiára.

A „magyarságtudomány” kapcsolódott egyfelől a „hungarológiához” és a nemzet-karakterológiához, másfelől Szabó Dezső gondolataihoz; lényegét tekintve a „hungarológia” népies ágát alkotta.

Fő ideológusa Németh László volt, akinek szemléletében irracionális hatások racionálisabb elemekkel keveredtek.

A korszak másik, kétségtelenül legjelentősebb szociológiai áramlata a falu- (kisebb mértékben város-) kutató szociográfia.

Műfajilag három típusát emelte ki az előadó: az irodalmi szociográfiát, mint Nagy Lajos városképei, Illyés Puszták népéje, vagy Veres Péter Falusi krónikája. A második típus a politikai célzatú szociográfiai publicisztika, mely a történeti, statisztikai, sőt az „interjú” módszerét is felhasználta. Féja Géza Viharsarok-ja és Kovács Imre Néma forradalom-ja voltak legkiemelkedőbb alkotásai. A harmadik típus a tudományos szociográfia volt, melynek művelői közül Erdei Ferencre már erősen hatott a marxizmus is.

Erdei Ferenc A magyar paraszttársadalom című művében, Szabó Zoltán a Cifra nyomorúságában és más művekben ez a szociológia már modern, európai színvonalú, empirikus szociológiává vált, melynek fő erénye a komplex

monografikus módszer, a történeti és strukturális szemlélet egysége volt — hangsúlyozta befejezésül Lackó Miklós.

Ezután *Pamlényi Ervin* kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „*A historiográfia tárgyról és módszeréről*” címen tartotta meg előadását. Bevezetőben jelezte, hogy a historiográfia tárgya ma is fontos, vitatott kérdése a polgári és marxista történetírásnak egyaránt. A historiográfia alapvető fogalmainak értelmezése körüli bizonytalanságot azzal is bizonyította, hogy rámutatott: magát a historiográfia szót, tehát a tudományág elnevezését sem használják egyértelműen, következetesen. Néha magát a *történetírást* értik rajta, de ma már szélesebb körben meggyökerezett az az értelmezés, mely szerint a historiográfia a *történetírás történetét* jelenti.

A továbbiakban röviden jellemezte a historiográfia műfajait, az ún. historiográfiai megközelítéseket, bevezetéseket stb., amelyeknél a vizsgálat hangsúlya nem annyira a történetírás történetére, hanem inkább az adott téma felfogásának változására esik.

Az előadás rövid áttekintésben vázolta a polgári történetírás felfogását a historiográfia tárgyát illetően. Nagyobb szintéziseket vizsgálva és részletesen szemügyre véve a konzervatív angol historiográfus, *H. Butterfield* nézeteit, arra a következtetésre jutott, hogy a polgári historiográfia a tárgy meghatározásából igyekszik kiküszöbölni a történetírás teoretikus elemeinek történetét. Ez a törekvés a historiográfia tárgya belső arányainak lassú eltolódását eredményezi, a teóriától a praktikum története felé. Ez a tendencia megfelel a mai polgári történettudomány azon irányzatának, amely igyekszik elkerülni az elvi problematika szféráját, és inkább a vizsgált terület extenzív bővítésén munkálkodik. A historiográfiai munkában érvényesül ennek a folyamatnak másik oldala is, ti. a forráskritika, forráskutatás és felhasználás módszertani kérdéseinek történetének preferálása. Más irányú volt a marxista historiográfia fejlődésének menete: ennek tárgyköre az elmúlt két évtizedben inkább tágult, szélesedett, egyre nagyobb területeket ölelt fel. Kezdetben mint a társadalmi-politikai gondolkodás egyik válfajának történetét kezelték, később mint a történettudomány történetét fogták fel; volt olyan kísérlet is, amelynek szerzője — egy adott kérdés kapcsán — az összes történelmi tárgyú kulturális alkotást is megvizsgálta. Az előadó a historiográfia tárgyának leginkább logikus és szabatos definiálását *L. V. Cserepnyin* meghatározásában ismerte fel, akinek véleménye szerint a historiográfia tárgyköre: a történettudományi ismeretek felhalmozódásának folyamata; a történeti források elemzése, módszertanának és technikájának fejlődése; a történetkutatás problematikájának változása; végül: azoknak az elméleteknek a fejlődése és változása, amelyek kiindulópontul szolgáltak a történelmi folyamat vizsgálatához.

Ezzel a definícióval kapcsolatban az előadás két problémát külön is vizsgált: egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a kifejezetten tudományos művek

mellett nagy jelentősége van a történetírás fejlődésében a tudósok céhén kívül álló politikusok, publicisták történetfelfogásának is. Másrészt kiemelte, hogy bármennyire is nélkülözhetetlen forrásanyaga a historiográfiai kutatásnak a történész levelezése, naplója, feljegyzései; a historiográfus számára mindig magának a történetírói alkotásnak van a legnagyobb jelentősége, vizsgálata középpontjában ez áll.

A polgári történetírás szívósan kutatja azt a szempontot, amelynek alkalmazásával egy-egy történeti mű indítékait, legbensőbb mondanivalóját fel tudja fejteni; a kulcs azonban az ilyen vizsgálathoz a marxista historiográfia birtokában van. De nem készen: újra és újra kell kiformálni minden probléma megoldására — hangsúlyozta befejezésül Pamlényi Ervin.

A következő előadást Ránki György „*A munkásosztály kialakulásának és fejlődésének kérdései Kelet-Európában a felszabadulásig*” címmel tartotta meg.

Bevezetőjében az előadó kitért a munkásosztály fogalmának kérdésére, és leszögezte, hogy azt nem tekinthetjük sohasem csupán egy struktúra részének vagy egy kategóriának, hanem egy történelmi viszony kifejeződésének, s mint osztályt azon termelési viszonyok és azon társadalom keretei között vizsgálhatjuk, amelyben fejlődik, formálódik. Az osztálymeghatározottság kiemelése, mutatott rá, elválaszt bennünket azoktól a polgári nézetektől amelyek az osztályok létezését még mindig tagadják, de azoktól is, akik az osztályok dinamikus megközelítését egy statikus, strukturális, szociológiai megközelítéssel kívánják helyettesíteni, s úgy teszik meg a munkásosztályt a társadalmi struktúra lényeges komponensének, hogy az osztályt és osztálytudatot elválasztják, az utóbbit indokolatlan zavaró elemnek tekintik, mely akadályozza az egyes társadalmi csoportokat funkciójuk betöltésében.

A munkásosztály társadalmi szerepe és osztályvonásai sokban meghatározottak attól, hogy honnan jön és hova tart, s ez befolyásolja az adott struktúrában elfoglalt abszolút és relatív helyzetét is, emelte ki az előadó.

Ezután rátért arra, hogy Kelet-Európában a munkásosztály kialakulásának a nyugat-európaiktól eltérő feltételeinek egyik problémája a városfejlődésnek eltérő kiinduló pontjából adódik, mert addig pl. míg Nyugat-Európában az ipari forradalom előtt is átlag 20—25% a városi lakosok számaránya, Kelet-Európában a 19. század végén is csak 10% körül mozgott.

Oroszországban a lengyel területeken és Magyarországon bontakozott ki a múlt század végén egy olyan ipari forradalom, amely jelentős gazdasági átalakulást eredményez, anélkül hogy befolyásolná és ténylegesen modernizálná a gazdasági életet és a társadalmat. A Balkánon viszont még az ipari forradalomnak ez a fajtája sem játszódott le, s e század elején is csak a bevezető akkordját tapasztalhatjuk.

Ezek alapján az előadó két eltérő fejlődési vonalat határozott meg a munkásosztály kialakulásában Kelet-Európában. A statisztikai adatok tanúsága szerint Magyarországon 1880 és 1910 között a munkások száma 400 000-

ről 1 millióra növekszik, s több mint a fele dolgozik gyárakban. Lengyelországban is hasonló volt a fejlődés az adott időszakban.

E számszerű növekedés igen tagolt munkásosztályt hozott létre, melyben a szakképzett munkás nagy súllyal esik latba; kezd kialakulni egy a városban lakó, ott született örökletes proletárréteg, erősödő szervezettséggel és határozott politikai öntudattal; ugyanakkor a munkások többségének falusi eredete és nagyobb részben tanulatlan segédmunkásként való alkalmazásuk még elég hosszú időn át konzerválta az átmeneti, a falutól, mezőgazdaságtól teljességgel még el nem szakadt munkástípust, mutatott rá Ránki György. Az ipari munkássá válás — összefüggésben azzal, hogy a városi munkaerő-piacon nagyobb volt a kereslet, mint falun — az ipari dolgozók többségének társadalmi és anyagi emelkedést eredményezett, eltérően a nyugat-európai fejlődéstől.

Romániában, Szerbiában és Bulgáriában, ahol az agrárfejlődés a kisparaszti gazdaságokra épült, s ezért nem alakult ki nagy számú mezőgazdasági proletár réteg, az I. világháborúig ipari proletariátus kialakulásáról érdemlegesen nem beszélhetünk. Az iparban foglalkoztatottak jó része a nyári munkák idején otthon, a falujában tevékenykedett, mutatott rá az előadó. Az alacsony munkabérek miatt az ipar nem is gyakorolt kellő vonzerőt a falusi munkaerő-felesleg számára.

A munkásosztály fejlődésének tendenciái a két világháború között lényegesen módosultak. Az egyesített Lengyelország és a soknemzetiségű jellegéből felbomlott Magyarország strukturális nehézségekkel küzdött, a munkásosztály számbeli fejlődése lelassult, de tovább erősödött az örökletes rétege a proletariátusnak.

A fejlődés a korábban lemaradt balkáni országokban válik dinamikusabbá. Romániában a munkásosztály számszerűen megtöbbszöröződött, s Jugoszlávia új határain belül az ipari munkásosztály létszáma a két világháború között mintegy kétszázezer fővel gyarapodott. A balkáni országok munkásosztálya a kétségtelen fejlődés mellett még mindig egyrészt kétlaki munkásokból tevődött össze, vagy ha végleg a városba is költöztek, még első generációs munkások voltak. Joggal merülhet fel a kérdés, hogyan válhatott ez a számszerűleg még viszonylag jelentéktelen munkásosztály a II. világháborúban, s azt követően a társadalom vezető politikai erejévé.

Az egyik okot, mutatott rá az előadó, a más osztályokkal szemben jelentkező politikai erőttöbbletet a Kommunista Párt létezése és tevékenysége jelentette, amely dinamizmusával és aktivitásával megsokszorozta a fiatal munkásosztály erejét. A másik ok pedig az volt — mint ezt Marx a hegeli joghölceletről írott munkájában egy helyütt kifejtette —, „Hogy egy rend par excellence a felszabadítás rendje legyen, ahhoz egy másik rendnek, megfordítva, a leigázás nyílt látható rendjének kell lennie” — fejezte be előadását Ránki György.

A kétnapos tudományos ülészak befejező referátumát *Orbán Sándor*, a történettudományok doktora, a Történettudományi Intézet főmunkatársa tartotta „*A tanyarendszer átalakulásának problémái a felszabadulás után*” címmel.

Előadása bevezetőjében rámutatott, hogy a kérdéskör felelevenítésére egyrészt az ad okot, hogy szintén éppen 25 évvel ezelőtt hozták létre a tanyarendszer felszámolásának megoldására az Országos Tanyai Tanácsot, másrészt az, hogy az ELTE új- és legújabbkori történeti tanszéke szervezésében, az Intézet által is támogatott, mintegy két esztendeje folyó tanyatörténeti kutatások első eredményeiről is számot lehet már adni. E kérdés kutatásához rendkívül sok anyag áll a kutatók rendelkezésére, ugyanakkor az is igaz, hogy ez a hatalmas anyag nehezen áttekinthető, sokszor éppen zavaróak a kutatás számára. Példaként hozta fel az előadó a 10 évenként rendszeresen megtartott népszámlálások külterületi anyagát, amely nem különíti el a tanyát a többi külterülettől, melynek határa is állandóan változott, másrészt a népszámlálások idején (január 1.) kimutatott lélekszám és annak összetétele sem tükrözi a munkásabb évszakok állandóbb népességi helyzetét.

Az Országos Tanyai Tanács tevékenységi köre szükségszerűen elsősorban az alföldi tanyás vidékekre terjedt ki, mégis rá kell mutatni, hogy az alföldi tanyák lakosságának 1949-es 1 millió körül alakuló száma 1970-re még a felére sem csökkent. A külterületi lakott helyek száma pedig csupán egyötöddel csökkent az adott időszakban. Az 1949-ben elhatározott célkitűzések megvalósítására különféle, a külterületi építkezéseket tiltó, ugyanakkor a belterületi fejlesztést szorgalmazó rendelet született, igazgatási, pénzügyi és műszaki apparátus létrehozásával párhuzamosan. Mégis, hangsúlyozta az előadó, a tanyaközpontok fejlődése elmaradt a kívánt szinttől, sőt az új községek egy része életképtelennek bizonyult. Így a tanyai népesség valóságos csökkenését nagyjából egy szintre tehetjük az iparosodás és városiasodás fejlődéséből egyébként is adódó elvándorlás arányával. Ebből következik az az Erdei Ferenc által már korábban megfogalmazott tétel, hogy a tanyai helyzet elmaradottsága elsősorban az általános szociális viszonyok, a népgazdaság elmaradottságának velejárója. A tanya—város elvándorlás sok esetben úgy következett be, hogy a lakosság egyszerűen átugrotta a közbülső fokot, a tanyaközpontot vagy községet.

A tanyaközpont, község elmélete kudarcának okát az előadó az 1949-ben kialakult feltételekben látta. A mezőgazdaság szocialista átalakítása ugyanis — az akkori felfogás szerint — a tanyarendszer egész sorsát kérdőjelezte meg. A tanyai parasztságnak két szempontból is változtatnia kellett volna addigi, megszokott életvitelén, egyrészt a szövetkezetbe lépve fel kellett hagynia hagyományos egyéni gazdálkodásával, másrészt a tanyavilágból a faluba, községbe kellett volna költöznie. A különféle negatív gazdaságpolitikai intézkedések viszont arra ösztönözték, hogy a tanyán maradjon, ilyen módon

vonva ki magát ezen intézkedések alkalmazásának következményei alól. A szükséges anyagi eszközök hiánya csak nyilvánvalóbbá tették az eredeti célkitűzések gyors megvalósíthatatlanságát. A tanyai népesség mozgása viszont bekapcsolódott egy országos, általánosabb organikus mobilizációba — hangsúlyozta befejezésül Orbán Sándor.

Pál Lajos

Beszámoló a fejlődő országok társadalmi viszonyairól tartott konferenciáról

Az ELTE Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete 1974. december 9–11. között 3 napos konferenciát rendezett „A fejlődő országok társadalmi viszonyairól” címmel.

A konferenciát *Simon Péter*, a Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet vezetője nyitotta meg. Megnyitójában ismertette a konferencia célkitűzéseit és programját. Hangsúlyozta, hogy a fejlődő országoknak a világtörténelmi folyamatban való társadalmi-politikai részvétele, mindinkább növekvő gazdasági szerepe indokoltá teszi, hogy a magyar kutatók is többet és hatékonyabban foglalkozzanak a fejlődő országok kérdéseivel. Erre kiváló alkalmat ad egy ilyen konferencia megszervezése. A fejlődő országok rendkívül széles földrajzi horizontot képviselnek; igen változatos, mai fejlődésükben is továbbélő történelmi múltra tekintenek vissza, amelyben a kontinuitás és diszkontinuitás, a társadalmi haladás és stagnálás jegyei egyaránt megfigyelhetők; történelmük alakulásába brutálisan beavatkozott a gyarmatosítás; a sajátos történelmi előzmények és a gyarmatosítás hatása esetenként másként indította az önálló fejlődés útjára a gyarmati helyzetükből felszabadult országokat. Ezek miatt a tények miatt, s hogy az utóbbi években külföldön is megélenkültek a formációelméleti viták, különösen „az ázsiai termelési mód” problematikája kapcsán, a konferencia előadásai három problémakört öleltek fel:

1. Az ázsiai termelési mód problémája.
2. A gyarmatosítás hatása Ázsia, Afrika és Amerika társadalmaira.
3. A nem-kapitalista fejlődés gazdasági és politikai feltételei a harmadik világ országáiban.

A konferencia érdemi munkája *Tőkei Ferenc* egyetemi tanár (MTA Nyelvtudományi Intézet csop.vez.) „*Európa és Ázsia felfogása Marx és Engels műveiben*” című vitaindító előadásával kezdődött. Az előadó vizsgálódásainak középpontjába a Marx és Engels által következetesen használt, olyan egymásnak ellentett kategóriák elemzését állította, mint Európa és Ázsia, Nyugat és Kelet, város és falu, civilizáció és barbárság. Bizonyította, hogy Marxnál és

Engelsnél ezek a kategóriák nem a pillanat publicisztikai hevében fogant demokrata frázisok, hanem mély történetfilozófiai meggondolásból fakadó, egész életművükön következetesen végigvonuló tudományos absztrakciók. Kiindulópontjuk a világtörténelemtől való gondolkodásban az volt, hogy a kapitalizmusnak — mely az európai, nyugati, városi fejlődés eredménye — létre kell hoznia a világpiacot, amelyen a világ népeinek olyan egyetemes érintkezése fejlődhetik ki, amely egyedül lehet alapja egy majdani világkommunizmusnak.

Európa és Ázsia, Nyugat és Kelet Marx és Engels világtörténeti képében nem azonos ezek földrajzi fogalmával. Hangsúlyozták, hogy Ázsia, Kelet, az „ázsiai” stagnálásra hajlás tendenciáját hordozó rendszerek több ízben és különböző módon behatoltak a földrajzi és történelmi Európába, másrészt a világforgalom és a világpiac súlypontja is többször áthelyeződött már a kapitalizmus során. Ennek figyelembevételére sok legendát eloszlathat, így pl. azt, hogy Marx és Engels szerint a világforradalom a fejlett kapitalista országokban egyszerre fog végbemenni stb., ugyanis az, hogy a forradalom végül is egy olyan országban győzött, mint amilyen Oroszország volt, már Marx és Engels igen korai (1849—1850) elméleti fejtegetéseinek sem mondott ellent.

A konferencia második témakörének vitaindító referátumát *Balogh András* egyetemi adjunktus (ELTE BTK) tartotta „*Kolonializmus és modernizáció (A gyarmatosítás néhány konzekvenciája az indiai társadalmi átalakulásban)*” címmel. Vitatkozva azzal a felfogással, amely szerint a kolonizáció az alávetett területeken nem bomlasztotta fel a tradicionális gazdasági-társadalmi viszonyokat, csupán felszíni változásokat hozott létre, azt bizonyította, hogy Indiában a gyarmatosítás következtében a prekapitalista-prekolonialista gazdasági-társadalmi viszonyok gyors bomlásnak indultak. Részletesen elemezte a mezőgazdasági tulajdonviszonyok átalakulását és a kibontakozó ipari fejlődést, és arra a következtetésre jutott, hogy 1946-ig megteremtődött a *modern gyarmati gazdaság és társadalom*, a termelés és társadalom modern szektora meglehetősen gyors fejlődésnek indult, míg a tradicionális szektor alárendelődött neki és egyre több szállal kapcsolódott hozzá. Rámutatott arra, hogy a politikai, adminisztratív egység megteremtésével, az egységes út- és vasúthálózat kiépítésével és az egységes pénzrendszer bevezetésével párhuzamosan megkezdődött a nemzeti piac kialakulása. Mindezeknek a folyamatoknak a következtében megindult a társadalom modern osztályainak és rétegeinek, köztük a polgárságnak és a proletáriátusnak, az értelmiségnek, a gazdag parasztságnak és az agrárproletáriátusnak a kialakulása. Az előadó következtetése tehát az, hogy a gyarmatosítás konzerváló, valamint a gazdasági-társadalmi fejlődést torzító hatásai e modernizáló folyamatokkal együttesen érvényesültek. Érvelését elsősorban az indiai gazdaság félévszázados fejlődését tükröző statisztikai adatokkal támasztotta alá.

A harmadik témakör vitaindító előadásában *Tolnai György* tudományos

főmunkatárs (ELTE BTK) „*A fejlődő országok és nem-tőkés fejlődésük irányzatai*”-ról beszélt. Véleménye szerint a fejlődő országok legfőbb jellegzetessége a kétszektorúság, a duális szerkezet. Ez fejlődésük fő belső ellentmondása. A mezőgazdasági „alsószektor” 3/4 része naturális, nem-árutermelő, az ipari „felsőszektor” pedig, amelynek 60%-a kitermelő-bányaipar és élelmiszeripar, belső piac hiányában kivitelre termel. Ezért ezek az országok függetlenné válásuk ellenére, gazdaságilag továbbra is a fejlett tőkés országoktól függenek.

Előadása második, terjedelmesebb részében az államkapitalizmus szerepét taglalta a „harmadik világban”. A kérdés nagy fontosságú, hiszen az államkapitalizmus valamilyen változata a fejlődő országok gazdasági életében mindenütt jelen van. A függetlenné válás után a döntő belső harc az államkapitalizmus kétféle értelmezése körül bontakozott ki: a tőkés fejlődést támogató eszköz legyen-e, vagy ellenkezőleg, a tőkés korlátozására és kiszorítására szolgáljon-e?

Az államkapitalizmus nem-tőkés változatának eredményes alkalmazása szempontjából különösen fontos a naturális „alsószektor” jövőbeli sorsa. A nem-tőkés fejlődés útján járó országoknak az „alsószektori” modernizáló törekvéseire jelenleg a faluközösségek talaján létrehozott szövetkezetek a jellemzőek. Csakhogy ezek — a narodnyik elképzelésekre alapozott — szövetkezetek megerősödnek naturális jellegükben, nem hoznak létre a falun belül társadalmi munkamegosztást, s így végső soron, bizonyos előnyeik ellenére sem jelentenek megoldást. A megoldás útját a falusi háziipar és a földművelő tevékenység szétválasztása jelenthetné. (Ez volt a nyugat-európai tőkés fejlődés jellemző útja is.) Ezen út nem-tőkés változatát a lenini NEP-politika jelentette. Az előadó szerint NEP-nek *nemzetközi* érvénye van, és alkalmazása a fejlődő országokban, azok sajátosságait figyelembevevő módon, jelentősen meggyorsítaná gazdasági-társadalmi fejlődésüket.

Az ázsiai termelési mód problémájához kapcsolódtak a konferencia ókortörténeti előadásai, amelyek mindegyike az ókori világ egy jellegzetes, jól ismertnek tűnő, ám új kutatások fényében új és mélyebb összefüggésekben bemutatott államának, társadalmának képét vetítette a hallgatóság elé.

Sorrendben elsőként *Komoróczy Géza* egyetemi adjunktus (ELTE BTK) „*A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az ún. ázsiai termelési mód elmélete*” c. előadása hangzott el, amely fő gondolataiban a mezopotámiai földtulajdon történeti változásait kísérte nyomon, és felvetette a szaktudományi eredmények és formációelméleti kutatások szétválásából fakadó kérdéseket; előadásával is további vizsgálódásokra ösztönözve. (Mivel az Osztályközlemények ezt az előadást teljes terjedelmében közli, részletes ismertetésétől eltekintünk.)

Gaál Ernő egyetemi adjunktus (ELTE BTK) „*A földtulajdon kérdése a II. évezredi Szíriában*” c. előadásában hangsúlyozta, hogy elsősorban elemző és feltáró munkára vállalkozott, amelyben az ókori Alalah VII. ásatási rétegből előkerült adás-vételi és csereszerződéseket veszi vizsgálat alá. Az i. e.

18—17. századi Alalahh kapcsolatokban kitér arra a dokumentumok alapján rekonstruált tényre, hogy Alalah az ókori Iamhad kiterjedt teritoriális állam egyik (a forrásokból a legjobban ismert) tagállama volt, amely megszervezési körülményeit is figyelembe véve, ebben a minőségében teljesen szuverén volt: uralkodója maga jelölte ki utódát és hagyta rá pl. királyi-állami földbirtokait is. Az alalahi dokumentumok vizsgálata fényt vet a királyi-állami földtulajdon létre, annak a hatalommal arányos mértékére, amely kivált a teritoriális és tagállamok viszonylatában volt fontos — politikai — tényező, tehát szükség szerint intézkedésekkel korlátozták a tagállam királyi-állami földtulajdonának növekedését a központi hatalom rovására. A vizsgált dokumentumok másik csoportját a magántulajdonosok adás-vételi szerződésai alkotják, amelyek alapján az előadó arra a következtetésre jut, hogy az adott korban nem jelentéktelen szerepet játszott a földmagántulajdon; csupán teritoriális faluközösségek léte mutatható ki, nem a föld közös birtoklása; illetve ha egy település teljes határa került megvétele, az kicsi, egy család tulajdonát képező birtoktétel volt. Több adat szerint maga az alalahi uralkodó is vásárolt földbirtokot olyan területen, ahol több birtokos élt az eladási jogával, de ez a föld nem vált a királyi-államföld szerves részévé, hanem csak az uralkodónak biztosította, hogy a teritoriális közösség tagjaként befolyásolhassa annak életét. Az előadó az általa vizsgált dokumentumok alapján arra a következtetésre jutott, hogy az i. e. 18—17. századi Alalah nem jellemezhető az ázsiai termelési móddal és eltérést mutat az ókori Mezopotámiára érvényes megállapításoktól is.

Hahn István tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE BTK) „*Az Ószövetség társadalomképe és az ázsiai termelési mód*” c. tartott igen érdekes előadást, amelyben az ószövetségi Mózes I. könyvének József-elbeszéléséből indult ki (M. I. 47, 13—26). Az elbeszélés egyik, részletesen elemzett passzusa az egyiptomi újbíróadalmi viszonyokat az ázsiai termelési mód kritériumainak megfelelő színben ábrázolja: minden föld elsődleges tulajdonosa a fáraó, akinek alattvalói az ő földjein birtokosként dolgoznak és ezért termésjáradékkal (földbérrel) tartoznak. Ezt a társadalomképet azonban az Ótestamentum egy aitiológiai mítosz keretében, mint különleges, magyarázatra szoruló helyzetet közli, és e tekintetben élesen szembehelyezi a saját társadalmi reális viszonyaival, amelyeket a Mózesnek tulajdonított ószövetségi törvényhozás és a tényleges viszonyokat hívebben tükröző egyes elbeszélések bonyolult képei adnak, amelyekben a vallási-ideológiai fikció, az utópikus követelmények és a reális viszonyok sajátos módon keverednek. A vallási-ideológiai fikció szerint minden föld elsődleges tulajdonosa maga Jahve, akivel szemben mindenki csak „idegen és jövevény” — tehát nem tulajdonos, csupán birtokos. Ámde nincs olyan személy vagy szervezet (sem a király, sem a papság), amely Jahve nevében a földtulajdonosi jogokat a valóságban gyakorolná. A részletes elemzés kimutatja, hogy az izráeli államok monarcháinak nem volt elsődleges földtulajdonuk. A törzsi köztulajdon emléke csak halvány nyomokban él tovább;

nincs elsődleges tulajdonosi joga a nemzetségnek és a (szomszédsági) faluközösségnek sem. A törvényhozás, amelynek részletes intézkedései Mózes III. könyvében maradtak fenn, a *nagycsaládi tulajdon* fenntartására törekszik; a nagy családon belül fennáll az elővásárlási jog (*ge'ulla*); a nagy családon-kívüli földátruházások esetén pedig a *jóbél* („jubileum”) intézmény van hivatva biztosítani az eladott (átruházott) föld visszatérését az eredeti birtokoshoz minden 50 év elmúltával. Ezek a papi körökben, a prófétai mozgalom hatására kialakult „törvények” a valóságban csak programok, utópiák maradtak. A föld-átruházások az i. e. IX—VII. században a gyakorlatban véglegeseknek bizonyultak. A kisbirtokos parasztság a rendszerint erőszakos földrablások és uzsoraügyletek következtében az i. e. VIII. sz. végére nagymértékben felszívódott, és egy királyi, ill. arisztokratikus nagybirtokrendszer alakult ki: anélkül azonban, hogy ez a nagybirtok valamilyen „elsődleges tulajdon” elvére épült volna. Az előadó következtetése tehát az, hogy az Ószövetségből ismert, i. e. IX—VII. századi izráeli társadalom tulajdonviszonyai a maguk realitásában nem felelnek meg az ázsiai termelési mód ismert kritériumainak.

Sarkady János tanszékvezető egyetemi docens (KLTE, Debrecen) „*A mykénei társadalom. Az ázsiai termelési mód a görög fejlődésben, és az antik termelési mód kialakulásának problémája*” c. előadásában hangsúlyozta a mykénei társadalom kutatásának fontosságát, ugyanis itt keresendők az antik tulajdonforma és termelési mód kialakulásának előzményei. A kor vizsgálata csak az egész évei bronzkor és keleti kapcsolatainak rendszerében végezhető el, a régészeti anyag és lineáris B szövegek alapján. A források korlátozott jellege olykor csak hipotetikus megállapításokat tesz lehetővé, de a fő mozgástendenciák így is kirajzolódnak, illetve a további fejlődés (részben „pusztítva megőrző” jellege révén is) igazolja helyességüket. Megfigyelhető, hogy már a korai bronzkorban kialakul a jellegzetes mediterrán (gabona + szőlő + olajfa) földművelés, a középső és késői bronzkorban pedig ehhez társul a speciális festő-, fűszer- és illatszernövények termesztése, már teljesen az ipar és kereskedelem igényeihez igazodva. Az árutermelés szerepe az ókori világban itt egyedülálló, hatása a társadalmi életre nyilvánvalóan a magántulajdon gyorsabb, erőteljesebb fejlődését és ezzel együtt a kereskedők-iparosok, általában a szabad középrétegek helyzetének erősödését hozta. A lineáris B dokumentumok számos földbirtok-kategóriájának értelmezése ma még nem egyértelmű, de alapvetőnek látszik, hogy a „hivatalhoz kötött” királyi és hadvezéri (temenos) földek mellett az egyéni birtoklású ktimena- és kekemena-földek szerepe volt a legjelentősebb; a teljes magántulajdont jelentő előbbivel szemben az utóbbi közösségi, de bérbeadással hasznosított földterületet jelenthett. A társadalom szerkezetére vonatkozó adatok hiányosak; nem azonos összefüggésben kerülnek említésre a különböző rétegek, a katonai-politikai vezetőréteg mellett a földbirtokosok felső rétegét jelölő terminuszok mellett tömegükben jelennek meg a közösségek egyszerű tagjai és a rabszolgák. E

viszonyok egyik sajátos vonása az is, hogy az „állami szektor” fő ereje itt a kereskedelemben és iparban betöltött kulcsszerepén alapult. A mykénei civilizáció korát lezáró i. e. 1200 körüli vándorlások nyomán új gazdasági-társadalmi helyzet alakult ki, átmeneti hanyatlás következett; a mykénei társadalom régi osztályszerkezete helyett archaikus társadalmi szervezetek jelentek meg új tartalommal, de a megindult magántulajdoni fejlődés nem akadt meg, hanem a fokozatosan gyorsuló gazdasági fejlődés révén olyan társadalom létrejöttéhez vezetett, amelyben a lakosság többségét a szabad kistermelők, a teljesjogú föld-magántulajdonosok alkotják. Fölöttük a nagyobb földbirtoka, állatállománya és felhalmozott gazdagsága alapján vezető szerephez jutott uralkodó osztálynak minősíthető arisztokrácia áll. Másik típust képviselnek a hódításon alapuló társadalmak (dórok, thessalosok stb.), ahol a hódítók elkülönülten alkotják az arisztokráciát a „szolgai”, pontosabban „jobbágyi” függőségben tartott, kizsákmányolt hódítottakkal szemben. Mindezek alapján az előadó úgy véli: a korai és klasszikus görög fejlődés sokszínűsége indokoltá tenné nemcsak az ázsiai termelési mód, hanem az antik termelési mód kérdésének újbóli vizsgálatát.

A konferencia első napjának utolsó előadása *Puskás Ildikó* aspiráns (ELTE BTK) „*Az ókori India és az ázsiai termelési mód problémája*” c. előadása volt, amelyben írásos források alapján vizsgálta az i. e. I. évezredi India néhány társadalmi-gazdasági kérdését. (Mivel az *Osztályközlemények* ezt az előadást teljes terjedelmében közli, részletes ismertetésétől eltekintünk.)

Időrendben a második ülésnapon *Ágh Attila* tudományos munkatárs MTA Filozófiai Intézet) „*Fejlődés és stagnálás az ázsiai termelési módban*” c. előadása következett. Előadásában a szovjet és a magyar tudományos irodalom e témában megjelent legfrisebb termékeit értékelve állást foglalt az ellen a nézet ellen, amely az ázsiai termelési mód koncepcióját azzal vádolja, hogy a Kelet mozdulatlanságának állításán, történelmileg teljes tagadásán alapul, s így megbontja a világtörténelem egységét, feléleszti Kelet és Nyugat hagyományos ellentétét. Az előadó emlékezetbe idézte, hogy Marx nem tagadta, hogy egy adott termelési módon belül is van történeti fejlődés, és vannak fejlődésbeli szintkülönbségek, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a valódi világtörténeti fejlődést a formációk váltakozása jelenti. Marx a „Tőke” anyagában az óázsiai és az ázsiai terminusok kettősségét már világosan kifejezte, és megkülönböztette a formáció igazán dinamikus korszakát (az óázsiait) a későbbi lelassult korszakától (az ázsiaitól), amellyel szembeállította az antik áttöréssel kezdődő, egyre gyorsuló európai fejlődést. De az ázsiai termelési mód önmagán belül sem mozdulatlan, hanem az antik és a feudális termelési mód irányába történt kitörési kísérletek sora, csak végső soron vett kudarca. Végezetül arról beszélt, hogy a jövő kutatásainak fő feladata egy konkrétabb világtörténeti kép kidolgozása érdekében az, hogy a tipikus, élenjáró történeti formációk vizsgálata mellett kimunkálja a formációk és alformációk olyan

rendszerét, amely tükrözni képes a történeti fejlődés összes helybeli és időbeli variánsát is.

Polonyi Péter tudományos főmunkatárs (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet) „*Vaszilij Iljusecskin nézetei a kínai földtulajdon viszonyokról*” c. előadásában Iljusecskin szovjet sinológus minden kutató számára elgondolkasztató nézeteit ismertette, aki az ősközösség felbomlásától a kapitalizmus kialakulásáig terjedő történelmi szakaszt egységesen a kizsákmányolás prekapitalista szakaszának nevezi, helytelenítve az ázsiai, rabszolgatartó, vagy a feudális társadalmi fejlődési szakaszok megkülönböztetését. Iljusecskin úgy véli, hogy az egységes prekapitalista formáció meghatározó eleme a nagyföldtulajdon, amely kategória az állami földtulajdont is magában foglalja; és e formáción belül a járadék háromféle, lényegileg azonos formája alapján rabszolga (személyi járadék), jobbágy (személyi és földjáradék), valamint földbérelő és részes művelő (földjáradék) viszonyokat különböztet meg, hangsúlyozva, hogy közöttük sem időbeli sorrendiség, sem rangsor nem állapítható meg.

Ecsedy Ildikó tudományos munkatárs (MTA Nyelvtudományi Intézet) „*Archaikus piacok a régi Kínában*” c. előadásában arról a fontos kérdéstről beszélt, hogy „a kínai társadalom és gazdaság jellegzetes »változásai« csak felületi módosulások a lényegében változatlan kínai világegyetem periferiáin”; tulajdonképpen a kereskedelem szerepe is jelentéktelen volt, csupán korlátozottan és bizonyos keretek között megtűrt formájában létezett, e formát pedig az a tény határozta meg, hogy a kínai kereskedelem fejlődésének útja „a jog és legális árucseré »felfedezése« előtti fázisban” ágazott le, ahogyan Kína története is igen korán fordult „ázsiai irányba”. Kína belső közvetítő kereskedelme csak az önellátás regenerálását szolgálta, ha azt természeti, politikai veszély fenyegette; a centralizált birodalomban ugyanis olyan adórendszert szerveztek meg, amely „ideális” formájában szükségszerűen küszöbölte ki a termék-vándorlás szabályozatlan módját. A külkereskedelem — amely alapján a Nyugat hamis képet alakított ki a kínai kereskedelemről — kényszerű és ellenőrzött tevékenység volt (elsősorban a határmenti területeken), a birodalom tekintélyét növelendő, de a termeléstől elszakított formában. Áruvá ugyanis kizárólag a termékek egyik csoportja vált, a hagyományos gazdaság számára esetleges és „felesleges” luxuscikkek, míg a hagyományos cikkek a maguk zárt körében, zártkörű forgalmában konzerválták termelőik világát. — Az előadó következtetése az, hogy az archaikus kínai kereskedelem sajátos jellege egyenes következménye az „ázsiai” tulajdonviszonyokból következő társadalmi-termelési struktúrának.

Simon Róbert tudományos munkatárs (MTA Nyelvtudományi Intézet) „*Az arab történeti mozgás tendenciáihoz: a tulajdonviszonyok és az államiség kérdéséhez*” c. előadásában két problémát állított vizsgálódásai középpontjába: a klasszikus arab társadalom kialakulásának és mozgástendenciáinak kérdését, illetve arra tett kísérletet, hogy genezisükben és „történeti mozgásuk színevál-

tozásában” határozza meg az arab társadalom strukturális jegyeit. Alapkérdésnek tartja, hogy „az iszlám megindította mozgás során kialakult birodalomban milyen kapcsolatba került egymással egyrészt az iszlám előtti arab fejlődés, illetve a muhammadi iszlám, másrészt a bizánci elem (Egyiptom és Szíria révén) és az iráni elem, és a meginduló történelmi mozgásban e különböző elemek a társadalmi integráció milyen szintjét és fázisait valósították meg”. A hagyományos törzsiség életébe a beduin-hódítás hozott az i. sz. V. században változást a letelepedettekkel való kényszercsere révén, amely által nem jött ugyan létre új termelési mód, de bomlasztó hatást gyakorolt (a pénzvagyon felhalmozása stb. révén) az adott társadalomban. Az előadó kifejtette, hogy az iszlám lényegében e pénzvagyon és a törzsi társadalom konfliktusának talaján jött létre. Újbóli változások az észak-arábiai oázisok meghódítása után következtek: új tulajdonviszonyok és új elosztási formák jöttek létre, a zsákmányszerző portyák földfoglalásba csaptak át, a zsákmányból adó lett, mindebből vérrokonsági egységeként részesedtek a hódítók juttatásban. A törzsiség mindinkább alárendelődött a területiségnek és vallási közösségnek, de mindhárom irányba nyitott maradt. — A kora bizánci periódust antagonisztikus tendenciák jellemezték: a centralizált despotia kiépítésének és a hivatalnok-birtokosi réteg önállóságra törekvésének tendenciái; a késő bizánci korra az utóbbi dominanciája vált döntővé: a hivatal és birtoklás örökletessé, tulajdonná vált. — A Sasanida kort már jellemző centralizációs törekvések a VI. században teljesedtek ki: a felmért földterület szerinti adózás, a hadseregreform, a szigorúan centralizált, militarizált bürokratikus apparátus, élén az istenkirállyal, s a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt funkció szerinti tagozódás modell lett az arab fejlődés második, átmeneti fázisában. Az Abbászida uralom első évszázada alatt alakult ki a föld közös tulajdonának teóriája, s hogy (vallásától függetlenül) nem a művelő adózik, hanem a föld. Új, funkcionál alapuló katonai bürokratikus arisztokrácia jött létre, és az uralkodó keleti mintájú kharizmatikus istenkirály lett. Az átvételek jellegét az szabta meg, hogy összhangba kerüljön „az elvileg korlátlan hatalommal bíró államiság és faluközösségi alakzat közvetlen egysége”. A IX. századtól meginduló dezintegrálódási folyamat háttérében a decentralizálásra törekvő katonai despotia állt. Ezt a fázist ismerte meg a hódító Európa és értelmezte arab feudalizmusnak, mert az állam funkcionáriusainak, katonáinak nem adóból származó pénzt, hanem valamely konkrét terület adóját vagy annak részét osztotta ki. — Az európai behatolással az akkori adószedők, illetve a kollektív földtulajdon névleges képviselői nyertek földtulajdonosi státust, és ezért a gyarmatosítók legfőbb támaszaivá váltak; az 1950-es évekig a reakció legfőbb bázisa voltak. A faluközösségek felbomlása a XIX. században vált erőteljessé, Egyiptomban például csak egy 1891-es törvény ismerte el a megművelt földek magántulajdonát.

Boglár Lajos osztályvezető (Néprajzi Múzeum) „Indiánok és neokolonializ-

mus: egy venezuelai példa” c. előadásában az 1967/68-as és 1974-es venezuelai néprajzi kutatóútjainak tapasztalatairól számolt be. Mivel a két látogatása közé eső időszakban került sor Amazonas szövetségi terület gazdasági hasznosítására, alkalma nyílt egy belső kolonizálási folyamat helyszíni tanulmányozására.

Első útja idején a piaroa indiánok őserdei, égetéssel kialakított ültetvényeik mellett felállított közösségi kunyhóikban laktak, öt-hat rokon család együtt. Naturális gazdálkodást folytattak. Az asszonyok földműveléssel, a férfiak vadászattal foglalkoztak. Időközben került sor, kormányprogram („Dél meghódítása”) alapján, e korábban nemzeti tartaléknak nyilvánított terület hasznosítására. A folyamat az indiánok központi településekre költöztetésével kezdődött, ahol is már családonként külön-külön egyéni házakban laknak. Központi tevékenységükké a rendszeresen piacra is termelő földművelés vált, amelyet már családonként elkülönülve végeznek. Mivel a kormányzat a földművelés korszerűsítését egyáltalán nem támogatja, s a termékeket a kereskedők értékükön jóval alul vásárolják fel, a földművelés módja változatlan maradt.

Ecsedy Csaba tudományos munkatárs (MTA Néprajzi Kutató Csoport) „*A közösségi földtulajdon szerepe s az uralkodó csoportok kialakulása Fekete-Afrikában*” c. referátumában a fekete-afrikai fejlődés gyarmatosítás előtti összképét rekonstruálta szocio-antropológiai módszerekkel. Megállapította, hogy ebben a térségben a közösségi földtulajdon mindent átfogó szilárd elve érvényesült. Kétféle csoport birtokolt folyamatosan földet: a faluközösség, valamint a lokális rokonsági csoport, az ágazat, amely egyúttal hatalmi egység is volt. Részletesen elemezte a kiscsaládi (egyéni) földhasználat és a közösségi tulajdon viszonyát. E kapcsolatrendszer keretében egyes sajátos esetekben a föld használatbavétele szabályos adásvételnek tűnhet, s ennek írásbeli megjelenését számos archaikus civilizáció esetében a történészek egy része a földmagántulajdon kialakulásának bizonyítékaként értékeli.

Ezután az előadó a hatalom evolúciójának három jellegzetes fekete-afrikai folyamatát (az első foglaló közösség osztódását; a földjogi szenioritás kihasználását valamely migrációs folyamatban; a hódítást) vizsgálta. E folyamatok során a közösségi földtulajdonra alapozott, de a közösségek közötti eltérő érvényességű földjogokon („az első foglalás joga”) felépülő társadalmi rétegződés hozta létre Fekete-Afrikában az „ázsiai” típusú államalakulatokat, melyek egészen a gyarmatosítás bekövetkeztéig fennálltak.

„*A hagyományos kereskedelem Fekete-Afrikában*” címmel megtartott előadásában *Sárkány Mihály* tudományos munkatárs (MTA Néprajzi Kutató Csoport) témája bemutatásának azt a módját választotta, hogy a munkamegosztás fejlődésének három fontos állomása szerint tekintette át egy-egy afrikai társadalom hagyományos kereskedelmét és annak sorsát a kapitalizáló gyarmatosítás körülményei között.

A munkamegosztás első lépcsőjén (a közösségek specializálódása az élelmisztertermelés különböző ágai szerint) az állattenyésztő maszáik és a növénytermesztő arusák cserekerekedelmének változatait és változásait vizsgálta. A munkamegosztás második lépcsőfokán (a kézművesség megjelenése, a specializálódás kezdete a közösségen belül) egy kisebb dél-afrikai közösség, a loveduk kereskedelmének különböző típusait és azok megosztását mutatta be. A munkamegosztás harmadik szintjén (a kézművesség és a kereskedelem területi elkülönülésben is kifejezésre jutó elszakadása az élelmisztertermeléstől) a mohamedán hausszák, már a mezőgazdasági árutermelésre is pezsdítően visszaható, közvetítő kereskedelmi tevékenységét elemezte. Befejezésül megállapította, hogy a gyarmatosítás megjelenésével a hagyományos kereskedelem formái jórészt kihaltak, s csak ott maradtak fenn, ahol már a gyarmatosítás előtt kialakult a hivatásos kereskedő réteg, mint pl. a hausszáknál.

Nagy Géza tudományos munkatárs (ELTE BTK) „*A szuahéli nyelv szerepe Fekete-Afrikában*” c. előadása során bemutatta, hogy ez a mintegy negyven millió ember által beszélt, gyorsan terjedő közvetítő nyelv milyen sajátos fejlődés következtében játszhatja jelenlegi fontos szerepét. Az eredetileg egy vagy több etnikumhoz kötődő szuahéli nyelv az arab hódítást (IX—X. század) közvetlenül megelőzően vagy azzal egyidőben már több nép által beszélt *lingua franca* a partmenti sávon és szigeteken. Az arab hatás, majd később a portugál gyarmatosítás következtében ez az egységesülési folyamat megtört, és a nyelv egymástól távolodó dialektusokra esett szét. Ugyanezek a hatások azonban azt is gátolták, hogy e dialektusok konszolidálódjanak és véglegesen egyes etnikumokhoz kötődjenek. Mindez megkönnyítette a szuahéli nyelv XX. századi második megszilárdulását, egységesülését és általános közvetítő nyelvként való gyors elterjedését egész Kelet-Afrikában, sőt annak határain is túl (pl. Zaire keleti tartományaiban). Ez a hagyományosan konkrét etnikumhoz nem köthető nyelv igen fontos szerepet játszik a Kenyában, Tanganikában és Ugandában élő számos nép nemzetté formálódásának folyamatában.

A konferencia második napja Kalmár György csoportvezető (MTA Világ-gazdasági Intézet) „*A tradicionális közösségek szerepe Tropikus-Afrikában*” című előadásával zárult. Az előadó bírálta a függetlenné vált afrikai országok számos vezetőjének és ideológusának azt a koncepcióját, amely szerint a szocializmus építését az országokban fennmaradt tradicionális közösségekre kívánták vagy kívánják alapozni. Bizonyította, hogy az ősi társadalmak romjai nem a gazdasági-társadalmi haladás bázisai, hanem akadályai, ezekre szocializmust építeni lehetetlen. Bemutatta, hogy az afrikai tradicionális társadalmak maradványai nem azért maradtak fenn, mert az ázsiaiakéhoz hasonlóan kifejlődtek és szívósak voltak. Az afrikai tradicionális társadalmakat a kapitalista gyarmatosítás éppenséggel *in statu nascendi* találta, s mivel a gyarmatosítóknak általában nem fűződött gazdasági érdekük ezek szétrom-

bolásához, egyszerűen csak alárendelték őket a külföldi magántulajdon uralmának. A tradicionális közösségek mindezek ellenére sem maradtak érintetlenek, eltorzultak és megkezdődött a felbomlásuk. Igaz ugyan, hogy Tropicus-Afrikában a mezőgazdaság 65–70%-a még a természetes szektorhoz tartozik, de a hetvenes években ezt a szektort már a *felbomló* természetes gazdálkodás jellemzi.

A konferencia harmadik napjának első előadója *Kerekes György* tudományos főmunkatárs (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet) volt, aki „*A chilei agrárkérdés és a Népi Egység*” problémájáról szólt. Megállapította, hogy a Népi Egység politikájának kudarca éppen az agrárkérdés elégtelen megoldásában jutott kifejezésre legvilágosabban. Kormányzása idején a Népi Egység gyakorlatilag a Kereszténydemokrata Párt agrárpolitikáját vette át, hiszen csupán a kereszténydemokraták által kidolgozott és 1967-ben elfogadott agrárreformtörvényt hajtotta végre, igaz, gyorsított ütemben és bizonyos módosításokkal. Emiatt a súlyos mezőgazdasági és közellátási helyzetet képtelen volt hatásosan orvosolni. Távolról szocialista megoldást szándékozott megvalósítani, de addig a sürgető helyzet ellenére sem vállalkozott egy következetes polgári megoldás véghezvitelére, és így még a kiosztott földek tulajdonjoga is tisztázatlan maradt.

Befejezésül a következetes polgári agrárreform kidolgozásának elméleti alapjaival foglalkozott az előadó. Hangoztatta, hogy e téren az első feladat a latin-amerikai latifundismo az európai feudalizmustól eltérő vonásainak elméleti tisztázása.

Salgó László egyetemi docens (ELTE BTK) „*A francia gyarmatosítás következményei a Maghreb országokban, különös tekintettel Algériára*” c. előadásában rövid áttekintést adott a francia gyarmatosítás történetéről, romboló és építő hatásairól az adott térségben. E vizsgálat elvégzését a többi fejlődő ország mai helyzetének kutatásánál is elengedhetetlenül fontos feladatnak jelölte meg, mert nélkül nem lehet helyesen felmérni, hogy a függetlenné válás után milyen társadalmi, gazdasági és politikai átalakulás várható reálisan, és, hogy az elkerülhetetlenül bekövetkező neokolonialista ellentámadás visszaveréséhez milyen belső társadalmi erők állnak rendelkezésre. Algéria gyarmati múltjából modern árutermelő nagygazdaságokat és korszerű olajipart örökölt. E két szektor államosítása adta a tényleges gazdasági függetlenség alapját. Jelenleg, főként a falusi munkaerőfelesleg foglalkoztatása érdekében, az agrárreform második szakaszaként, az arab kézben levő nagybirtokok felosztása folyik, amely az osztályösszeütközések elkerülhetetlen felélénkülésével jár. A belső osztályharc kiéleződése pedig lehetőséget teremt a neokolonialista erők fokozott beavatkozására.

Balogh Gyula főtanár (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia) „*Az Egyiptomi Arab Köztársaság a fejlődés nem-kapitalista útján*” c. előadását a nem-kapitalista út kategóriájának elemzésével kezdte, majd Nasszer szocializmus-kon-

cepcióját taglalta. A továbbiakban Egyiptom gazdasági, társadalmi és politikai fejlődését tárgyalta az 1952-es fordulattól napjainkig. A politikai fejlődésen belül részletesebben ábrázolta az Arab Szocialista Unió és az egyiptomi kommunisták eddigi útját. Befejezésül felsorolta a nem-kapitalista út legfontosabb kritériumait és megállapította, hogy az egyiptomi fejlődés, nem kevés ellentmondással ugyan, de megfelel ezeknek.

A konferencia utolsó előadását *Szobolevszki Sándor* egyetemi adjunktus (ELTE Állam és Jogtudományi Kar) tartotta „*Az elmaradottság felszámolásának iráni kísérlete*” címmel. Arra a fontos elméleti és gyakorlati problémára keresett választ, hogy a fejlődő országok napjainkban elérhetnek-e még tényleges társadalmi-gazdasági fejlődést a kapitalista úton. A kérdés megválaszolására érdekében Iránnak a hatvanas évek elejétől végbement jelentős fejlődését vizsgálta, ahol is bevallottan kapitalista illetve reform-kapitalista céllal felülről bevezetett reformok rendszerét realizálták az Egyesült Államok jóváhagyásával és támogatásával. Az 1961 tavaszán a sah által elindított reformprogram során széles körű agrárreformot hajtottak végre (a mezőgazdasági lakosság több mint 90%-át érintette), amely megnyitotta az utat a falu kapitalista fejlődése előtt; az államkapitalizmus tőkés változata segítségével gyors iparfejlődés bontakozott ki nemcsak a kitermelő, hanem a feldolgozó iparban is (évi 11,9%-os iparnövekedési ütem); e fejlődés együttjárt a munkásmozgalom visszaszorítását is szolgáló szociálpolitikai, kultúrpolitikai intézkedések sorával. Az iráni példa arra figyelmeztet bennünket, hogy a világgazdaságnak még mindig vannak jelentős tartalékai, s hogy néhány kedvező körülmények között levő fejlődő ország számára a kapitalista út is eredményezhet még tényleges társadalmi-gazdasági emelkedést.

A konferencia harmadik napján került sor a hozzászólásokra, vitára. A viták jelentős részének középpontjában a nem-kapitalista út kérdése állt. *Kende István* egyetemi docens (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) Tolnai György államkapitalizmus-konceptiójával vitatkozva azt hangsúlyozta, hogy a nem-kapitalista út nem szűkíthető le csupán az államkapitalizmus és az agrárkérdés problémájára, mert a nem-kapitalista út realitását a hatalom milyensége dönti el. Ugyancsak Tolnai Györggyel vitatkozva fejtette ki *Kerekes György*, hogy Latin-Amerika ma már egyértelműen a kapitalista úton halad, kiszakadt a „harmadik világból”, tehát nincs értelme e térség nem-kapitalista útjáról beszélni — itt a problémák kulcsa a demokratikus agrárreform végrehajtása; az iparfejlesztés önmagában nem elégséges. *Tolnai György* válaszában újra a NEP lényegének harmadik-világbeli alkalmazhatóságát hangsúlyozta, *Balogh Gyula* viszont a nem-kapitalista út lehetőségének eldöntését Kendéhez hasonlóan, a hatalom milyenségétől teszi függővé. *Benkes Mihály* egyetemi tanársegéd (ELTE BTK) a fejlődő országok bármilyen irányú fejlődésének akadályát a neokolonializmusban jelölte meg. *Balogh András* Kalmár György előadásának néhány megjegyzésével vitatkozva újabb, immár társadalomtör-

téneti bizonyítékot sorakoztatott fel annak igazolásául, hogy a gyarmatosítás Indiában lényegében betöltötte az egykor Marx által is megfogalmazott romboló, egyben *építő* funkcióját. *Tőkei Ferenc* hozzászólásában azt emelte ki, hogy az ázsiai termelési mód olyan absztrakció, amelyet a történésznek akkor kell használnia, amikor a prekapitalizmuson belüli absztrahálás vagy differenciálás érdekében szüksége van rá. *Hahn István* lényegében egyetértve Tőkei fenti hozzászólásával, megjegyezte, hogy a jövő egyik feladata az ázsiai termelési mód érvényességi körének időben, térben és kritériumokban való tudományos pontosítása. *Polonyi Péter* a nagyon tanulságosnak minősített konferencia munkájának folytatását javasolta évenként megrendezendő hasonló konferenciák keretében.

Simon Péter vitazáró hozzászólásában a nem-kapitalista út kérdéséhez szólt hozzá. A hatalom kérdését központi jelentőségűnek ítélve, hangsúlyozta, a megfelelő gazdasági háttér szükségességét is. *Kerekes György* véleményével szemben kifejtette, hogy egyedül az agrárkérdés rendezése nem oldja meg a fejlődő országok problémáit. Szükség van olyan iparosításra is, amely nem tőkeigényes és nagy a munkaerő-szükséglete. Erre a problémára *Tolnai György* kínál megfontolandó megoldási lehetőséget. Végül bejelentette, hogy egyetértve *Polonyi Péter* javaslatával, további konferenciák megrendezését tervezik.

Puskás Ildikó—Steinbach Antal

történeti bizonyítékokat szolgáltatott fel annak igazolására, hogy a gyarmatosítás
 Indiában lényegében befűtött az egykori Mexikó által is megfogalmazott tan-
 dolás, egyben építésként funkcionált. Völkertől kérték hozzájárulását azt emellett is,
 hogy az általa termeltetett anyagok alapján a történelmi tények a lehető legpontosabban
 kerüljenek leírásra. Ennek a megbízásnak megfelelően a szerző a lehető legpontosabban
 megírta a történelmi tényeket, és a lehető legpontosabban megírta a történelmi tények
 leírását. A szerző a lehető legpontosabban megírta a történelmi tények leírását,
 és a lehető legpontosabban megírta a történelmi tények leírását. A szerző a lehető
 legpontosabban megírta a történelmi tények leírását, és a lehető legpontosabban
 megírta a történelmi tények leírását. A szerző a lehető legpontosabban megírta
 a történelmi tények leírását, és a lehető legpontosabban megírta a történelmi
 tények leírását. A szerző a lehető legpontosabban megírta a történelmi tények
 leírását, és a lehető legpontosabban megírta a történelmi tények leírását.

Símon Peter vitázott hozzájárulásában a nem-kapitulációra is kérésre
 az őt hozta. A hatalom kértékét központi jelentőségűnek ítélték, ha az
 igazság, a megfelelő gazdasági háttér szükségességét is. Keresés György több-
 méretű tanulmányok alapján írták, hogy egyáltalán az agrárkérdés rendezése nem
 oldja meg a fejlődés országok problémáit. Szükség van olyan igazságtételre is,
 amely nem tökéletes, és csak a munkaadó-alkalmazotti. Ez a problémára
 Tolnai György által megfogalmazott megoldási lehetőséget. Végül bejelentette,
 hogy egyetért a Polonyi Péter javaslatával, továbbá konferenciák megrende-
 zését tervezik.

Polonyi Péter

A FÖLDTULAJDON AZ ÓKORI MEZOPOTÁMIÁBAN ÉS AZ ÚN. ÁZSIAI TERMELÉSI MÓD ELMÉLETE

KOMORÓCZY GÉZA

Ahhoz, hogy a címben jelzett témát, a mezopotámiai földtulajdon történetét, részletekbe menően ismertessük, nem egy előadás vagy tanulmány terjedelmére volna szükség,¹ hanem vastkos könyvre, sőt, könyvekre, még akkor is, ha megelégednénk a rendelkezésünkre álló ókori források áttekintésével, illetve a kutatások mai állásának összefoglalásával, s lemondanánk saját nézeteink kifejtéséről. Nem véletlen, hogy az assziriológia különben gazdag és aprólékos szakirodalmában mind ez ideig alig van a földtulajdon történetét tárgyaló munka.² Alább következő fejtegetéseink nem törekedhetnek többre, mint vázlatos áttekintésre, amely főként egy részletkérdésre összpontosul: a földtulajdon történeti változásaira.

Különösen örvendetes, hogy ez az alkalmi írás egy átfogó téma sokoldalú megvitatásának része: ily módon az ókori kelet, s közelebbről, Mezopotámia történelme a világtörténet távlataiba illeszkedik.

Mint a cím is kimondja, a földtulajdon történeti változásainak vizsgálatával ezúttal voltaképpen azt a célt tűztük magunk elé, hogy leszűrjünk néhány általános tanulságot, amelyeket az ókori Mezopotámia történelme az egyetemes történeti fejlődés vizsgálatához és az ún. ázsiai termelési mód körüli viták eldöntéséhez kínál.

Nem hisszük, hogy valamely társadalom, akár a régiek bármelyike, akár pedig mai, kielégítő módon leírható és jellemezhető volna szerkezetének puszt-

¹ Tanulmányunk, eredeti formájában, előadásként hangzott el a Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet által rendezett, „A fejlődő országok társadalmi viszonyairól” c. konferencián, 1974. dec. 9-én.

² A régebbi irodalomból ma is figyelmet érdemel pl. *W. Schwenzner*: Zum altbabylonischen Wirtschaftsleben. Leipzig 1915; *F. X. Steinmetzer*: Über den Grundbesitz in Babylonien zur Kassitenzeit. Leipzig 1919; *R. Clay*: The Tenure of Land in Babylonia and Assyria. London 1938; az újabb keletű munkák közül úttörő jelentőségű, bár ma már sok ponton elavult *I. M. Djakonov*: Razvitie zemel'nyh otnosenij v Assirii. Leningrád 1949 (egyik fejezete angolul is, *I. M. Diakonoff*: Agrarian Conditions in Middle Assyria. In: Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars. Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 204–234). Vö. továbbá *W. F. Leemans*: Pacht in Babylonië. In: Pacht en Grondgebruik. Bundel verschenen bij Ae. E. Kluwer. Deventer 1964. 159–170; *A. Suleiman*: A Study of Land Tenure in the Old Babylonian Period with Specific Reference to the Diyala Region. London 1966. (Diss.); *V. A. Jakobson*: Some Problems Connected with the Rise of Landed Property (Old Babylonian Period). In: *H. Klengel* (Hrsg.): Beiträge zur sozialen Struktur des alten Vorderasiens. Berlin 1971. 33–37; *J. Renger*: Grossgrundbesitz. In: Reallexikon de Assyriologie 3, IX (Berlin 1971) 647–652; *R. Haase*: Grundeigentum. Uo. 661–664.

tán egyetlen — bármilyen fontos — eleme alapján. Önmagában sem a földtulajdonviszonyokat, sem pedig a rétegződést vagy osztálytagolódást nem tartjuk ilyen kritériumnak.³ Ahhoz, hogy a valóságot megismerjük, ezek mellett még egy sor egyéb — szociológiai kifejezéssel élve — „független változó”-ra kell tekintettel lennünk.⁴ Itt természetesen le kell mondanunk a minden oldalú vizsgálatról.

A földtulajdon kiragadása mégsem merőben önkényes. Egyrészt, mert a földtulajdonviszonyok, a föld feletti rendelkezés történetileg változó formái⁵ az élelem-termelés kezdetei óta valóban a társadalmak legfontosabb jellemzői közé tartoznak. A földtulajdon szabályozására az ókori kelet államai mindig nagy gondot fordítottak; legyen elég, ha az ún. „törvény”-gyűjteményekre — ítélet-mintákra — utalunk: ezekben mindig körültekintő intézkedések szabályozzák a mindennapi életben fölmerülő kérdéseket.⁶ Másrészt pedig, mert a földtulajdon mibenlétét a marxista történeti irodalom mindig kivételes figyelemmel vizsgálta, kezdve Marx történetfilozófiai koncepciójának első kidolgozásától,⁷ amelyben a korai társadalmak éppen a rájuk jellemző földtulajdonviszonyok alapján soroltatnak néhány alaptípus valamelyikébe.

³ Vö. *I. M. Djakonov*: Osnovnye čerty ekonomiki v monarchiah drevnej zapadnoj Azii. Narody Azii i Afriki 1966, I, 45–58 = *I. M. Diakonoff*: Main Features of the Economies in the Monarchies of Ancient Western Asia. In: Troisième conférence internationale d'histoire économique (Munich 1965). Paris—Genève 1969. 13–32, aki a tipológiai célú jellemzésnél egy sor tényezőre van tekintettel. — Azok a magyarázatok, amelyek a marxi társadalomelméletet három tényező (egyén, közösség, termelési eszköz) kombinációira próbálják visszavezetni, a mi szemünkben nem lehetnek egyebek, mint végzetes, már-már a kabbalista számmisztikára emlékeztető leegyszerűsítések; l. *Tőkei F.*: A társadalmi formák elméletéhez. Bp. 1968, kül. 78. kk.; Magyar Filozófiai Szemle 14 (1970) 1137 kk.

⁴ Vö. a *Ferge Zs.*: A társadalmi struktúra és rétegződés, II. Elméletek és konkrét elemzések, I. Bp. 1973. c. gyűjteményben szereplő gazdag szemelvény-anyagot a kérdés marxista elméleti irodalmából.

⁵ A jog tulajdon-fogalmát *I. M. Djakonov* próbálta az ókori kelet viszonyaira alkalmazni, vö.: *Problemy sobstvennosti. O strukture obščestva Bližnevo Vostoka do serediny 2. tysjačeljetija do n. e.* Vestnik Drevnej Istorii No. 102 (1967, IV) 13–35, kül. 13–27 = *I. M. Djakonov*: Az ókori Közel-Kelet társadalma az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében. Bp. 1972. 5. kk. A kérdés további irodalmából alapvető *G. Cardascia*: Le concept babylonien de la propriété. Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, 3ème série 6 (1959) 19–32. Érdekesek, bár semmi történetileg megfogható eredményre nem vezetnek *Agh A.* fejtegetései: A tulajdonfogalom történetfilozófiai értelmezéséhez. Valóság 15, VIII (1972) 12–22 = *Agh A.*: A történelem kérdőjelei. Bp. 1974. 31–59.

⁶ Vö. Ur-Nammu „törv.” (*J. J. Finkelstein*: The Laws of Ur-Nammu. Journal of Cuneiform Studies 22 [1968–1969] 66–82) §§ 27–29; Lipit-Ístar „törv.” (Ókori Keleti Történeti Chrestomathia. Bp. 1965. 117–119) §§ 7 kk.; Ešnunnai-i „törv.” (*É. Szlechter*: Les lois d'Ešnunna. Paris 1954) §§ 12, 38; Hammurapi „törv.” (Ókori Keleti Történeti Chrestomathia. Bp. 1965. 124–150) §§ 27 kk., 42. kk., 178. kk.; közép-asszír „törv.” (*G. R. Driver—J. C. Miles*: The Assyrian Laws. Oxford 1935; *G. Cardascia*: Les lois assyriennes. Paris 1969) B. tábla, §§ 6, 10. kk.; újbabilóni „törv.”-törredék (*H. Petschow*: Das neubabylonische Gesetzsfragment. Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Romanistische Abteilung 76 [1959] 37–96) § 5.

Itt csupán a „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Rohentwurf”. Berlin 1953 = A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. Bp. 1972. (MEM 46, I–II.) c. műre utalunk; ennek a korai társadalmakkal foglalkozó része (MEM 46, I, 355. kk.) a hegeli mintától (ehhez vö. alább, 71. jegyz.) éppen a földtulajdon kérdésének a középpontba állításával különbözik.

S végül, az a vita, amelyhez tanulmányunk kapcsolódik, illetve az ún. ázsiai termelési mód elmélete, szintén igen jelentősnek ítéli a földtulajdon kérdését.

Az ókori Mezopotámia gazdasági mindennapjai az okmányok tízezreit hagyták ránk.⁸ Ezek — mint minden napi irat — természetesen csak részletkérdéseket érintenek. Leíró vagy éppen elméleti forrás — mondjuk, Arisztotelész gazdasági tárgyú fejtegetéseihez⁹ vagy Xenophón elméleti síkú munkásságához fogható¹⁰ — nem maradt fenn, s mindaz, amit a mezopotámiai tudományosságról tudunk, arra vall, hogy ilyen nem is volt. Az okmányok adatainak általánosítása tehát a 20. századi történeti kutatás feladata lett. A szaktudomány azonban évtizedeken át a források filológiai feltárására vagy legfeljebb jogtörténeti kiaknázására szorítkozott. Az elméleti érdeklődés első jeleit az 1910/20-as évek fordulóján tapasztaljuk, Max Weber ókortörténeti kérdésekre is kiterjeszkedő szociológiai elméletének hatása alatt.

Először az i. e. 3. évezred második felének egy igen jellegzetes intézményéről, az ún. „templomgazdaság”-ról alakult ki többé-kevésbé átfogó kép. Az első kutatók ebben vélték felismerni a par excellence mezopotámiai (šumer) földtulajdonformát. A. Deimel, akinek okmánykiadásai a „templomgazdaság” kutatását megalapozták,¹¹ A. Schneider,¹² majd még a II. világháború után is A. Falkenstein¹³ és F. R. Kraus¹⁴ — hogy csak a legfontosabb és a kutatásra a legnagyobb hatást tevő szerzőket említsük — a „templomgazdaság”-ot a šumer városok egész földterületével azonosnak tekintették. Ugyanezt a nézetet vallotta a szovjet kutatás is, pl. a hatalmas forrásanyagot átvizsgáló A. I. Tjumenev.¹⁵ Ezzel az elmélettel szembehelyezkedve, az 1950-es években I. M.

⁸ Ezekről, bármifajta gazdaságtörténeti kézikönyv vagy bibliográfia híján, a jogtörténet kézikönyveiből kell tájékozódni; ilyen pl. V. Korošec: Keilschriftrecht. In: Handbuch der Orientalistik, I. Abt., Erg.—Bd. III. Leiden 1964. 49—219, 466—478; G. Cardascia—J. Klíma: Droits cunéiformes. Paris 1966.

⁹ Ezekhez vö. K. Polanyi [Polányi Károly]: Aristotle Discovers the Economy. In: K. Polanyi—C. M. Arensberg—H. W. Pearson: Trade and Market in Early Empires. Glencoe, Ill. 1957. 64—94 = Primitive, Archaic and Modern Economies. Essays of K. Polanyi, Ed. by G. Dalton. Garden City, N. Y. 1968. 78—115.

¹⁰ A görög gazdasági elmélet forrásaihoz vö. Sarkady J.: Gazdasági élet az ókori Görögországban. Bp. 1970, kül. 197. kk., és természetesen az uo. 254. kk. idézett szakirodalmat, kivált F. Heichelheim: An Ancient Economic History, I—II. Leiden 1958—1964; ezeken kívül pedig egy nagyszerű, de alig ismert forrásgyűjteményt, S. A. Žebel'ov—S. I. Koval'ov: Antičnyj sposob proizvodstva v istočnikah. Leningrád 1933. (IGAIMK, 78.), kül. 515. kk.

¹¹ Összefoglaló műve e tárgyban A. Deimel: Šumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seiner Vorgänger. Abschluss der Einzelstudien und Zusammenfassung der Hauptresultate. Roma 1931.

¹² A. Schneider: Die Anfänge der Kulturwirtschaft. Die sumerische Tempelstadt. Essen 1920.

¹³ A. Falkenstein: La cité-temple sumérienne. Cahiers d'Histoire Mondiale 1 (1953—1954) 784—814 = A. Falkenstein: The Sumerian Temple City. Los Angeles 1974.

¹⁴ F. R. Kraus: Le rôle des temples depuis la troisième dynastie d'Ur jusqu'à la première dynastie de Babylone. Cahiers d'Histoire Mondiale 1 (1953—1954) 522—536.

¹⁵ A. I. Tjumenev: Gosundarstvennoje hozjajstvo drevnevo Šumera. Moszkva—Leningrád 1956. Vö. A. I. Tjumenev: The State Economy in Ancient Sumer. — The Working Personnel on the Estate of the Temple . . . In: Ancient Mesopotamia. Socio—Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars. Moscov 1969 = Wiesbaden 1973. 70—87, 88—124 (az első mű kivonata és egyik fejezete). — Tjumenev különben a görög—római történelem

Djakonov (Diakonoff) ki tudta mutatni, hogy a „templomgazdaság”, klasszikus alakjában a papok testületének tulajdonát képező birtoktest, egyáltalán nem azonos a városok egész földterületével, hanem — túl azon, hogy némely nagyobb városban sok, egymástól független „templomgazdaság” működött — csupán egyike a korszak gazdasági alakulatainak. A „templomgazdaság”-ok részeseését a városok megművelhető földterületéből Djakonov legfeljebb 50%-nyira becsülte. A šumer városok földterületének egészén a „templomgazdaság” (-ok)-on, valamint az uralkodó földtulajdonán kívül családi, illetve vérségi kötelékek szerint szerveződő gazdaságok (földközösségek) találhatóak.¹⁶ Djakonov szerint Mezopotámia gazdasága az i. e. 3. évezredben (és az i. e. 2. évezred első felében) három — egymástól elkülönülő — szektorra oszlott; ezek: a királyi, a templomi és a fölközösségi.¹⁷

Djakonov kutatásai mérföldkövet jelentettek a mezopotámiai társadalom tanulmányozásában.¹⁸ Ebben az összefüggésben csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a gazdaság három szektorának elmélete után többé már nem volt tartható az a széles körökben elterjedt dogma, amely szerint az ókori keleten általában, s így Mezopotámiában is, az uralkodó lett volna a földek — minden föld! — legfelsőbb tulajdonosa.¹⁹ De egyszersmind határozott cáfolatot

felől jutott el az ókori Mezopotámiához; idők folyamán jártasságot szerzett az ékírásban és a šumer nyelvben, de az interpretáció finomabb kérdéseiben nem vált önállóvá, mindvégig a primér feltárást végző filológusok (főleg A. Deimel) munkáitól függött.

¹⁶ Vö. *I. M. Djakonov*: O ploščadi i sostave naselenija šumerskovo „goroda-gosudarstva”. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 32 (1950, II) 77–93; *I. M. Djakonov*: Kuplja-prodaža zemli v drevnejšem Šumere i vopros o šumerskoj obščine. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 54 (1955, IV) 10–40 = *I. M. Diakonoff*: Sale of Land in Pre-Sargonic Sumer. In: *Papers Presented by the Soviet Delegation to the XXIIIrd International Congress of Orientalists* (Cambridge 1954). Moscow 1954. 5–32; *I. M. Djakonov*: Obščestvennyj i gosudarstvennyj stroj drevnevo Dvureč'ja. Šumer. Moskva 1959, vö. *I. M. Diakonoff*: The Rise of the Despot State in Ancient Mesopotamia. In: *Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars*. Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 173–202, s önállóan is: *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer*. Los Angeles 1974; *I. M. Djakonov*: Obščina na Drevnem Vostoke v rabotah sovjetskih issledovatelej. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 83 (1963, I) 17–34 = *I. M. Diakonoff*: The Community in the Ancient Orient According to the Works of Soviet Scholars. *Soviet Anthropology and Archaeology* 2, New York 1963 = *I. M. Djakonov*: Az ókori keleti földközösség (obščina) a szovjet kutatók munkáiban. In: *Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései*, I. Bp. 1963. 3–25; *I. M. Djakonov*: K probleme obščiny na Drevnem Vostoke. (Replika M. O. Kosvenu.) *Vestnik Drevnej Istorii* No. 90 (1964, IV) 74–80. — A mezopotámiai faluközösségek problémájához vö. még *G. Cardascia*: *Les villes de Mésopotamie: Institutions économiques et sociales*. In: *La ville: Institutions économiques et sociales*. Recueils de la Société J. Bodin, VII. Bruxelles 1955. 51–61; *L. Matouš*: Die Dorfgemeinde im alten Mesopotamien. *Das Altertum* 15 (1969) 3–9; *J. N. Postgate*: The Role of the Temple in the Mesopotamian Secular Community. In: *P. J. Ucko—R. Tringham—G. M. Dimbleby*: *Man, Settlement, and Urbanism*. London 1972. 811–825. Vö. alább, 67. jegyz.

¹⁷ A 16. jegyz.-ben említett munkák után e tárgyú összefoglaló műve: *I. M. Djakonov*: O strukture obščestva Bližnevo Vostoka do srediny 2. tysjačelija do n. e. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 102 (1967, IV) 13–35; No. 105 (1968, III) 3–27; No. 106 (1968, IV) 3–40 = *I. M. Djakonov*: Az ókori Közel-Kelet társadalma az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében. Bp. 1972.

¹⁸ Ugyanígy értékeli őket legutóbb *M. Desrochers* is, in: *I. M. Diakonoff*: *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer*. Los Angeles 1974. Introduction.

¹⁹ Ezt a felfogást, amely a múlt század vége óta meglehetősen elterjedt az assziriológiában, elutasította már *M. San Nicoló*: *Beiträge zur Rechtsgeschichte im Bereiche der keil-*

nyert az az elképzelés is, amely a faluközösségekre épülő társadalmat látott Mezopotámiában.²⁰

A társadalmi szerkezet jellegének megítélésében nem lehetnek közömbösek a „templomgazdaság” belső viszonyai sem. Ezzel a kérdéssel azonban itt nem foglalkozhatunk;²¹ csupán azt említjük meg, hogy a „templomgazdaság” tulajdonformájának keretei között a földek egy részén magán földhasználat alakult ki.²²

Az i. e. 3. évezredi šumer gazdasági okmányok a magán földtulajdonra is rávilágítanak. Az e tárgyhoz tartozó okmányokat nemrég D. O. Edzard mintaszerű kritikai kiadásban gyűjtötte össze.²³ Ő azonban lemondott a gazdaságtörténeti értelmezésről. Ez utóbbi tekintetében még mindig Djakonov néhány régi, fentebb már említett tanulmánya a mérvadó.²⁴ A föld-adásvételi ügyletekben az okmányok szerint eladóként mindig több, vevőként azonban rendszerint egy személy vesz részt. Kézenfekvő a következtetés, hogy az eladók: kollektív tulajdonosok, s eszerint nyilván valamiféle földközösségi tulajdonról van szó (a kifogástalan elnevezés megkeresésére most nem akarunk túl nagy gondot fordítani). Maga az adásvétel ugyanakkor egyértelműen arra vall, bár erről a tanulságról mindenki, maga Djakonov is, megfeledkezett, hogy a földtulajdon, tehát a földközösség tulajdona, adásvétel útján kívülálló személy javára elidegeníthető. Az ily módon eladott földek területe rendszerint nem nagy. Az ár mindig pénz (réz) és naturáliák. A vételárból az eladók nem egyenlő arányban részesednek. Összefoglalva, az i. e. 3. évezredi šumer föld-adásvételi okmányok azt a folyamatot világítják meg, amelynek során a közösségi földtulajdon magán földtulajdonná válik.

A következőkben már — bármily csábító feladat volna is — le kell mondanunk a kutatástörténet ismertetéséről.

schriftlichen Rechtsquellen. Oslo 1931. 232; *I. J. Gelb*: Oriens 16 (1963) 325; s részletesen cáfolta *I. M. Djakonov*: Vestnik Drevnej Istorii No. 102 (1967, IV) 13. kk. = *I. M. Djakonov*: Az ókori Közel-Kelet társadalmá az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében. Bp. 1972. 14 kk.; vö. legújabban *M. A. Dandamajev*: Rabstvo v Vavilonii VII—IV. vv. do n. e. (626—331 gg.). Moszkva 1974. 33. kk.

²⁰ Ezt a felfogást a legkövetkezősebben *N. M. Nikolskij* képviselte: főműve: Častnoje zemlevladienje i zemlepol'zovanije v drevnem Dvureč'je. Minszk 1948. — A kérdést Djakonovnak a fent, a 16. jegyz.-ben említett e tárgyú munkája állította helyes megvilágításba: nem tartható az a felfogás, amely szerint a gazdasági—társadalmi szerkezet egyedüli hordozói a faluközösségek lettek volna.

²¹ Vö. *I. M. Djakonov*: Obščestvennyj i gosudarstvennyj stroj drevnevo Dvureč'ja. Šumer. Moszkva 1959. 101. kk.; *Komoróczy G.*: Mezopotámia története az ókortól a perzsa hódításig (i. e. 539). In *Hahn I.*—*Kákosy L.*—*Komoróczy G.*: Az ókor története, II. Az ókori kelet története. (Egyiptom és Elő-Ázsia.) Bp. 1967. 118. kk., 140 kk.

²² A „templomgazdaság” dolgozói javadalmazásuk — munkabérük! — egy részét oly módon kapták meg, hogy a gazdaság földtulajdonából nekik juttatott parcellán szabadon gazdálkodhattak; e parcellák neve a -š à š u k u, „a táplálék föld”.

²³ *D. O. Edzard*: Sumerische Rechtsurkunden des III. Jahrtausends aus der Zeit vor der III. Dynastie von Ur. München 1968; vö. *J. Krecher*: Neue sumerische Rechtsurkunden des 3. Jahrtausend. Zeitschrift für Assyriologie 63 (1973, megj. 1974) 145—271.

²⁴ Vö. fent, a 16. jegyz.-ben idézett munkákat, továbbá *L. Matouš*: Zu den Ausdrücken für „Zugaben” in den vorsargonischen Grundstückkaufurkunden. Archiv Orientalní 22 (1954) 434—443.

Magán földtulajdonról Mezopotámia történelmének minden időszakából van tudomásunk. Forrásainkban több oldalról is félreismerhetetlenül visszatükröződik. Azok az okmányok, amelyek a magángazdaságok létevel és ügyleteivel kapcsolatosak, pl. a föld-adásvételi szerződések, földbérleti szerződések, ingatlan hagyaték felosztása stb.,²⁵ teljesen egyértelmű bizonyítékokat szolgáltatnak. Ebben az összefüggésben ismét utalnunk kell az ún. „törvény”-gyűjtemények fentebb már hivatkozott ítélet-mitáira.²⁶ Minden gazdaságtörténeti elemzés értelmetlenné válik, amennyiben kétségbe vonjuk, hogy a magán földtulajdon meglétét bizonyítja, ha egy feltétlenül hiteles okmány arról szól, hogy NN vételár fejében, egyszer s mindenkorra, visszavonhatatlanul ZZ tulajdonába adott egy bizonyos földdarabot.²⁷ Ahhoz azonban, hogy a magán földtulajdon szerepét helyesen lássuk, a mezopotámiai gazdaság és társadalom átfogó elméletére van szükség. A kiindulópontot ennek kialakításához is Djakonov kutatásai adják, még ha a végeredmény netán több ponton eltér is az övétől.²⁸

Az az elemzés, amelyet Djakonov az i. e. 3. évezredi városok gazdasági életének szektorairól adott, nézetünk szerint arra a következtetésre vezet, hogy a magán földtulajdon a gazdasági élet egészére rányomta bélyegét. Ha sem az állam vagy az uralkodó, sem a „templomgazdaság”(-ok), sem pedig a földközösség(ek) nem rendelkeztek a földterület egészével, akkor ezek a részleges tulajdonosok a magán tulajdonviszonyok szerint illeszkedtek be „a nagy szervezet”-be,²⁹ amit a városállam jelentett. Természetes, hogy gazdasági potenciáljuknak megfelelően más-más lehetőségeik voltak, ez azonban nem változtatja meg a városállam egészére érvényes törvényszerűségeket. Ily módon a gazdaság egységei között aszerint kell különbséget tennünk, hogy a magán földtulajdon egy személy kezében volt-e vagy pedig a tulajdonosok testülete

²⁵ Ezekhez az okmánytípusokhoz vö. *M. San Nicoló*: Beiträge zur Rechtsgeschichte im Bereiche der keilschriftlichen Rechtsquellen. Oslo 1931. 114. kk.; *R. Haase*: Einführung in das Studium keilschriftlicher Rechtsquellen. Wiesbaden 1965. 78. kk., 113. kk.; továbbá a fent, a 8. jegyz.-ben említett kézikönyveket.

²⁶ Vö. fent, 6. jegyz.

²⁷ A tulajdon átruházásával kapcsolatos részletkérdések gazdag s témánk szempontjából is instruktív irodalmából vö. *M. San Nicoló*: Die Schlussklauseln der altbabylonischen Kauf- und Tauschverträge. München 1922; *P. Koschaker*: Begriff des Kaufs nach keilschriftlichen Rechtskunden des 3. Jahrtausends v. Chr. Jahrbuch der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jg. 1941. Berlin 1942. 118—119; *E. Cassin*: Symboles de cession immobilière dans l'ancien droit mésopotamien. L'Année Sociologique, 3ème série 1952 (megj. 1955) 107—161; *V. V. Struve*: Ritual peredači zemel'no vladenija v Šumere. In: Bližnij i Srednij Vostok. Sbornik statej. Moskva 1962. 8—14; *D. O. Edzard*: Die bukanum—Formel der altbabylonischen Kaufverträge und ihre sumerische Entsprechung. Zeitschrift für Assyriologie 60 (1970) 8—53.

²⁸ Djakonov elméletéhez l. a fent, a 3. jegyz.-ben idézett tanulmányát. — Az ő nézetei mellett rendkívüli jelentősége van *A. L. Oppenheim* és *I. J. Gelb* kutatásainak. Utóbbi idevágó tanulmányaihoz l. alább, 61. jegyz. *A. L. Oppenheim*: A Bird Eye's View of Mesopotamian Economic History. In: *K. Polanyi* et al.: Trade and Market in Early Empires. Glencoe, Ill. 1957. 27—37; *A. L. Oppenheim*: A New Look at the Structure of Mesopotamian Society. Journal of the Economic and Social History of the Orient 10 (1967) 1—8; *A. L. Oppenheim*: Letters from Mesopotamia. Chicago 1967. Part I: The Measure of Mesopotamia; vö. még alább, 39. jegyz.

²⁹ *A. L. Oppenheim*: Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization. Chicago 1964. 95.

rendelkezett vele. Ilyen értelemben tartjuk lehetségesnek azt, hogy — Marx egy kifejezése nyomán³⁰ — testületi vagy kollektív magántulajdonról beszéljünk,³¹ akár az i. e. 3. évezredi „templomgazdaság”-okkal kapcsolatban is.

Tanulmányunk nem törekedhet arra, hogy minden történeti változást nyomon kövessen. Ezért, eleve hangsúlyozva a szemelvényességet, csupán egy-két későbbi kor földtulajdonviszonyairól beszélhetünk.

A történettudomány csak mostanában kezdi felmérni azokat a döntő változásokat, amelyek az i. e. 2. évezred elején Mezopotámiában végbementek.³² A számos új jelenség közül most csak egyet említünk. Ebben a korban — a legkorábbi okmányok szerint az i. e. 19. században³³ — teljesen általánossá vált a magán földtulajdon, most már a szó legszűkebb értelmében, ami azt jelenti, hogy a gazdasági életben a független — földje fölött szabadon rendelkező — kisbirtokos gazdálkodás került túlsúlyba. Ezzel összefüggésben felbomlott a korábbi „templomgazdaság”-ok nagy része.³⁴

Az óbabilóni kor kisbirtokos gazdaságairól — területük nagyságáról, gazdálkodásuk volumenéről, önellátó és piaci termelésükről, kölcsöneikről stb. — árnyalt képet nyerünk a kor rendkívül kiterjedt gazdasági levelezéséből, amelynek a magán földtulajdonra vonatkozó adatait a kutatás eddig kiaknázatlanul hagyta.³⁵

Nem oszjtjuk Djakonov azon nézetét, hogy a földközösség gazdasági szerepet játszik. A „földközösség” (az eredeti forrásokban *u r u*, illetve *alum*, mindkettő „város”) az óbabilóni korban megítélésünk szerint nem több, mint polgárjogi szervezet; gazdasági szerepe nincsen, a tulajdonhoz semmi köze, a földtulajdon elidegenítése a hatáskörén kívül megy végbe: a földek magántulajdonban vannak. Ennek értelmében az óbabilóni kor gazdaságának három szektoraként a királyi birtokot, a „templomgazdaság”-okat és a kisbirtokos gazdaságokat jelölhetjük meg,³⁶ hangsúlyozva, hogy az első két szektor sok azonosságot mutat.

³⁰ MEM 3, 78.

³¹ Komoróczy G.: Mezopotámia története stb. (vö. fent, 21. jegyz.) 118.

³² Alapvető jelentősége van D. O. Edzard: Die „zweite Zwischenzeit” Babylonien. Wiesbaden 1957. anyaggyűjtésének és rekonstrukciójának; vö. legújabban F. R. Kraus: Vom mesopotamischen Menschen der altbabylonischen Zeit und seiner Welt. Amsterdam—London 1973.

³³ A forrásokhoz vö. D. O. Edzard: Die „zweite Zwischenzeit” Babylonien. Wiesbaden 1957. 4. kk., 20. jegyz.; továbbá L. Matouš: Les contrats de partage de Larsa provenant des archives d’Iddin-Amurru. Archiv Orientální 17 (1949) 142—173; L. Matouš: Les contrats de vente d’immeubles provenant de Larsa. Archiv Orientální 18, IV (1950) 11—67; L. Matouš: Purchase of Landed Property in Ur by Balmunamhe. In: Charisteria orientalia J. Rypka. Praha 1956. 179—186.

³⁴ A forrásokhoz vö. D. O. Edzard: Die „zweite Zwischenzeit” Babylonien. Wiesbaden 1957. 6, 22. jegyz.; l. még F. R. Kraus fent, a 14. jegyz.-ben idézett tanulmányát.

³⁵ Erről részletesebben l. G. Komoróczy: Zur Frage der Dorfgemeinde in der altbabylonischen Zeit. (Előadás a VI. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson, Copenhagen 1974. aug. 19-én.) S. a.

³⁶ Ugyanerre az eredményre jut fontos tanulmányában I. J. Gelb: On the Alleged Temple and State Economies in Ancient Mesopotamia. In: Studi in onore di E. Volterra, VI. Milano 1969. 137—154.

A magán földtulajdon döntő fontossága egyértelműen kiderül azokból a rendeletekből, amelyeket az óbabilóni kor uralkodói a magán adósságok tárgyában adtak ki (*mīšarum*, „igazság”).³⁷ A rendeletek lényege az uzsorakölcsönből eredő adósságok időnkénti elengedése. Ez gazdaságpolitikai aktus, a kis kiterjedésű, ezért gyakran kölcsönre szoruló, de a kötelezettségekben könnyen összeroppanó gazdaságok rendszerének megóvását szolgálja, a gazdasági stabilitás érdekében. A kisbirtokos gazdaságok száma oly magas volt, és szerepük az ország gazdasági életében oly jelentékeny, hogy stabilitásuk megőrzése politikai érdeknek minősült.

Jól illik ebbe a képbe mindaz, amit a kor gazdasági életéről egyéb vonatkozásban ismerünk (pl. adózás,³⁸ kereskedelem és belső elosztás,³⁹ foglalkozási csoportok és rétegződés,⁴⁰ mezőgazdasági bérmunka,⁴¹ vagy akár egy sor apró, de mégis jellemző részlet⁴² stb.).

A földtulajdon az óbabilóni korban könnyen megkülönböztethető a „csak” használatra kapott birtoktól. A korábbi évszázadok során az állami közmunkákhoz szükséges munkaerőt mozgósítás útján biztosították. Az i. e. 18. században viszont egy új rendszert vezettek be, a szolgálati telkekét

³⁷ E rendeleteket l. *F. R. Kraus*: Ein Edikt des Königs Ammi-šaduqa von Babylon. Leiden 1958; *J. J. Finkelstein*: Ammišaduqa's Edict and the Babylonian „Law Codes”. *Journal of Cuneiform Studies* 15 (1961) 91–104; *F. R. Kraus*: Ein Edikt des Königs Samsu-iluna von Babylon. In: *Studies B. Landsberger*. Chicago 1965. 225–231; *J. J. Finkelstein*: Some New Misharum Material and Its Implications. In: *Studies B. Landsberger*. Chicago 1965. 233–246; történeti értékeléséhez vö. *J. Bottéro*: Désordre économique et annulation des dettes en Mésopotamie à l'époque paléo-babylonienne. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 4 (1961) 113–164. — Az intézményhez a görög *seisachtheia* szolgálhat párhuzammal.

³⁸ Vö. *M. D. Ellis*: Taxation and Land Revenues in the Old Babylonian Period. New Haven 1969. (Yale Univ. Diss.)

³⁹ Vö. *W. F. Leemans*: The Old Babylonian Merchant, His Business and His Social Position. Leiden 1950; *W. F. Leemans*: Foreign Trade in the Old Babylonian Period as Revealed by Texts from Southern Mesopotamia. Leiden 1960; *A. L. Oppenheim*: Trade in the Ancient Near East. (V International Congress of Economic History, Leningrad 1970.) Moscow 1970; *K. R. Veenhof*: Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology. Leiden 1972. — Polányi Károly elmélete, amely nem ismeri el az ókori keleten a piac intézményét, mezopotámiai adatok alapján könnyen cáfolható; kifejtését l. *K. Polanyi*: Marketless Trading in Hammurabi's Time. In: *K. Polanyi et al.*: Trade and Market in the Early Empires. Glencoe, Ill. 1957. 11–26, továbbá a fent, a 9. jegyz.-ben idézett gyűjtemény tanulmányait.

⁴⁰ Vö. *C. H. Gordon*: Stratification of Society in Hammurabi's Code. In: The J. Starr Memorial Volume. *Jewish Social Studies*, 5. New York 1953. 17–28; *I. M. Diakonoff*: Sozio-ökonomische Klassen in Babylonien und die Babylonian Concept of Social Stratification. In: *Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten*. XVIII. Rencontre assyriologique internationale (München 1970). München 1972. 41–52.

⁴¹ Vö. *J. G. Lautner*: Altbabylonische Personenmiete und Erntearbeiterverträge. Leiden 1936; *M. Weitemeyer*: Some Aspects of the Hiring of Workers in the Sippar Region at the Time of Hammurabi. Copenhagen 1962; *H. Klengel*: Soziale Aspekte der altbabylonischen Dienstmiete. In: *H. Klengel* (Hrsg.): Beiträge zur sozialen Struktur des alten Vorderasien. Berlin 1971. 39–52.

⁴² Vö. *J. G. Lautner*: Rechtsverhältnisse an Grenzmauern. In: *Symbolae . . . P. Koschaker*. Leiden 1939. 76–95; *J. G. Lautner*: Altbabylonische Gesellschaftsverhältnisse. In: *Festschrift P. Koschaker*, III. Weimar 1939. 24–79; *F. R. Kraus*: Von altmesopotamischem Erbrecht. — Erbrechtliche Terminologie im alten Mesopotamien. In: *Essays on Oriental Laws of Succession*. Leiden 1969. 1–17, 18–57.

(*ilkum*). Ezeket az uralkodó a célból adományozta, hogy a telek használóját (birtokosát) a „hadjárat”-ában való részvételre kötelezhesse; a hadjárat természetesen nem csupán háborút jelentett, hanem közmunkát is.⁴³

Külön problémát jelent a peremterületek (főképp észak) helyzete az i. e. 2. évezred derekán. Itt a dél-mezopotámiai állapotoktól — látszólag — igen eltérő tulajdonviszonyok uralkodnak. Kizárólag a földközösség tagjait illeti meg földtulajdon. Mégis, több jel arra mutat, hogy ez a lényegbevágó különbség pusztán a jogi formákra korlátozódik, és nem érinti a lényeges gazdasági viszonyokat. A jog pl. tiltja a földtulajdon elidegenítését a földközösségi kereteken — a vérségi—leszármazási kapcsolatok körén — kívül, de a gazdasági viszonyokat ez a tilalom nem változtathatja meg, így mindössze annyi történik, hogy elképesztő méreteket ölt az örökbefogadás.⁴⁴ Vagyis a föld adásvétele nem egyszerű magánjogi aktussal megy végbe, hanem — fikatív — örökbefogadás útján. Nemrég ugyanilyen eredményre vezetett a kölcsön szerződések jogi formáinak vizsgálata is.⁴⁵ Hadd tegyünk itt egy kutatástörténeti megjegyzést. Djakonov és munkatársai — mindenekelőtt N. B. Jankovszkaja (Jankowska)⁴⁶ — először éppen az északi területekről (Kirkúk környékéről) származó források alapján dolgozták ki részletesebben a földközösségi szektor elméletét, amelyet később az egész Mezopotámia egész történetére kiterjesztettek.

Az i. e. 2. évezred második felében Dél-Mezopotámia viszonyai számottevően megváltoznak. A *mīšarum*-rendeletek megszűnnek, a kisbirtokos gazdaságok, ha nincs az adósságok elengedése, a szükségszerű uzsorakölcsön hatására tönkremennek, egyre erőteljesebb a kisbirtokok koncentrációja: a hagyatékk-

⁴³ Hammurapi „törv.” (vö. fent, 6. jegyz.) §§ 26. kk.; egy szolgálati telekkel kapcsolatos leltárhoz vö. E. Sollberger: *Thirty-two Dated Tablets from the Reign of Abi-ešuh*. *Journal of Cuneiform Studies* 5 (1951) 77–97; É. Szelechter: *Nouvelle tablette concernant les services de fief*. *Journal of Cuneiform Studies* 9 (1955) 89–90; B. Landsberger: *Remarks on the Archive of the Soldier Ubarum*. *Journal of Cuneiform Studies* 9 (1955) 121–131; *Additions and Corrections*. 10 (1956) 39; G. Evans: *An Old Babylonian Soldier: Notes on the Archive of Ubarum*. *Journal of Cuneiform Studies* 14 (1960) 34–42; V. A. Jakobson: *Pravovoje i imuščestvennoje položenije voinov rēdūm epohi I vavilonskoj dinastii*. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 84 (1963, II) 129–141 = V. A. Jakobson: *A rēdūm „harcos” jogi és vagyoni helyzete az I. babilóni dinasztia korában*. In: *Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései*, III. Bp. 1970. 17–42. — *Az ilikum rendszer bevezetésének körülményeivel, valamint a közmunkák viszatükörözésével a mezopotámiai mitológiában máshol részletesen foglalkozunk, vö. Komoróczy G.: Istenek munkája és sztrájkja. A sumer–akkád mitológia társadalomképe, új megvilágításban*. *Antik Tanulmányok* 20 (1973) 1–28, kül. 24. kk.; l. még D. G. Ewans: *The Incidence of Labour-Service in the Old Babylonian Period*. *Journal of the American Oriental Society* 83 (1963) 20–26.

⁴⁴ Vö. E. M. Cassin: *L'Adoption à Nuzi*. Paris 1938.

⁴⁵ Vö. B. L. Eichler: *Indenture at Nuzi: The Personal Tidennūtu Contract and Its Mesopotamian Analogues*. New Haven—London 1973.

⁴⁶ N. B. Jankovszkaja: *Hurritskaja Arrapha*. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 59 (1957, I) 17–33 = N. B. Jankovszkaja: *A hurrita Arrapha*. In: *Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései*, I. Bp. 1963. 51–70; szerző egyéb tanulmányainak kitűnő összefoglalása, bibliográfiái adatokkal N. B. Jankowska: *Extended Family Commune and Civil Self-Government in Arrapha in the Fifteenth-Fourteenth Century B. C.* In: *Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars*. Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 235–252.

felosztások okmányai nemegyszer igen sok apró birtoktestből álló ingatlan vagyron sorsa felől rendelkeznek. Az ingatlan-adásvételi okmányok kimerítően pontos leírást adnak a szóban forgó földdarab fekvéséről és kiterjedéséről, utalva arra is, hogy az ügyletet hivatalos felmérés előzte meg; ez világos jele a magán földtulajdon további megerősödésének.⁴⁷ Ugyanakkor átfogóbbá és hatékonyabbá válik az állami adminisztratív ellenőrzés. Egy új okmánytípus (*kudurru*) arról tanúskodik, hogy a királyi adománybirtokok, amelyekkel adómentesség és egy sor egyéb kedvezmény járt, a katonai—adminisztratív előkelőség javadalmazását szolgálják.⁴⁸ A déli, most már alig — vagy egyáltalán nem — öntözhető földeken feltűnik a törzsi földtulajdon,⁴⁹ ez azonban nem archaikus állapotok maradványa, hanem az ethnográfiából jól ismert jelenség: túlfelföldés.

Az i. e. I. évezred első felében, pusztító háborúk és népmozgalmak után, Asszíria csaknem teljesen elnéptelenedett belső területeit újra kellett telepíteni. Azok a területek, amelyeket a katonai hatalom fegyverrel hódított meg — illetve, vissza —, az uralkodó rendelkezése alá kerültek, s ő adománybirtokként adta őket a katonai—adminisztratív vezető réteg kezébe.⁵⁰ A földművelő lakosság nagyrészt idegen eredetű (betelepített) volt. Tulajdonviszonyaikat, adózásuk rendszerét, helyi szervezetüket stb. csak most, J. N. Postgate friss kutatási eredményei⁵¹ óta látjuk tisztán. Nem minden előzmény nélkül,⁵² de ennyire határozottan most először, egy háromlépcsős függési rendszer alakult ki: uralkodó — kormányzó — földműves. E rendszernek az a sajátossága, hogy a közvetlen termelőket kettős függésbe állítja: a kormányzónak

⁴⁷ A kor viszonyairól témánk vonatkozásában is jó tájékoztatást ad C. J. Gadd: *Assyria and Babylon c. 1370—1300 B. C.* Cambridge 1965. 16. kk. Fontos új forrásgyűjtemény H. P. H. Petschow: *Mittelbabylonische Rechts- und Wirtschaftsurlunden der Hilprecht-Sammlung Jena*, Berlin 1974.

⁴⁸ Vö. F. X. Steinmetzer: *Die babylonischen kudurru (Grenzsteine) als Urkundenform*. Paderborn 1922.

⁴⁹ Vö. F. X. Steinmetzer fent, a 2. jegyz.-ben idézett munkáját.

⁵⁰ Vö. J. N. Postgate: *Neo-Assyrian Royal Grants and Decrees*. Roma 1969; J. N. Postgate: *More „Assyrian Deeds and Documents”*. Iraq 32 (1970) 129—164; G. van Driel: *Land and People in Assyria*. Bibliotheca Orientalis 27 (1970) 168—175.

⁵¹ Vö. J. N. Postgate: *Taxation and Conscriptio in the Assyrian Empire*. Roma 1974. — Az újasszír birodalom társadalmához l. még V. A. Jakobson: *Social'naja struktura novoassirijskovo carstva*. Vestnik Drevnej Istorii 91 (1965, I) 100—117 = V. A. Jakobson: *The Social Structure of the Neo-Assyrian Empire*. In: *Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars*. Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 277—295; V. A. Jakobson: *Problemy častnovo prava novoassirijskovo perioda*. Izvestija AN Armjanskoj SSR 1965, I, 69—82; V. A. Jakobson: *Novoassirijskoje pravo i obščestvo*. Moskva 1967. (Diss.); J. Zablocka: *Stosunki agrarne w państwie Sargonidów*. Poznań 1971; P. Garelli: *Problèmes de stratification sociale dans l'Empire assyrien*. In: *Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten*. XVIII. Rencontre assyriologique internationale (München 1970). München 1972. 73—79; F. M. Fales: *Censimenti e catasti di epoca neo-assira*. Roma 1973; J. N. Postgate: *Royal Exercise of Justice under the Assyrian Empire*. In: P. Garelli (éd.): *Le palais et la royauté*. (Archéologie et Civilisation.) XIXe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris 1971). Paris 1974. 417—426.

⁵² Vö. J. N. Postgate: *Land Tenure in the Middle Assyrian Period: A Reconstruction*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies 34 (1971) 496—520; l. továbbá az alább, az 57. jegyz.-ben idézett irodalmat.

mint személyek (családok) tartoznak szolgáltatásokkal, az uralkodónak pedig mint testület (falu). Az uralkodó iránti testületi (kollektív) kötelezettség egy olyan struktúrát hoz létre, amelyet teljes joggal állíthatunk az európai — kelet-európai — gazdaságtörténetben leírt faluközösségek mellé. Ez a helyzet, nézetünk szerint, egyértelműen bizonyítja, hogy a faluközösség mint adózási vagy gazdasági egység nem a társadalomszervezet archaikus formája, hanem szekunder jelenség, amelyet sajátos függési — alárendeltségi viszonyok hívnak életre.

Azokon a területeken, ahol a folyamatosság nem tört meg, pl. az asszír uralom alá került Babilóniában,⁵³ a régi magán földtulajdon úgyszólván változatlanul megőrizte korábbi szerepét. Legfeljebb némi arányeltolódásról beszélhetünk. Az uralkodó, adományozás útján s a magán nagybirtokok rovására, jelentősen megnövelte a „templomgazdaság”-ok területét,⁵⁴ s ezzel valójában saját gazdasági bázisát: a „templomgazdaság”-ok oly szoros állami igazgatás és ellenőrzés alatt álltak, hogy korábbi önállóságuk szinte teljesen megszűnt.

Valamivel később, az új- és későbabilóni korban, a háromlépcsős függési rendszer egy új formájával találkozunk: a lineáris függés személyi viszony formáját ölti. A nagybirtokok tulajdonosai — mind a „templomgazdaság”-ok, mind magánszemélyek — földeket adnak másoknak használatra, s ezeket a földeket a birtokos ismét tovább adhatja a parasztnak megművelésre. A „használat” tulajdonképpen birtoklást jelent, mert nincs időtartamhoz kötve, mint a bérlet, de a tulajdonjog átruházását sem jelenti, mint az adásvétel.⁵⁵ A birtokos természetesen járadékkal tartozik. A „paraszt” (*ikkaru* vagy *širqu*) szinte a jobbágyéhoz hasonló helyzetben van.

Eszerint az i. e. 1. évezred derekán — a földtulajdon már ismert formái mellett — egy feudális jellegű függési rendszer kezd kialakulni, s ez, noha nem válik kizárólagossá, idők folyamán egyre nagyobb jelentőségre tesz szert.⁵⁶

⁵³ A legfontosabb okmányfeldolgozások *M. San Nicoló—A. Ungnad: Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden.* Leipzig 1935; *M. San Nicoló: Babylonische Rechtsurkunden des ausgehenden 8. und des 7. Jahrhunderts v. Chr.* München 1951.

⁵⁴ Vö. *D. Cocquerillat: Palmeries et cultes de l'Eanna d'Uruk (559—520).* Berlin 1968. 35. kk.

⁵⁵ Vö. az újbabilóni „törv.”-törredék fent, a 6. jegyz.-ben idézett helyét.

⁵⁶ Az új- és későbabilóni társadalomtörténet itt nem érintett, de témánkhoz is fontos kérdéseihöz vö. többek között *G. Cardascia: Les archives de Murašū.* Paris 1951; *G. Cardascia: Le contrat de bail en Basse-Mésopotamie à l'époque perse.* Archives d'Histoire du Droit Oriental — Revue Internationale des Droits de l'Antiquité 1 (1952) 13—18; *G. Cardascia: El feudo en Babilonia aqueménida.* Anuario de Historia del Derecho español, Ediciones especiales, 24 (1954) 57—86 = *G. Cardascia: Le fief dans la Babylonie achéménide.* In: Les liens de vassalité et les immunités. Recueils de la Société J. Bodin, I. Bruxelles 1958. 2 55—88; *R. Bogaert: Les origines antiques de la banque de dépôt.* Leiden 1966; *M. A. Dandamajev: Svobodnye najomnye rabotniki v pozdnej Vavilonii.* In: Assiriologija i egiptologija. Sbornik statej. Leningrád 1964. 31—50; *M. A. Dandamajev: Hram i gosudarstvo v pozdnej Vavilonii.* Vestnik Drevnej Istorii No. 98 (1966, IV) 17—39; *M. A. Dandamajev: Die Lehnbeziehungen in Babylonien unter den ersten Achämeniden.* In: Festschrift für W. Eilers. Wiesbaden 1967. 37—42; *M. Dandamajev: Achaemenid Babylonia.* In: Ancient Mesopotamia. Socio—Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars. Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 296—310; *M. A. Dandamajev: Zavisimye zemledel'cy v pozdnej Vavilonii.* In: Istorija, kul'tura, jazyki narodov Vostoka. Moszkva 1970 (megj. 1971). 69—75; *M. A. Dandamajev: Rabstvo*

A szó szoros értelmében vett feudalizmusról persze nem beszélhetünk.⁵⁷ Annyit azonban mégis meg kell jegyeznünk, hogy ez a feudális jellegű függés — a nagybirtokok társadalmi súlyának az óperzsa korban megfigyelhető nagyarányú növekedése⁵⁸ folytán — minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy Elő-Ázsiában jóval az európai, a klasszikus feudalizmus előtt kialakuljon az a társadalmi képlet, amelyet a történettudomány a Sasanida kor ázsiai feudalizmusának szokott nevezni.⁵⁹

E futólagos áttekintés azt bizonyítja, hogy a földtulajdonviszonyok az ókori Mezopotámia csaknem három évezredes története során igen jelentős változásokon mentek át: valódi történelmük volt. A tulajdonviszonyok nem önmagukat reprodukálták, változásaik mélyrehatóak voltak. Arról, hogy e történelem korszakait mind egyetlen társadalomtörténeti típusba soroljuk, szó sem lehet.

Vázlatos fejtegetéseink alapul szolgálhatnak ahhoz, hogy kitekintésül a társadalomtörténet elméletével kapcsolatban is előterjesszünk néhány gondolatot.

Az eddig mondottak alapján nyilvánvaló, hogy Mezopotámiát nem sorolhatjuk abba a formációba, amelyet ázsiai — vagy óázsiai⁶⁰ — termelési módnak szokás nevezni. Akárhogy értjük is azokat a kritériumokat, amelyekkel e hipotézis hívei az ún. ázsiai termelési módot körülírni próbálják, az nem lehet kétséges, hogy a Mezopotámiában megfigyelhető viszonyok minden lényeges kérdésben különböznek tőlük.

A probléma ezen a ponton válik elméletileg is izgalmassá.

Ismeretes, hogy az ókori keleti szaktudományok eddig csak igen szerény mértékben érdeklődtek Mezopotámia történelmének az egyetemes emberi történelem törvényszerűségeivel való összefüggései iránt. Igen kevés azoknak a száma, akik szaktudományi kutatásaik mellett átfogó gondolatokat is megfogalmaztak; napjainkban talán I. J. Gelb a legjelentékenyebb közöttük.⁶¹ És

v Vavilonii VII—IV vv. do n. e. (626—331 gg.). Moszkva 1974; *D. B. Weisberg*: Guild Structure and Political Allegiance in Early Achaemenid Mesopotamia. New Haven—London 1967.

⁵⁷ „Feudalizmus”-t ír pl. *H. Lewy*: The Nuzian Feudal System. *Orientalia* NS 11 (1942) 1—40, 209—250, 297—349; *P. Garelli*: Le problème de la „féodalité” assyrienne du XVe au XIIe siècle avant J.—C. *Semítica* 17 (1967) 5—21; — mindkettő egy korábbi időszakkal kapcsolatosan. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy náluk a kifejezésnek nincs meg az a konnotációja, ami a marxista történeti irodalomban.

⁵⁸ *I. M. Djakonov*: Rabovladel'českie imenija persidskih vel'mož. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 70 (1959, IV) 70—92

⁵⁹ Vö. *F. Altheim—R. Stiehl*: Ein asiatischer Staat. Feudalismus unter den Sasaniden und ihren Nachbarn, I. Wiesbaden 1954; *G. Widengren*: Der Feudalismus im alten Iran. Köln 1969.

⁶⁰ Az „óázsiai” kifejezést l. *Marx K.*: A tőke, I. Bp. 1961.⁴ 83. Marx általában azonban az „ázsiai” kifejezést használta. — Marx és Engels ide vonatkozó nézeteinek elemzéséhez l. *E. Ch. Welskopf*: Die Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike. Berlin 1957.

⁶¹ *I. J. Gelb* legfontosabb munkái e tárgyban: The Ancient Mesopotamian Ration System. *Journal of Near Eastern Studies* 24 (1965) 230—243; Approaches to the Study of Ancient Society. *Journal of the American Oriental Society* 87 (1967) 1—8; On the Alleged Temple and State Economies in Ancient Mesopotamia. In: *Studi in Onore di E. Volterra*, VI. Milano 1969. 137—154; The Arua Institution. *Revue d'Assyriologie* 66 (1972) 1—38; From Freedom to Slavery. In: *Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebie-*

e téren is kivétel Djakonov munkássága: ő megpróbált kidolgozni egy olyan modellt, amellyel leírhatók az ókori kelet egészségének változásai, a történelem dinamikája.⁶² Másrészt viszont az is köztudott, hogy a történetfilozófia, amely persze magasabb absztrakciós szintet jelent, mint a történetírás, csak ritka esetekben áll maradéktalan összhangban a történelem tényeivel. Az ún. ázsiai termelési mód elmélete, mint láttuk, nem tartozik e ritka esetek közé.

Mint jellegzetes példát, hadd említsünk egy olyan tanulmányt, amely — alapvető tévedése mellett — egy dologban mégiscsak előnyére különbözik az ún. ázsiai termelési mód mellett érvelő munkák óriási többségétől: az elmélet-hez a történelemből keres igazolást. Csakhogy ez a tanulmány, „Az óázsiai termelési mód”-ról, s természetesen: „Mezopotámiában”,⁶³ valójában nem egyéb, mint két-három szaktörténeti összefoglalás átértelmezése, a régi zsargonban mondva, „megideologizálása”, az ún. ázsiai termelési mód jegyében. Épp azzal a korszakkal zárul, amelyben a magán földtulajdon mind arányait, mind pedig szerepét tekintve döntő tényezővé vált a gazdasági életben — holt ez a kifejelet önmagában is lehetetlenné teszi, hogy a fejlődést, amely hozzá vezetett, még ha az előző korok gazdaságának egy-két vonása *megettévesztően* (a szó hangsúlyos) hasonlít is az ún. ázsia termelési mód képletéhez, az elmélet szellemében magyarázzuk.

Ez a reménytelennek látszó szétválás szaktudomány és történetfilozófia között természetesen egészségtelen. Éppen ezért érdemlik meg a legkomolyabb figyelmet azok az érvek, amelyek a Szovjetunióban az ún. ázsiai termelési mód elméletének újabb megvitatása idején (az 1960-as években) az empirikus történeti kutatások primér fontossága mellett elhangzottak.⁶⁴

A marxista ókortörténeti tudomány, jelesül a szovjet kutatás, főként V. V. Sztruve, majd pedig Sztálin tekintélyének és érveinek súlya alatt mintegy három évtizeden át fenntartás nélkül a rabszolgatartáson alapuló társadalmak közé sorolta az ókori kelet országait is.

Nem tagadható, hogy az ún. ázsiai termelési mód elméletének felszaba-

ten. XVIII. Rencontre assyriologique internationale (München 1970). München 1972. 81–92; Prisoners of War in Early Mesopotamia. Journal of Near Eastern Studies 32 (1973) 70–98; Quantitative Evaluation of Slavery and Serfdom. [S. a.]; Homo ludens in Early Mesopotamia. [S. a.] (E két utóbbi tanulmányt a szerző szívességéből, amelyért itt is köszönetet mondok, kéziratban ismerem.)

⁶² Vö. *I. M. Djakonov* fent, a 2. jegyz.-ben idézett munkáját, továbbá *I. M. Djakonov*: Osnovnye čerty drevnevo obščestva. (Referat na materiale Zapadnoj Azii.) In: Problemy dokapitalističeskih obščestv v stranah Vostoka. Moszkva 1971. 127–146 = *I. M. Djakonov*: Az ókori Közél-Kelet társadalmá az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében. Bp. 1972. pp. 1–XXIX; *I. M. Diakonoff*: On the Structure of Old Babylonian Society. In: *H. Klengel* (Hrsg.): Beiträge zur sozialen Struktur des alten Vorderasien. Berlin 1971. 15–31; *S. L. Utchenko*—*I. M. Diakonoff*: Social Stratification of Ancient Society. (13th International Congress of Historians, Moscow 1970.) Moscow 1970.

⁶³ Vö. *Agh A.*: Az óázsiai termelési mód Mezopotámiában. Világosság 14, VII (1973), Melléklet = *Agh A.*: A történelem kérdőjelei. Bp. 1974. 174–278, 448–456. — A tanulmány nyál más helyen részletesebben fogok foglalkozni.

⁶⁴ Vö. *M. A. Korostovcev*: Narody Azii i Afriki 1966, III, 78. — Hasonló nézetek az 1960-as évek sok tudományos vitájában elhangzottak.

dító hatása volt a marxista történettudományban. Élharcosai, nálunk Tőkei Ferenc, fontos szerepet játszottak a történettudományi és társadalomelméleti dogmatizmus felszámolásában.

Az ókori keleti társadalmak rabszolgatartó jellegét cáfoló viták után, napjainkban, a kutatás egyfajta dilemma elé került: a rabszolgatartáson alapuló társadalom és az ún. ázsiai termelési mód — immár egyaránt „bevett” — elmélete közül ki-ki azt fogadja el, amelyiket — persze kimondatlanul — önmagában vagy távolabbra mutató elméleti következményeiben kevésbé veszélyesnek talál.⁶⁵ A kisebb rossz elve azonban az elméleti igény elhárítását jelenti.

A magyar közvélemény, amelyet az ún. ázsiai termelési mód körül folyó vitákról csak az elmélet hívei tájékoztattak,⁶⁶ úgyszólván semmit sem tud arról, hogy a Szovjetunióban — az 1960-as évek végén lefolyt vitákban — az ún. ázsiai termelési mód elméletének sorsa megpecsételődött. A szaktudomány legkiválóbb művelői szinte kivétel nélkül mind elutasították, mégpedig nem félelmükben, hiszen a vita példásan nyílt, „kétesélyes” volt, hanem tárgyi megfontolások alapján, legjobb tudományos meggyőződésük szerint.⁶⁷ Lényegében ugyanerre a következtetésre jutottak a filozófusok is.⁶⁸

⁶⁵ Erre vonatkozóan csupán egyetlen példát szeretnénk említeni. 1953-ban, A. B. Ranovics hellénizmus-monográfiájának megvitatása során, Tőkei F. még azon az állásponton volt, hogy „az összes keleti államok közül Kína közelítette meg leginkább a klasszikus rabszolgaságot”, „s ezért Kínát nem a (Nagy Sándor által meghódított ókori) keleti népekkel, hanem a görögséggel kell összehasonlítani”, vö. *Antik Tanulmányok* 1 (1954) 160. Később viszont ugyanazokat a történelmi jelenségeket, amelyekre ezt a következtetést alapozta, már úgy értékelte, mint — az antik társadalmi formációtól élesen különböző — ázsiai termelési mód bizonyítékait, l. *Tőkei F.*: *Sinológiai műhely*. Bp. 1974. 51. kk. (1955), 86. kk. (1956).

⁶⁶ Visszás helyzet pl., hogy Ágh A. a fent, a 63. jegyz.-ben idézett tanulmányában a mezopotámiai történelem — általa vélt — ázsiai jellegét nagyrészt Djakonov tanulmányai alapján próbálja bizonyítani, itt-ott még vitatkozik is forrása szemléletével, azt azonban teljes egészében elhallgatja, hogy Djakonov expressis verbis elutasította az ún. ázsiai termelési mód elméletét. Arról, hogy egy szovjet filozófus, J. V. Kacsanovszkij, alapos érvekkel, terjedelmes munkája fő részében cáfolta meg Tőkei F. koncepcióját, s éppen ami Marx nézeteinek interpretálását illeti, a magyar olvasó csupán egy fölényeskedő glosszából értesült, l. *Tőkei F.*: *Fel-szólalás egy vitán*. Valóság 16, V (1973) 27. kk. Egyéb ismertetések a Szovjetunióban folytatott vitákról úgy írnak, mint amelyekben az ún. ázsiai termelési mód elmélete diadalt aratott, ami — enyhén szólva — hamis beállítás.

⁶⁷ A vita főleg a Narody Azii i Afriki és a Vestnik Drevnej Istorii hasábjain folyt; részletes bibliográfiái ismertetésére itt nincs terünk, ezért csupán a Vestnik Drevnej Istorii No. 93 (1965, III) 75 kk. oldalain megjelent tanulmányokra utalunk, valamint két gyűjteményre: *Obščee i osobennoje v istoričeskom razvitii stran Vostoka*. Moszkva 1966; *Problemy dokapitalističeskih obščestv v stranah Vostoka*. Moszkva 1971. Számunkra különösen fontos a legkiválóbb szovjet assziriológus, Djakonov állásfoglalása, l. az imént másodikként idézett gyűjtemény 145. old.-án, illetve magyarul *I. M. Djakonov: Az ókori Közel-Kelet társadalmá az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében*. Bp. 1972. pp. XXVIII. kk. Djakonov újabban jelentős lépést tett a társadalmi függés elméletének egyetemes történeti kidolgozása felé, l. *I. M. Djakonov: Raby, iloty i krepostnye v. rannej drevnosti*. Vestnik Drevnej Istorii No. 126 (1973, IV) 3–29 = *I. M. Diakonoff: Slaves, Serfs and Helots in Early Antiquity*. Acta Antiqua Hung. 22 (1974) s. a. Djakonov nemrég ismét összefoglalta a földközösséggel kapcsolatos nézeteit, ld. *I. M. Diakonoff: The Rural Community in the Ancient Near East*. (Előadás a VI. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson, Copenhagen 1974. aug. 19-én.) *Journal of Economic and Social History of the Orient* s. a. A kongresszus ókori keleti szekciója egyébként egész munkáját e téma megvitatásának szentelte.

⁶⁸ L. az előző jegyz.-ben idézett tanulmánygyűjteményeket.

A problémák azonban ezzel még nem oldódtak meg. Egyfelől, a rabszolgatartáson alapuló társadalom elmélete — a marxista formációelmélet Sztrove—Sztálin-i formája —, már ami az ókori keletet illeti, merő anakronizmussá vált. S másfelől, megint csak az ókori kelet, közelebbről pedig Mezopotámia történelme cáfolta meg egyértelműen és világosan a formációelméletnek azt a változatát is, amely az ún. ázsiai termelési módnak — akár a „keleti” stagnálás zsákutcájaként, akár az egész emberi fejlődés szükségszerű első szakaszaként — egyetemes jelentőséget tulajdonít.

Az ókori kelet tehát szétfeszíti a formációelmélet mindkét változatának kereteit, már ami az ókori társadalmak besorolását illeti. Ennek oka, nézetünk szerint, az elmélet történetében keresendő.

Marx a „Grundrisse” híres fejezetében⁶⁹ a korai társadalmak három alaptípusát (!):⁷⁰ az ázsiai, az antikot és a germánt a hegeli történetfilozófia nyomán különböztette meg egymástól.⁷¹ A „Grundrisse” szövege párhuzamos alaptípusokról beszél, és nem egy fejlődési sor egymást követő állomásairól. Marx fejlődési koncepciója, amely persze elméletének mindig is sajátja volt, bár eleinte csak igen laza formában,⁷² ezt a három alaptípust és mellettük „a modern polgári termelés”-t csak valamivel később, „A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó” c. tanulmányának közismert és mindig idézett helyén⁷³ fűzte össze egymás után, „a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként”.

Marx történetfilozófiai gondolataiból — egész pontosan: azok egy részéből — végül Sztálin alakított ki egyetemes érvényűnek szánt, illetve annak vélt koncepciót; végül ő kanonizálta a formációelmélet kereteiben a „formációk” számát és sorrendjét. Érdemben az ún. ázsiai termelési mód elmélete sem változtatott Sztálin koncepcióján.

Ily módon az a formációelmélet, amely ma a marxista történészek között — két változatának valamelyikében — közkeletű, változatlanul vagy alig módosított formában a sztálini koncepció bélyegét viseli. Ez az elmélet, mint az ókori kelet példája mutatja, teljesen alkalmatlan a korai történelem leírására. Megjegyzéseink természetesen az ókori világ formációelméleti besorolásának igen sokat, de *consensus*-hoz nem vezető módon vitatott kérdéseire vonatkoznak. Értelmetlen tehát azon vitatkozni, hogy a régi társadalmak mely formációhoz tartoznak: ázsiai-e vagy antik, faluközösségi-e vagy rabszol-

⁶⁹ K. Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Rohentwurf. Berlin 1953. 375. kk. = MEM 46, I. 355. kk.

⁷⁰ A német szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy Marx kifejezése egyszerűen „alapforma”, „alaptípus”, vö. K. Marx: Grundrisse . . . 375, 40; 376, 34; 378, 1; 380, 22 stb. A magyar fordítás „földviszony”-t ír, ami vagy egyszerűen értelmetlen, vagy félrevezető.

⁷¹ Vö. G. W. F. Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Bp. 1966. 117 és MEM 46, I. 358, 364 stb. A két mű viszonyával az 1973/74. tanév II. félévében egyetemi szeminárium keretében foglalkoztam. Marx hegeli indíttatását kitűnő tanulmányban tárgyalta Csejtei D.: Adalékok az „ázsiai termelési mód” hegeli forrásaihoz. Világosság 15 (1974) 138–144.

⁷² Vö. K. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1962. 69.

⁷³ MEM 13, 6. kk.

gatartó, hiszen a formációelmélet maga szorul alapos újragondlásra: a történelem leírásához ezek az alaptípusok kevésnek bizonyultak.

Marx és Engels — műveikből ítélve — abszolúte semmit nem tudtak az ókori Mezopotámiáról,⁷⁴ és súlyosan megtévesztő, ha okfejtéseiknek azt a látszatot adjuk, hogy történetfilozófiájuk kidolgozásakor figyelembe vették Mezopotámiát, illetve az ókori keletet is.

Az ókori kelet történelmére a formációelmélet egyik változata sem alkalmazható. S ha az emberiség történelmének e nagy progresszív korszakát a marxi eszmerendszer megvilágításába akarjuk helyezni, helyesebben tesszük, ha visszatérünk Marx legkorábbi — a „Grundrisse” címével szólva — *alapvető* gondolataihoz; a kapitalizmus korát megelőző fejlődés egymással párhuzamos alaptípusai közé nyugodtan beilleszthetők azok is, amelyeket az ókori kelet országai képviselnek,⁷⁵ még ha Marx nem tudott is róluk s ezért figyelembe sem vette őket.

⁷⁴ Hasonló következtetésre jutott Ágh A.: A történelem kérdőjelei. Bp. 1974. 178: „...Marx egész történetfilozófiai munkásságában vajmi kevés szerepe van Mezopotámiának...”

⁷⁵ Érdemes megemlíteni, hogy az NDK ókortudománya, amely egyébként szintén elutasítással zárta le az ún. ázsiai termelési mód körüli vitákat, újabban munkahipotézisként az „altorientalische Klassengesellschaft” kifejezést használja.

AZ ÓKORI INDIA ÉS AZ ÁZSIAI TERMELESI MÓD

PUSKÁS ILDIKÓ

Az ókori Indiát az ázsiai termelési mód klasszikus eseteként szokás emlegetni. India ezen paradigmatis jelentségének különös okait ma már világosan láthatjuk. Marx kapcsolata Brit-Indiával meghatározta vizsgálódásainak irányát. Törekvése, hogy az egész indiai történelmet folyamatában tegeye értelmezhetővé, forrásai szűk és talán ad hoc voltának kereteibe kötődött. A pozitivistá India-történet még nem rendelkezett semmiféle kronológiailag hitelesnek mondható eseménytörténeti leírással sem. Az India megértésére törekvők minden jószándékú igyekezetük ellenére sem tudták levetni magukról az európaiság szemüvegét. Indián belül semmiféle történetírói hagyományról nem tudtak. Az új, angol műveltségű indiai értelmiség saját múltját ugyancsak nem ismerte, illetve nézőpontját, viszonyát hozzá az az alapállás határozta meg, hogy minden „rossz” a gyarmatosítás következménye, tehát ami azelőtt volt, az maga az aranykor, differenciálatlanul, legyen az Mogul-kori vagy azelőtti India. Mivel már ekkor természetesnek tűnt a földrajzi, szubkontinensnyi Indiát történelmileg is egységnek tekinteni, nem merülhetett fel az a fontos szempont a viszonylag objektív források rostálásánál sem, hogy legtöbbjüket csak lokális érvényűnek szabad és lehet tekinteni. Az újkor földrajzi-etnikai határai az ókorban nem elsősorban árja-dravida nyelvi határokként jelentkeztek, hanem bizonyos — még ma sem kellőképpen tisztázott — gazdasági-társadalmi különbségek határaiként is. Még a mai történeti forráskutatás sem tudja szinkronban vizsgálni Észak- és Dél-India történelmének korai szakaszát! Valójában csak a klasszikus kori Indiáról (i. sz. 4—8. sz.) mondhatjuk el, hogy megkísérelhető Észak- és Dél-India szinkronisztikus vizsgálata, de csak századunkban, a régészeti és írott források együttes felhasználása révén. Ma már az is nyilvánvaló, hogy India belső fejlődésébe durva beavatkozással járt a mohamedán hódítás, s hogy az ezutáni India társadalmi-gazdasági-politikai struktúráját tekintve gyökeresen különbözik az azelőttitől. A mohamedán hódítás utáni viszonyoknak az azt megelőző múltba való vetítése hosszú ideig akadályozta a kutatókat a helyes ókortörténeti kép kialakításában.

Valójában legtöbbet a forrás- és kommentárkiadások nyújthattak volna, és bár voltak ilyenek a 19. század első felétől, igazán használható, megbízható kritikai kiadások csak a 19. század második felétől jelentek meg, és jó ideig

az indológus szakma belső értékeiként halmozódtak, nem váltak a történészek közkincsévé. Emellett ma sem mondhatjuk, hogy nincsen feltáratlan anyag. A folyamatos munka, az új szempontok, az új források és értelmezések századunk közepe óta gyökeresen átalakítják képünket India ókori történetéről.

A 19. századig az európai tudomány az ókori India történetét elsősorban az antik (görög—római) forrásokból ismerte, mint ahogy az ókori Egyiptomról is csak annyit tudtak, amennyit az Ószövetség és Hérodotos viszonylag kései közléséből megismerhettek. Sajátos, hogy ezek a (sokszor másodkézből vett) antik tudósítások még akkor is befolyásolták, sőt, csaknem determinálták az ókori Indiáról szóló közfelfogást, amikor ezeknek ellenőrzése és konfrontálása az eredeti indiai forrásokkal, szövegekkel lehetséges lett volna.

A tudományos közhellyé vált ókori India-kép — amely az i. sz. körüli Indiát olyan államnak, illetve államoknak tünteti fel, ahol nem volt rabszolgaság,¹ a király volt a föld egyedüli tulajdonosa,² társadalma kasztszerűen tagolódott³ stb. — az „újralfedezést” követően megsokasodó tudósításokban hasonló irányban „bővült”: társadalmi-gazdasági furcsaságként számoltak be a kasztrendszer idegenségéről, a „királyi” hatalom kivételességéről, a faluközösségi rendszerről. Kézenfekvő tehát újra és újra megvizsgálni, hogyan tehetjük pontosabbá és teljesebbé India ókorára (egész történelmére) vonatkozó ismereteinket.

Úgy gondoljuk, az utóbbi évtizedek vitái, és méginkább az új szaktudományi eredmények felülvizsgálatra készítetnek és ezt csak konkrét források elemzése, újraértelmezése segítségével végezhetjük el. A magunk részéről India ókorának három-harmadfélezes történelméből az i. e. I. évezred periódusának néhány társadalmi-politikai-gazdasági kérdésének, mint a királyi hatalom, államforma, földtulajdonviszonyok vizsgálatával szeretnénk a problémák tisztázását elősegíteni.

Azért is esett erre a korszakra választásunk, mert ekkor már írásos források alapján tanulmányozhatjuk a legszélesebben vett földrajzi India északi felének ókori történelmét.

A felhasznált források legrégebb csoportját az ún. védikus himnuszgyűjtemények alkotják, amelyek kisebb része kétségtelenül korábbi és más földrajzi horizonthoz kapcsolódik, de lényeges többségük az i. e. 12—8. sz. között keletkezett, noha írásos redactiójuk jóval későbbi. A legkésőbbiekkel egyidejűleg jelenik meg és teljesedik ki a következő néhány évszázad során az ún. posztvédikus irodalom, amelynek történeti forrásként felhasználható darabjai elsősorban a brāhmaṇák és upanišadok. Az első évezred közepére új forráscsoport veszi át a stafétabotot, az ún. sūtrák, a korai törvénykódexek. Ugyanerre

¹ Arrianos, Indiké X. 8—9. Megasthenésre hivatkozva, de Strabon XV. 1. 54 és XV. 1. 34-ben kételkedik ebben.

² Diodoros, II. 39.

³ Diod. II. 40.

az időszakra, ill. a következő évszázadokra vonatkozólag a buddhista és a dzsaina irodalom nyújt legtöbb felvilágosítást, míg az i. e. 3. századtól a feliratok és az újabb keletű állam- és jogtudományi munkák, az ún. śāstra-irodalom. Ez a mennyiségileg is nagyon gazdag irodalom azonban, mint már jeleztük, jórészt csak Észak-Indiára vonatkoztatható, a Vindhya hegységtől délre eső területek, a Dekkán, ill. a Déli Fél-sziget-csúcs történelmére nem, vagy alig, közvetve. Ez szabja meg vizsgálódásaink már jelzett földrajzi korlátait. És még valamit: az említett források az ind nyelveket beszélő árják hagyatékát képezik, azonban gondos elemzéssel és a társtudományok (gondolok itt a régészetre, összehasonlító vallástörténetre, néprajzra) felhasználásával e források nemcsak bepillantást engednek az ezen a területen korábban ottélt népek történelmébe, hanem az egyetlen lehetséges megoldáshoz vezetnek azáltal, hogy érthetővé teszik azokat a hatalmas gazdasági-társadalmi változásokat, amelyek eredményeként a hódítottak és hódítók egységes gazdasági-társadalmi rendszert és kultúrát hoztak létre, amelynek végeredménye valójában India ókorának utolsó, gyakorta klasszikusnak is nevezett Gupta korszakában érik be.

Az ókori Indiából fennmaradt források sajátossága, ellentétben az ókori Közel-Kelet forrásaival, hogy szinte semmiféle kapcsolatban sincsenek a mindennapos gazdasági gyakorlattal: vallási vagy „tudományos” céllal készültek, megőrződésüket is ilyen jellegük biztosította. Ennek megfelelően elemzésük közvetlenebbül hasznosítható a társadalmi-politikai fejlődés megragadására, mint a gazdasági viszonyok alakulásának tükrözésére, amelyre következtetni, illetve visszakövetkeztetni felhasználásukkal lehetséges ugyan, de konkrét adatokkal szolgálni bizonyításul csak igen ritkán. Ugyanakkor társadalmi képletek mozgása folyamatosan követhető, nem egy esetben a közvetett forrásoktól a téma elméleti irodalmának egykorú fejtegetéseig. Igen jó példa erre a királyság intézménye, amelynek vizsgálatát a legrégebb ind forrásokkal, a védahimnuszokkal kezdhethük és követhetjük fejlődését, változásait a már speciálisan állam- és jogtudományi munkák egész során át.

A Rgveda⁴ 1028 himnuszának mintegy negyed része Indrához szól, aki az Észak-Indiát meghódító árja törzsek legfőbb istene volt a hódítások idején. Hadvezér, erős, ügyes, bátor, sikerre viszi az árja istenek és emberek ügyét; démonölő hős, aki tucatszámra pusztítja mágikus ereje, a māyā segítségével az ellenség, a démonok városait is. (A „démonölő” Indrához szóló mintegy negyven himnusz közül a legfontosabbak: I. 33:12; I. 101:2 stb. kivált III. 30:9; III. 34:1; IV. 16:13; IV. 26:3; VII. 14:20; X. 48:8, X. 120:6 stb.) Indra ezekben a himnuszokban kétségtelenül a „legfőbb árja”, a hadvezér égi mása, aminthogy az ellenséges démonokban is a szubsztrátum-lakosságot, ill. démon-

⁴ Rgveda Samhitā with the comm. of. Sāyana, 5 vols. Poona, 1933—51.; ford.: F. Max Müller—H. Oldenberg: Vedic Hymns, SBE XXXII. és XLVI. köt. Oxford 1891—97; F. Geldner: Der Rig-veda, 3 köt., Cambridge, Mass., 1951.

királyaikban vezetőiket kell látnunk. Indra király, az egész világ egyedüli királya (RV. III. 46:2), király minden mozgó lény és ember felett (RV. V. 30:5), akinek isteni dicsősége és tekintélye miatt még a korábbi nagy istenek is alárendelték hatalmukat (RV. VII. 21:7). Ő Śakra, a 'Hatalmas', a Vṛtrahan, Vṛtra szárazságdémon legyőzője. A himnuszokban hatalma tetőpontján álló hadvezér, király. Dicsősége mégis véges: a védikus világkép bráhmanikussá alakulása során Indra hatalma fokozatosan hanyatlik, ugyan devarāja, az istenek királya marad, de passzív udvari visszavonultságban. Hatalmi hanyatlásának folyamatát legjellemzőbben a Vṛtra démonnal vívott harcának különbözőképpen elmondott történetei jellemzik.⁵ A Rgveda számos (RV I. 32:5, 11; I. 84:13; I. 174:2; II. 11:9; V. 29:4; VIII. 93:14; TS VI. 5:5) himnusza ezt személyes hőstetteként éneklí meg; a bráhmanákban csak Agni és Soma (a bráhmana varna legfőbb istenei) segítségével, azaz csak az „áldozat” segítségével győz, a Mahābhārata VI., ill. XII. könyvében újramondott történetben pedig csak Śiva és Viṣṇu segítségével. Ahogy a bráhmanikus hatalom erősödik, úgy csökken a kṣatriya-harcos származású király-hadvezér önállósága, hatalma. Számos más forráshellyel együtt ezek a mítoszvariánsok is a mind erősebbé váló bráhmana-kṣatriya rivalizálásról tudósítanak. Nem véletlen tehát, hogy azok a történetek, amelyek Indra hadvezéri-királyi méltóságát aitiológizálják és először a bráhmanákban jelennek meg, magukon viselik a kṣatriya-status quóban bekövetkezett változások nyomait.

A királyság intézményének eredetéről az első legendát az *Aitareya bráhmana* (I. 14)⁶ tartalmazza, amely szerint az egymással háborúban álló istenek és démonok közül az előbbieket szorult helyzetükön nem tudtak másként segíteni, csak úgy, hogy *megválasztották* hadvezérül — királyukul — Indrát, aki győzelemhez is segítette őket. Más szóval: háborús kényszerből, hogy megfelelő vezetőjük legyen.⁷ A nem sokkal későbbi *Taittirīya upaniṣad* (I. 5)⁸ szerint a bajba került istenek nem maguk választották Indrát, hanem áldozatbemutatásuk jutalmául Prajāpati (a Teremtő Isten) rendelte királyukul, változatlanul azért, hogy harci ügyeiket segítse. A királlyá választott istent illetően a hangsúly a fizikai erőn és a hadvezéri rátermettségen van.

A bráhmanák időszakát követő forrásokban több szempontból is változik a kép. Megjelenik a szerződés motívuma, amely az uralkodó és az emberek, vagy az uralkodó réteg és a többiek viszonyát, egymással szembeni jogaikat és kötelességeiket szabályozza több-kevesebb konkrétsággal és részletességgel. Fokozatosan előtérbe kerül a királyság örökletességének gondolata.

⁵ S. *Bhattacharji*: *The India n Theogony*, Cambridge 1970; Indra I. és Indra II. fejezetek 249–283.

⁶ *The Aitareya brahmanam, of the Rigveda*. Ed. transl. and explained by M. Haug, vol. I–II., London 1863; továbbá ford.: A. B. Keith, HOS XXV. Harward 1920.

⁷ A. L. *Basham*: *The Wonder that was India*. London 1954.¹ Bombay 1963. 81. l.

⁸ *Taittirīya upaniṣad*. Publ. et trad. par E. Lesiple, Paris 1948.

A buddhista Dīgha Nikāya (III. 89–92)⁹ fejezeteiben Buddha szájába adják az állam genezisének magyarázatát, amelynek lényege röviden az, hogy egy hosszabb paradicsomi kort földi viszonyok váltottak fel, amelyek azt eredményezték, hogy az embereknek fedélre, élelemre, ruházatra stb. lett szükségük, s amíg ezek megteremtésében megegyezésüket tartani tudták, a család és a magántulajdon háborítatlanul virult, ám az új helyzet szülte problémák (pl. lopás!) szükségessé tettek egy második egyezséget, a legkedveltebb, legszebb és legrátermettebb férfi kiválasztását a rend fenntartására, akinek elsődleges kötelessége a termőföldek védelme lett, hogy egymásét meg ne károsíthassák. A király ellenszolgáltatásul a termésből részesült. A kortárs brāhmaṇa Baudhāyana (I. 10:18–19) szerint a termés 1/6-át kapta. Kétségtelen, hogy ezek szerint a király az egyén földbirtoklási jogának biztosítására nyújtja a védelmet és vagyonbiztonságot meghatározott, közmegegyezéssel ellenszolgáltatás fejében. A legkülönösebb, hogy ez a forrás nem csupán egy választott rāja és a többiek viszonyát szabályozza, hanem a khattiya-mandalát (azaz a kṣatriya oligarchiát) és a nem kṣatriyakat tekintő szerződő feleknek, a szerződés feltétele a dharma szerinti magatartás, amely más források alapján a kṣatriyák számára köztudottan a védelmet, ll. háborút jelenti. A Dīgha Nikāya keletkezési helye Kelet-India, ahol a gazdagság fokmérője a rizsföld, ezért illeti a királyt a rizstermés része. Itt ekkor már a király rendelkezhetett saját, ajándékozható földtulajdonnal, mert a pre-Maurya korból itt találjuk ez egyetlen, méghozzá brāhmaṇáknak szóló földajándékozási utalást, ha ugyan ez a rész nem későbbi interpoláció, mivel korábban mindig arról van szó, hogy a viś ilyen jogokkal nem ruházta fel a királyt.¹⁰

Az *Arthaśāstra*¹¹ a legjelentősebb óind államtudományi munkák egyike. Megalkotását a hagyomány a legnagyobb ókori birodalommal, ill. annak főminiszterével, Kautilyával hozza kapcsolatba. A mű kétségtelenül mindent tartalmaz, amit egy uralkodónak elméletben és gyakorlatban tudnia kellett. A királyságot földi eredetűnek írja le, úgy hogy anarchia idején az emberek választották királyukká Manu Vaivasivatát, és azért, hogy magántulajdonosi mivoltuk biztosítva legyen, viszonzásul a termés 1/6-át, a kereskedelmi forgalom 1/10-ét, és némi aranyat ajánlottak fel (I. 9).¹² Az *Arthaśāstra* (VIII.

⁹ Dīgha Nikāya, ed. T. W. Rhys Davids—J. E. Carpenter, 3 köt. PTS (Pali Text Society) London 1890–1911; ford.: T. W. Rhys Davids 3 köt. SBB (Sacred Books of the Buddhists) London 1899–1921.

¹⁰ A kérdéssel részletesen foglalkozik R. S. Sharma: *Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India*, Delhi 1959¹; 1968² jav. és bőv.: V. fejj. 64. kk.

¹¹ The Kautīliya Arthaśāstra, ed and transl. R. P. Kangle 3 köt. Bombay 1960–65; oroszul: *Arthaśāstra или наука политики*, пер. В. И. Кальянов, Москва 1959.

¹² A vonatkozó idézet rész több összefüggésben is igen fontos, ezért fordítását itt adjuk: „Amikor az embereken erőt vett a halak szokása (hogy a nagy halak felfalják a kisebbeket), Manu, Vivasvan fiát királyukká tették és részéül egyhatod-rész termést, egytized-rész árut és (némi) aranyat állapítottak meg. *Ezáltal az uralkodók szavatolják alattvalóiknak a magántulajdon birtoklásának biztonságát.* [Kiem. P. I.] Az alattvalókra kivetett büntetéssel az uralkodók megakadályozzák azokat gonosz (bűn)tettek elkövetésében, ami által szintén magántulajdonosi mivoltuk háborítatlanságát biztosítják. Ezért még az erdei remeték is átadják neki

fej.) dolgozza ki a híres *saptāṅga* (hét-tagú) államelméletet,¹³ amely szerint az állam fő alkotóelemei a *svāmi*, aki az állam legfőbb vezetője, valószínűleg az államformától függetlenül, az *amātya*, aki magas rangú hivatalnok az államgépezet különböző fokán, a *janapada*, az emberek, települések által elfoglalt nagyobb területi egység (amelyet később ország értelemben is használnak), *durga*, város, erődített város, esetleg a főváros értendő alatta, *kośa*, a kincstár, amelynek fontosságát a hadsereg fenntartásának igénye határozza meg, a *danda*, a katonai és rendfenntartó erő, a *mītra*, szószerint barát, de ebben az összefüggésben szövetségesnek értelmezendő. Valójában az uralkodó csak ezen alappillérek segítségével állhatj a aszerződést. Lényegében hasonló koncepcióval találkozunk a *Manu törvénykönyvének*¹⁴ IX. fejezetében is, azt azonban figyelembe kell venni, hogy amíg az Arthasāstra egy nagybirodalom uralkodóját volt hivatva szolgálni ideológiájával, a Manu törvénykönyv az időközben még erősebbé vált brāhmaṇa varṇa privilégiumait állítja előtérbe, és ez bizonyos torzítások forrása. Általában is igaz, hogy az indiai források (lévén többségükben vallási jellegűek) szinte kivétel nélkül tendenciózus alkotások, akár orthodox, akár heterodox ideológiák szolgálatában állanak, és ezt a tényt értelmezésüknél természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Végül igen fontos a *Mahābhārata*¹⁵ *Śānti Parvan* könyvének Rājadharmán részéből az 59. és a 67. fejezet, amelyek a királyság, ill. a társadalmi szerződés keletkezésének két újabb változatát tartalmazzák. Az előbbi (59. fej.) szerint Viṣṇu agyából született fia és utódai hibája folytán tyrannikus államforma jött létre, amelyet a tyrannos megölésével a ṛṣik, a mitikus bölcsek változtattak meg s az új, egyébként a megöltből származó királlyal olyan szerződést kötöttek, amely szerint az, ti. Prthu Vainya, köteles a danḍanīti elvei szerint uralkodni, a brāhmaṇáknak kiemelt helyzetet biztosítani és megakadályozni a kasztok keveredését. Nem alaptalanul értelmezik ezt a részt mint a brāhmaṇa befolyás, ill. hatalom fénykorának tükröződését, a valóságban is ez az időszak a brāhmaṇa uralkodóházak fénykora: a Śuṅga, Kāṇva, Sātavāhana, Vākataka dinasztiki kora.

A 67. fejezetbeli másik változat részletesebb és, noha misztikus mozzanatoknak sincs híjával, a valóságos történeti fejlődés történeti magja is benne rejlik:

az általuk összegyűjtött gabona egyhatodát, mondván: „Ez a rész azé, aki minket védelmez. A királyok Indra és Yama helytartói, a gyűlölet és kegyesség megtestesítői. Aki őket elhanyagolja, méltó az isten büntetésére. Ezért nem szabad nem törődni a királyokkal.” (Kauṭilya: Arthasāstra, I. 9.)

¹³ Részletesen tárgyalja R. S. Sharma: Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India, Delhi 1968,² III. fej.: The Spatāṅga Theory of the State, 31. kk.

¹⁴ Mānava Dharmasāstra. The Code of Manu. Original sanskrit text critically ed. according to the standard Sanskrit commentaries, with critical notes by J. Jolly. London 1887, Trübner's Oriental Series.; ford.: G. Bühler SBE XXV. Oxford 1886; magyarul: Manu törvényei, szanszkritből fordította Büchler Pál. Bp. 1915; oroszul: Законы Ману, пер. С. Д. Эльманович, провер. и исправ. Г. Ф. Ильин. Москва 1960.

¹⁵ Mahābhārata, Critical edn. Több szerző Poona, 1927–1966.

Az anarchia leküzdésére az emberek a család és a tulajdon biztosítására szerződést kötöttek. Amikor ez a szociális szerződés, a samaya sem bizonyult elégségesnek, az emberek Brahmához fordultak, aki Manut vette rá a királyság betöltésére azon az áron, hogy az emberek odaadják marhájuk 1/50, aranyuk 1/50, termésük 1/10 részét, emellett szükség szerint teljesítenek katonai szolgálatot és rituális tiszteletben is részesítik mint királyt. Ez az elmélet a királyi hatalom nagyságát hangsúlyozza, és ellenpéldaként a vairāja, a királynélküliség (Mbh. ŚP. 68; 90:39—40) állapotát hozza.¹⁶ A királyság keletkezéséről szóló ismertetett változatok a következőképpen csoportosíthatók:

1. Választás útján, isteni vagy emberi kezdeményezésre, a legalkalmasabb egyén lesz király, amennyiben a hadvezéri teendők ellátása a meghatározó szempont; ellenszolgáltatásról még nincs szó, nyilván részesedés a zsákmányból.

2. Örökletesség, örökösödés útján (isteni és emberei közegben egyaránt lehetséges); a király és a tömegek viszonyát szerződés szabályozza. Ennek alváltozata valamely szerződő fél privilégiumokhoz juttatása a szerződés kapcsán. A szerződés célja az alattvalók védelme, elsősorban tulajdonosi mivoltukban — ekkor már a király nem „főfoglalkozású” hadvezér — a királyi ellenszolgáltatás meghatározott hányad adóként fizetése.

3. Végül a szabályozott viszony nemcsak egyes egyed és a tömegek, hanem egy uralkodórétég (általában a kṣatriya-oligarchia) és az egyéb lakosság között is létrejöhet.

Ezek a változatok nem szükségképpen egy fejlődési sor azonos értékű láncszemei, hanem a fejlődés különböző fokozatainak megfelelő láncszemek egybekapcsolódásai. Nyilvánvaló ui., hogy a védikus hadvezér — törzsfő — figurája csak a hódítások korában felelhetett meg az Indra típusú királynak. A letelepültség, a földművességre való áttérés szükségképpen átalakította az árnák társadalmi szerkezetét és vele a királyság jellegét, szerepét. Mivel azonban nem letelepedésről, hanem egy szubsztrátumra való rátelepedésről van szó, amely bizonyos fokig magasabb fejlettségi szintet képviselt, mint a hódítók, fel kell tételeznünk, hogy a meglévő társadalmi szerkezet — amely a letelepült földművelő társadalom adekvát társadalmi szerkezte volt — átalakította az árnák társadalmi szerkezetét. A király természetesen ezentúl a hódítókból, azaz az árja katonai arisztokráciából került ki, de mindinkább a demónokká degradált helyi királyok hagyományainak mintájára szervezte vagy vette át az államapparátust, és pl. csak ilyen elképzelés fényében lehet bizonyos speciális koronázási stb., áldozati szertartások (pl. rājasūya, vājapeya, aśvamedha)¹⁷ a brāhmaṇák korától kezdődő megjelenését megmagyarázni.

¹⁶ Az eddigiekben közös motívumot R. S. Sharma i. m. 58. l. így fogalmazza meg: „The chief duties of the king also can throw light on the purpose for which his office was created. One of the main duties of the king was the protection of private property by punishing the thief, and that of family by punishing the adulterers.”

¹⁷ Más összefüggésben említi, de nem okolja A. L. Basham i. m. 42. l.

Ennek a társadalomnak bizonyára az örökletes királyság képzele felelt meg, annál is inkább, mert a gazdasági szerkezet lényegét tekintve változatlan maradt: a föld a hódítás után is a földművelő lakosság tulajdonában maradt.

Az árja hódítást követő évszázadokban olyan új uralkodó osztály jött létre, amelynek két legfontosabb eleme, a bráhmanák és ksatriyák csak egymást feltételezve, de egymással rivalizálva tudta és akarta biztosítani hegemoniáját.¹⁸

Monarchikus államok létezését Észak-Indiában csak az i. e. 7—6. századtól tudjuk bizonyítani. Igaz, ettől kezdve viharos fejlődés tanúi vagyunk: az i. e. 3. században a sok kis monarchia helyén — átmenetileg — hatalmas nagybirodalom jelenik meg. A Maurya dinasztia, ill. a birodalom virágzása Ásóka (268—231) korára esett.¹⁹ Kétségtelenül jól szervezett birodalmi közigazgatás, nagyfokú centralizáció és az uralkodó kivételes szerepe jellemezte ezt a birodalmat. Ezek a tények azt a látszatot kelthették, hogy a Maurya birodalom esetében egy klasszikus despotikus monarchiával állunk szemben.

A korra vonatkozó legértékesebb források, Ásóka feliratai azonban ezt nem igazolják. A kiválóan működő hivatali bürokrácia túlbujánzása olykor a birodalom egyes részein belül ellenállást váltott ki, az ilyenek letöréséért a yuvarája (az utódul kiszemelt, helyi kormányzóként funkcionáló királyfi) volt a felelős. Ásóka politikájának alapköve a dharma volt, amelyet azzal a szokásos magyarázattal szemben, hogy általa a buddhizmust akarta és tette államvallássá, úgy kell értékelnünk, hogy a Dharma, mint Ideális Társadalmi Rend megvalósítása volt célja. Ehhez természetesen hozzátartozik az is, hogy felismervén annak a támogatásnak az értékét, amelyet a buddhista sanghától és szerzetesektől kapott, fontosabbnak tartotta a világi buddhizmussal való kapcsolatát, az attól kapott támogatást, hiszen a buddhizmusban a nagy birodalom létrehozására alkalmas ideológiát látta, ellentétben a bráhmanizmussal, amellyel éppúgy toleráns volt, mint a többi új heterodox irányzattal, de amely a varna-ideológiával és az azzal nem kevésbé összefüggő kiváltságsszemléletével (amely olykor területi szempontokra is kiterjedt) a divergációnak kedvezett. Végül is a birodalom túlcentralizáltsága nem kerekedhetett felül heterogén mivoltán, amely heterogenitás egyaránt értendő gazdasági, társadalmi, területi, ideológiai heterogenitásnak. Átmenetileg, a történelmi körülmények szerencsésnek mondható összjátéka és Ásóka személyében egy valódi cakravartin

¹⁸ A forrásokból jól nyomon követhető jelenség: a kései védahimnuszokban csökkenő szerepű király a bráhmana szövegekben már expressis verbis engedelmessé tartzóik a bráhmanáknak (pl. Ait. Br. VIII; 9. stb.), Kauṭilya is úgy fogalmaz (Arthaśāstra I. 5.), hogy a király mint szolga kövesse a purohita (= főpap) tanácsát. A két uralkodó varna ellentmondásos viszonya legjellegzetesebben a Manu törvénykönyvben tükröződik; ehhez is jól használható E. W. Hopkins: *The Mutual Relations of the Four Castes according to the Mānavadharmaśāstram*. Leipzig 1881; uő.: *Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India*. JAOS XIII. 57—376.

¹⁹ A kérdéshez a legkiválóbb Г. М. Бонгард-Левин: *Индия эпохи Маурьев*, Москва 1973. monográfiája; l. még R. Thapar: *Asoka and the Decline of the Mauryas*. Oxford 1961.

('egyetemes uralkodó') alatt felvirágozhatott egy ilyen birodalom, amelyet azonban a korszak legkiválóbb szakértői sem neveznek despotikus monarchiának, még kevésbé Ásókát despotának.

Eddig csupán a királyság intézményéről, a monarchikus államokról volt szó, holott Észak-India történetében a pre-Maurya korban a különböző köztársaságok szerepe legalább olyan jelentős volt, mint a monarchiáké. Ez azonban, mint újabban feltárt terület, sokkal kevésbé ismert, azt is mondhatnók, hiányzik a történelmi köztudatból, pedig ismeretük eggyel több ok arra, hogy ne beszéljünk általában a monarchiáról mint egyedül létező formáról, s hogy megkíséreljük teljesebbé tenni pl. az ókori India gazdasági-társadalmi szerkezetére vonatkozó képünket.

Először Rhys Davids²⁰ 1903-ban megjelent *Buddhist India*-ja hívta fel a figyelmet az ókori buddhista köztársaságokra. Az óind köztársaságok elemzésére az első érdembeli kísérlet K. P. Jayaswal²¹ *Hindu Polity* c. évtizedekig kézikönyvként használt műve volt. A 20–30-as években született néhány mű, elsősorban indiai történészek tollából, ha egyáltalán foglalkozott a köztársaságok és köztársasági politikai intézmények kérdésével, többnyire azért tette, hogy igazolást találjon bennük a független Indiai Köztársaság megteremtéséhez. A kérdés vizsgálata valóságos reneszánszát éli az utóbbi két évtizedben.²²

Abban úgyszólván minden kutató egyet ért, hogy legtöbb adatunk a buddhista források révén az ún. buddhista köztársaságokról van, és ez nem is véletlen a bráhmanikus források már említett tendenciózussága miatt. E tekintetben a mérleg a buddhista források javára billen, sok értékes adatot tartalmaznak a bráhmanizmus, a kasztrendszer, a monarchiák stb. kérdéseiről, de nem mondható el ugyanez a bráhmanikus forrásokról. Hogy csak egyetlen példát idézzek: *Manu* törvénykönyve az i. e. 2. sz.-ban keletkezett, mindjárt a buddhista Maurya birodalom megszűnése után, a bráhmaņa Śuṅga dinasztia idején. Ez a körülmény olyannyira meghatározta bráhmanikus tendenciózusságát, hogy egyetlen közvetlen utalást sem tartalmaz a buddhizmusra, a buddhistákra vonatkozóan, még a Mauryákra sem, legfeljebb a cakravartin ideáljának újrafogalmazásán keresztül. Ez az oka tehát, hogy a buddhizmus mélyebb tanulmányozását lehetővé tevő szövegek, feliratok, krónikák stb. megismerése vezetett az óind köztársaságok feltérképezéséhez, ezért vár még nagyon sok kérdés e vonatkozásban tisztázásra.

A védikus *gaṇa* köztársasági jellegű törzsi szervezet volt, amely csak annyiban előde a későbbi köztársaságoknak (*gaṇa*), amennyiben a monar-

²⁰ T. W. Rhys Davids: *Buddhist India*, London 1903.

²¹ K. P. Jayaswal: *Hindu Polity*, Calcutta 1924.

²² R. S. Sharma i. m. ksen a VIII. fejj.; R. Thapar: *History of India*, Penguin 1966, 1974⁵, ksen a 3. fejj.; J. P. Sharma: *Republics in Ancient India*, C. 1500 B. C. — 500 B. C. Leiden 1968; N. Wagle: *Society at the time of the Buddha*. New York 1967; G. M. Bongard-Levin i. m. — az utóbbi másfél évtizedben megjelent legfontosabb művek.

chiáknak is. Azt, hogy hogyan, hol és miért fejlődtek a védikus ganák egyik vagy másik irányba, mindeddig nem tisztázták. Bongard—Levin a köztársaságokra vonatkozóan, helyesen, két fejlődési utat ragad meg: 1. a leggyakoribb út a törzsi katonai demokrácia átfejlődése köztársasági vagy köztársasági jellegű államformává; 2. monarchikus államformák szétesése után keletkező köztársaságok.

A köztársaságokról tudjuk, hogy több típusuk létezett, attól függően, hogy a hatalmat a népgyűlés, vagy egy sokkal szűkebb (leválasztott) testület gyakorolta. Mindegyik típusra számos példát ismerünk.

Nagyon fontos a köztársaságokkal kapcsolatban a következőkre felhívni a figyelmet. Forrásaink szerint a köztársaságok (a hatalmat gyakorló szerv nagyságától és jellegétől függetlenül) *kṣatriya*—köztársaságok. Vagyis az árja katonai arisztokrácia államszervezetei! Ha e köztársaságokat térképre vetítjük, olyan képet kapunk, amely szerint ezek Ny—ÉNy—ÉK irányból mintegy körbefoglalják a Gaṅgā-Yamunā síkságának monarchikus államait. Ez nyilván nem véletlen. Csak azzal magyarázhatjuk, hogy ott, ahol a hódító árják törzsei (gana-szervezetei) a folyóvölgyi szubsztrátumra telepedtek, átvették azok államformáját, ill. olyan új (főleg az árják számára új) államformát alakítottak ki, amely mihamarabb megfelelt az új gazdasági-társadalmi viszonyoknak. Mivel azonban az árják nagy tömegét *kṣatriya* szabad harcosok alkották, akiknek vagy egyes törzseiknek nem mindig volt lehetőségük folyóvölgyi területek megszerzésére, vagy nem akarták vállalni az azzal járó — és a sajátjukétól meglehetősen különböző — új életformát, a kevésbé termékeny, nem földművelésre, hanem állattartásra, majd részben ennek révén kereskedelemre alkalmasabb magasabban fekvő völgyeket népesítették be, megőrizve régi törzsi életformájuk számos elemét, közöttük a demokrácia szerveit, amelyek a helyenkénti sajátosságok szerint fejlődtek az arisztokratikusabb vagy demokratikusabb köztársasági államforma irányába. És bár ezek — nem utolsósorban erős katonai szervezeteik miatt — hosszú évszázadokon át fennmaradtak, megtartották függetlenségüket, vagy pl. a Maurya birodalomban viszonylagos önállóságukat, a törzsi hagyományok túl sok archaikus terhével magukon, nem tudtak védekezni a bráhmaṇikus ideológia expanziójával szemben, márpedig csupán egyetlen aspektusának, a varṇa-rendszernek az elfogadása létalapjuk ideológiai alálásáa lett. Hogy mekkora veszélyt jelentett ez a bráhmaṇák részéről olyan tudatosan és erőszakosan terjesztett vallási-politikai ideológia,²³ s hogy a katonai hódításoknál is végzetesebb lett a köztársaságokra nézve, jól bizonyítják már a bráhmaṇa szövegek is (különösen az Aitareya és a Śatapatha bráhmaṇa), a buddhista források és az a tény, hogy

²³ Véleményünk szerint a bráhmaṇizmus a monarchikus folyóvölgyi államok kialakulásához és megszilárdulásához vezető vallási ideológia volt, középpontjában az egyre merevebbé váló (és tudatosan azzá formált) varṇa-rendszerrel, amely erőszakolja a bráhmaṇák elsőbbségét és felsőbbrendűségét. L. még ehhez a 15. jegyzetet.

a bráhmaikus ideológia végleges győzelmét meghozó i. sz. szerinti első századokra eltűntek a másfél ezer éves köztársaságok.

A köztársaságok gazdasági alapja a közös földtulajdon volt, amelyen a földrajzi adottságoktól függően állattenyésztés folyt vagy földművelés. A föld tulajdonosai a kšatriyák voltak, akik gyakran rājáknak nevezték magukat, vagy legalábbis azokat közülük, akik a „népgyűlés” teljes jogú tagjai voltak. A föld művelésére bérmunkásokat (karmakāra, bhṛtya) fogadtak, s ha voltak, rabszolgákkal is dolgoztattak. A bérmunkások nem voltak a köztársaságok teljes jogú polgárai, még kevésbé a rabszolgák.²⁴

Ez esetben a földtulajdon egy olyan speciális esetével állunk szemben, amikor a föld kollektív tulajdonban van ugyan, de nem művelődik tulajdonában. Kézenfekvő Spárta analógiájára gondolnunk.

Mi volt a helyzet a monarchiakon belül?

A királyság, ill. az államszerződés kapcsán többször utaltunk arra, hogy a király kötelességét mindenkor a földtulajdonosi jogok biztosításában határozták meg, és ennek fejében kapta a király a különböző időszakokban különbözőképpen megállapított hányadot termésből, állatállományból, kereskedelmi forgalomból, ásványkincsekből stb. A király természetesen, mint a legfőbb hatalom megtestesítője, felette állt a földtulajdonosoknak, de csak mint *bhūpati*, 'a föld ura' és nem mint birtokosa; a *svabhūmi*, szó szerint is 'saját föld' csak a király személyes földtulajdonára vonatkozott. Saját földjével szabadon rendelkezett, eladhatta, elajándékozhatta; hogy ez nemcsak teoretikus joga volt, mutatja Aśoka példája, aki a buddhista saṅghának hatalmas földeket adományozott, amiatt is állította félre unokája, vagy feliratból ismert másik eset, amikor az uralkodó nem rendelkezvén ajándékozható földdel, egy gazdag gahapatitól pénzért vett (más esetben bráhmanától), hogy ajándékozhasson.

A buddhista forrásokban oly gyakran szereplő gahapati gazdag földbirtokos és kereskedő egyszemélyben, akinek pártfogásáért ugyancsak versenyeztek a különféle vallási irányzatok hívei. Ezek feltehetőleg a vaiśya varna legtehetősebb rétegéből kerültek ki, anyagi helyzetük bizonyos fokig varnájuk fölé is emelte őket, ezért lehet, hogy varnájukat legtöbbször elhallgatják a források, és a legelölkelőbbekkel egyenrangúakként kezelik őket; vagy ezt igazolja az is, hogy maguk is szívesen támogatták az új, heterodox irányzatokat, amelyek minden ember számára egyenlő társadalmi elismerést ígértek.

Úgyszólván az i. e. I. évezred közepétől minden forrásban esik szó a bráhmanák földtulajdonáról. A legvilágosabban azonban Kauṭilya,²⁵ ill. a Mā-

²⁴ A rabszolgák, bérmunkások kérdéséhez I. Г. Ф. Ильин: Шудры и рабы в древнеиндийских сборниках законов. ВДИ, 1950 № 2; Особенности рабства в древней Индии. ВДИ, 1951 № 1; Классовый характер древнеиндийского общества, в книге: Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока, Москва 1971. D. R. Chanana: Slavery in India. Delhi 1960; R. S. Sharma: Śūdras in Ancient India, Delhi 1958.

²⁵ L. 9. jegy; u. csak az Arthaśāstrában: a föld adás-vétel tárgya, VIII. 2.

navadharmasástra fogalmaz ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Manunál pl. az örökösödési jog kérdéseivel foglalkozó paragrafusok világosan rangsorolják a szóba jöhető örökösöket varna-hovatartozásuk szerint, és természetesen a legnagyobb rész a bráhmana utódot illeti meg. Pl. MDhS IX; 149—154:

„Ha egy brahmannak a (kasztok) sorrendjében van négy felesége, ezeknek a fiai számára, ha születnek nekik, az osztozkodásnál a következő eljárást állapították meg a hagyomány szerint.

A (szolgák közül) a földművelő, a tenyésztésre használt bika, a szekér, az ékszerek, és a (legjobb) ház levonandók a bráhmanfiú számára, és odaadandó neki egy nagyobb rész az ő felsőbbbségének az alapján.

Három részt vegyen a (megmaradó) örökségből (az a) fiú, aki (bráhman); két részt a ksatrija-feleség fia, aki vájsanótól született: másfél részt; a sudra nő fia pedig egy részt vegyen.

Vagy pedig valamely törvényértő az egész vagyontömeget ossza tízfelé és adja ki a törvényes részt a következő eljárás szerint:

Négy részt kapjon belőle a bráhman-fiú, három részt a ksatrija feleségtől való fiú, a vájsa-fiú kapjon két részt, egy rész pedig a sudra-fiú kapjon.”²⁶

A bráhmanák földtulajdonát olyan paragrafusok is védik, amelyek voltaképpen a királyi hatalmat korlátozzák, pl. Manu VIII. 123, 124, 379, 381, IX. 244—247, adót nem szedhet tőlük a VIII. 394, 407, X. 188 alapján.

A földet, leszámítva a nagybirtokosokat, maga a tulajdonos művelte, vagy bérmunkásokat fogadott. Voltak azonban minden falunak olyan földjei — pl. legelők —, amelyek a falu közös tulajdonát képezték, ezek rendbentartása, az ezek utáni adófizetés közös ügy volt.²⁷ Közös ügy volt, ha volt ilyen, az öntözés. Annak azonban, aki a maga erejéből kutat, víztárolót, csatornát épített, a törvény kiváltságokat biztosított (L. AS III. 9). Ez aligha véletlen, csak mint nem tipikus esemény kerülhetett kiemelésre.

Köztudott, hogy az Arthasástra mennyire fontos szerepet tulajdonít az öntözési rendszerek kiépítésének: az uralkodó egyik legfontosabb kötelességének tartja. Ha azonban ezzel azokat az epigráfiai tényeket vetjük egybe, amelyek egy-egy uralkodó ilyen tettét vagy tetteit örökítik meg, azt kell megállapítanunk, hogy roppant kevés az ilyen példa: a Candragupta Maurya által épített Sudaršan-tó Kathiawar félszigetén, amelynek karbantartásáról az

²⁶ Büchler Pál fordítása.

²⁷ E kérdés kapcsán felvetődik a faluközösség létének és szerepének kérdése. A magunk részéről azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a faluközösség csak ilyen funkcióiban realizálódó politikai-közigazgatási egység, történetileg szekunder, amely fölötté áll az adott közösség esetleg faluközösséget is alkotó kategóriája fölött, amennyiben a faluközösségen a faluközösség magántulajdonosai által közösen birt és használt — *nem művelt!* — földek birtoklását értjük. Ennek az értelmezésnek nem mond ellent pl. az ún. sūdra-falvak léte sem, amelyeket egységesen sūdra földművelők laktak, ezeket ui. állami földből kihalított, művelésre fogott területekre telepítették, a földnek csak adózó használói, de nem tulajdonosai lettek; a tulajdonos az állam maradt. Az ókori Indiából tudunk egy-egy munkára (kézműves iparra) specializált falvak létezéséről, ezek aligha lehettek önellátó, zárt egységek, létezésük feltételezte más, pl. élelmiszertermelő közösségek létezését és az azokkal folytatott cserét.

i. sz. 4. sz.-i Skanda Gupta uralkodó felirata tudósít (EI VIII. pp. 42–45), az i. e. 4. sz.-ban a Nandák által épített tároló újjáépítéséről Khāvela (i. sz. I. sz.) háthigumphai felirata tanúskodik (EI XX. pp. 71–89), vagy a Kaveri alsó folyásánál Cola Khārikāla építkezései az i. sz. 2. sz.-ban (id. *The Imperial Age of Unity*, Bombay 1962, 231).

Az indiai feliratok állításainak apropóit ismerve (és ezek hasonlóak az ókori világ többi részéhez), azt kell mondanom, hogy kivételes ritkaságnak, megörökítésre méltó dicső tettnek számított egy-egy öntözési célokat szolgáló berendezés felújítása is, nemhogy építése, és az uralkodók a legkevésbé sem tekintették legfőbb funkciójukból fakadó mindennapos kötelességüknek!²⁸

Az óind földtulajdon még egy formájáról nem esett szó, és ez az ún. kincstári vagy állami földek kérdése. Ezek létre, szerepére vonatkozólag felvilágosítással ugyancsak az Arthasāstra²⁹ szolgál, ahol a velük kapcsolatos munkák megszervezéséről is szó esik. Ezek itt szántóföldek és részben erdők, más műveletlen területek. Úgy gondoljuk, eredetükre a brāhmaṇa források azon részét vetnek fényt, amelyek szerint az új termőterület feltörésére, irtására csak a király adhat engedélyt, és az így művelés alá vont terület nem kerül magántulajdonba, hanem — többnyire súdrákkal — betelepítik, vagy bérmunkásokkal dolgoztatnak rajtuk és jövedelmük a kincstárat illeti.³⁰

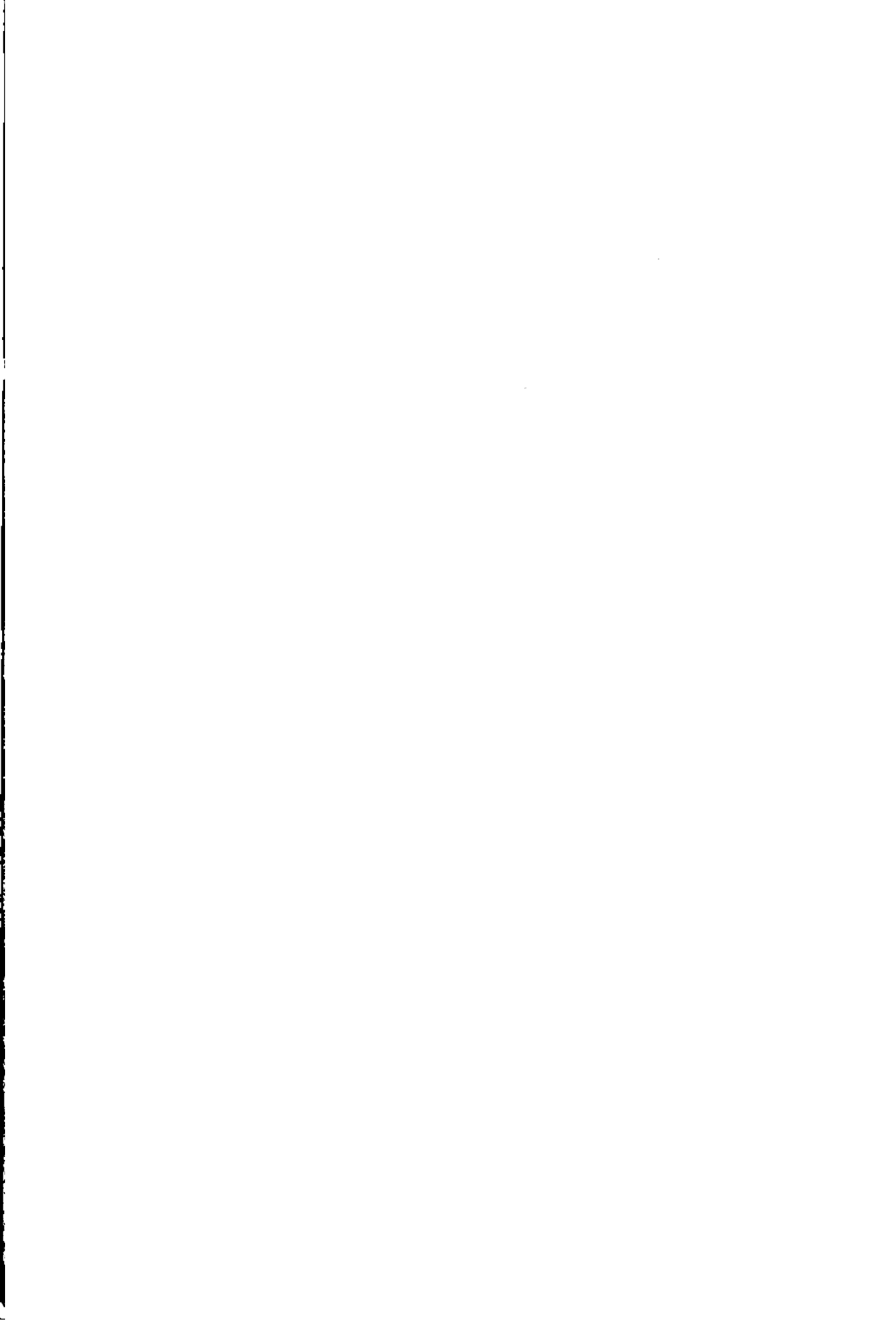
Érdekes módon a Manu egy paragrafusa még ennek ellentmondó, ősbibb szokást is megőrzött (IX. 44): „... azt mondják, a termőföld is azé, aki kiirtotta rajta a fatörzseket, a gazella pedig azé, aki lenyilazta”. Hogy ez nyilvánvaló anakronizmus, az is bizonyítja, hogy a Śungák korára már elfogytak az így birtokba vehető területek, ill. minden földnek ekkorra 'régóta' volt tulajdonosa.

Az egyidejűleg létező különféle tulajdonformák (magán, királyi, kincstári, közösségi), a különféle államalakulatok létezését, egyáltalán az óind gazdasági és társadalmi élet minden szférájában megnyilvánuló heterogenitást tekinthetjük az i. e. I. évezredi társadalom és gazdaság *viszonylagos* fejletlenségének, de semmi alapunk nincs arra, hogy az elmondottak fényében stagnálásról beszéljünk, megtaláljuk azokat a kritériumokat, amelyek alapján az óind társadalmat az „ázsiai termelési mód” tipikus példájának tekinthessük.

²⁸ Az öntözés szerepét az öntözött földek mennyisége szempontjából is félrevezető eltolni: a művelt földterületeknek csak csekély százaléka került öntözésre; még a mai Indiában is, annak ellenére, hogy folyamatosan növelik az öntözés alá vont területek nagyságát, a mezőgazdaságilag hasznosított földeknek mindössze kb. 20%-át öntözik (1972-es adat).

²⁹ Kivált Arthasāstra II. 39–55.

³⁰ Az óind földtulajdonviszonyok legrészletesebb elzmzése: Г. М. Бонгард-Левин: К проблеме земельной собственности в древней Индии. ВДИ, 1973/2. Továbbá: U. N. Goshal: Agrarian System in Ancient India, Calcutta 1930; L. Gopal: Ownership of Agricultural Land in India, JESHO, 1961. IV. № 3.; L. Gopal: The Economic Life in Northern India, Delhi 1965; R. Choudhary: Ownership of Land in Ancient India, in: Journal of the Bihar Research Society, 1967 LIII.

Recenziók

A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése. A Magyar—Román Történész Vegyes Bizottság ülésének anyaga. Budapest 1971. június 1—5.

(Szerk. Csatári Dániel. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974)

A magyar és a román népnek — a múlt sok tragikus testvérharcának ellenére is — közös a története. Ezért csak sajnálhatjuk, hogy a felszabadulás után negyedszázad telt el, míg a két ország történészei közös asztalhoz ültek. Tehát fenntartás nélküli örömmel üdvözljük a rendszeressé és szervezetté váló magyar—román történész kapcsolatok újszülöttjét, első közös termékét.

A Magyar—Román Történész Vegyes Bizottság 1970. június 3-án alakult, első közös tudományos ülését — amelynek anyagát jelen kötet tartalmazza — 1971. június 1—5. között Budapesten tartotta.

A közös történelmi múlt áttekintése során nem könnyű kérdésekkel kellett a két félnek szembenéznie. A felszabadulás pusztá ténye ugyanis önmagában még egy csapásra nem oldhatott meg évszázados vitákat. A hamu alatt tovább izzott a parázs, s fel-fellobbant — ha csillapultabban is — olykor a láng. A közös szemlélet kialakítását a tudománypolitikai-tudománytörténeti örökség is nehezítette.

A román nemzeti fejlődést évszázadokon keresztül sokkal súlyosabban húzta vissza a török uralom, mint a magyart a Habsburg-fennhatóság. A fiatal román állam kutatóinak óriási erőfeszítésébe került, hogy megpróbálják behozni a lemaradást, ami más, kedvezőbb helyzetben fejlődő országok történeti kutatásához képest fennállt. A nemzeti függetlenségért vívott harc együtt járt a nacionalizmus egyre erőteljesebb kifejlődésével; de ennek a nacionalizmusnak nemcsak negatív, hanem nagyon pozitív oldalai is voltak. A nemzeti függetlenségért vívott harc és a nacionalizmus élesztésének, ébrentartásának és fokozásának viszont egyik fő bástyája a történetírás volt, míg Magyarországon ezt a szerepet inkább a szépirodalom töltötte be. E helyetből következőleg évtizedekig a történetírás óhatatlanul nacionalista töltetű volt, műfajilag pedig nem a súlyos veretű, sok évtizedes munkát igénylő aprólékos monográfiák domináltak, hanem a szárnyaló esszék vagy vitairatok.

A magyar és a román nacionalizmus összecsapásakor mindvégig egyik fő fegyver a történelem nemzet-centrikus szemlélete volt. Ilyen helyzetben törvényszerű — bár ugyanakkor sajnálatos —, hogy mindkét fél minden rendelkezésére álló tudományos és tudományon kívüli eszközt bevetett a küzdelembe.

A tömegek szemében a XX. század első felének nacionalizmusa „győztes nacionalizmus” volt Romániában. A magyar nacionalizmus viszont ezzel szemben „vesztes nacionalizmus” volt, fasiszta tendenciákkal terhelt, két elvesztett háború — s megelőzőleg bukott szabadságharc — terhével a nyakában, tehát *láttszólag egészében* kárhoztatandó. Így érthető, hogy a szocializmus körülményei között a nacionalizmus elleni harc a két országban nem azonos politikai asszociációkhoz kapcsolódott, a nacionalizmus értelmezése és értékelése tekintetében egymástól gyökeresen eltérő elképzelésekkel is találkozhattunk.

A szocializmusért folytatott politikai harcban sem idő, sem lehetőség nem volt arra, hogy a történettudományi kutatásban mindent előlről kezdjenek, és az alapoktól kezdve egy teljesen új konstrukciót építsenek fel. A szocialista történetírás fejlődésének folyamata nem

egyformán és időben szinkronban zajlott le a két országban. Mind a magyar, mind a román kutatás a korábbi évszázad alatt elmérgesedett kérdésekhez óvatosan nyúlt csak, kerülte a látszólag behegedt sebeket.

A magyar történettudomány különösen óvakodott az átfogó vizsgálatoktól. Valamiféle tabu lett a szomszédos országok és a magyarság közös ügyeinek az alapokig lenyúló, polémikus, a pohárba tiszta vizet töltő vizsgálata. Mindkét fél részéről látható volt a nyílt viták kerülése, noha ennek elodázásával semmi sem oldódott meg. A haladó hagyományok, közös harcok kiemelésére viszont már sor került. Ilyen vonatkozásban többször közös asztalhoz ültek a két ország történészei, legutóbb a Dózsa-évforduló kapcsán. A bökkenő csak az, hogy két *szomszédos* nép feudális- és kapitalizmuskori története mind számszerűleg, mind időtartamot tekintve aránytalanul több ellenséges, mint baráti mozzanatot tartalmazott. Ez nem véletlen, nem magyar—román specialitás, hanem *törvényszerűség*. Az osztálytársadalmak korában két ország kapcsolatát az érdekek és erők mérlege mutatójának mindenkori állása határozta meg. A kialakuló román államalakulatokkal szemben a már közel négyszáz éve fennálló erős magyar feudális állam a szupremáció igényével lépett fel. Csak egy viszony létezhetett: elnyomó viszonya az elnyomottnak (hűbérúr és vazallus). Így volt ez egész Európában minden államnál, kivéve az erő- és érdekegyensúly rövid időszakait. Nem találunk sehol olyan szomszédos államokat az osztálytársadalmak korában, melyek huzamosabb ideig békésen éltek volna egymás mellett.

A török hódítás korában mind a román fejedelemségek, mind Magyarország elvesztette függetlenségét, de ez sem eredményezett az uralkodó osztályok között békét. Az új- és legújabb korban a román és a magyar nacionalizmus erőit egymás ellen fecsérelte, sok fontosabb kérdést háttérbe szorítva. De ezzel sem áll egyedül a két ország Európában.

Volt tehát elég konfliktus, s minden egyes esetben fölmerült a kérdés: kinek volt igaza. Természetes, hogy mindkét fél a maga álláspontját védte — bármi áron. Olyanná vált a történetírás, mint a feudalizmuskori perek, melyek generációkon át tartottak, s nem haladtak egy tapodtat sem, véget csak az egyik — vagy mindkét — fél kihalásával érhetnek. Az egykori ellentétek és összecsapások megítélésekor sok kutató saját korából indult ki, s a polgári, majd a szocialista etika és politika értékrendjéhez mérte a multat. Pedig nevetséges dolog nagy hangon elítélni egy feudális uralkodót, hogy hódított, s feldicsérni a másikat, aki ezt nem tette. A feudalizmus és általában az osztálytársadalmak egyik törvénye volt a hódoltatás és hódítás, a gyengébb fölötti uralomra törekvés, annak legázolása. A harcban nem makulátlan hősök és fekete ördögök álltak szemben, és a szerepek az erőviszonyok változásával fel is cserélődhetnek! Nem is beszélve arról, hogy a tendenciák nem jelentik azt, hogy az ún. haladó irány követője csak pozitív, az ellenkező folyamatban résztvevő pedig csak negatív figura lehet.

Bármilyen paradoxon, de minél távolabb fekszik két állam egymástól, minél kevesebb volt a múltban tényleges és szoros kapcsolatuk, annál több „pozitív”, ill. „haladó” *közös* hagyományuk van (vö. pl. a magyar-román és a magyar—svájci viszonyt). A szomszédok, tehát közeli vetélytársak esetében az összecsapások esetében más értékrendet alkalmaztak, mint távolabbiaknál.

Különösen súlyos viták forrása lett a nemzeti és társadalmi haladás szembeállítás, még országokon belül is, a külfölddel való kapcsolatokban pedig még fokozottabban. Befolyásolta az ítéletek meghozatalát a „nemzeti hiúság” érzése és aktuálpolitikai célok is. Magyar—román viszonylatban 1848/49 — forradalom és ellenforradalom —, 1919 — forradalom és intervenció — megítélése, majd a revíziós politika részletkérdései tekintetében mind ez idáig nincs közös álláspont, nem is beszélve a dáko—román elméletről, az erdélyi korai területi szervezetek kérdéséről, Vitéz Mihály tevékenységéről stb.

A román és a magyar történettudomány együttműködésének alapfeltétele a kölcsönös tájékoztatás a végzett munkáról. Ezt a kapcsolatfelvételt célozta az első vegyes bizottsági

ülésszak is. Vass Henrik, a Párttörténeti Intézet igazgatója is erre helyezte a hangsúlyt megnyitó beszédében. A román—magyar kapcsolatok fejlesztésével kapcsolatban Petru Grozát idézte: „A román és a magyar nép közötti megértés nemcsak lehetséges, hanem mivel a szomszédság és a történelmi együttélés adva van — a kölcsönös boldogságot célzó törekvés *lényegbevágó feltétel és geopolitikai jellegű parancs*.” (9. old.)

Magyar részről a továbbiakban rövid bevezetőt tartott Elekes Lajos akadémikus, a Vegyes Bizottság munkatervét ismertetve (kölcsönös bibliográfia tájékoztatás, a könyv- és folyóiratcsere kiszélesítése és elmélyítése, egymás fontosabb kiadványainak fordításban való megjelentetése, a könyvtári és levéltári kutatómunka támogatása, egy-egy kutatócsoport felállításának lehetősége, közös tudományos ülésszakok).

Román részről Camil Mureşan, a kolozsvári Babeş—Bolyai Egyetem dékánya a kölcsönös, baráti kapcsolatok eddigi fejlődését hangsúlyozta („ideáljaink: a szocializmus és a béke”) s a megbeszélések, a kölcsönös segítség és tájékoztatás fontosságát. Azzal zárta beszédét, hogy „A román küldöttség mindent megtesz annak érdekében, hogy e találkozó minden tekintetben elérje kitűzött célját, és ugyanakkor lehetővé tegye bizottságunk jövőbeni munkájának mindkét fél számára legelőnyösebb megszervezését.” (15. old.)

Pach Zsigmond Pál akadémikus, az MTA Történettudományi Intézete igazgatója tartotta magyar részről a fő referátumot; a magyar történettudomány 25 évét tekintette át, ismertette a legújabb kutatási eredményeket, elsősorban az elvi-metodológiai szempontokat emelve ki; elítélte a polgári korszak „zömében provinciális szemléletét” és a múlt „hamis izoláltságban” való vizsgálatát, mint a nacionalista történetnézet fő gyökereit. Pach Zsigmond Pál akadémikus jellemzése szerint a felszabadulás utáni magyarországi marxista történetírás célja, „hogy az egyetemes történelemben mutatkozó törvényszerűségeknek a magyar fejlődésben való sajátos és egyedi megnyilatkozásait vizsgálva, a magyar történelmet bekapcsolja az össz-európai, az egyetemes emberi fejlődés folyamába; arra, hogy bemutassa a magyar s a szomszéd népek történetében érvényesülő közös tényezőket és összefüggéseket . . .” (17. old.) A jövő útjának fő kívánalmait a következőkben summázta: „Tudományágunk továbbhaladása elképzelhetetlen . . . eszmei gyengeségek elleni következetes küzdelem nélkül. Történetírásunk csak akkor tudja betölteni hivatását, ha szemernyt sem enged a marxista—leninista tudományosság követelményeiből, ha a dogmatikus korlátozottságot teljesen levetkezve harcol a burzsoá ideológia mindennemű megnyilatkozása ellen, ha percre sem alkuszik meg a nacionalista tendenciákkal . . .” (34. old.)

Az előadáshoz kapcsolódik — a román delegáció kérésére, a kötet számára készített — az 1971. évi magyarországi történeti irodalom válogatott (túlságosan is válogatott) bibliográfiája. Mivel az 1968-ig terjedő anyagról már megjelent történeti bibliográfia, talán célszerű lett volna az 1969—1971 közötti három év irodalmának minél teljesebb bibliográfiai áttekintését mellékelni.

A következőkben Mócsy András akadémiai levelező tag a magyar régészeti kutatásokról adott rövid áttekintést (1969—1971 között idegen nyelven részletes összefoglalások láttak napvilágot az egyes szakterületekről). Érthető, hogy a beszámolóban nagy teret kaptak a római kori kutatások, amit nemcsak az elaborátum írójának egyéni érdeklődése indokolt, hanem egyrészt a római kori kutatások nagy eredményei és kikristályosodott módszertani szempontjai, másrészt az is, hogy e téren különösen sok kérdésben közösen érdekelt mindkét ország kutatása, sok a vitatéma. Elsősorban a romanizáció kérdését emelnénk ki: „... különbséget kell tennünk nyelvi, politikai, életmódbeli, technikai-gazdasági stb. romanizációs folyamatok között, s mindezeket a folyamatokat szociálisan is differenciálnunk kell. Tévedés volna a »római« használati tárgyakban tükröződő romanizációt nyelvi romanizációval azonosítani, vagy a római korban átalakuló birtokviszonyok teremtette római eredetű termelési ágakat s azok továbbélését politikailag romanizálódott elemek gazdálkodásával és továbbélésével azonosítani . . .” (43. old.) Mócsy András nyomán mi is szeretnénk kiemelni a régészeti kézi-

könyv és a topográfia kérdését, mint a tudományág fejlődése szempontjából nélkülözhetetlen segédeszközöket. Mindkettő egyébként is olyan jellegű vállalkozás, amely tartós eredménnyel csak a két ország, ill. általában a Kárpát-medence országainak együttműködése révén hozhat csak. Az együttműködés elmaradása pedig nemcsak egy, hanem valamennyi állam tudományos kutatása számára fiaskót jelenthet.

Szabó Ágnes, a történettudományok kandidátusa a munkásmozgalom története kutatásának főbb kérdéseit világitotta meg, elsősorban a nagy monografikus feldolgozások tükrében. Az 1957 óta megélénkülő és sajátos módszertant kialakító tudományszak különösen igényli a közös kutatásokat: „Úgy érezzük, hogy népek és nemzetiségek e sajátos konglomerátumában, a Duna völgyében, ahol az érintkezések, a kapcsolatok olyan változatos és sajátos formákat produkáltak, mint itt, Ausztriától az oroszországi területig, egyes személyek életútja ebben a vonatkozásban is figyelemre méltó tanulságokat tartalmaz. Számos olyan harcosunk van, akik egyformán otthon voltak Magyarország és Románia, Magyarország és Ausztria, Magyarország és a Szovjetunió munkásmozgalmában mintegy személyükben szentesítve a munkás internacionalizmust, a nemzeti és a nemzetközi összetartozását.” (51–52. old.) Magyar–román viszonylatban talán legjobban példázza ezt Köblös Elek életútja, aki a magyar Tanácsköztársaság katonájaként kezdte, a román kommunista párt egyik alapítója s vezetője volt, majd a Szovjetunióban fejeződött be küzdelmes életútja, mint M. Cruceanu (1967) és Gerelyes Ede újabb kutatásai ezt megvilágították.

A legújabb kor történetének közös kérdéseiről Ránki György, az MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese tartott referátumot, s csak sajnálhatjuk, hogy kézirat – szerzőjének külföldi útja miatt – nem kerülhetett nyomdába, s így csak a főbb gondolatokat tartalmazó néhány soros szerkesztői összefoglalásra hagyatkozhat az olvasó.

Hasonlóan csak rövid összefoglalás tájékoztat a referátumok fölött kialakult vitáról. A továbbiakban célszerű lenne valamilyen formában a viták szövegét is megörökíteni (pl. magnetofonra fölvenni, s a soron következő ülésekről készülő kötetekben közreadni).

A román történettudomány fejlődéséről számot adó referátum egész munkaközösség (Dan Berindei, Eliza Campus, Ion Chiper, Augustin Deac, Demény Lajos, Camil Mureșan, Radu Popa) műve volt. Az elaborátum hatalmas jegyzetapparátussal dokumentált bibliográfiai kalauz, rövid elvi bevezetővel. Kihangsúlyozták az 1944 előtti „román történetírás erős haladó hagyományait” (57. old.) és 1944 után „a vitáknak és széles véleménycserének kedvező légkör, amely Románia tudósainak tudományos életében állandósult” (57–58. old.) érdemel említést. Kijelentették, hogy „a Román Kommunista Párt vezetése a történész frontnak jelentős szerepet tulajdonít, s azt az ideológiai tevékenység egyik fontos láncszemének tekint.” (58. old.)

A romániai régészek és történészek munkásságát bemutató nagy terjedelmű rész ismertetésétől el kell tekintenünk, mert kivonatos közlése is túlságosan nagy teret venne el. Egyébként a romániai magyar történetírást és általában a társadalomtudományokat áttekinthető, e folyóiratban megjelent korábbi összefoglalásunknál (1973. 241–267. old.) terjedelmesebb áttekintésre amúgy sincs lehetőség. Abban megtalálható a vitailés beszámolójában viszonylag kis teret kapott romániai magyar kutatók mellett a *románok* munkássága is. A korábbi írásunkban idézett történeti bibliográfia mellett megemlítjük még Robert Deutsch művét (Istoricii și știința istorică din România 1944–1969. Buc. 1970), amely a kutatóhelyek szervezeti felépítésére is kitér, azok személyi állományának adatait is beleértve.

A román delegáció beszámolójának bibliográfiai része hasznos kalauz a magyar kutatás számára. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az arányokat nézve a román kutatógárdából sokkal többen tudnak magyarul (legalább olvasás szintjén), mint ahányan a magyar kutatók közül képesek legalább fordítási szinten használni a román nyelvet. Egymás nyelvének kölcsönös ismerete az utóbbi évtizedekben — mindkét országban — visszaszorulóban van, ami kívánatosnak éppen nem mondható, s áttételesen nacionalista tendenciákat is takar.

Jelen kötet megjelentetését nagyon hasznosnak tartjuk, s reméljük, hogy — az előzetes megállapodásoknak, ill. ígéreteknek megfelelően — Romániában is megjelenik ez román nyelven. De tekintettel Románia kb. két milliós magyar lakosságára, célszerű lenne, ha a magyar nyelvű kötet is árusításra kerülne a romániai könyvkereskedelemben.

Ne feledjük el megemlíteni a szerkesztő Csatári Dániel egyetemi tanár, a Magyar—Román Történeész Vegyes Bizottság magyar tagozata titkárának gondos munkáját, akinek nagy érdemei vannak az ezt követő közös ülészekok lebonyolításának megszervezése körül is.

Célszerű és kívánatos lenne, ha a román—magyar közös könyvkiadási egyezményben a történelmi munkák közös kiadásának, ill. forgalomba hozásának nagy teret szentelnénk. A román nyelvű szakkönyvek Magyarországon sajnos nem kerülnek könyvtárusi forgalomba, s a könyvcserre révén még a legnagyobb tudományos könyvtáraink ellátása sem biztosított kellő mértékben. Romániában sem kaphatók meg magyar szerzők magyar vagy idegen nyelven megjelent munkái a könyvesboltokban. Pedig a román könyvkereskedelem adatai azt bizonyítják, hogy a történelmi munkák iránt nagy az igény. A nagy monográfiák, melyek sokkal nagyobb példányszámban — és sokkal olcsóbban! — jelennek meg, mint hasonló magyarországiak, igen gyorsan elkelnek. Vonatkozik ez a magyar nyelvűekre is (a Kriterion és a Dacia Kiadó könyvei).

A közös kutatómunka feltételeit még nem tudjuk, mennyiben módosítja a nemzeti kincstárról szóló romániai törvény, ill. a levéltári törvény. Utóbbi viszonylatban az, hogy Romániában a levéltárak a belügyminisztériumhoz tartoznak, adminisztratív nehézségeket jelent a kutatásban, különösen külföldiek vonatkozásában. A kölcsönös tanulmányutak, esetleges közös régészeti munkák, közös forráskiadások és monográfiák terén sem sikerült lényegesen előre lépni az utóbbi három évtizedben. A közös múlt árnyoldalai ezen a téren is éreztetik hatásukat, legerősebben éppen a múlt titkait kutató tudományág, a történelem viszonylatában. Az újabb közös vitaulések (a történelmi tankönyvek kérdéséről, ill. a legújabb kori kapcsolatokról) azt bizonyították, hogy előrehaladást csak lassú, szívós, tervszerű közös munka hozhat. Országaink, népeink, a tudomány s a kutatók érdekei — a szocializmus alapján — alapvetően egyek, azonosak. A meglévő adminisztratív akadályok és szemléleti különbségek megszűnése a közös ügyet vinné előre. Ez kétoldalú munka, egyik fél sem léphet előre a másik nélkül. Tudomásul kell venni, hogy a történettudománynak nem a *múltat* kell alakítania, hanem a *jelenben* munkálva a *jövőt*. A múlt ugyanis erőszakosan és látszólag alakítható, de a jelenre — minden erőfeszítés ellenére — nem az átalakított, hanem a *tényleges* múlt hat. Jelen és múlt torzítása kölcsönösen és kedvezőtlenül hat egymásra. Itt most nem az a vita célja, hogy melyik ország tudományosságának milyen érdemei voltak és vannak a történelmi igazság felé vezető úton, a cél a szocializmus építése érdekében való feltétlen együttműködés, a nyílt vitaszellem, mely a konstruktivitás irányába hat.

Csorba Csaba

A műemléki topográfiai munka új eredményei

(Magyarország műemléki topográfiája VII–VIII. kötet. Heves megye műemlékei I–II. kötet. Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969–1972)

Magyarország műemléki topográfiája 1948-ban indult meg, Esztergom város műemlékei I. kötetével. A következő kötetre 1953-ig kellett várni. Az első hosszabb szakasz 1962-ig tartott. Ekkor egymás után jelent meg Sopron és környéke, Budapest, Pest megye, Nógrád megye topográfiája. Ezután hosszabb szünet következett, míg 1969–1972 között megjelent Heves megye műemlékeinek első két kötete, azzal a jelzéssel, hogy Komárom és Szabolcs-Szatmár megye is előkészületben van. Azonban 1975 első hónapjáig még Heves megye III. kötete sem jelent meg. Jelenleg az a helyzet, hogy az ország területének kb. 10%-át ölelik fel a megjelent kötetek, s hasonló tempóban haladva a sorozat 2100 körül lesz teljes, közben pedig első kötetei mind elavulnak, sőt már most célszerű lenne javított, bővített kiadásban megjelentetni újra az első köteteket. Hozzá kell tennünk azt is, hogy Nógrád és Pest megye kivételével az összes többi kötet torzó. Budapestnél csak a budai oldal készült el, Heves megye is csak részben jelent meg, az esztergomi kötet csak a muzeális gyűjtemények leírását tartalmazza, Győr-Sopron megyéből is csak Sopron környéke jelent meg.

Ha végignézzük a köteteket, azt látjuk, hogy művészettörténészeinknek csak maroknyi csoportja foglalkozik topográfiával. Ugyanaz tehát a helyzet, mint a régészeti topográfiánál. A feladat nagyságához és jelentőségéhez képest elenyészően kevés szakembert tudtak bevonni a munkába.

A sorozat szerkezete, az egyes kötetek felépítése lényegében változatlan maradt, ami az egységesség szempontjából feltétlenül nagy előny. De természetesen az idők folyamán az anyaggyűjtés mélységében következtek be változások.

Heves megye két megjelent kötete nyúl legmélyebben a levéltári forrásokhoz, aminek jelentőségét aligha kell itt külön és részletesen hangsúlyozni.

Az első Heves megyei kötet a bevezető tanulmányokat és 24 falu műemlékeit, a második kötet Eger és 13 falu műemlékeit, a harmadik kötet majd Gyöngyös és 84 falu műemlékeit tartalmazza.

Az I. kötet hagyományosan a terület régészeti emlékeinek leírásával kezdődik (Kalicz Nándor és Szabó János Győző munkája). Kalicz Nándor szigorúan a megyehatárokhöz tartotta magát. Térképein (1., 7., 13. kép) a hegyeket nem jelölte, pedig úgy lett volna világos a sok nagy fehér folt, jelezve, hogy a települők kikerülték a magasabban fekvő területeket. Szabó János Győző a megye környéki lelőhelyeket is jelölte, így sokkal szélesebb horizontú áttekintést adott. Előzőeket Dercsényi Dezső XI–XV. századi művészettörténeti áttekintése követte (65–90. old.). Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, szeretnénk kételyünket kifejezni afölött, hogy a feldebrői templom Aba Sándor sírja fölé emelt templom lenne. A XII. századi pásztorbot, a festés és az ablakok erre nem nyújtanak meggyőző bizonyítékot, mint a szerző véli. A ciszterciek (72. old.) nem számítottak nagyon elterjedt rendnek, hiszen mindössze 17 kolostorukról tudunk, azok egy részét is a benecésektől vették át. S igaz ugyan, hogy Magyarország jelen területén csak a bélapátfalvi ciszterci templom áll, de ne feledjük, hogy Erdélyben a kerci apátság maradványa legalább annyira fontos, tehát nem annyira magányos

Bélapátfalva! Említi a szerző a tizedjegyzékek 70 egyházas helyét (79. old.), de sem fel nem sorolja ezeket, sem térképre nem vetíti, ami még jobb megoldás lenne, jelezve egyúttal azt is, hol maradt meg álló emléke az akkori egyházi építészetnek.

Voit Pál Eger és Heves megye XVI–XIX. századi művészettörténetét tekintette át (91–302. old.). Ehhez kapcsolódik az általa készített „Mesterek adattára” (305–426. old.). E két tanulmány szinte külön könyvet jelent a kötetben. Ez az aránytalanság azonban egyáltalán nem kárhoztatható, mert Voit egyedülállóan gazdag képet ad elsősorban Eger barokk művészetéről, főleg építészetéről; ehhez hasonló mélységű feldolgozás eddig még Magyarországon nem jelent meg. Minden elismerésünk mellett sem szabad elhallgatni azonban a tanulmány gyengéit. A legszembeszökőbb az, hogy a XVI–XVII. és a XIX. századot meglehetősen mostohán kezelte a szerző. Talán jobb lett volna, ha ezt a két időszakot más tekintí át — részletesebben —, és Voit a XVIII. századra koncentrálja adatait. Sajnálatosan hiányolnunk kell az 1690-es egri házösszeírás teljes közlését és — ha lehetséges — térképre vitelét, ami legalább olyan jelentős lett volna a maga nemében, mint a barokkban a mesterek adattára. Voit Eger 1596-os ostromáról úgy ír, hogy „kardcsapás nélkül” foglalták el, szégyenletesen (105. old.). Ezek a kifejezések részben túl erősek, s részben nem fedik a történelmi igazságot.

Bakó Ferenc a település és a népi építkezés tárgyköréről kitűnő összefoglalást írt. A néprajzosok között ritka történeti szemléletet alkalmazta — mintaszerűen.

Az egyes települések leírása — a hagyományos módon — a településtörténettel kezdődött. Ennél a résznél egyetlen hiányosság a forráshivatkozások gyakori hiánya, ill. pontatlansága, pongyolasága. Novomot jelent minden egyes község címerének közlése, ami feltétlenül jó kezdeményezés, s reméljük, nem is marad abba. Az eddigi kötetektől eltérően arra is törekedtek, hogy a községek XVIII–XIX. századi térképeit is közöljék. A jó ötlet értékét sajnos a kivitelezés jelentősen lecsökkentette. Egyrészt ugyanis általában csak a belterület ábrázolását közölték, másrészt — és ez a nagyobb baj — olyan kis méretarányúak a közlések, amit a fotók vagy a nyomás minősége is rontott, hogy egyes térképek alig használhatók (pl. I. köt. Abasár, ill. Bátor stb.). Ha egy községről több térképet is közöltek, nem egyforma léptékűre kicsinyítették, ami használatukat szintén hátráltatja. A régi térképek helyett — vagy mellett — a mai községet bemutató térképek nagyon hiányoznak, melyeken be lennének jelölve a műemlékek, utcanév és házszám feltüntetésével. Ennek a megoldásnak egyszerűbb változata megvan Magyarország 1974-es kiadású autóatlaszában (de ott természetesen csak a legfontosabb emlékek szerepelnek). A térkép nemcsak a helyszíni tájékozódást könnyítené, hanem az állandó utcanév változások következtében évtizedek múlva egyre nehezebb azonosítást is könnyűvé tenné.

A térképeket a műemlékek leírása követi, kezdve a templomokkal, bevégezve az ún. népi lakóházakkal. Általános megjegyznivalónk az, hogy legalább a jelentős épületek egy-séges léptékű alaprajzzal készülhettek volna. Bélapátfalvánál az 521. kk. képen a templom különböző nézetei sem azonos léptékűek! Vannak templomok, melyeknél csak a XVIII–XIX. századi tervrajzot közlik (többnyire elmosódott képen, ahol a lépték alig vagy egyáltalán nem kivehető). Célszerű lenne minden épületnél, ahol nincs méretarányos alaprajz, a fő méreteket (magasság, hosszúság, szélesség) megadni. Elsősorban a parasztházaknál hiányoljuk ezt, mert azok egy részéről fénykép vagy rajz sincs, és ha van is pl. homlokzati kép, abból és a leírásból nem derül ki a ház hossza, ami pedig nem közömbös. Azért ezeknél az épületeknél hiányoljuk ezt fokozottan, mert ezek fennmaradása a legkevésbé biztosított.

A következőkben még néhány apró, nem általános jellegű megjegyzést teszünk a kötetek sorrendjében.

Az I. kötetben Bélapátfalva esetében csak a templom alaprajzát közli a kötet, a mellette kiásott kolostorét nem. Pedig a kettő *egységes egész*. Igaz, a kolostorépületnek csak alapfalai maradtak, s nem is olyan díszes általában, mint a templom, de elhagyása megmagyarázhatatlan csonkítás. Ugyancsak Bélapátfalvánál említik az 1829-ben már romos remetéseget

(547. old.), anélkül hogy közölnék, ma láthatók-e és milyen maradványai. Ehhez terepbejárás kell de, mivel 1720 körül épült az épület, ez nem régészeti feladat!

A II. kötet nagy értéke, hogy Eger és a vár középkori történetét (a várnál a későbbit is) Eger és a török kori várkutató méltatlanul háttérbe szorított, nemrég elhunyt kutatója, Pataki Vidor írta. Jóvátétel ez, ha késői is.

A minorita templomnál ugyanaz a helyzet, mint Bélapátfalvánál: hiába keressük a templom mellett a rendház alaprajzát!

A Hazael-féle térképet — igen homályos, alig használható — feleslegesen sokszor közlik (előfordul már az I. kötetben — 75. kép; a II. kötetben pedig egészen vagy részlete 25., 255., 532., 650. és 690. kép). A Houfnagel-ábrázolás is kétszer szerepel. Ezeken kívül sok kép méretaránya túlzott, másokat viszont erősen zsugorítottak. A képisméltések száma is nagyobb, mint ez a kettő, de nincs terünk felsorolásukra.

Debrő váráról csak említés történik Feldebrő történeténél, de helyét nem határozták meg.

Erdőkövesden az elpusztult Orczy-kastély esetében (693. old.) nem derül ki a pusztulás ideje.

Az előbbieken jórészt hibákat soroltunk föl, melyek száma soknak tűnik, de valamennyi a kötetek óriási tömegű adatához képest eltörpül. Fenntartás nélkül a magyar művészettörténet nagy nyereségének tartjuk a Heves megyei köteteket, melyek a társtudományok szempontjából is nélkülözhetetlenek. A hibák felsorolásával azt szeretnénk, ha a következőkben ezeket a könnyen kiküszöbölhető hiányosságokat elkerülnék. A szép kivitel, az egységes szövegezés és gazdag képanyag a szerzők és a nyomda mellett elsősorban a szerkesztőket dicséri. Ezekután csak egy óhajunk lehet: minél gyorsabban, minél több hasonló kötet kövesse a hevesieket.

Cs. Cs.

Galántai József: Magyarország az első világháborúban 1914—1918

(Akadémiai Kiadó, Budapest. 1974. 453. l.)

Milyen furcsa: hiányt pótol Galántai József munkája.

A történelmet nemcsak alakító, de sokszor főképpen elszenvető tömegeknek katarzissokat, földi poklot hozó két világháború a túlélők és azok leszármazottai számára kiapadhatatlan érdeklődéssel figyelt história. Hiszen olyasmit remélnek megtudni, ami maguk (elődeik) számára annak idején csupán keserű következményeiben volt ismert.

Ezen tömegigény mellett nem csekély mértékben a különböző posztokon volt vezetők öngigazolási vágya, a politikai és eszmei-ideológiai tényezők szoros kapcsolata (tehát az, hogy amiképp a háború sem más, mint a megelőző politika folytatása más eszközökkel, úgy általában a háború sem fejeződik be a fegyverropogás zajának elültével, hanem gyakorta a toll fegyverével folytatódik) a második, de az első világháborúnak is könyvtárakra menő irodalmat eredményezett. A visszaemlékezések kusza szövevénye mellett szép számmal jelentek meg az egzaktuság varázsával bíró (és azzal hányszor visszaélő!) forráspublikációk, és nem kevés az egy-egy részkérdést feldolgozó munkák száma sem.

Vonatkozik ez Magyarország első világháborúban betöltött szerepére is. Ami szembezők, az az, hogy a publikációk áradatában sem született átfogó jellegű, tudományos monográfia hazánk első világháború alatti történetéről. Sem az ellenforradalom korában, sem a felszabadulás utáni évek során. Galántai József történetkutatói munkássága nyomán tett kísérletet arra, hogy e „fehér foltot” letörölje.

Már 1964-ben hasonló címmel, tudományos igényű népszerűsítő munkát publikált a Gondolat Kiadónál. Jelen munkája egy 1967-ben benyújtott, 1970-ben megvédett „nagy doktori” értekezés javított változata.

Az előszóban a szerző így ír: „A könyv, amelyet az olvasó kezébe vesz, Magyarország részvételét a világháborúban nem csupán hadtörténeti eseményként tárgyalja. A háborút átfogóan és teljességében — mint a régi soknemzetiségű Magyarország mélységes krízisét — értelmezi, és főleg politikai oldaláról közelíti meg.” (9. l.)

Valóban: a munka főképpen és elsősorban politikatörténeti mű. A könyv áttanulmányozása nemcsak arról győzi meg olvasóját, hogy Magyarország részvétele e világégésben „nem csupán hadtörténeti eseményként” tárgyalatik, de arról is, hogy a hadtörténeti részek annál is szerényebb terjedelműek, mint amit a könyv címéből következően várni lehetne.

Méginkább így van ez, ha azt vesszük szemügyre, hogy mit mond Galántai József ezen időszak társadalm-, művelődés- vagy eszmetörténetéről. Bizony nagyon keveset. Ezért a könyv címétől elvonatkoztatva a munka erényeit a politikatörténet előadásában kell keresnünk.

A terjedelmes értekezés elvitathatatlan érdeme elsősorban úttörő volta, szintetizáló jellege. Galántai hatalmas mennyiségű anyagot tanulmányozott át, és abból olvasmányos, gördülékeny stílusban világos szerkezetű művet épített fel. Archivális kutatásai külföldi levéltári állagok felhasználását is eredményezték, de e tekintetben messze azok az anyagok a legértékesebbek, amelyeket itthon, a Református Egyetemes Konvent Levéltárában — jórészt elsőként — tárt fel. Tisza István, Burián István és Balogh Jenő itt őrzött iratainak autentikus

felhasználása (forrásbázis szempontjából) a könyv egyik fő erőssége. Emellett természetesen bőven merít egyéb hazai kútfőkből is. A könyvészeti anyag felhasználása során — ahol szükségesnek tartja — szilárd marxista alapról tömören bírálja a polgári szerzők tévedéseit-ferdítéseit.

Az öt fejezetre tagolt könyv első nagyobb egysége (A háború útján) 60 oldalon keresztül az előzményeket taglalja. Soknak, feleslegesen terjengősnek tűnhet ily hosszú bevezetés, de mégsem az. Több okból is. Egyrészt mert nem csupán összegzése a vonatkozó történeti irodalomnak, hanem önálló kutatási eredményekre, másutt még nem hasznosított adatokra-forrásokra is támaszkodik. Nagy ecsetvonásokkal rajzolja meg azt az ívet, amely az 1867-es kiegyezésből, a dualizmus rendszeréből kiindulva, a Monarchia számára kezdetben igen kedvező, majd a 90-es évektől mind véserheesebbé váló nemzetközi viszonyok között a végzetes összeecsapás kirobbanásához vezetett.

A másik indokot abban látjuk, hogy — mélyben gyökerező, igen összetett okokból kifolyólag — még korántsem adta át köztudatunkban a *történeti* látásmódnak a helyet az a felfogás, amely Magyarország dualizmuson belüli helyzetét egysíkúan, a ténylegesnél sokkal hátrányosabbnak látja-láttatja. Galántai részletesen és igen érdekesítően mutatja be a közös ügyek alakulását. Előadása nyomán plasztikus kép bontakozik ki a külügyek mechanizmusáról, annak mozgatóiról, a magyar uralkodó osztályoknak a Monarchia külügyeibe való számottevő beleszólási lehetőségéről.

A hadügyekbe való beleszólásra összehasonlíthatatlanul kisebb lehetőség volt, de „Végső soron a hadügyek normális funkcionálása is csak közös érdekek alapján volt lehetséges”. (18. l.)

E fejtegetésekhez azonban hozzá kell fűznünk, hogy indokolt lett volna, ha a szerző előadása ezen része dokumentálása során jelezte volna mások (Diószegi István, Hanák Péter) hasonló típusú kutatási eredményeit. Nem hagyva figyelmen kívül a kézirat elkészülte és a munka megjelenése között eltelt igen hosszú időt, akkor is tény, hogy Hanák Péter 1966-os bloomingtoni előadása (amely ugyancsak jóval később, a Századok 1971/5. számában jelent meg „Magyarország az Osztrák—Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség?” címmel) korábbi keletkezésű.

A második fejezet a háború kirobbanását beszéli el. A balkáni tűzfészek kialakulását az imperialista hatalmak ellentétei éleződésének koordináta rendszerében helyezi el. A Balkán-háborúk és a nyomukban előállott helyzet bemutatása kapcsán megelevenednek a szövetséges Németország és Monarchia, valamint a Monarchián belül a Lajtán inneni és azon túli uralkodó osztályok ellentétei, az azokat kifejező nézetei. E kérdések exponálása megragadóan érzékelteti a központi hatalmak helyzetének — múltjukból, imperialista politikájukból fakadó — súlyos determináltságát; kemény ellentétek ellenére is elválaszthatatlan összetartozásukat. „Németországnak — abban a mértékben, ahogy közeledett 'világpolitikájának' döntő ütközete — mind fokozottabban szüksége volt a 'minden eresztékében recsegő' Monarchiára, hiszen egyetlen megbízható szövetségese volt. . . A Monarchia pedig belső válsága és a szomszédaival elmérgesedett viszonya miatt mindinkább rászorult Németország támogatására.” (91. l.) Külön élmény a kortársi megnyilatkozásoknak az olvasása, amelyek azt mutatják, hogy a Monarchia vezetői közül sokan — mondhatni — napnál világosabban látták, hogy pusztulásba vezet az út, amelyet járnak, de azt kell járni, mert az imperialista nagyhatalmi létért való küzdés nem kínál más utat. (85–86. l.)

A szarajevói merénylet után beállt válság taglalásának (és egyben talán a könyvnek is) leginkább eredmény számba menő része Tisza István felfogása alakulásának felfejtése és okainak megmagyarázása.

A Tisza-kérdésnek közismerten nagy irodalma van. Mert a magyar miniszterelnök kezdetben a maga ismert konokságával a háborút sürgetőkkel szemben a harc kirobbantását korainak tartotta. Ferenc Józsefhez intézett július 1-i és 8-i memorandumában a Szerbia

elleni támadást helyteleníti, és a felelősséget ezért magától elhárítja. E felfogás (pontosabban: Tisza felfogásának ezen oldala) a háború elvesztése után a „háborús felelősség” kérdését feszegető ellenforradalmi zsrnalisztikában-propagandában széles körű nyilvánosságot kapott.

Tisza István azonban felfogását július 10. és 14. között megváltoztatta, és ha legkésőbb is, de beállott a háborút 1914 nyarán kirobbantani akaró vezetők táborába. Az eddigi történetírás — még a tárgyilagosabb is — nem tudta e fordulat igazi magyarázatát nyújtani.

A felszabadulás előtti bel- és külföldi szakirodalomba beivódott felfogással szemben Galántai József bebizonyítja: nem az volt Tisza tartózkodásának oka, hogy nem lehetett tudni Berlin állásfoglalását. Már július 6-án biztos tudomása volt a németek kiállási szándékáról. De az sem jelent igazi magyarázatot, hogy Tisza attól tartott: Szerbia legyőzése nyomán Bécs annak annexióját fogja keresztyülvinni, ami óhatatlanul a Monarchia dualista berendezkedését kérdőjelezi meg. Éppen a július 7-i közös minisztertanács elfogadta Tisza annexiót ellenző állásfoglalását.

Galántai József Tisza magatartásának gyökerét Balkán-politikájában keresi és találja meg. Tisza Bulgáriában látta azt az erőt, amelyet a központi hatalmaknak meg kell nyerniük ahhoz, hogy a hatalmi tényezők ezen térségben számukra kedvezően alakuljanak. Mert a magyar miniszterelnök szerint Románia felől csak akkor lehetnek nyugodtak, ha azt déli szomszédja révén sakkban tudják tartani. Németország is kívánatosnak tartotta a román állásfoglalás biztosan pozitívrá vehető alakítását, de azt nem bulgarofil politikával, hanem a románoknak teendő kompenzációkkal akarta elérni. Kompenzációt a magyarországi románokkal szembeni nemzetiségi politika gyökeres megváltoztatása, sőt erdélyi területek átengedése jelentett volna. Erről azonban Tisza hallani sem akart, viszont a németek sem fogadták el a magyar koncepciót. Ekképpen viszont a román kérdés tisztázatlan maradt, az pedig Tisza szerint magában rejtette a román támadás komoly — és Magyarország számára katasztrófával fenyegető — kockázatát. A háború kirobbantását ezért ellenezte.

Június 10. után azonban megváltozott a német álláspont. Vilmos császár hozzájárult Bulgáriának a hármasszövetségbe való bevonásához, Románia semlegessége megőrzésével engedmények nyújtása nélkül is számolni lehetett. Ráadásul Tisza még biztosítékot kapott a semleges Romániával szembeni erdélyi határvonalak megerősítésére is.

Tiszaának is az volt a felfogása, hogy a Szerbiával való háború elkerülhetetlen. De ezen elkerülhetetlenül bekövetkező küzdelmet akkor akarta vállalni, amikor arra — hite szerint — legkedvezőbbé alakulnak a feltételek. Mikor ez bekövetkezett, akkor a kialakított felfogásán oly nehezen módosító Tisza álláspontot változtathatott, mert az alapkérdésben nem kellett módosítania felfogását.

A szerző, sajnos, csupán lakonikusan konstatálja a német álláspont megváltozását. De, hogy a lényegesen erősebb Németországnak miért is kellett engednie Tisza makacs ellenkezésének, arra nem ad közvetlen magyarázatot.

A sors furcsa iróniája, hogy Tisza kifejezetten hungarocentrikus felfogását védelmezve és azt végül is elfogadtatva jutott el az európai összefüggések megértéséhez, illetve az európai konstelláció alapján mérlegelő németek — feltehetően — éppen e nézőpont alapján hajlottak végül is a magyar álláspont elfogadására. Mert Tisza István a Balkánra függesztve figyelő tekintetét, ott várta az erőviszonyok későbbeni kedvezőbbé válását. Szem elől tévesztette, hogy a számba veendő tényezők egészét figyelembe véve a központi hatalmak számára *akkor* volt — az idő múltával csökkenő mértékben — kedvező a helyzet. A németek viszont éppen, hogy az időfaktorban rejtőző kedvező lehetőségből mentől kevesebbet veszítsenek (és feltehetően belátván, hogy olyasmit kívánnak Tiszától, amelyet az nem csupán felfogása, de a mögötte felsorakozó társadalmi erők érdekviszonyai miatt sem tehetett meg), hamar elálltak korábbi tervüktől-felfogásuktól.

A munka harmadik fejezete a háború első szakaszának, az 1914–1916-os esztendőknél a históriáját eleveníti fel. E fejezet gazdag szövevény anyagából talán két problémakör sikeres

megoldását érdemes megemlíteni. A magyar kormány román nemzetiségi politikájának alakulásáról, illetve az MSZDP háborúval kapcsolatos politikája változásáról van szó.

A Monarchia és ezen belül a korabeli Magyarország soknemzetiségű jellege megkívánta, hogy a munka viszonylag részletesen tárgyalja a magyar kormány (és a mögötte álló uralkodó osztályok) nemzetiségi politikáját. E politika bemutatása nyomán kitűnik, hogy Tisza politikája az egyes nemzetiségek irányában különböző volt. A szerb és az ukrán nemzetiségekkel szemben súlyos és kíméletlen terrort alkalmaztak, hogy elrettentsék őket a határon túli, velük azonos nyelvet beszélő „ellenséggel” való nyílt szimpatizálástól, cimborálástól. A horvátokkal és szlovákokkal szemben összehasonlíthatatlanul enyhébb bánásmódot alkalmaztak. Minthogy a horvát és szlovák származású katonákra mint megbízható elemekre tekintettek, már csak harcértékük megóvása végett is kerülték az otthonmaradottak körében esetleg elégedetlenséget kiváltó fellépést.

A magyarországi románokkal való bánásmód az előbbieknél lényegesen „színesebb” volt. Ugyanis itt nem csupán a magyar szupremácia töretlenségéről kellett gondoskodni, de Románia semlegesítésére is figyelemmel kellett lenni. Ez pedig a határokon inneni román ajkúaknak engedményeket sürgetett. A mérsékelt koncessziókat Tisza a román metropolitához intézett és ugyanakkor másolatban a többi román főpaphoz is eljuttatott levelében helyezte kilátásba. A levél publikálását is elhatározta, azonban azt arra az időpontra gondolta időzíteni, amikor a hadiszerecsse már a Monarchia fegyvereinek kedvez, nehogy az kényszerhelyzet szülte elhatározásnak lássék. A katonai sikerek helyett azonban tovább romlott a frontokon a helyzet, és az végül is a közeledési készség idő előtti nyilvánosságra hozását kényszerítette ki.

A kormány liberálisabb magatartása azonban már alig-alig befolyásolta a magyarországi románságnak az elszakadás irányában történő mind egyértelműbb fordulását. Így alakult ki az a fura helyzet, hogy a román Nemzeti Párt központi lapjának tekintett aradi *Romanul* megjelenését a kemény cenzúra ellenére Tiszák fontosabbnak tartották, mint magának a lapnak az irányítói, akik éppen a cenzúrára hivatkozással szerették volna a lapot beszüntetni.

A gorlicei áttörés nyomán megforduló hadiszerecsse aztán lehetővé tette a kormány számára, hogy a fogsikorgatva megtett engedmények politikájával felhagyjanak. A korábbi gyakorlattól eltérően román lapokat arra kényszerítettek, hogy román vezetők kormányt támogató nyilatkozatát publikálják. 1916 márciusában pedig betiltották a *Romanult*.

A magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikája, ezen belül is a románokkal szemben tanúsított magatartás megintcsak egy adalék a Monarchia és ezen belül a soknemzetiségű Magyarország felbomlása szükségszerűségének a megértéséhez. Mert az, hogy Tisza igen mérsékelt engedményei, sőt önmagában már a közeledési gesztusa is az úri ellenzék, Andrássy, Apponyi merev ellenszegülését váltotta ki, olyan értetlenséget mutat, amelynek az ára az ország szétesése lett.

Galántai József monográfiájába szervesen beépítette a korabeli munkásmozgalom történetét. Természetesen csak olyan mértékben, hogy a végkifejlethez, a háború forradalmakba torkollásához vezető főbb tendenciák munkájából ne hiányozzanak. Előadása a korszakkal foglalkozó munkásmozgalomkutatók eredményeinek szolid összefoglalása. Az MSZDP háborúval kapcsolatos politikája változásának bemutatása, értékelése azonban elmélyültebb, önálló munka nyomát viseli magán.

Ismeretes módon a háború kirobbanása a II. Internacionálé csődjét is kiváltotta, mert a benne tömörült pártok nem tudtak hűek maradni a háború esetére korábban elfogadott álláspontjukhoz; a sovinizmus áradata legyűrte a proletárszolidaritás eszméjét. Ha az egyes pártok között voltak is e tekintetben a rész kérdésekben különbségek, a lényegesen az nem változtatott. Így történt ez az MSZDP esetében is. Garami későbbi kijelentéséhez nem kell kommentár: „... . Hogy mi, magyar szocialisták, nem szavaztuk meg az orosz invázióval szemben a hadi-

költségeket, az meggyőződéseim szerint nem álláspontunkon, hanem azon múlt, hogy nincs választójogunk.” (196. l.)

Mégis, a már 1915 elejére jelentőssé váló pacifista hangulat érezte hatását a párt politikájában. A szocialsovinizmus szociálpacifizmussal kezdett keveredni. Galántai részletebben foglalkozik ezen sajátos keveredés alakulásával, az egyik illetve másik irányban történő, az idő függvényében változó eltolódásával. Mint a világháború lényegi vonásainak helyes megvilágításában általában, úgy ezen kérdésben is segítségére van Lenin tanítása. A szociálpacifizmusról alkotott lenini állásfoglalás Galántai által adott interpretálásának, a magyarországi konkrét helyzetre való alkalmazásának figyelemre méltó vonása, hogy a szerző nemcsak Lenin felfogása teoretikus lényegére figyel, hanem azt is észreveszi, hogy a marxizmus XX. századi klasszikusa a szociálpacifizmust egyúttal történetileg változó funkciójában is megragadja.

A szociálpacifisták a háborút úgy utasították el, hogy elutasításukat nem kapcsolták össze a kapitalizmus elleni harccal. A leninizmus viszont — mivel a háborút a kapitalista rend kielevezhető ellentmondásai termékének tekintette — a tennivalókat a háború polgárháborúvá történő átváltoztatásában látta. Ebből az aspektusból világos, hogy szakadatlan és kérlelhetetlen kritikát kellett gyakorolni a háború kirobbanásával eluralkodott eszmei zűrzavarban szerepet játszó szociálpacifizmussal szemben is. Lenin azonban meglátta, hogy e szociálpacifizmus is alkalmas lehet a néptömegek háború elleni mozgósításához és ezért képviselőinek megnyerésére törekedett.

Már a háború első szakasza történetének előadása nyomán átfogó kép bontakozik ki a Monarchia kilátástalan helyzetéről. Ha az előző fejezet kapcsán a Monarchia és Németország helyzete súlyos meghatározottságát, egymásra utaltságát emeltük ki, úgy most e viszonyból a Habsburg-birodalom önállósága elvesztésének folyamatát kell aláhúznunk. Ez olyan méreteket öltött, hogy még esetleges győzelem esetén sem remélhették a falánk étvágyú német szövetséges miatt hadicéljaik elérését. (231. l.) Ha csak két tényt emelünk ki Galántai előadásából, azok fényénél is megalapozottnak látszik e megállapítás. A Monarchia átmeneti katonai sikereinek véget vető 1916-os Bruszilov-offenzíva utáni 2 (!) esztendőben a Monarchia hadipotenciálja olyan alacsony szintre süllyedt, hogy nagyobb önálló akcióra többé már nem volt képes, arcvonalait pedig már csak a németek segítségével tudta tartani. (268. l.) A másik adat „kisebb jelentősége” ellenére is megdöbbentőbb: katonáinak a szükséges lábbelieket a Monarchia már 1917 első felében csak 70–75%-ban, az év második felében pedig csupán 50–60%-ban tudta előteremteni. (278. l.)

A negyedik fejezet (A fordulatok éve) a háború második szakaszának 1918 nyaráig tartó eseményeit vizsgálja. A szintézis megteremtése talán itt okozhatta a legtöbb gondot, hiszen az újabb és újabb katonai és politikai események nyomán mind szélesebbé válik a világháború horizontja, amely alatt az érvényesülésükért küzdő tendenciák harcára kellett a szerzőnek figyelnie.

A háború mindkét oldalon súlyos vér- és anyagi veszteségeket okozott, amely a fennálló társadalmi rendszert is veszélybe sodorta. Ezért a hadviselő országokban 1916 végén 1917 elején növekedett azoknak a köröknek a befolyása, amelyek a világéget megegyezéssel békével akarták elfojtani. Ugyanakkor azonban a létező társadalmi berendezkedést sokkal hatékonyabban lehet a háború győzelmes befejezésével, a legyőzött kifosztásával konzerválni. És 1917-ben az esetleges győzelem mutatói mindkét fél számára okot adtak az optimizmusra. Az antant régen meghiúsította a „Blitzkrieg”-re alapozott német koncepciót, félelmetes erőfölényét pedig mind jobban kibontakoztatta. Várható győzelmét még realisabbá tette az Egyesült Államok hadba lépte. Mégis: 1917 őszén a hadihelyzet pillanatnyilag inkább a központi hatalmaknak kedvezett. Az antant támadásait visszaverték, ellentámadásaik nem maradtak eredménytelenek, kíméletlen búvárhajóharcuk az ellenség tengeri flottája jelentős hányadát elsüllyesztette. És ami talán a legdöntőbb volt, az az, hogy a forradalmak nyomán a háború-

ből kikapcsolódó Oroszország az erők zömének a nyugati fronton való összpontosítását tette lehetővé.

E széles tabló rajzába illeszti Galántai a Monarchiát és azon belül is Magyarországot. Részletesen foglalkozik az ország belpolitikai élete fejlődésével, különösen az oroszországi forradalmak későbbi fejlemények szempontjából oly jelentős hatásával, illetve a magyarországi nemzetiségek politikája 1917-re rögzíthető fordulatával.

A magyar uralkodó osztályok szűkkeblű nemzetiségi politikája — ha az egyes nemzetiségek felé (mint láttuk) eltérő formában is jelentkezett — a háború évei során nemhogy liberálisabbá nem vált, hanem méginkább megmerevedett. A parlamenti pártok (Károlyi Mihály pártja kivételével) nemhogy az esetleges megbékélés felé tettek volna lépéseket, hanem e téren a kormányt inkább nagyobb erélyre ösztönözték. Közben az antant államok mind határozottabb lépéseket tettek a Habsburg-birodalom helyén új államrendszer kialakítását hirdető nemzetiségi emigrációk álláspontja elfogadása felé. Mindezen tényezők és társadalmi fejlődésük (melyek bemutatását Galántai József sajnos elmulasztja) hatására a hazai nemzetiségek között is bekövetkezik a minőségi változás, az elszakadási törekvés, amely aztán visszafordíthatatlanul befejezetté majd a katonai összeomlás pillanatában válik.

Az MSZDP ezen időszakban folytatott politikáját tárgyalva, amely a háború meg egyezései béke révén történő lezárására irányult, Galántai foglalkozik a stockholmi békekonferenciával. Úgy véljük, hogy Stockholmot nem értékeli megfelelőképpen, amikor csupán azt látja benne figyelemre méltónak, hogy „a konferencia előkészítő bizottsága május—július folyamán tárgyalt az egyes pártok képviselőivel, és e tárgyalások anyaga jól mutatja az egyes szociáldemokrata pártok politikáját”. (323. l.)

Kár, hogy a szerző nem használta vagy — a későbbi megjelenés miatt — nem használhatta fel Kendé János 1973-ban megjelent értekezése (Az MSZDP nemzetiségi politikája 1903—1919) vonatkozó részeit, amely lényegesen érdemlegesebben mutatja be a magyar párt akkori tevékenységének nemzetközi jelentőségét.

A munka befejező fejezete — eléggé szűkszavúan — 1918 nyarának és őszének a katasztrófát meghozó hónapjait vázolja fel. Galántai itt azokat a szálakat fogja össze, amelyek mentén az előző fejezetekben a háború politikatörténetének legfontosabb eseményeit felfejtette, és amelyek összecsomósodása a háború epilógusához, a Monarchia bukásához, a soknemzetiségű Magyarország széteséséhez, de egyben a régi rendet forradalmi tettekkel felváltani akaró néptömegek cselekvéshez jutásához is elvezetett.

Pritz Pál

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. III. 12. — Terjedelem: 15,4 (A/5) ív

75.1566 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

A MAGYAR—SZOVJET TUDOMÁNYOS ÉS MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS 25 ÉVES ÉVFORDULÓJA

<i>Mátrai László</i> akadémikus: osztályelnök megnyitója	1
<i>Pach Zsigmond Pál</i> akadémikus: A szovjet és a magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbbépítése	5
<i>A. P. Okladnyikov-Ju. V. Bromlej</i> akadémikusok: A szovjet és a magyar történészek együttműködésének alapvető szakaszai és irányai a háborút követő években ..	17
<i>Niederhauser Emil</i> : A Szovjetunió történetének problémái és azok megoldása a magyar történettudományban	25
<i>T. M. Iszlamov</i> : A Magyarország történetével kapcsolatos problémák és azok megoldása a szovjet történettudományban	47

TUDOMÁNYOS KONGRESSZUSOK, KONFERENCIÁK ÉS ÜLÉSEK

VI. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus	63
<i>Berend T. Iván</i> akadémikus: Beruházási stratégia Közép-Kelet-Európában	64
Beszámoló a szocialista országok ékiráskutatóinak nemzetközi konferenciájáról (Gaál Ernő)	89
25 éves a Történettudományi Intézet (Pál Lajos)	93
A Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet tudományos konferenciája „A fejlődő országok társadalmi viszonyairól” (Puskás Ildikó-Steinbach Antal)	115
<i>Komoróczy Géza</i> : A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az ún. ázsiai termelési mód elmélete	129
<i>Puskás Ildikó</i> : Az ókori India és az ázsiai termelési mód problémája	145

RECENZÍÓK

A magyar—román történettudomány negyedszázados fejlődése, A Magyar—Román Történész Vegyesbizottság ülésének anyaga, Bp. 1971. június 1—5. (Szerk.: Csatári Dániel. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974 (Csorba Csaba)	159
A műemléki topográfiai munka új eredményei (Magyarország műemléki topográfiája VII—VIII. kötet. Heves megye műemlékei I—II. kötet Szerk.: Dercsényi Dezső—Voit Pál. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969—1972) (Cs. Cs.)	165
<i>Galántai József</i> : Magyarország az első világháborúban, 1914—1918 (Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 453. l.) (Pritz Pál)	169

Megjelent: 1974. XII. 16.

Index: 26.502

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

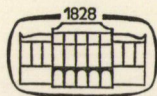
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXIV. KÖTET

2—3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1975

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

STIER MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓ HIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értékeket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488). Külföldön terjeszti a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat, H—1389 Budapest, Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.
Acta Historiae Artium szerkesztősége: Egyetem Művészettörténeti Tanszék
1052 Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.
Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Úri utca 51—53.

Felszabadulásunk 30. évfordulójára

A MAGYAR—SZOVJET GAZDASÁGI ÉS TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉHEZ

SZAKÁCS SÁNDOR

A múlt évben ünnepeltük a kormányközi alapokra helyezett magyar—szovjet műszaki-tudományos együttműködés 25. évfordulóját: két szocialista ország gyümölcsöző együttműködésének negyedszázados jubileumát.*

A kapcsolatok — különösen a gazdasági, műszaki segítségnyújtás terén — természetszerűleg valamelyest már korábbi keletűek voltak; szélesebb értelemben is a második világháborúig, közelebről az újjáépítés időszakára nyúltak vissza.¹

A szovjet segítség a háborús pusztulás után kétségtelenül különleges szerepet játszott a magyar gazdasági vérkeringés újraindításában, a (háború utolsó időszakában már az antifasiszta fegyveres küzdelem céljait is szolgáló) hazai ipar, közlekedés, alapvető fontosságú termelőüzemek, berendezések, kórházak stb. helyreállításának nagy jelentőségű munkájában.²

A politikai, gazdaságtörténeti és publicisztikai irodalom az egykorú

* A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Magyar—Szovjet Vegyesbizottsága 1974-ben tudományos ülészakot rendezett a jubileum alkalmából. Az Osztályközlemények 1974. évi XXIV. kötet 1. száma az ülészak teljes anyagát közölte. — Szerk.

¹A felszabadulás előtt a — témánkba vágó, közgazdasági jellegű — kapcsolatok egyik ország életében sem játszottak számottevő szerepet. 1938-ban pl. Magyarország külkereskedelmi forgalmában a Szovjetunió mindössze 0,1%-kal részesedett. — Vö.: 25 éves a KGST (Szita János előszava. Alapokmány. Alapelvek. Komplex program). Bp. 1974. Kossuth Könyvkiadó, 6. old.

²A gazdasági vérkeringés megindítása szempontjából különös jelentőséggel bírt az 1945. augusztus 27-én aláírt magyar-szovjet kereskedelmi szerződés, amelyet a két ország a „gazdasági kapcsolatok kiterjesztése céljából” kötött meg. A szerződés ennek megfelelően tartalmazta „a gazdasági együttműködés alapelveit a két ország között, tekintettel egyrészt Magyarország termelőképességének helyreállítására és fokozására, másrészt pedig a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségének kereskedelmi érdekeire.” A szerződés 30 millió dolláros (1970. évi árákon: nem egészen 30 millió rubeles) keretében a gazdaság újraindításához legfontosabb nyersanyagok — gyapot, gyapjú, kokszt, vasérc, ólom, réz, só, nyerskaucsuk stb. úgyszintén teherautók — mintegy fél esztendeig ellenszolgáltatás nélkül, vagyis tulajdonképpen áruhitelként érkeztek Magyarországra. — A Szovjetunió már ezt megelőzően is, minden megállapodás nélkül, lényegében segélyként élelmiszert (kenyérgabonát, húst, cukrot), igaerőt, járműveket, működésükhöz szükséges üzemanyagot stb. bocsátott rendelkezésre. Minderre, valamint a fordulat éve előtti gazdasági és műszaki kapcsolatokra l.: Berend T. I.: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1968. Bp. 1974. 11—16.; Földi T. — Ránki Gy.: A Szovjetunió gazdasági segítsége az újjáépülő Magyarországnak (1945—1948), Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből Bp. 1955. Akadémiai Kiadó, 375—398.; Kovács J.: Negyedszázados évforduló, Népszabadság — a továbbiakban: NSz. — 1970. augusztus 27.; A Magyar—Szovjet Műszaki-Tudományos Együttműködés 25. éve. Tájékoztató. Bp. 1974. márc. 31. TESCO. 7. old. (a továbbiakban: Tájékoztató, 1974. TESCO).

szovjet segítség történelmi jelentőségét már az elmúlt évtizedek során átfogó igényteliséggel értékelte. Kimutatta és feltárta ennek a segítségnek a helyreállítási, tágabb értelemben pedig az újjáépítési folyamatban betöltött, egyértelműen dinamizáló, bizonyos pontokon pedig hosszabban is irányt adó szerepét.

A szocialista építés feladatainak napirendre kerülésével természetszerűleg a gazdasági kapcsolatok történetében is minőségileg új szakasz kezdődött. Ennek előfeltételét nálunk a proletárdiktatúra kivívása, a két ország viszonylatában a gazdaság- és társadalomépítés szocialista céljainak alapvető egysége, egyidejűleg pedig a szocialista világrendszer kiépülésének történelmi folyamata képezte.

A proletárdiktatúra győzelmére Magyarországon — mint ismeretes polgárháborús összecsapás nélkül — lényegében 1948 közepére sor került. A két ország — a Magyar Köztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége — között azonban már 1948. február 18-án létrejött a történelmi jelentőségű Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződés, amely lerakta az új Magyarország és a Szovjetunió közötti „új típusú kapcsolatok, a szocialista elveken alapuló együttműködés fejlesztésének szilárd alapjait”.³ Ezt megelőzően, 1947. július 15-én kötötték meg azt az átfogó kereskedelmi és hajózási szerződést, amely már ugyancsak hosszabb időszakra, máig ható érvénnyel a szocialista építés több évtizedére vetette meg a magyar—szovjet kereskedelmi kapcsolatok jogi alapjait.⁴

Szoros összefüggésben az új típusú kapcsolatok megalapozásával 1948. március 2-án a két kormány nagykövetségi rangra emelte a magyar—szovjet diplomáciai kapcsolatokat.⁵ 1949. január 25-én megalakult a szocialista országok gazdasági együttműködésének nemzetközi szervezete, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, amely átfogóbb keretek között segítette elő a magyar—szovjet kapcsolatok bővülését. Már ennek jegyében és keretei között került sor Magyarország és a Szovjetunió kormánya közötti tudományos-technikai együttműködés megkötésére is (1949. júl. 26.).

Az egyezmény szerint a „Magyar Köztársaság Kormánya és a Szocialista Szovjetköztársaságok Szövetségének Kormánya a Magyar Köztársaság

³ Egyidejűleg: „Hatékonyan elősegítette Magyarország szocialista fejlődését, a magyar dolgozók állama nemzetközi pozíciójának megszilárdulását és védelmi képességének megerősítését, a béke és biztonság megszilárdítását Európában.” Az 1948 februárjában megkötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést — további 20 éves időszakra — 1968-ban hosszabbították meg. — Magyar—szovjet kapcsolatok 1948–1970. Dokumentumok. 6. old. (Előszó), A dokumentumkötet a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma és a Szovjetunió Külügyminisztériuma közös kiadványaként 1973-ban, a Kossuth Könyvkiadó gondozásában jelent meg. A továbbiakban MSzK.

⁴ A szerződés alapján 1947 és 1951 között évenként megkötött árucsereforgalmi megállapodások szabályozták a magyar—szovjet külkereskedelmet. 1952-ben jött létre az első hosszabb távú — négy évre szóló — külkereskedelmi megállapodás. — Bíró J.: Gyümölcsöző együttműködés. Az első magyar—szovjet gazdasági szerződés negyedszázados évfordulójára. NSz 1972. július 15.; Somogyi L.: Az integrációs program jegyében fejlődnek tovább kapcsolataink — huszonöt éves a magyar—szovjet gazdasági együttműködés. MTI. 1972. július 14.

⁵ MSzK 8. old.

és a Szocialista Szovjetköztársaságok Szövetsége közötti 1948. február 18-i Barátsági, Együtműködési és Kölcsönös Segélynyújtási Szerződés határozatainak megfelelően” megállapodott abban, hogy „a tudomány| és technika területén megfelelő értesülések kicserélése útján, valamint az ipari gyártás területén tapasztalatcsere útján előmozdítják a két ország közötti együtműködés fejlesztését”.⁶ Ennek megfelelően az „együtműködés megvalósítására szolgáló intézkedések kidolgozására és a két Kormányhoz előterjesztendő megfelelő indítványok elkészítésére” öt-öt tagból álló magyar—szovjet vegyesbizottságot hoztak létre. Az egyezmény alapján mindkét kormány kijelölte a Bizottság (teljes nevén: a Magyar—Szovjet Műszaki-Tudományos Együtműködési Bizottság) tagjait.⁷

Az 1948 februárjában megkötött Barátsági, Együtműködési és Kölcsönös Segélynyújtási Szerződés határozatai alapján, ill. a KGST működési alapelveinek szellemében létrehozott kormányközi együtműködés megindulására még 1949 második felében sor is került. Az 1949. július 26-án aláírt Műszaki-Tudományos Egyezmény végrehajtásának eredményeként létrejött Együtműködési Bizottság pedig hamarosan a termelőerők fejlesztését közvetlen szolgáló együtműködés leghatékonyabb formájává vált. Eredményes tevékenysége is hozzájárult ahhoz, hogy a két ország közötti szervezett és szabályozott kapcsolatok a kezdeti, zömmel áru-, ill. lényegileg egyszerű információ- és eljárás-cserére épült kereskedelmi, műszaki kooperációból az utóbbi évekre rendkívül kiterjedt és sokoldalú gazdasági és tudományos-műszaki együtműködéssé: az országközi együtműködésnek mind átfogóbb rendszerévé alakultak át.

Az első esztendőben, 1949 folyamán természetesen még a tervszerű együtműködés szervezeti feltételeinek megteremtése, a kapcsolatok fejlesztésével összefüggő eljárások és módszerek kidolgozása állt az illetékes szervek tevékenységének középpontjában. Ezzel egyidejűleg azonban — mint említettük — megindult már az érdemi munka is.

Mind az előbbi, mind az utóbbi szempontjából igen jelentős szerepet játszott a KGST első ülészakán az együtműködés alapelveinek kidolgozása, majd a következő ülészakon a kivitelezés legfőbb módozatainak szabályozása.

Már az 1949 januárjában elfogadott alapelvek is egyértelműen hangsúlyozták a KGST tagállamok gazdasági erőfeszítései összefogásának és összehangolásának, a tagországok gazdasága tervszerű fejlesztésének, a műszaki haladás meggyorsításának alapvető szempontjait. Az együtműködés fő feladatai között szerepelt az a célkitűzés, hogy a tagállamok műszaki-tudomá-

⁶ Uo. 29—30. old.

⁷ A Bizottság 19 alkalommal ülésezett. Tevékenységéről a nyilvánosságot rendszeres sajtóközleményekben tájékoztatta. A Bizottság egy újabb — a későbbiek során részletezendő — kormányközi egyezmény (1964. febr. 3.) által létrehozott új, kormányközi szerv, a Magyar—Szovjet Gazdasági és Műszaki-Tudományos Együtműködési Kormányközi Bizottság Műszaki-Tudományos Állandó Albizottságává alakult át. — MSzK 29. old.

nyos eredményeiket és legkorszerűbb termelési tapasztalataikat állandóan cserélik ki egymás között, ily módon is segítsék a szocialista tábor, a szocialista közösség gazdasági erejének szüntelen növelését.⁸

1949 augusztusában a KGST második (szófiai) ülészakán meghatározták a tagországok közötti műszaki-tudományos együttműködés alapelveit, formáit és módszereit. Elfogadták az ún. „Szófiai elv”-et, ami a műszaki-tudományos eredmények lényegileg ingyenes⁹ és kétoldalú átadására épülő együttműködésnek vetette meg alapjait.¹⁰

1949/50 folyamán a műszaki-tudományos kapcsolatok terén elsősorban még a kétoldalú, kölcsönös információcsere, a tapasztalatok, dokumentációk „Szófiai elv” jegyében zajló átadása, szakértői közreműködés, szaktanácsadás formái voltak jellemzőek.

Az eredmények a kezdetnek megfelelőek: a későbbiekhez képest szolidak, mégis az adott viszonyok között igen jelentősek. 1950 végéig — a Magyar—Szovjet Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottság jegyzőkönyvi határozatainak értelmében — 30 szovjet szakértő érkezett Magyarországra részben termelési tapasztalatok átadására, részben szovjet berendezések szerelése, üzembe helyezése céljából. Egyidejűleg összesen 26 magyar szakember utazott tanulmányútra a Szovjetunióba. Magyarország és a Szovjetunió egymás közt együttesen 15 ipari dokumentációt cseréltek. Ebből tizenkettőt a Szovjetunió, hármat pedig Magyarország adott át. Ezen túlmenően a Magyar Népköztársaság öt tanácsadót hívott meg fél évnél hosszabb tartózkodásra. A műszaki-tudományos együttműködésnek ugyancsak ebben a legelső szakaszában kezdődött el a magyar fiatalok egyetemi és főiskolai képzése is a Szovjetunióban.¹¹

Éppúgy, mint az első egy-másfél esztendő, a magyar—szovjet műszaki-tudományos kapcsolatokban az első 8—10 év is a kibontakozás, majd a felendülés jegyében hozott érdemleges, időről időre rendszeresen növekvő eredményeket. Az együttműködés ekkor központosított formában is mindenekelőtt kereskedelmi és más cserekapcsolatokban, ez utóbbiakon belül pedig jellegetesen különféle termelő-, ill. egyéb közfontosságú berendezések instal-

⁸ Tájékoztató, 1974. TESCO. 7. old.; vö.: 25 éves a KGST c. im. 8—9., 39—40., 55—57., 70—71., 79—84., 87—88., 91—92., 95 old., ill. a Komplex program számos más helyét. — A nemzetközi kapcsolatok széles rendjébe ágyazva tárgyalja a tudományos-műszaki együttműködés kérdéseit dr. Keréky György: A KGST országok tudományos-műszaki együttműködése c. könyve (Bp. 1974.)

⁹ Csak a másolás, csomagolás, szállítás közvetlen költségeit hárították át.

¹⁰ A „Szófiai elv” ui. azt is kimondja, hogy az átvett licenc és dokumentáció, úgyszintén az ezek alapján gyártott termékek harmadik országnak nem adhatók át. — Tájékoztató, 1974. TESCO. 7. old.; 25 éves a KGST c. im. 10. old., Keréky Gy.: im. 54—55. old.

¹¹ A későbbiek során ezek a képzési kapcsolatok is rendszeressé váltak és bővültek. Jelentőségüket érzékelteti, hogy az 1949—1970 között szovjet felsőfokú intézmények mintegy háromezer különböző, főiskolai, ill. egyetemi képzettségű szakembert, közép- és felső szintű kádert képeztek ki a magyar—szovjet együttműködés keretében. Keréky Gy.: im. 144. old.

lálásában, értesülések, tapasztalatok, dokumentációk cseréjében jutott kifejezésre.

A kereskedelemben — a korlátozás nélküli legnagyobb kedvezmény elvének érvényesülésével — a Magyar Népköztársaság számára egyszerre biztonságot, gazdasági fejlettsége tekintetében pedig kedvező feltételt jelentett a forgalom alakulásának mind tervszerűsége, mind szerkezete. Az 1947. évi kereskedelmi szerződés, majd az erre épülő évi, később középtávú megállapodások lényegében az iparosítás kezdetétől garantálták mindenekelőtt a vas- és fémipar, a textilipar, úgyszintén a vegyipar anyagi-technikai bázisát, egyben pedig az iparosítás eredményei folytán is lehetővé tették, ill. biztosították az árucsereforgalom további gyors ütemű fejlesztését.

Ebben az időszakban kivitelünk — gazdaságunk akkori fejlettségének színvonalából következően — nagyobbára mezőgazdasági, élelmiszeripari, könnyűipari termékekből állt. 1947 és 1957 között, a kereskedelmi forgalom volumenének igen gyors növekedése mellett, a Szovjetunióknak a magyar külkereskedelemben való részesedése 13 százalékról 29 százalékra ugrott.¹² Kereskedelmi szállításainknak mintegy 60%-át könnyűipari, mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek tették ki, behozatalunknak pedig kb. háromnegyede nyersanyagokból és energiahordozókból állt.¹³

1950 és 1960 között a Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottság évenként átlagosan mintegy 160—170, összesen 1864 határozatban adott keretet és szabott közvetlen irányt a műszaki-tudományos együttműködés kibontakozásának. A szóban forgó időszakban 834 ipari dokumentáció cseréjére került sor. Ebből 464-et a Szovjetunió, 370-et a Magyar Népköztársaság adott át. Termelési tapasztalatcserére vagy tapasztalatátadásra 774 szovjet szakértő, ezenkívül 80 szovjet tanácsadó érkezett Magyarországra. Egyidejűleg 1268 magyar szakember utazott a Szovjetunióba termelési módszerek megismerése és hazai adaptálása céljából. Magyar részről a tanácsadói tevékenység alárendelt szerepet játszott.¹⁴

A gazdaságfejlesztés szempontjából különösen kiemelkedő volt a magyar—szovjet kereskedelmi, ill. műszaki-tudományos kapcsolatok gyakorlati és politikai jelentősége a szocialista iparosítás dinamikus kibontakozását illetően. Már az első ötéves terv időszakától kezdve komplett gyárberendezések egész sora érkezett, műszak-dokumentációk sokasága került hasznosításra. A szocialista iparosítás első éveiben, amikor — a hidegháború légkörében — a nyugati világ lényegében még a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésétől is elzárkózott, a Szovjetunió segítségével és közreműködésével új üzemek, gyá-

¹² Ennél nagyobb arány előzőleg csak az 1945. évi magyar—szovjet kereskedelmi szerződés után mutatkozott, amikor Magyarország érdemileg még csak a Szovjetunióval állt szabályozott kereskedelmi kapcsolatban. — Bíró J.: i. m. u., Berend T. I.: i. m. u.

¹³ Bíró J. i. m. u.

¹⁴ Tájékoztató, 1974. TESCO. 8. old.

rak, városok, iparágak létesültek. Különösen a nehéziparban, mindenekelőtt pedig a kohászatban, vegyiparban, valamint a gépgyártásban bontakozott ki gyümölcsöző együttműködés. Hatása az iparosítási folyamat felgyorsulása mellett, hazai vonatkozásban új ágazatok meghonosításában is érvényesült. Ebben az időszakban importáltuk többek közt a Dunai (egykori sztálinvárosi) Vasmű berendezéseinek jelentős részét, a Szegedi Textilkombinát (egykor: Textilművek), a Zalaegerszegi Ruhagyár, a Békéscsabai Ruhagyár, a Kaposvári Fonoda, a Győri Állami Fonó úgyszintén számos más fontos ipari létesítmény korszerűsítéséhez, bővítéséhez szükséges gépeket. Az egykori iparpolitika realizálása, a mezőgazdaság gépesítése, a közlekedés korszerűsítése döntő mértékben támaszkodott a Szovjetunió által szállított gépekre és berendezésekre.¹⁵

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásával tovább bővültek és szilárdultak a kapcsolatok. A konszolidáció időszakában különlegesen fontos szerepet játszott a szocialista országok, legfőképpen pedig a Szovjetunió internacionalista segítsége. Anyagi-gazdasági téren ez mindenekelőtt közvetlen segélyek, hosszúlejáratú hitelek biztosítása révén, a hagyományos kereskedelmi, információ és dokumentációs kapcsolatok, a műszaki-tudományos kooperáció területén pedig az együttműködés kereteinek és formáinak kibővítésében jutott kifejezésre. A továbbfejlődés szempontjából is nagy jelentőségűnek bizonyultak az 1957 márciusában Moszkvában folytatott magyar—szovjet kormányközi,¹⁶ majd ezt követően az év végétől lebonyolított gazdasági tárgyalások.¹⁷

¹⁵ Bíró J. i. m. NSz 1972. július 15.: dr. Jávör E.: Együttműködésünk a tudományos nagyhatalommal, uo. 1969. nov. 23.; Vigh I.: Húsz éves a magyar—szovjet műszaki-tudományos kooperáció, uo. 1969. nov. 22.; számos korabeli dokumentumot őriznek a korabeli lapok, mindenekelőtt a Szabad Nép, így többek között: Gazdasági eredményeink és a szovjet segítség (1950. márc. 17.) Mit köszönhet a könnyűipar a Szovjetuniónak? (1952. febr. 28.) Mit köszönhet közlekedésünk a Szovjetuniónak? (1952. ápr. 2.) Útrakészen áll a „Maxim Gorkij” hajó (1952. dec. 11.) stb.

¹⁶ A kormányközi tárgyalások során „minden oldalról megvizsgálták a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság kapcsolatainak kérdéseit.” A tárgyaló felek egybehangzóan állapították meg, hogy a két ország viszonya „a teljes egyenjogúságon és az önzetlen testvéri barátságon alapszik”. Nyomatékkal húzták alá azonban: „Ez az egyenjogúság gyökeresen különbözik attól az úgynevezett egyenjogúságtól, ami az imperialista államok és a kis országok között áll fenn és ami valójában a kis országok népeinek az imperialista monopóliumok által történő kizsákmányolását, országuk kirablását jelenti.” Egyidejűleg egyértelműen megvilágították: „Az efajta burzsoá, nacionalista »egyenjogúsággal« szemben az egyenjogú magyar—szovjet kapcsolatok lényege ezen országok dolgozóiról történő, a proletár internacionalizmus szellemétől áthatott sokoldalú gondolkodás. Ezért a magyar dolgozók és következőképpen az egész szocialista tábor érdekében is a Szovjetunió széles körű gazdasági és egyéb segítséget nyújt Magyarországnak abból a célból, hogy a magyar nép a lehető leggyorsabban leküzdhesse az ellenforradalom következményeit és tovább haladhasson az anyagi és kulturális fellendülés, a szocializmus sikeres építésének útján.” A fentiek szellemében értékelték a korábbi kapcsolatok alakulását is. Rögzítették a két ország közötti áruforgalom eredményes fejlődését, így azt, hogy Magyarország és a Szovjetunió között az utóbbi nyolc év folyamán a kereskedelmi forgalom több mint három és félszeresére növekedett. — MSzK 99—101. old.

¹⁷ Közlemény a szovjet—magyar gazdasági tárgyalásokról 1957. dec. 17.

A márciusi kormányközi tárgyalásokon — a kapcsolatok sokoldalú vizsgálatának keretében — a tárgyaló felek többek között megállapították, hogy a „Magyar Népköztársaság, minthogy nem rendelkezik elegendő hazai nyersanyagforrással, nyersanyagszükségletének jelentős részét a Szovjetunióból származó behozatal útján fedezi” (így pl. vasércből, nyersvasból, gyapotból, kőolajból, ólomból, nikkeltől, a műtrágyagyártáshoz szükséges alapanyagokból, épületfából és egyéb faanyagokból). 1956-ban a Szovjetunióból származó magyar behozatalnak pl. mintegy 85%-a volt nyersanyag, segédanyag és félkészgyártmány. Ezzel szemben a Szovjetunióba irányuló magyar kivitel 72%-a volt ipari készáru, túlnyomó részben gépipari termék.

A károk helyreállítása, a gazdasági konszolidáció szempontjából is külön említésre érdemes a Magyarországra irányuló szovjet áruszállítások növelésére vonatkozó megállapodás. Eszerint: „A Szovjetunió Kormánya, hogy megkönnyítse a Magyar Népköztársaság gazdasági nehézségeinek leküzdését, teljesíti a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány kérését, hogy 1957-ben jelentősen növelje a nyersanyagok, félgyártmányok, berendezések és egyéb a magyar népgazdaság számára, valamint a lakosság szükségleteinek kielégítésére szolgáló áruk szállítását.” A Szovjetunió kormánya vállalta, hogy a fentieknek megfelelően 1957 folyamán — jelentős mértékben még 1957 első felében — leszállít Magyarországnak több mint egy milliárd rubel értékű árut, így 450 ezer tonna búzát, 200 ezer tonna takarmánygabonát, 1,2 millió tonna vasércet, 150 ezer tonna hengereltárut, 110 ezer tonna nyersvasat, félmillió tonna kokszot, 1,2 millió tonna szenet, 900 ezer tonna kőolajat, 400 ezer m³ fűrészárut, 8 ezer tonna rezet, ugyanennyi tömbalumíniumot, ezenkívül pakurát, ónt, ólmot, nikkelt és számos más cikket.¹⁸

1957-ben a szovjet kormány összesen 875 millió rubel értékű árut és szabad devizát biztosított hitelként a Magyar Népköztársaság számára.¹⁹ Egyidejűleg hosszabb haladékot adott a korábbi fennálló több mint 150 millió R tartozás törlesztésére; elengedte a korábban átadott volt német tulajdonért és a volt szovjet—magyar vegyestársaságok szovjet érdekeltségéért²⁰ járó több mint egymilliárd forint összegben fennálló tartozásokat.

¹⁸ MSzK 101. old.

¹⁹ Az 1957-ben felhasználható hitelkeret a következőkből tevődött össze: a tárgyalások során elfogadott 750 millió rubeles hosszúlejáratú hitelösszezből (ebből 200 millió R szabad deviza volt), amely 2%-os kamatra, s tíz évi árutörlesztésre épült, valamint a korábban biztosított és esedékessé vált 85 millió rubel értékű áruhitel-konstrukció keretében lebonyolított szovjet áruszállításokból, ill. ugyancsak korábbi aktivizált 40 millió rubeles szabad devizakeretből. — Vö.: MSzK 102. old.

²⁰ A potsdami értekezlet döntése alapján minden Magyarországon lévő német tulajdon a Szovjetunióra szállt át. Ez a rendelkezés a külföldi ipari érdekeltségnek több mint felét érintette. A közös vállalatok létesítésének lehetőségét az 1945 nyarán kötött magyar—szovjet gazdasági egyezmény is kimondotta. Ennek alapján jöttek létre — némelykor különböző tranzakciók közbejöttével — azok a szovjet—magyar vállalatok (Magyar—Szovjet Alumíniumtársaság, Magyar—Szovjet Nyersolajtársaság stb), amelyeket később a Szovjetunió a Magyar Népköztársaságnak engedett át. — A részleteket illetően: Berend T. I.: i. m. 14—15. old.

A hitelkeretből nem fedezhető szovjet szállítások ellenértékéként 1957-ben Magyarország hajók, úszó- és kikötő-daruk, vasúti személykocsik, forgácsoló szerszámgépek, ellenőrző mérőműszerek, hűtőberendezések, varrógépek, bútorok és más iparcikkek, valamint mezőgazdasági termékek szállítását vállalta.²¹

A magyar kormány kívánságára a szovjet kormány késznek mutatkozott arra is, „hogy jóindulatúan megvizsgálja egyes magyar ipari vállalatok építéséhez és rekonstrukciójához, valamint a közlekedés fejlesztéséhez szükséges gazdasági és műszaki segítség nyújtásának kérdéseit”. A tárgyaló felek egyben kinyilvánították, hogy „a szocialista államok együttműködésének egyik legfontosabb formája a tudományos-műszaki és termelési tapasztalatok kölcsönös és térítésmentes kicserélése, ami mindkét ország népgazdasága számára rendkívül jelentős”. Ennek megfelelően szükségesnek tartották, hogy „minden módon elősegítsék a Magyarország és a Szovjetunió közötti tudományos-műszaki együttműködés továbbfejlesztését”.²²

A tárgyalások sokoldalúan elemezték, több vonatkozásban pedig újra-alapozták a gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatokat. 1957—1959 folyamán a két ország nagy fontosságú egyezmények egész sorát kötötte meg a gazdasági, tudományos együttműködés, ipari rekonstrukció, gazdasági és védelmi kölcsönösség különböző területein.²³

Legközvetlenebb hatást a gazdaságfejlesztésre és a közellátás javítására az 1958—1960 közötti kölcsönös áruszállításokról szóló megállapodás (1958. jan. 13.) gyakorolta, ami kötelező formában határozta meg a szerződő felek szempontjából fontos import- és exportáruk (mindkét vonatkozásban 60—60 árucikk) mennyiségét, minőségét. A hazai termelés szemszögéből döntő szerepet játszottak a — legfőképpen a bányászat, vaskohászat, a gép- és

²¹ MSzK 102. old.

²² Uo. 102—103. old. — A tárgyalások során véleménycsere folyt, ill. megegyezés történt az atomenergia békés célokra történő felhasználása, az uránélfordulások geológiai feltárása és hasznosítása kérdéskörében is. — MSzK 103. old.

²³ 1957 és 1959 között az alábbi fontosabb egyezmények megkötésére került sor: Egyezmény az MNK és a SzSzkSz Kormánya között a Magyar Népköztársaság területén ideiglenesen tartozkodó szovjet csapatok jogi helyzetéről (1957. máj. 27.); Konzuli egyezmény az MNK és az SzSzkSz között (1957. aug. 24.); Egyezmény az SzSzkSzK által az MNK részére ipari üzemek építése és rekonstrukciója, valamint a közlekedés fejlesztése céljából nyújtott gazdasági és műszaki segítségről (1957. dec. 18.); Együttműködési egyezmény az MTA és a SzUTA között (1958. jan. 18.); Egyezmény az MNK Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánya és az SzSzkSz Kormánya között a vegyipari vállalatok üzemegységeinek és kísérleti berendezéseinek a Szovjetunióban történő építésére vonatkozó együttműködésről (1958. nov. 5.); Egyezmény az SzSzkSz által a Magyar Népköztársaságnak nitrogén műtrágyagyár építéséhez nyújtandó műszaki segítségről, továbbá a Magyarország részére szállítandó olajipari berendezésekről (1958. nov. 5.); Egyezmény az MNK és az SzSzkSz kormánya között az egészségügy és az orvostudomány terén való együttműködésről (1959. ápr. 17.); Egyezmény az MNK Kormánya és az SzSzkSz Kormánya között vegyipari üzemek és egyéb ipari objektumok Magyarország részére történő felépítéséhez nyújtandó műszaki segítségről (1959. aug. 7.); Egyezmény az SzSzkSz, az MNK és a Csehszlovák Köztársaság kormányai között a Szovjetunió—Csehszlovák Köztársaság—Magyar Népköztársaság kőolajvezeték építéséről (1959. dec. 19.).

finommechanikai ipar, olajipar, textil-, papír-, vegyipar stb., a közlekedés és mezőgazdaság számára biztosított nyersanyagok, félkészárúk, eszközök. Ezek ui. jelentős részben olyan árukat képviseltek, amelyeknek 50—80, sőt 100%-át importból kellett biztosítani (vasérc, nyersvas, nyersolaj, ferroötvtözetek,²⁴ ill. kohókoks, bányafa, fenyőfűrészáru, cellulóz, színesfémek). Sokat mondó volt, hogy a megállapodásban rögzített hazai importvolumennek több mint 80%-át nyersanyagok és félkészárúk tették ki.²⁵

A megegyezés a gazdasági „húzóerőt” kiviteli (értékesítési) oldalról is biztosította. Az export 75%-át gépipari és finommechanikai gyártmányok tették ki, 25%-ban pedig közszükségleti cikkek szerepeltek.

A korábbiakhoz képest tovább nőtt tehát a gépipari, gépi és finommechanikai cikkek kiviteli hányada, s csökkent az anyagok és mezőgazdasági cikkek kivitelének aránya. Közben erősen megnövekedett a munkai igényesebb híradástechnikai eszközök és komplett berendezések volumene. Új mozzanatot képezett az is, hogy az egyezmény olyan kiviteli cikkekre is kiviteli keretet szabott, amelyeket eddig nem szállítottunk (Diesel-motorok, konzervgyárak, paradicsompüré-üzemek, hús- és baromfifeldolgozó berendezések és számos híradástechnikai eszköz).²⁶

A gazdasági és műszaki segítség átfogó keretei között is fontos volt az a támogatás, amelyet a Szovjetunió az 1957. évi magyar—szovjet kormány-szintű tárgyalások alapján különböző kohászati, gépipari, erőáramú, vegyipari, olajbányászati, könnyűipari és más iparági üzemek építéséhez és átépítéséhez, valamint a közlekedés fejlesztéséhez nyújtott.²⁷ Ez, valamint az erre a célra folyósított újabb 300 millió rubeles fejlesztési hitelkeret mindenképp az ipari rekonstrukció, ill. szerkezetmódosítás, úgyszintén az infrastrukturális fejlesztés céljait mozdította elő. Kedvező hatást gyakorolt a híradástechnika területén (mikrohullámú berendezések gyártása, új rendszerű telefonközpontok, félvezetők gyártása), a műszeriparban (elsősorban az elektronikus, az anyagvizsgáló és a geofizikai műszerek gyártásában), olyan hagyományos vákuumtechnikai cikkek termelésének növelésében, mint a rádiócső, izzólámpa stb. Az ekkor nyújtott támogatás tette lehetővé a hazai alumínium-feldolgozás továbbfejlesztését (a Székesfehérvári Alumínium Hengermű présüzemének megépítése), egyes fontos közlekedési eszközök (Diesel-motorok, vontató mozdonyok és motorvonatok) gyártásának megtöbbszörözését, a gördülőcsapágy-gyártás továbbfejlesztését, a hengerelt áruk hazai előállítását.

²⁴ A jelzett cikkek importjának 100%-át, a következők behozatali szükségletének 50—80%-át biztosította a megállapodás.

²⁵ Vagyis az egész magyar népgazdaság anyag- és félkészáru jellegű importszükségletének kb. 40%-át. Érdemes megemlíteni, hogy az 1958-ra előirányzott behozatali volumen 20%-kal haladta meg az 1954. évit és 70—75%-kal az 1955. vagy 1956. évek importmennyiségét. (Incze Jenő külkereskedelmi miniszter nyilatkozata, NSz. 1958. febr. 1., MSzK. 159—161. old.)

²⁶ Minderre, valamint számos más további részletre is l. Incze J. i. nyilatkozatát.

²⁷ NSz. 1957. dec. 17. — MTI

sának növelését (a Dunai Vasmű meleg- és hideghengerművének tervezéséhez, felszereléséhez való hozzájárulás és gépi felszerelések szállítása).²⁸

Lényegében 1957-től datálható Magyarország és a Szovjetunió ún. rokonprofilú intézményei közötti *közvetlen* együttműködési kapcsolatok megindulása is. A kormányközi tárgyalások a műszaki-tudományos együttműködés újabb, korábbiaknál magasabb szintre emelésének szakaszát nyitották meg azért, hogy megteremtették a magyar és szovjet üzemek, kutató- és tervezőintézetek közvetlen fejlesztő, kutató, tervező jellegű kooperációjának államközi feltételeit. Ennek következtében az eddigi centrális jellegű kapcsolatokon túlmenő, központilag koordinált, ugyanakkor azonban közvetlen intézményi együttműködési formák alakultak ki. 1957 és 1965 között már 56 kutatóintézet és 6 ipari vállalat vett részt ebben a kooperációs formában, ami a gyakorlatban kétoldalú vállalatközi egyeztetésekre és munkatervekre, egyidejűleg pedig az Együttműködési Bizottság jóváhagyására épült. Ez újabb együttműködési forma keretében 78 magyar és 81 szovjet dokumentációt adtak át.²⁹ Igen lényeges új momentum volt, hogy itt a tapasztalat és értesüléscsere is már legfőképpen a kölcsönös érdeklődésre számot tartó műszaki, fejlesztési feladatok munkamegosztáson alapuló megoldására irányult. Kezdetben természetesen ebben a formában is a tapasztalat-, ill. a dokumentáció-csere dominált. Így pl. a Kibernetikai Kutató Intézet dokumentációkat és alkatrészmintákat kapott az M-3-as számítógép elkészítéséhez, a Bőripari Kutató Intézet számára minőségvizsgáló készülékek érkeztek a Szovjetunióból. A budapesti Textilipari Kutató Intézet átadta a szovjet partner-intézetének a szintetikus szálak pamutipari feldolgozásának technológiáját. Ugyancsak az elsők között kötött együttműködési szerződést a Klement Gottwald Villamossági Gyár és a leningrádi Elektroszila gyár. Az előbbi hét műszaki eljárás dokumentációit adta át szovjet társüzemének, amelytől viszont megkapta egy új típusú turbógenerátor rajzait és több munkafolyamat technológiáját. A Transzvill a Leningrádi Elektroapparátal, az Egyesült Izzó a moszkvai Elektrolampával, a Kábel- és Sodronykötélgégyár a moszkvai Moszkábellel cserélte ki tapasztalatait.³⁰

A már hagyományosnak tekinthető tapasztalat-, ill. dokumentáció-csere mellett bontakozott ki a kutatási témák összehangolása és közös kutatása. 1959-ben pl. már 400 tudományos és műszaki témát öleltek fel az együtt-

²⁸ L.: Háromszázmillió rubeles szovjet hitel — NSz. 1957. dec. 25.; Földes I.: Újabb baráti segítség. Uo. 1957. dec. 29.; MTI. Belföldi Hírek, 1958. ápr. 1.

²⁹ Tájékoztató, 1974. TESCO. 8. old. — 1958 elején már 35 magyar kutatóintézet tartott állandó kapcsolatot szovjet partnereivel: kicserélték éves kutatási terveiket, beszámolóikat, szakembereket küldtek egymáshoz és közös vizsgálatokat is végeztek. Vö.: Kőszegi F.: Szélesebb magyar-szovjet tudományos és műszaki együttműködés. NSz. 1958. febr. 20.; Együttműködés a magyar és a szovjet gumiiipari kutatók között. Uo. 1958. dec. 7.; Két év alatt 45 szovjet és magyar kutatóintézet kötött együttműködési szerződést. Uo. 1959. ápr. 28. MTI.

³⁰ Im. NSz. 1959. ápr. 28. MTI

működési tervek. Közülük 73-at soroltak a közösen megoldandó feladatok közé.³¹

Fokozódott az együttműködés a két ország tudósai, tudományos akadémiai, egyetemi intézetei között is. 1959 végén a Magyar Tudományos Akadémia és a Szovjet Tudományos Akadémia közti tudományos együttműködési egyezmény 1960. évi munkaterve pl. 50—50 tudományos szakértő cseréjét irányozta elő, bővítette az akadémiaik által rendezett konferenciákon, előadásokon kölcsönösen résztvevők számát és körét. 30—30 közös kutatási témát jelölt meg a fizikai, kémiai, biológiai, műszaki és humán tudományok területén. Így közös vizsgálatokat irányzott elő a lumineszcencia jelenségek terén, a fehérjekutatás fejlesztésében stb. Az MTA és a Szovjet Orvostudományi Akadémia évi munkaterve professzorok cseréjét, 12—12 orvostudományi kutatóintézet, ill. tanszék között a közvetlen kapcsolatok kiépítését rögzítette.³²

A régi és az új együttműködési formák mind magyar, mind szovjet részről érdemleges szellemi és anyagi megtakarításokat eredményeztek. Az Együttműködési Bizottság elnökeinek — A. A. Zacharovnak és Vályi Péternek — a XII. ülészakalmából adott nyilatkozatai szerint a Szovjetunió pl. a szerszámgépek programvezérlésére vonatkozó magyar tapasztalatok átvételével mintegy 380 ezer rubel közvetlen kutatási költséget takarított meg. A gyógyszerkutatási eredmények hasznosítása révén pedig csupán két gyártmánynál (a luminálnál és a hexamidinnél) 5 millió rubel lett hasonló okokból más célokra fordítható. De megfordítva is: pl. az 50 megawattos turbógenerátorra vonatkozó szovjet dokumentáció, ill. a tapasztalatok átvétele kb. 10—15 millió Ft költséggel járó kísérleti-kutató munkát pótolta a magyar gazdaság számára. A gördülőcsapágy-gyártás bevezetése csupán 1959 közepéig mintegy 40 millió devizaforint megtakarítást eredményezett. A germánium és a szilícium diódák, valamint a tranzisztorok gyártásának szovjet tapasztalataival az Egyesült Izzó öt mérnök egy évi munkáját hasznosíthatta más célra.³³

1958 nyarán írták alá a két ország közötti gazdasági együttműködés első közértávú — az egykorú elnevezés szerint az első „hosszú időszakra szóló”, ill. az „első nagytávlati” — vagyis az 1961—1965. évekre szóló együttműködési és áruszállítási megállapodás jegyzőkönyvét.³⁴

³¹ Befejeződött a Magyar—Szovjet Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottság XII. ülészaka. NSz. 1959. aug. 19. MTI.

³² Magyar—szovjet tudományos megállapodást írtak alá Moszkvában, NSz. 1959. nov. 20.

³³ A jubileum alkalmával közreadott főbb együttműködési adatok a következők voltak: 10 év alatt 559 dokumentációt kapott a Szovjetunió, csaknem 900-at Magyarországra. A Szovjetunióban több mint 1 100 magyar mérnök és vezető szakember járt tanulmányúton, hasonló célból 777-en érkeztek a Szovjetunióból Magyarországra. 1959. augusztusában mindkét fél részéről 55, együttesen százötz kutatóintézet vett részt a közvetlen kooperációban. — Uo.

³⁴ Zsombor J.: Moszkvában aláírták az 1961—1965. időszakra szóló gazdasági együttműködés és kölcsönös áruszállítás jegyzőkönyvét. NSz. 1958. jún. 3.

Államközi, sőt többoldalú nemzetközi együttműködés eredményeként kerülhetett sor az energetikai, ill. vegyipari szempontból történelmi jelentőségű „Barátság” kőolajvezeték magyarországi szakaszának felavatására 1962 októberében. A több ezer kilométeres vezeték, amely a Közép-Volga vidékéről, Kujbisev környékéről kezdte meg a kőolaj szállítását Lengyelországba, az NDK-ba, Csehszlovákiába és Magyarországra, mint Fock Jenő magyar miniszterelnökhelyettes a magyarországi szakasz avatásakor megfogalmazta, „a maga nemében az egész világon páratlan műszaki létesítmény”-nek számított. A magyar népgazdaság fejlődése szempontjából az avatás jelentőségét tovább fokozta, hogy a magyar szakasz ünnepélyes átvételével egyidejűleg (a csehszlovákiai Tupától leágazó vezeték az avatáskor már egy hónapja üzemben volt) három újabb, olajbázisra épült üzem kezdett munkába: a szőnyi termikus krakküzem, az évi egymillió tonna kapacitású kőolajdesztillációs üzem és az almásfüzitői, évi 50 ezer tonna kapacitású kőolajfinomító üzem.³⁵

A kapcsolatok bővülését mutatja az is, hogy jó egy esztendő múlva Magyarország 54 üzemét épített szovjet technikai közreműködéssel s közülük 26-ot 1963. november 7-ig bezárólag már működő üzemként tarthattak nyilván. A befejezett, ill. építés alatt álló üzemek között voltak olyan nagy létesítmények is, mint a Dunai Vasmű, a Tiszavidéki Vegyikombinát, a pécsújhegyi és a Dunamenti Hőerőmű. A szovjet közreműködés ellenértékéeként Magyarország egyidejűleg komplett berendezéseket szállított különböző szovjet iparágak számára.³⁶

1962—63 folyamán további sikeres intézkedések történtek a kapcsolatok fejlesztése érdekében. KGST szinten előkészületeket végeztek az 1966—70. időszakra szóló népgazdasági tervek koordinálására, a tervek egybehangolása érdekében a tervezés mérlegmódszerének bevezetésére, a KGST szervei számításokat végeztek az európai népi demokratikus országok fűtőanyag-energetikai mérlegével kapcsolatban. Számos nagy jelentőségű egyezmény született, mint a magyar—szovjet alumíniumegyezmény, a kingiszeppei foszforit-lelőhely nemzetközi együttműködés keretében történő kiaknázása, a kálíműtrágyák gyártására vonatkozó szovjet—lengyel megegyezés stb. Külön említésre érdemes a KGST Végrehajtó Bizottsága IX. ülésén (1963 októberében) az átszámítási rubelben történő sokoldalú elszámolásokról és a Gazdasági Együttműködés Nemzetközi Bankjának létesítésére vonatkozó megállapodás.³⁷

A kétoldalú kapcsolatok fejlesztése szempontjából magyar—szovjet vi-

³⁵ Részlet Fock Jenő, az MNK Minisztertanács elnökhelyettesének a „Barátság” kőolajvezeték magyarországi szakaszának felavatásán mondott beszédéből. MSzK. 267—169. old., NSz. 1962. okt. 14.

³⁶ A Szovjetunió és a KGST. M. Leszecsco elvtárs, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökhelyettese a KGST-országok együttműködésének fejlesztéséről, a magyar—szovjet gazdasági kapcsolatokról. NSz. 1963. nov. 7.

³⁷ Uo.

szonylatban kiemelkedő szerepet játszott a magyar—szovjet timföld- és alumíniumegyezmény.³⁸

Az egyezményt 1962. november 15-én kötötték meg. Az egykorú egyeztetéseknek megfelelően Magyarország 1967-től kezdődően 1980-ig fokozatosan évi 330 ezer tonnára növekvő timföldet szállít a Szovjetunióba kohósítás céljából, és az így előállított — súlyban maximálisan a kiszállított timföld felének megfelelő — alumíniumot a Szovjetunió teljes egészében visszaszállítja Magyarországra. A szállított timföldnek megfelelően, a visszaszállított alumínium legnagyobb évi mennyisége végül is eléri a 165 ezer tonnát, ami több mint háromszorosa a magyar alumíniumkohók 1962. évi termelésének.³⁹

Az együttműködés mindkét ország számára kedvező lehetőségeket nyitott a kölcsönös előnyök hasznosítására: egyesítette az olcsó szovjet víziergia, a gazdaságos magyar timföldgyártás és az ugyancsak olcsó víziszállítás előnyeit. Ésszerű takarékosagra nyújtott lehetőséget mind a rendelkezésre álló természeti javak mind a beruházási eszközök tekintetében. Az alumíniumprogram saját erőből való fejlesztése az egykorú számítások szerint 30 milliárd Ft beruházást tett volna szükségessé. A kooperáció viszont magyar részről 16 milliárdos beruházásigényt irányzott elő a bauxitbányászatban és a timföldgyártó kapacitás bővítésére, szovjet résztől pedig mintegy 14 milliárd forintos nagyságrendben energetikai, kohászati, segédanyaggyártó üzemi és szállítási fejlesztést.

Az energiagazdálkodás szemszögéből jól világítja meg a kölcsönös előnyöket a magyar minisztertanács egykorú állásfoglalása: „Az a villamosenergia-mennyiség, amelyet a Szovjetunió a kohóalumínium gyártásához fog felhasználni, mintegy 500 megawatt hőerőművi kapacitásnak felel meg. A magyar energiagazdálkodásban ez egyenértékű 3 milliárd kilowattóra villamosenergia importjával, ami 1961. évi teljes hazai villamosenergia-termelésünk 40 százalékával azonos . . .”. A másik oldalról viszont: „Az államközi egyezmény a Szovjetunió számára lehetővé teszi, hogy vízierőműveiben igen kedvező önköltséggel előállított villamos energiáját feldolgozott alumínium formájában, azaz közvetve exportálja világpiaci áron országának olyan területéről, ahonnan a villamos energia közvetlen exportja egyébként csak kevésbé gazdaságosan lenne megoldható.”⁴⁰

A fejlesztési politikában tulajdonképpen ezekben az években jelentkezett először különleges hangsúllyal a nemzetközi együttműködés szinte megkerülhetetlen gazdasági szükségessége. Magyarország életében sok más országnál már ekkor, sőt korábban is nagyobb szerepe volt a nemzetközi gazda-

³⁸ Az egyezmény szövege: MSzK. 269—271. old.

³⁹ Egyezmény az MNK és az SzSzkSzk közötti együttműködésről a timföld és alumínium területén. Uo.; Az MNK Minisztertanácsának állásfoglalása a magyar—szovjet timföld és alumíniumegyezményről. Uo. 273—275. old.; NSz. 1962. nov. 30.

⁴⁰ Az MNK Minisztertanácsának állásfoglalása . . . MSzK. 273—274. old.

sági együttműködésnek. Lényegében erre utalta viszonylag fejlett ipara, energia- és ipari nyersanyagszegénysége, viszonylagosan nagy népsűrűsége, a gazdaságos sorozatgyártáshoz azonban elégtelen belső felvevőpiaca, egész gazdasági életében pedig külkereskedelmének növekvő fontossága is stb.

A gazdaságfejlesztési célok kivitelezése szempontjából is alapvető jelentőségűnek bizonyult a KGST országokkal, ezen belül is mindenekelőtt a Szovjetunióval való együttműködés szélesítése, formáinak további bővítése. Változatlanul innen származott ui. a népgazdaság számára létfontosságú importált nyersanyagok döntő része. Hasonlóképpen a Szovjetunió maradt a magyar exportárúk, elsősorban iparcikkek legfőbb vásárlója. 1963-ban a Szovjetunióból származó behozatal majdnem 60%-a volt nyersanyag és félkésztermék, több mint 36%-a pedig az ipar, ill. más ágazat számára fontos gép és berendezés. A Szovjetunióba irányuló kivitelünknek valamivel több mint 54%-át tették ki gépek és berendezések, nem egészen 27%-át ipari fogyasztási cikkek. Egyidejűleg a felhasznált vasércnek kb. 2/3-át, a nyersolajnak majdnem felét, a gyapotnak, a fenyőfűrészárúnak mintegy 60%-át szovjet áruk tették ki.⁴¹

Mint említettük nagyjából 1957-től a magyar—szovjet kapcsolatok bővülését és magasabb szintjét részben újabb együttműködési formák jelentkezése (intézmények, vállalatok közötti kutatási, fejlesztési, termelési együttműködés, iparági jellegű, gazdaságfejlesztési és termelési kooperáció, az integrációnak olyan termelési szintű megalapozása, mint az alumíniumegyezmény), részben ezek térhódítása, egyidejűleg pedig a hagyományos kapcsolatok (tapasztalatátadás, kereskedelmi együttműködés) gyors növekedése jellemezte. A hatvanas évek elejétől a korábban döntően ipari területre koncentrált ún. műszaki-tudományos együttműködés is valójában már a népgazdaságnak majdnem minden ágára kiterjedt. 1961 augusztusában maga az Együttműködési Bizottság is határozatilag bővítette ki tevékenységét olyan területekre (építőipar, közlekedés, mezőgazdaság, vízgazdálkodás stb.), amelyek korábban nem tartoztak közvetlen hatáskörébe. Egyidejűleg növekedett az együttműködés tervszerűsége. Ez kifejezésre jutott mind általában a gazdasági tervek egyeztetésére irányuló kezdeményezésekben, mind pedig a bizottsági munkálatok éves tervezésének rendszeressé tételében. (Az első egy évre szóló bizottsági munkatervet 1962 szeptemberében hagyták jóvá.) Ennek szellemében az együttműködés nemcsak tervszerűbbé és összehangoltabbá vált, de bizonyos értelemben a bizottsági funkciók módosítását is eredményezte. Az eddigi, lényegében véleményező szerepkör mellé kezdeményező és javaslattevő, irányító és szervező jellegű feladatok társultak, vagy nyomultak előtérbe.⁴²

Az említettek teljes összhangban álltak a szocialista gazdaságpolitikának azokkal az alapelveivel, amelyek a KGST alapokmányában (A Kölcsö-

⁴¹ Együttműködés magasabb szinten. NSz. 1964. febr. 8.

⁴² Tájékoztató, 1974. TESCO, 9. old.

nös Gazdasági Segítség Tanácsa Alapokmánya) és a Szocialista Nemzetközi Munkamegosztás Alapelvei c. dokumentumokban kerültek megfogalmazásra. Már az 1959-ben elfogadott Alapelvek egyértelműen kifejezésre juttatták, hogy a Tanács: „a.) szervezi a tagállamok sokoldalú gazdasági és tudományos-műszaki együttműködését természeti erőforrásaik legésszerűbb felhasználása és a termelőerők fejlődésének meggyorsítása érdekében; b.) közreműködik a szocialista nemzetközi munkamegosztás tökéletesítésében a tagállamok népgazdasági terveinek összehangolása, a termelés szakosítása és a kooperáció útján; c.) intézkedik a tagállamokat érdeklő gazdasági és tudományos-műszaki kérdések tanulmányozásáról; d.) közreműködik a tagállamok együttes intézkedéseinek kidolgozásában és végrehajtásában”, iparuk, mezőgazdaságuk, közlekedésük fejlesztése területén stb.⁴³

Még átfogóbb jelleggel jutottak kifejezésre a közös célok A Szocialista Nemzetközi Munkamegosztás Alapelvei c. dokumentumban, amelyet a KGST-ben résztvevő országok kommunista- és munkáspártjai képviselőinek 1962. június 6—7-én Moszkvában tartott tanácskozása fogadott el. Így többek között az az elv, miszerint: „Az egyes szocialista államok gazdaságuk fejlesztésének nemzeti terveit országuk konkrét feltételeiből, a kommunista és munkáspártok által megállapított politikai és gazdasági feladatokból kiindulva, valamennyi szocialista ország szükségleteinek és lehetőségeinek figyelembevételével dolgozzák ki. Az új társadalmi rend lehetővé teszi, hogy a nemzeti gazdaság fejlesztését szervesen összekapcsolják az egész szocialista világgazdasági rendszer fejlesztésével és erősítésével. Az egész szocialista világrendszer sikerei az egyes országok hozzájárulásától függenek.”⁴⁴

Ugyanitt olvashatjuk a fejlődés történeti aspektusára vonatkozóan: „A szocialista országok közti kapcsolatokban kialakultak és tökéletesednek a gazdasági együttműködés és a kölcsönös segélynyújtás különféle formái: a népgazdasági tervek összehangolása, a termelés szakosítása és kooperálása, a nemzetközi szocialista kereskedelem, a hitelnyújtás, a műszaki segítség és a műszaki-tudományos együttműködés, a gazdasági objektumok építésében, a természeti kincsek kiaknázásában való együttműködés stb.” Az együttműködés jövőbeli eredményeit illetően: „A szocialista országok közti kapcsolatok megszilárdulása és bővítése elő fogja segíteni annak a Lenin által említett objektív tendenciának a fejlődését, amely a győztes dolgozók által egységes terv szerint szabályozott kommunista világgazdaság kialakulása irányában hat.”⁴⁵

A magyar—szovjet gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatok a hatvanas évek elején, éppúgy mint a KGST, amelynek keretében 1949-től rend-

⁴³ 25 éves a KGST c. idézett dokumentumkiadvány 39—40. old.

⁴⁴ Uo. 54. old.

⁴⁵ Uo. 55. old.

szeresen fejlődtek, új fejlődési fázisba érkeztek. Ennek legjellemzőbb jegyének a fejlesztési célok és eszközök minden korábbinál tervszerűbb összehangolására, s minden korábbinál átfogóbb nemzetközi együttműködésre irányuló törekvést tekinthetjük. A kapcsolatok sokrétűsége és a továbbfejlesztés szükséglete 1964 elején intézményi szinten is szükségképpen kifejezésre jutott. Megalakult az új — lényegében már az együttműködés rendszerét szervező — kormányközi szerv: a Magyar—Szovjet Gazdasági és Műszaki-Tudományos Együttműködési Kormányközi Bizottság — és vált ennek állandó albizottságává az 1949-ben életrehívott Magyar—Szovjet Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottság.

A változás természetszerűleg a legkevésbé sem csak elnevezésbeli volt. Ellenkezőleg, tulajdonképpen az eredetileg véleményező-koordináló szerepkör változott itt át népgazdasági és kormányzati szinten egyfajta komplex, szervező-irányító funkcióvá.

Az egyezmény szerint⁴⁶ a két ország párt- és kormányküldöttségei 1963 júliusában Moszkvában folytatott tárgyalásain történt megállapodásnak megfelelően: a „két ország közötti gazdasági együttműködésből eredő kérdések szervezettebb és gyorsabb megoldása, valamint a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa által elfogadott »A szocialista munkamegosztás alapelveinek« a gyakorlatba való hatékony átültetése érdekében a Szerződő Felek elhatározták az állandóan működő Magyar—Szovjet Műszaki-Tudományos Együttműködési Kormányközi Bizottság megalakítását.”⁴⁷ Az egyezmény a Bizottság teendőit a következőkben körvonalazta: „1. Megvizsgálja és elhatározza a Magyar Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége éves és távlati népgazdaságfejlesztési terveinek összehangolásából eredő, a két ország együttműködési kérdéseit. 2. Megszervezi a szakosításon és a termelési kooperáción alapuló gazdasági kapcsolatokat a két ország iparának legfontosabb ágazataiban, elsősorban a vas- és színesfémkohászat, a gépipar, a vegyipar, az energetika, a könnyű- és élelmiszeripar, valamint a mezőgazdaság területén megfelelő megállapodások megkötésére irányuló javaslatok kidolgozása útján. 3. Javaslatokat készít elő az árucserre állandó növelésére, valamint a kölcsönös szolgáltatások bővítésére. 4. Javaslatokat dolgoz ki és intézkedéseket hoz, amelyek biztosítják a műszaki-tudományos együttműködés kiszélesítését és fokozását a két ország számára különösen érdekelt tudományos-kutató, tervező és szerkesztő intézetek és intézmények, valamint vállalatok közötti közvetlen kapcsolatok megszervezése, a két ország műszaki-tudományos eredményeinek, valamint élenjáró termelési tapasztalatai kölcsönös megismerése céljából tudósok és szakemberek cseréje útján; 5. Ellenőr-

⁴⁶ 1.: Egyezmény az MNK és az SzSzkSz Kormányai között a magyar—szovjet gazdasági és műszaki-tudományos együttműködési kormányközi bizottság létrehozásáról. MSzK. 298—301. old.

⁴⁷ Uo. 298. old.

zi saját határozatai, valamint a Szerződő Felek között létrejött gazdasági és műszaki-tudományos együttműködésre vonatkozó megállapodások végrehajtását, intézkedéseket hoz a határozatok és megállapodások sikeres teljesítését gátló tényezők közös erőfeszítéssel történő elhárítására.⁴⁸

Már 1964 elejétől megindultak, ill. folytatódtak a Magyarország és a Szovjetunió 1966—1960. évi népgazdaságfejlesztési terveinek összehangolását, az energia- és alpanyagszükségleteket felmérő, úgyszintén az ipar egyes ágazatai közötti együttműködés és szakosítás elmélyítését célzó munkálatok.⁴⁹ Ekkor rakják le az autóbuszok és tehergépkocsik, valamint a vegyipari gépek gyártásában a nagyarányú magyar—szovjet termelési-szakosítási együttműködés alapjait. Az autóipari kooperáció keretében pl. az autóbuszgyártás profilisztikus ágazattá fejlesztése mellett, új módozatként jelentkezik a főegységek szerinti gyártásszakosítás (a nagy szériákban történő hátsóhid-gyártás Magyarországon, a mellső tengely, tehergépkocsi és autóbuszsebességváltók stb. ugyancsak nagysorozatú előállítás a Szovjetunióban).⁵⁰

Hasonlóan újszerű, ágazati-iparági kapcsolatok alapozását szolgálta a nagypaneles házépítő gyári rendszer adaptálása is, amely a lakásépítést igen hatékony és korszerű technológiára építve tulajdonképpen valóban modern, tömegtermelő ágazattá tette.⁵¹

A megegyezés idején már épült az első — évi 70 ezer m³ lakóterület-teljesítményű — házépítő kombinát. Az 1964 novemberében rögzített újabb műszaki közreműködés öt, egyenként évi 140 ezer m² kapacitású nagypaneles házgyártó kombinát építésére irányult. (Az öt új házgyár együttes teljesítményét egykorúan évi 20 ezer lakásra tervezték.)⁵²

Nagyjából egyidejűleg a kapcsolatok dinamikus fejlesztése jegyében született két másik fontos középtávú egyezmény is. Az egyik a magyar hajóépítést (Egyezmény hajóknak, úszó-objektumoknak és hajóberendezéseknek a Magyar Népköztársaságból a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségébe történő szállításáról az 1966—1970. években),⁵³ a másik közvetlenül a mezőgazdasági, ill. élelmiszeripari kivitt érintette (Egyezmény a Magyar

⁴⁸ Uo. 299. old.

⁴⁹ Az 1966—1970. időszakra vonatkozó népgazdasági fejlesztési tervek koordinálását szolgáló ún. egyeztető konzultációk megelőzően a KGST-tagállamok kommunista és munkáspártjai központi bizottságainak első titkárai és kormányfői 1963. júliusi tanácskozásának határozatai alapján folytak. — Részlet a magyar—szovjet gazdasági és műszaki-tudományos együttműködési kormányközi bizottság első üléséről kiadott közleményből. MSzK. 302. old.

⁵⁰ Nagyarányú szovjet—magyar együttműködés . . . NSz. 1964. nov. 7.

⁵¹ Egyezmény az SzSzkSsz által történő komplett berendezésszállításokról és műszaki közreműködés-nyújtásról, nagypaneles házépítő gyáraknak a Magyar Népköztársaságban történő építéséhez. MSzK. 316—318. old.

⁵² Uo.; V.P.: A Szovjetunió korszerű lakóházépítő kombinátot szállít Magyarországnak. NSz. 1964. nov. 22. A házgyárak építőipari hatására I.: Szabó János: Az építés iparosítása. Magyar Tudomány, 1974. 9. sz. 558—563. old., a lakásépítési tervek: Bondor József: Túl az egymillión. NSz. 1975. máj. 1.

⁵³ MSzK. 312—313. old.

Népköztársaságból a Szovjetunióba történő gyümölcs, zöldség- és gyümölcskonzervek szállításáról az 1966—1970. években).⁵⁴

A gazdasági, kereskedelmi, műszaki és tudományos kapcsolatok gyors bővülésével egyidejűleg, nagyjából az ötvenes évek végétől, hatvanas évek elejétől az együttműködés rendjének szabályozásában is lényeges módosulások történtek. Érintettük, hogy ezen a téren olyan új formák jelentek meg, mint a közvetlen kapcsolatok felvétele és szabályozása — beleértve a közös fejlesztés-kutatás kérdéseit is. 1959-től a „Szófiai elv” érvénye mellett megjelenik a „méréselt pénzügyi térítés” is tanácsadók esetében. 1960-ban hagyták jóvá az együttműködés első átfogó „Szabályzat”-át és az együttműködés lebonyolítását szabályozó „Általános feltételek”-et. 1964-ben, a Kormányközi Bizottság létrejöttével szükségszerűen újabb módosulások estek. Az együttműködés rendjének ésszerű korrekcióján túl 1964 májusában új, vállalkozói jellegű momentumot jelent a komplett berendezések és licencetek terén való tevékenység koordinálására elfogadott ideiglenes szabályozás. Lényegében ekkor — a módosult „Általános feltételek”-en belül — került sor a „Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió hasonló profilú tudományos kutatóintézetei, tervező-szerkesztő szervei közötti közvetlen együttműködés rendje”-nek kidolgozására,⁵⁵ a „Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió szervei (Minisztériumok és Állami Bizottságok) közötti kétoldalú ágazati műszaki-tudományos kapcsolatok megvalósításának ideiglenes rendje” c. dokumentum elfogadására.⁵⁶

Az 1963 és 1965 közötti időszak az új formák jelentkezése, az együttműködés menetének szabályozása révén is bizonyos értelemben sokoldalú előkészületként jellemezhető a középtávú tervek keretében történő, népgazdasági szintű együttműködés megalapozására. Valójában az évtized második felének válik igazán fő kérdésévé a szükségletek és feladatok népgazdaságfejlesztő tervek koordinálása útján történő rendezése, középpontban a népjólét állandó emelésével. Ekkortájt ui. mind a szükségletek, mind a feladatok a fejlettség színvonalával álltak bizonyos értelemben minden korábbinál szorosabb összefüggésben.

A szocialista iparosítás dandárján túl immár mind nagyobb mértékben vált nemzetközi méretekben is a gazdaságosság a továbbfejlődés fő tartalékává. A Szovjetunióban a kommunista, Magyarországon — a szocializmus

⁵⁴ Uo. 319—320. old.

⁵⁵ A szabályozás lehetővé tette, hogy „a felettes szerv útján az Albizottsághoz előterjesztett és jóváhagyott kérelmek végrehajtását, az érintett szakmai intézetek, vagy irodák, a közvetlen kapcsolat révén bonyolítsák”, ill. hogy a közvetlen együttműködés résztvevői „a kölcsönös érdekeket képviselő kutatási és tervezési munkáknak munkamegosztásban történő elvégzésére” vállalkozzanak. Tájékoztató, 1974. TESCO. 9—10. old.

⁵⁶ Az ágazati kapcsolatok megvalósítása azt jelentette — olvashatjuk a TESCO idézett kiadványában —, hogy a műszaki-tudományos együttműködési kapcsolatok a „gazdasági folyamatokba teljes mértékben beilleszthetők lettek”... Uo. 10. old.

alapjainak lerakása után — a fejlett szocialista társadalomépítés feladatai egyaránt az erők fokozott összefogására ösztönöztek.

A felszabadulást követő negyedszázadban Magyarország szocialista rendszerű, ipari jellegű országgá vált. Mind általában a népjólét emelése, mind a szocialista alapokra helyezett mezőgazdaság fokozott igényeket támasztott ipari vonatkozásban is. Ugyanakkor, közismert, hogy az ország természeti, geológiai adottságainál fogva energiában és különösen nehézipari nyersanyagokban rendkívül szegény. Erre utal, hogy az egy négyzetkilométerre jutó energiahordozó készletek nagysága pusztán csak egytizenharmadát teszi ki a világtárlagnak, s nem tekinthető kedvezőbbnek az ipari nyersanyagbázis helyzete sem. (A hatvanas évek közepén a Szovjetuniónál hatszor, Lengyelországnál kétszer, Romániánál kb. két és félszer több nyers- és fűtőanyagot vásároltunk külföldön.)⁵⁷ A fejlettség szintjéből is szükségképp következett tehát, hogy állandóan növeljük a nyersolaj, elektromos energia, a nehézipari alapanyagok, a színesfémek, a fenyőfűrészáru, a gyapot, különböző műszerek, traktorok, egyéb mezőgazdasági gépek, különféle szállítóeszközök, tartós fogyasztási cikkek (pl. hűtőgépek, gépkocsik stb.) behozatalát. Szovjet részről fokozott igény jelentkezett szerszámgépekből, portáldarukból, komplett vegyi laboratóriumokból, vasbetonalj-gyárakból, műszerekből, híradástechnikai cikkekből, konzervekből, könnyűipari cikkekből. A kölcsönösen növekvő szükségletek következtében 1964—1965 viszonylatában a magyar—szovjet külkereskedelem évi 11%-os bővülést mutatott.⁵⁸

A magyar népgazdaság nyersanyagszükségletének kielégítésében az évtized első felében is változatlanul mindenekelőtt a Szovjetunióra támaszkodott. A második ötéves terv idején pl. 10 millió tonna vasércet, 3 millió tonna kohókokszt, 7 millió tonna nyersolajat, 6 millió köbméter faárut, 200 ezer tonna gyapotot vásároltunk legfontosabb külkereskedelmi partnerünktől. A magyar kohóipar nagy részben krivojrogói vasércet dolgozott fel. A magyar kőolajfeldolgozó ipar nyersanyagszükségletének mintegy felét az Urál-vidék fedezte. A textiliparban felhasznált gyapot több mint hatvan százaléka Üzbegisztánban termett. Mindehhez hozzászámíthatjuk, hogy — mint említettük — 1965 végéig Magyarország több mint 50 üzemet épített szovjet segítséggel. Ezek az üzemek produkálták a magyar acéltermelés egyötödét, a nyersvastermelés kétötödét, a hengereltárak termelésének több mint egyharmadát stb.⁵⁹

A termelés volumenének növekedésével nagyjából aránylagosan növekedtek a népgazdaságfejlesztési tervekbe foglalt és egyeztetett nyersanyag- és

⁵⁷ Bíró József külkereskedelmi miniszter nyilatkozata a magyar—szovjet áruforgalomról. 1965. okt. 12. MSzK. 341—344. old.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

energiaszükségletek. Az 1966—1970. évekre eső hosszabb távú megállapodás pl. a Szovjetunióból származó kőolajimportnak az 1965. évi 1,8 millió tonnáról 1966-ban 2,4 millió tonnára, 1970-re pedig négy milliárd tonnára való növekedésével számolt. Az 1965-ben importált 1,35 milliárd kilowattóra villamosenergia helyett 1970-ben három milliárd kilowattóra magyar villamosenergia-importot vettek számításba a magyar, ill. a szovjet népgazdaságfejlesztő tervek. A kohászati termelőkapacitások növekedésének arányában számoltak a vas- és kokszbekhozatal növekedésével is. A második öt éves terv időszakához képest az 1966—70. évi tervekben a nyersvas- és a hengereltacél-import több mint két és félszeres, a színesfém-behozatal is majdnem kétszeres növekedést mutatott.⁶⁰ Magyar részről a hagyományos kereskedelmi kapcsolatok dinamikus fejlődésének keretében többek között több mint 200 különféle gyümölcs- és zöldségfeldolgozó konzervgyári vonallal, 100 univerzális baromfifeldolgozó sorral, 90 sajtgyárral, 41 vegyipari üzemmel, 130 különféle hajóval, automata célgépsorokkal, szerszámgépekkel, híradástechnikai berendezésekkel, laboratóriumi felszerelésekkel, autóbuszokkal, a magyar mezőgazdasági objektumok tervezési tapasztalatainak, új gyógyszeripari gyártmányok kidolgozási módszereinek, különböző — műszer-, könnyű- és élelmiszeripari — dokumentációk, eljárások, így pl. a könnyűipartól átvett kilenc más eljárással együtt a panofixgyártás technológiájának átadásával stb. járultak hozzá a szovjet népgazdasági tervek teljesítéséhez.⁶¹

1967 folyamán indultak meg az újabb távlati tervezézetési munkálatok. A Magyar—Szovjet Gazdasági és Műszaki-Tudományos Együttműködési Kormányközi Bizottság 1967. május 22 és 27 között Budapesten tartott 5. ülészakán született az első (előzetes) megállapodás a következő népgazdasági tervek összehangolásáról. Ennek megfelelően már ezen az ülészakon meghatározták az 1971—1975. évekre előirányzott népgazdasági tervek koordinálásának szervezeti, metodikai és munkarendi kérdéseit.⁶²

Ugyanebben az évben jut kifejezésre intézményi szinten is a már évek óta gyümölcsöző ágazati kapcsolatok fejlődése. Az év folyamán alakulnak meg a magyar és szovjet ágazati minisztériumok között az első *állandó munkacsoportok*.⁶³ A gazdaságirányítási rendszer korszerűsítése jegyében különö-

⁶⁰ Az 1966—1970. évi hosszúlejratú megállapodás szerint a Szovjetunióból származó behozatalunk 73,5%-át tette ki a nyersanyag és villamosenergia, 23%-át gép és berendezés. A Szovjetunióba irányuló kivitelben több mint 75%-kal szerepeltek ipari késztermékek, ezen belül az összes kivitelnek 54%-a volt gépipari és finommechanikai gyártmány. — Kovács J.: Bővülnek, sokrétűbbé válnak a magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok. NSz. 1966. márc. 20.

⁶¹ Uo., ill.: Kovács J.: Gyümölcsözően fejlődnek a magyar—szovjet műszaki-tudományos kapcsolatok. NSz. 1966. ápr. 19.; Apró Antal nyilatkozata a Népszabadság részére a magyar—szovjet gazdasági együttműködésről. NSz. 1967. ápr. 3., MSzK. 379—385. old.

⁶² Befejeződött a magyar—szovjet együttműködési kormányközi bizottság ülészakája. NSz. 1967. máj. 28. MTI.

⁶³ Tájékoztató, 1974. TESCO, 11. old.

sen 1968 folyamán további szervezeti és szabályzati módosításokra is sor kerül. Februárban közvetlen együttműködés jön létre a Magyar Népköztársaság Országos Műszaki Fejlesztési Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Tudomány és Technikai Állami Bizottság között. 1968. május 31-én a Kormány Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága (NGKB) határozatot hoz a műszaki dokumentációk és licencek térítéses átadásának elveiről és gyakorlati végrehajtásáról, a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió között a műszaki dokumentációk, licencek, know-how-k térítéses átadásának rendjéről.⁶⁴ Ezt megelőzően 1968 áprilisában az NGKB jóváhagyja a magyar—szovjet műszaki-tudományos együttműködés (módosult) ideiglenes általános feltételeit. Ezek érvényesítették annak konzekvenciáit, hogy a két ország műszaki és tudományos kapcsolatai az utóbbi években mindinkább decentralizálódtak. Ily módon a változatlanul meghatározó szerepkörű kormány szintű együttműködés mellett közvetlen kapcsolatok alakultak ki a minisztériumok, intézetek, vállalatok között is. (1968 áprilisában pl. 48 magyar vállalat és intézet 55 szovjet testvérintézménnyel tartott fenn szoros kapcsolatot.) Ugyancsak az ésszerű decentralizáció jegyében alakultak meg hamarosan 15 gazdasági ágazatban közös állandó munkacsoportok, amelyek számottevő önállósággal dolgozták ki a szakosítás, a kooperáció, a kölcsönös szállítások, a műszaki-tudományos együttműködés fejlesztésének módozatait. Ennek megfelelően a közvetlen együttműködés bonyolítása szerződéses, megrendelések alapján, az eredmények kölcsönös cseréje, közös tudományos kutató, tervező és szervező kapcsolatok útján stb. folyhatott.⁶⁵

Jelentőségükre is egyértelműen világított rá K. N. Rudnyev szovjet műszeripari és automatizálási miniszter az állandó műszeripari munkacsoport megalakulása alkalmával az MTI munkatársának adott nyilatkozatában: *„a munkacsoport feladata a két ország műszeripari együttműködésének elmélyítése. Az idejű munkaterv egyik legfontosabb pontja az 1971 és 1975 közötti terv előzetes egyeztetése, s a vállalatok, kutatóintézetek közötti közvetlen kapcsolat kialakítása.”* Az együttműködés mindenekelőtt „laboratóriumi műszerek, komplett analitikai laboratóriumok, mezőgazdasági laboratóriumok, berendezések és a technológiai folyamatokat szabályozó műszerek” közös tervezésére és korszerűsítésére irányul.⁶⁶ *„A Szovjetunióknak ugyanúgy, mint Magyarországnak az a célja, hogy a legkorszerűbb, valamennyi piacon versenyképes mű-*

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Új határozat a decentralizálás jegyében a magyar—szovjet műszaki-tudományos együttműködés általános feltételeiről. NSz. 1968. ápr. 9.

⁶⁶ A szovjet miniszter nyilatkozatában azt is kifejezésre juttatta, hogy tapasztalatai szerint „Magyarországon figyelemre méltó eredményeket értek el az említett műszerek tervezésében és gyártásában. Erről győzték meg a Labor Műszeripari Művekben és az Elektronikai és Finommechanikai Kutató Intézetben tett látogatásai is.” — Aláírták a magyar—szovjet műszeripari együttműködés jegyzőkönyvét. K. N. Rudnyev szovjet miniszter nyilatkozata. NSz. 1968. ápr. 21.

szereket állítson elő” — húzta alá az együttműködés egyik fontos szempontját a szovjet miniszter.⁶⁷

1968. január 24-én írták alá a megállapodást Magyarország és a Szovjetunió között komplett berendezések szállításáról, valamint timföldgyár építésében való gazdasági és műszaki együttműködésről.⁶⁸

1968 októberében újabb nagy jelentőségű kooperációs megállapodás született: a Zsiguli-program.⁶⁹ Ugyanez év novemberében és decemberében a kulturális és tudományos együttműködés, úgyszintén a légiközlekedés területén hoztak létre kormányközi egyezményeket.⁷⁰

1968-ban már külkereskedelmi forgalmunknak több mint egyharmadát, hovatovább kétötödét bonyolítottuk le a Szovjetunióval. (A forgalom növekedése ebben az évben különösen magas, mintegy 20%-os volt, szemben a szokásos 10% körüli évi növekedéssel.) 1969 elején már 15 állandó ágazati munkacsoport működött. 1968 végén 116 szovjet, 89 magyar vállalat, ill. intézet összesen 179 témában működött együtt. A közvetlen együttműködő magyar és szovjet szervezetek száma 1969-ben tovább bővült. Ekkor hivatalos adatok szerint 148 szovjet és 117 magyar szervezet 234 téma kidolgozásában kooperált egyeztetett munkaterv alapján. Összesen több mint háromszáz magyar vállalat tartott fenn közvetlen kapcsolatot szovjet partnerével.⁷¹

1969 szeptemberében került sor a műszaki-tudományos együttműködés 20. jubileumi ülésére. A megemlékezések, nyilatkozatok valóban hatalmas fej-

⁶⁷ Uo. — Az ágazati, ill. egyéb közvetlen kapcsolatokra többek között l. még: Magyar—szovjet együttműködés az élelmiszeriparban. NSz. 1968. máj. 22.; Magyar—szovjet vegyipari együttműködés. Uo. 1968. máj. 23.; Tovább szélesedik a magyar—szovjet műszaki-tudományos együttműködés. Uo. 1968. jún. 16.; Kovács J.: A közös munka tíz évéről, a lehetőségekről nyilatkozik a Ganz-Villany és az Elektroszila vezérgazgatója. Uo. 1968. jún. 20.; Befejeződtek a magyar—szovjet építőipari tárgyalások. Uo. 1968. szept. 20.; K. J.: Az összefogás ereje. Uo. 1968. okt. 20.; Tanácskozik a magyar—szovjet együttműködési bizottság. Uo. 1968. okt. 22.; Huszár István: A magyar—szovjet gazdasági, műszaki és tudományos együttműködés negyedszázada. Magyar Tudomány. 1974. 9. sz. 533—539. old.; Erdei-Grúz Tibor: Együttműködés a társadalmi haladás szolgálatában. Uo. 540—543. old.; Dimény Imre: Eredmények és lehetőségek az élelmiszergazdaság területén. Uo. 544—549. old.; Horgos Gyula: Az együttműködés 25 éve a kohó- és gépiparban. Uo. 550—557. old.; Szabó János: Az építés iparosítása. Uo. 558—563. old.; Székér Gyula: Bővülő együttműködés a nehéziparban. Uo. 564—569. old.

⁶⁸ MSzK. 429—431. old.

⁶⁹ Egyezmény az MNK Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának és az SzSzkSz Kormányának között személygépkocsik és komplettáló alkatrészek gyártása és szállítása terén való kooperációról és együttműködésről az 1969—1975. közötti időszakban. MSzK. 448—451. old.; Aláírták a magyar—szovjet együttműködési bizottság jegyzőkönyvét és az autógyártási megállapodást. NSz. 1968. okt. 25.; K. J.: A magyar—szovjet gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatokról nyilatkozik M. A. Leszcenko elvtárs. Uo. 1968. okt. 26.

⁷⁰ Az első államközi kulturális egyezményt 1956. jún. 28-án írták alá Moszkvában, ezt helyezte hatályon kívül az 1968. nov. 16-án kötött Kulturális és tudományos együttműködési egyezmény az MNK és az SzSzkSz között. MSzK. 454—462. old.; Egyezmény az MNK és az SzSzkSz Kormányának között a légi közlekedésről. Uo. 446—473. old. — Az első légiközlekedési egyezményt 1955. febr. 11-én írták alá.

⁷¹ Princz Gy.: Új formák és közvetlen kapcsolatok a magyar—szovjet gazdasági együttműködésben. NSz. 1969. jan. 18.; Tájékoztató, 1974. TESCO, 11. old.; Jávör E.: Együttműködésünk a tudományos nagyhatalommal. NSz. 1969. nov. 23.

lődésről adhattak számot különösképpen 1957-től következően. A két évtized folyamán a Szovjetunió kereken 2 700 műszaki dokumentációt adott át Magyarországnak s kereken 1 700 komplett műszaki dokumentációt kapott a magyar partnerétől. 6 000 magyar, 3 000 szovjet szakértő járt a másik országban műszaki-tudományos tevékenység végzésére. (1950 és 1960 között szovjet részről 774 szakember, 464 dokumentáció, magyar részről 1 268 szakember és 370 dokumentum cseréjére került sor.)⁷² 1950 és 1969 között — ugyancsak az 1969. évi hivatalos adatok szerint — 44 üzem épült szovjet berendezésekkel, de csupán 1968-ban hat olyan üzem kezdte meg működését, amely a népgazdaság számára különlegesen nagy fontosságúnak bizonyult (ezek közé tartozott a Dunai Kőolajipari Vállalat kétmillió tonna kapacitású nyersolajfeldolgozó berendezése, a Tiszai Vegyi Kombinát műtrágyagyártásának második lépcsője, a miskolci és a győri házgyár). 1969-ben újabb kilenc — elsősorban vegyipari, kőolajipari üzem —, 1970-ben pedig további 6 nagyberuházás befejezését írták elő az együttműködési, ill. népgazdasági tervek.⁷³

Az ötvenes évek végétől, hatvanas évek elejétől bontakozott ki az együttműködés a mezőgazdaság területén is. A hazai fejlődés szempontjából mindenekelőtt a szovjet gyártmányú gépek játszottak meghatározó szerepet. Emellett különlegesen nagy jelentőségűnek bizonyultak egyes kiváló tulajdonságú és nagy hozamú vetőmagvak cseréi, mint pl. a híres — a gabonaprogram megoldása szempontjából ugyancsak meghatározó szerepkörű — szovjet búzafajták nagy arányú (1969-ben pl. 75%-os) hasznosítása, vagy a nagy hozamú szovjet napraforgó-fajta átvétele, azaz mintegy 80%-os vetésterületi aránya) stb.⁷⁴

Tulajdonképpen az új mechanizmus bevezetésének időszakában, amikor a „nyitott gazdaság” szemlélete uralkodóvá vált, derült ki, hogy az ipar továbbfejlesztése mind nyersanyag-, mind piacoldalról eleve fokozódó nemzetközi együttműködést tételez fel. Az egykorú adatok szerint 1960—1966 között az ipari termelés egy százalékos emelkedését 1,3 százalékos külkereskedelmi forgalomnövekedés ellenpontosította. (Ez az arány a szocialista országok viszonylatában is a legkedvezőtlenebbnek számított. Egykorúan az NDK-ban és

⁷² Tájékoztató, 1974. TESCO, 11., 13. old. — 1948 és 1968 között Magyarország 186 beruházási tervet 932 gépre és berendezésekre vonatkozó komplett műszaki dokumentációt és 364 technológiai dokumentációt kapott a Szovjetuniótól, egyidejűleg 23 beruházási tervet, 401 gép- és berendezésre vonatkozó dokumentációt, 350 technológiai dokumentációt adott át. KGST szinten a Szovjetunió által átadott összes dokumentáció 61,5%-a esett Bulgáriára (25,7%), Csehszlovákiára (20%) és Lengyelországra. Ugyanakkor viszont a KGST országok által a Szovjetunióknak átadott dokumentációk 76,9%-át Csehszlovákia (41,6%), NDK (20,8%) és Lengyelország (14,5%) adta át. A KGST-n belül a tudományos-műszaki együttműködés terén mindenekelőtt a magyar—szovjet, a magyar—NDK és a magyar—csehszlovák viszonylatoknak van kiemelkedő szerepe. Kerékgyártó: i. m. 62—65, 135—136. old.

⁷³ 1950 és 1969 között 44 üzem épült szovjet berendezéssel. NSz. 1969. márc. 26. MTI.

⁷⁴ Dimény Imre, mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter nyilatkozata a „Szelszkaja Zsizny”-nek, a Moszkvában megnyílt mezőgazdasági kiállítás alkalmából. MSzK. 502—504. old.: Dimény I.: i. m. Magyar Tudomány. 1974. 9. sz.

Lengyelországban a megfelelő paraméter 1,1-et, Csehszlovákiában 1,2-öt, Romániában 0,7-et, a Szovjetunióban 0,8-at mutatott.) Magyarország nyersanyag- és energiaszegénységét — a legfontosabb ércek, nyers- és tüzelőanyagfajták közül csupán a bauxit fedezte teljes mértékben az ország belső szükségleteit — jól ellensúlyozta a Szovjetunió természeti kincsekben való közismert gazdagsága. Együttműködésük alapját viszont közgazdaságilag az képezte, hogy mindketten a nemzeti munkával való takarékosásra törekedtek, azaz a jobb hatékonysággal előállítható termékek exportjára s a hazailag kedvezőtlenebb feltételek közt előállítható javak importjára. A magyar iparfejlődés szempontjából is nagy jelentőségű volt pl., hogy — míg Magyarország mindössze 6,1%-kal részesedett a szovjet külkereskedelemben — a szovjet gyógyszerimportnak mintegy felét magyar szállítmányok tették ki. Még nagyobb szerepe volt a hosszabb távon lényegileg változatlan magyar—szovjet áruforgalmi szerkezetnek, amelyre egykorúlag az 1970. évi államközi szerződés adatai vethetnek némi fényt (l. a mellékelt táblázatot).⁷⁵

*A magyar—szovjet áruforgalom összetétele az 1970. évre
kötött államközi szerződés alapján*

Megnevezés	Export	Import
	százalékban	
Gép és berendezés	48,9	20,0
Nyers- és fűtőanyag, villamosenergia	15,4	74,8
Fogyasztási cikkek	19,0	3,7
Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek	16,7	1,5
Mind összesen:	100,0	100,0

A kereskedelmi kapcsolatok népgazdasági és társadalompolitikai fontosságára mutatott rá Bíró József külkereskedelmi miniszter — imént említett nyilatkozatában — a következő szavakkal: „A magyar feldolgozóipar legkorszerűbb ágai . . . a nagyszabású szovjet megrendelések nyomán fejlődtek ki. Hol és kinek lehet eladni a világon egy tételben ezerszámra autóbust, százszám komplett élelmiszer- és vegyigyárakat, laboratóriumokat, telefonközpontokat, lifteket, tucattjával hajókat, fényforrásgyárakat és így tovább? A szovjet megrendelések meghatározó szerepet játszottak és játszanak a magyar ipar fejlődésében, szerkezetének alakulásában. A magyar—szovjet árucserre-forgalmi egyezmények tehát biztosították népgazdaságunk zavartalan nyersanyag- és energiaellátását, s egyúttal szervezték, fejlesztették, biztonságos felvevőpiaccal látták el, s bizonyos fokig még nemzetközileg is szakosított-

⁷⁵ Bíró József külkereskedelmi miniszter a magyar—szovjet gazdasági kapcsolatokról. NSz. 1970. febr. 15.

ták a magyar feldolgozóipart, mindenekelőtt a gép- és finommechanikai ágazatokat.”

A hagyományos kapcsolatokon túlmenően az új mechanizmus első esztendeiben gyorsan fejlődtek a különböző kutató-, fejlesztő- és tervezőintézetek, úgyszintén a különböző termelővállalatok közötti közvetlen kapcsolatok. 1970 elején pl. már 265 magyar és szovjet intézet és vállalat működött együtt *közvetlenül a kutató és fejlesztő munkában*. Összesen mintegy 40 ezerre volt tehető azoknak a magyar és szovjet kutatóknak a száma, akik közvetlen munkakapcsolatot tartottak fenn, ill. közös témán dolgoztak. A közös kutatással, az erők nemzetközi összefogásával mintegy 30—40%-os megtakarítást érhettek el a kutatási idő és költségráfordítás területén, a műszaki fejlesztés gyorsításának javára. Ugyanez év végére már 300-ra emelkedett az együttműködésben résztvevő szervezetek száma, ami 1965-höz képest is csaknem tízszeres növekedést jelentett.⁷⁶

Ebben az időszakban — M. J. Rakovszkijnak, a Szovjetunió Állami Tervbizottsága elnökhelyettesének nyilatkozata szerint — strukturálisan a közös munka mintegy 25%-a irányult a „nyersanyagok, a nehézipar különböző ágainak fejlesztésére”, 30—40%-a elektrotechnikai, rádióelektronikai, műszeripari, számítástechnikai témákra, illetőleg „a könnyűipar és az élelmiszergazdaság fejlesztésére”. A további 15% egyéb ágazatokra (pl. közlekedésre, építőiparra).⁷⁷

Nagyjából ugyanekkor körvonalazódtak először hosszabb-rövidebb távon lépcsőzetesen a jövő feladatai. Ugyancsak M. J. Rakovszkij szavai szerint: „mindenekelőtt a vegyipar, azon belül főként az olefinfélék, a petrolkémia fejlesztését tekinthetjük a jövő feladatának. Munkánk másik nagy súlypontját a számítástechnikai berendezések kutatása, fejlesztése és gyártása alkotja. A következő komplexum a biológia, amely az állattenyésztés fehérjehiányának megoldásától az óceánkutatásig terjed. A rangsorban a negyedik helyen említem a közlekedést, beleértve a nehéz gépkocsi, a konténerszállítás fejlesztését, a raktári és rakodómunkák gépesítését. Végül mint a magyar—szovjet műszaki-tudományos együttműködés jövőbeni nagy témáját említem a népgazdasági irányítás és tervezés tökéletesítését — minden szinten: a minisztériumtól a vállalatig — a legkorszerűbb technikai eszközök és szervezési módszerek felhasználásával.”⁷⁸

A magyar ipar 1970-ben több mint nyolcszor annyit termelt, mint 1938-ban. Ezen belül a gépipar 16-, a vegyipar 27-szeresre növelte termelését. A felszabadulást követő negyedszázad alatt 315 jelentős üzem létesült, új szocialista városok születtek. A szocialista alapokra helyezett mezőgazdaság

⁷⁶ Negyvenezer szakember közös munkája. NSz. 1970. máj. 31. K. J.: Fontos hozzájárulás a magyar—szovjet gazdasági együttműködés elmélyítéséhez. Uo. 1971. febr. 20. MTI.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

— egyharmaddal kevesebb létszámmal — egyharmaddal többet termelt, mint 1938-ban. Mindebben, összességében — Fock Jenőnek, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökének szavait idézve — a „magyar népgazdaság gyors fejlődésében kiemelkedő szerep jutott a magyar—szovjet gazdasági és műszaki-tudományos együttműködésnek.”⁷⁹

A kedvező feltételek további ösztönzést jelentettek. 1970 őszén befejeződtek az 1971—1975-ös időszakra vonatkozó magyar—szovjet tervezgetett tárgyalások. Az erre vonatkozó jegyzőkönyvvel együtt a két ország megbízottai megállapodást írtak alá a karton, az azbeszt, a foszfor tartalmú nyersanyagok és műtrágyák gyártásában megvalósuló együttműködésről, majd parafálták a tíz évre szóló olefin-kémiai együttműködési egyezményt.⁸⁰ A tervek koordináció zárójegyzőkönyve a két ország kölcsönös áruforgalmának mintegy 55%-os növelését tette lehetővé. Így pl. a kohókoksza, a hengerelt acéláru és a cement behozatalának mintegy 50%-kal, a faforgács és farostbehozatal kétháromszorosára való növelését stb. Magyar viszonylatban a hűtőszekrény-behozatal megnégyszereződésével számoltak. A tervek 15 ezer színes televízió, 43 500 személygépkocsi — közte 30 ezer Zsiguli, ebből 13 ezer db. alkatrészszel törlesztett személyautó — importját irányozták elő 1975-re.

Új vonásként jelentkezett, hogy a közös gépforgalomban bizonyos fokú koncentrációt irányoztak elő: a Szovjetunióból főleg személy- és tehergépkocsik, mezőgazdasági gépek (évente 4 ezer db. MTZ és más traktort, ezer SZK-4-es és 5-ös kombájnt), valamint komplett gyárberendezések importját; exportban a mintegy 50%-os gépipari kivitelén belül 45%-os közúti jármű, elsősorban autóbusz értékesítését. Ugyancsak súlypontszerűen jelentkezett a könnyűipari termékek kivitelének 50%-os, a mezőgazdasági termékek 85%-os növelése, gyógyszerexportunknak 50-ről 70 millió rubelre történő emelése is.

A tíz évre szóló olefin-kémiai együttműködési megállapodás a szocialista országok között az első nagyszabású petrolkémiai megállapodás volt, s egyértelműen jelezte a szocialista integrációban rejlő nagy kooperációs lehetőségeket.⁸¹

1971-től a KGST komplex programja jegyében fejlődött tovább a magyar—szovjet együttműködés is.⁸² Már 1971 novemberében a Kormányközi Bizottság XI. ülészakán egyértelműen kifejezésre jutott, hogy a Bizottságnak elsősorban a hosszú távú együttműködés, a népgazdasági tervek koordi-

⁷⁹ Megnyílt a magyar népgazdasági kiállítás Moszkvában. Nsz. 1970. aug. 22. Fock J. beszéde.

⁸⁰ Közlemény az 1971—1975 közötti évek magyar—szovjet népgazdasági tervezgetési tárgyalásokról. MSzK. 541—542. old.

⁸¹ Magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok. NSz. 1970. szept. 17.

⁸² Az 1971—75. évi tervek konzultációjakor több új együttműködési megállapodás született: így a számítástechnikai egyezmény a harmadik generációs számítógépekre vonatkozóan, a „Barátság” kőolajvezeték bővítésére vonatkozó megállapodás, a tíz évre szóló olefin-kémiai együttműködési megállapodás, valamint a Szovjetunió nyersanyagtermelő kapacitásának bővítésében való részvételre vonatkozó egyeztetések. Vö.: Kővári L.: Gazdasági kapcsolatok huszonhat éve. Népszava, 1973. ápr. 4.

nálása, a közös tervezőmunkák folyamatossága kérdéseinek megoldására kell törekednie. A tárgyalások során az integráció komplex programjából következő olyan kétoldalú fejlesztési kérdések kerültek előtérbe, mint a Kohó- és Gépipari Minisztérium és az illetékes szovjet ágazati minisztériumok közötti szakosítási és kooperációs megállapodások, amelyek az autóipar, a gépipar, műszeripar, a könnyű- és élelmiszeripari gépgyártás, építő és útépítő gépgyártás, úgyszintén a rádióipar együttműködésének kérdéseit ölelték fel. Határozat született arról, hogy a magyar és a szovjet ágazati minisztériumok több területen áttérnek a szerződéses együttműködési formákra. Egyben megállapodás született a tudósok és szakértők közös kollektíváinak létrehozására vonatkozóan is, stb.⁸³

1973 elejétől megindultak az 1976—1980. évekre szóló tervegyeztető munkálatok. De kormányzati szinten az előkészületek egy esztendővel korábban megkezdődtek. 1972 márciusában a magyar kormányküldöttség Moszkvában már nemcsak az együttműködésnek akkor közvetlen esedékes kérdéseiről tárgyalt, de véleménycserét folytatott az 1976—1980. évi tervekre vonatkozóan is. Ezek alapvető fontosságú nyersanyagok tervszerű biztosítására, „az ország adottságainak jobban megfelelő ipari struktúra” kialakítására irányultak. A fejlesztési tervekkel szoros összefüggésben merült fel magyar részről a szovjet nyersanyagok kitermelésében való közvetett és közvetlen részvétel kérdése. Ugyanakkor történtek meg az előkészületek az 1975-ig szóló magyar—szovjet együttműködési egyezmények meghosszabbítására, ill. — mint az alumínium-egyezmény esetében — kibővítésére.⁸⁴

A kapcsolatok fejlődését mutatja — a volumenükben rendkívül gyorsan növekvő kereskedelmi kapcsolatok mellett — az a sok ezer műszaki dokumentáció, amelynek túlnyomó része a gazdaságfejlesztésben kölcsönösen vagy kölcsönhatóan értékesült.⁸⁵ A korszerű együttműködési formák gyors térhódítását szemlélteti, hogy az illetékes ágazati minisztériumok koordinálása alapján az 1971—75-ös időszakra 200 magyar és 250 szovjet vállalat, in-

⁸³ Alírták a magyar—szovjet együttműködési kormányközi bizottság jegyzőkönyvét. NSz. 1971. nov. 13., Magyar—szovjet földgázvezeték épül. Uo. 1971. nov. 18., Magyar—szovjet egyezmény műszerek és komplett laboratóriumok gyártásának szakosítására. Uo. dec. 12.

⁸⁴ Hazaérkezett Moszkvából a magyar kormányküldöttség. Fock Jenő nyilatkozata. NSz. 1972. márc. 30.; Tájékoztató, 1974. TESCO. 12. old. — Az egyeztetés sokoldalú előkészítését példázta, hogy 1973 októberéig kormány-, tervhivatali és minisztériumi szinten kb. negyven szakértői tárgyaláson tájékoztatta egymást elképzeléseiről a két tárgyalófél. NSz. 1973. okt. 21.

⁸⁵ Jávor E., az OT elnökhelyettese, 1972-ben az MTI-nek adott nyilatkozatában a Szovjetunió által magyar vállalatok, intézmények rendelkezésére bocsátott műszaki dokumentációk számát kb. négyezerre tette. Ugyanakkor 2 600 magyar részről átadott dokumentációról tett említést. Adatai szerint 1949-től 8 ezer magyar és 3 és félezer szovjet műszaki szakember tanulmányozta kölcsönösen egymás műszaki-tudományos eredményeit. A TESCO 1974 eleji adatai szerint az együttműködés negyedszázada alatt a Szovjetunió 2 932, Magyarország pedig 1 797 dokumentumot adott át; a szakértő tanulmányutak száma magyar részről 10 375-öt, szovjet részről 3 294-et tett ki. — Vö.: Négy száz téma közös megoldása a programban. NSz. 1972. aug. 23. — MTI.; Tájékoztató, 1974. TESCO, 13. old.

tézmény létesített közvetlen kapcsolatot mintegy 400 tudományos-műszaki probléma közös megoldására. (Csak a két tudományos akadémia között 4 témában folyik közös kutatás.) A hetvenes évek elejétől a KGST komplex programja új távlatokat nyitott a magyar—szovjet gazdasági együttműködés, ezen belül különösen az energetikai, a vegyipari, az autópipari, a szerzőgépipari és az elektronikai kooperáció számára.⁸⁶

Az új feltételeknek megfelelően, a KGST komplex programjának szellemében, szocialista világ gazdasági keretbe ágyazva szabályozták a magyar—szovjet műszaki-tudományos együttműködést is azok az 1974. január elsején életbeléptetett „Általános Feltételek”, amelyek a szocialista integráció addigi sikereinek hasznosításával és további gyarapításának céljából határozták meg „az MNK és a SZU központi állami szervei, minisztériumai, országos hatáskörű szervei, valamint a tudományos-kutató, tervező-szerkesztő szervezetek, trösztök, egyesülések, vállalatok és egyéb műszaki-tudományos és gazdasági szervezetek között a tudomány és a technika területén megvalósuló együttműködés szervezeti, gazdasági és jogi alapjait.”⁸⁷

A legkorszerűbben egyeztetett alapelvekre épített együttműködés továbbfejlesztésén a nemzetközi, és felsőbb szintű szovjet—magyar szerveken kívül már 1974 elején a magyar és szovjet minisztériumok 23 állandó együttműködési munkacsoportja is eredményesen tevékenykedett.

A negyedszázados jubileum alkalmával a jövő távlatait is körvonalazták Huszár Istvánnak, a Minisztertanács elnökhelyettesének alábbi sorai.

„Az 1976-ban induló terv — hangzott egykorú megfogalmazása — immár hetedik középtávú tervünk. Egynél sem volt azonban olyan kedvező a helyzet az együttműködés előkészítése tekintetében, mint ennél, amikor lényegében két és fél évvel a terv megindulása előtt sikerült egyeztetni a legfontosabb kérdéseket. Nagy segítséget jelentettek ebben a párt és kormányvezetők szokásos találkozásai, megbeszélései, az a körülmény, hogy az egyeztető munka már az 1972 augusztusi kormányfői találkozón lényeges eredményeket hozott. 1973-ban, újabb találkozók keretében gyakorlatilag tisztázták olyan, számunkra rendkívül jelentős kérdések, hogy kőolajból, földgázból, villamos energiából, vaskohászati alapanyagokból milyen mennyiségekre számíthat a magyar népgazdaság. A helyzet kedvező: kőolajimportunk pl. 1975-ben 6,5 millió tonna, 1980-ban 8,5 millió tonna lesz, de ezen belül 1 millió tonna kőolaj fejében úgynevezett fehérárut kapunk, amelynek előállításához 2 millió tonna kőolajat kellene feldolgoznunk. Nem kell hangsúlyozni, hogy milyen nagy jelentőségű ez a jelenlegi helyzetben, amikor az energia és az energiahordozók a világpiac legkeresettebb cikkei.

⁸⁶ Uo. NSz. aug. 23., okt. 21.

⁸⁷ A Minisztertanács 2045/1973. (XII. 15.) számú határozata; A Magyar Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége közötti műszaki-tudományos együttműködés Általános Feltételei (MNK—SZU. MTE. ÁF. 1973.).

Messzemenően kielégülnek villamosenergia-import igényeink is: a Szovjetunió az 1975. évi 4,2 milliárd kWó helyett 1980-ban 7,5 milliárd kWó villamos energiát szállít Magyarországnak. Ehhez a megnövekedett mennyiséghez épül majd Vinyica és Albertirsa között a 750 kV-os távvezeték. Ez lesz az első ilyen nagyfeszültségű távvezeték a szocialista országok között, de egész Európában is.

1980-ban évi 3,8 milliárd m³ földgáz érkezik hazánkba, főleg Orenburg térségéből a Szovjetunió nyugati határáig — közös összefogással — épülő földgázvezeték segítségével. Megállapodás született arról is, hogy az 1975-re előirányzott 2,2 millió tonna vasérc szállítását 300 ezer tonnával emeli a Szovjetunió. Mindehhez hozzá kell számítani további, korábban vagy a közelmúltban aláírt magyar—szovjet gazdasági, tudományos-műszaki együttműködési megállapodásokat is, amelyek szintén meghatározzák a jövő alakulását. Érvényes államközi egyezményünk van a paksi atomerőmű építésére, a Dunai Vasmű részére évi 1 millió tonna kapacitású, modern acélművi berendezések szállítására . . . stb.

Mindezt összevetve máris látható, hogy a Szovjetunióval lebonyolított áruforgalmunk növekedési üteme a jövőben sem lesz kisebb vagy lényegesen kisebb az eddiginél. A gazdasági együttműködés fejlődési iránya és perspektívája nagy biztonságot és segítséget ad nemcsak az ötödik ötéves tervhez, hanem az 1980 utáni időszakra is; arra utal, hogyha az első 25 év tapasztalait hasznosítjuk, ez együttműködés következő korszaka még gyümölcsözőbb és eredményesebb lesz.⁸⁸

⁸⁸ Huszár I. i. m. Magyar Tudomány, 1974. 9. 538—539. old.

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK HAZÁNK FELSZABADULÁSÁNAK 30. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Párttörténeti Intézete, Politikai Főiskolája 1975. április 23-án és 24-én a Magyar Tudományos Akadémián kétnapos tudományos ülésszakit rendezett hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából.

Az ülésszakon — amelyet *Erdey-Grúz Tibor* akadémikus, az MTA elnöke nyitott meg — Vass Henrik, Lakos Sándor és Köpeczi Béla tartott előadást.

Vass Henrik, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója „*A szocializmus építésének főbb kérdései az alapok lerakása után*” című előadásában először röviden áttekintette a szocializmus építése mai szakaszához vezető utat. Hangsúlyozta, hogy a proletárdiktatúra győzelmétől a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezéséig — tehát 1948-tól 1962-ig — tartó időszak, objektív tartalmát és stratégiai célját tekintve, egységes korszak volt. Az előadó néhány alapvető számadattal jellemezte az ezen időszakban bekövetkezett nagyarányú változásokat, majd meghatározta a mezőgazdaság szocialista átszervezésének társadalmi, politikai és gazdasági jelentőségét. Társadalmi jelentőségét az adja, hogy végleg megszűnt a kizsákmányolás lehetősége, felszámolódott a tőkés termelés visszaállításának gazdasági és társadalmi alapja. Politikai jelentősége abban van, hogy a szocialista gazdasági nagyüzem bázisán megkezdődött az új szocialista parasztság kialakulásának folyamata, a munkásosztály és a parasztság szövetsége pedig új tartalmat nyert. Gazdasági jelentősége az, hogy létrejöttek a népgazdaság gyorsabb fejlődéséhez szükséges feltételek, ami egyúttal a mezőgazdasági termelés gyorsabb ütemű növelését is igényli.

Az előadó ezután az átmeneti szakasz problematikájával foglalkozott. Utalt arra, hogy a marxizmus klasszikusainak az osztály nélküli társadalomra vonatkozó megállapításai szigorúan tudományos alapon születtek, és ezért változatlanul aktuálisak. A közben eltelt idő gazdag tapasztalatokat eredményezett, amelyek új következtetések levonására adnak lehetőséget. Vass Henrik emlékeztetett arra, hogy az elmúlt évek elméleti-politikai vitáiban tisztázódott az a lényeges kérdés, amely szerint a szocializmus alapjainak lerakása nem csupán a szocializmus gazdasági alapjainak megteremtését jelenti,

hanem magában foglalja a társadalom valamennyi fő szektorában a szocialista jelleg hegemoniájának megszületését.

A szocializmus alapjai lerakása magyarországi gyakorlatának az előző és a következő periódusokhoz való kapcsolatáról szólva Vass Henrik részletesen szólott a mutatkozó elvi különbségekről. Ennek a lényege pedig az, hogy míg a szocializmus irányába mutató fejlődés a munkáshatalom megteremtéséig *alapvetően* a tőkés termelési mód keretei között zajlott le, addig „a fejlett szocialista társadalom folytatója és kiteljesítője azoknak a tendenciáknak, amelyek az előző szakaszban indultak meg.”

A szocializmus és a kommunizmus építése szakaszairól kialakult vitáról szólva az előadó rámutatott arra, hogy ez egyáltalán nem elvont elméleti kérdés, hanem korunk valóságából fakadó élő gyakorlati probléma is. Az egyes fejlődési szakaszok és az azokon belüli alperiódusok adekvát meghatározása a párt elmélete és politikája szempontjából rendkívül jelentős. Hiszen az itt elkövetett hiba súlyos következményeket vonhat maga után. Egyfelől elszalasztódhatnak az új társadalom kínálta lehetőségek, figyelmen kívül maradhatnak az adott szakaszból fakadó objektív követelmények, és így a szocializmus építése megreked. Ellenben ha túlértékelik az adott lehetőségeket, voluntarista módon kezelik a feladatokat, akkor az másfelől fékezi az új társadalom kibontakozásának előrehaladását.

Vass Henrik ezután részletesen elemezte a munkásosztály és a párt kapcsolatának a kérdéskörét. Megállapította „a proletariátus más társadalmi osztályokhoz és rétegekhez való viszonyának teoretikus meghatározása egyszerűbb, mint azoknak az intézkedéseknek a meghatározása, amelyek révén a munkásosztály és a többi dolgozó osztály és réteg összefogása megvalósul.”

A szükséges intézkedések kidolgozása során nemcsak a szövetségesekre, hanem elsősorban arra az osztályra kell tekintettel lenni, amelyre a párt támaszkodik.

A proletariátus érdekeinek érvényesülése, vezető szerepének kiteljesedése társadalmunk fejlődésének objektív szükségessége. De ahhoz, hogy ez megvalósuljon, ahhoz sok feltétel, a társadalmat irányítók tudatos erőfeszítése szükséges.

A munkásosztály érdekeinek nem valamiféle külön, elszigetelt munkáspolitikában, hanem a párt *egész* tevékenységében kell testet ölteniök. Ennek az az elengedhetetlen feltétele, hogy a párt állandóan figyelemmel kísérje a munkásosztály helyzetét, politikájának a munkásosztályra gyakorolt hatását. „Ennek a feladatnak korántsem egyszerű, vitáktól, tévedésektől sem mentes megoldására irányuló törekvést ismerhetjük fel az MSZMP politikájának, tevékenységének alakulásában.”

Ennek a politikának tudható be, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése a munkásság ügyévé vált, annak aktív támogatásával valósult meg.

Ugyanakkor az új helyzet objektív és szubjektív okokból ellentmondásokat is szült. A mezőgazdasági munka termelékenysége ugrásszerű növekedése folytán a termelészövetkezeti parasztság életszínvonala a munkásságénál gyorsabban növekedett, reáljövedelme rövid időn belül utolérte a munkásosztály jövedelmények színvonalát. „Ez feszültséget okozott a városi ipari munkásság és a falusi dolgozók között.”

A másik gondot az okozta, hogy a kis- és középüzemek, ill. a szövetkezeti és tanácsi vállalatok munkásaihoz képest nagyüzemi munkásságunk jövedelemszínvonala és életkörülményei lassabban fejlődtek.

Mindezt tetézte, hogy „bizonyos ellentmondás keletkezett a munkásosztály vezető szerepének érvényesülése és a dolgozó munkásság politikai képviselőletének fejlődése között.”

Vass Henrik hangsúlyozta, hogy a párt X. és XI. kongresszusa, ill. közbülsőleg a Központi Bizottság 1972. novemberi és 1974. márciusi határozatai és a nyomukban foganatosított intézkedések ezen problémák felismerését és az osztályadalmi érdekek alapján való megoldását mutatják.

Az előadó ezután érintette azt a vitát, amely a munkásosztállyal kapcsolatban bontakozott ki, és megállapította, hogy abban három kérdéscsoport szerepel. A munkásosztály társadalmi szerepe, e szerep megvalósulása módjának kérdéséről; a munkásosztály fogalma pontosabb meghatározásáról; és a munkásosztály „határainak” megállapításáról van szó.

A munkásosztály fogalma megállapításánál az előadó azt minősítette a legfontosabbak, hogy továbbra is a lenini osztálymeghatározásból kell kiindulni. A határok megvonása kapcsán pedig a munkásosztály létszámának bővülésére, a mind jelentősebb társadalmi csoportoknak a munkásosztályhoz való közeledésére, majd beolvadása tendenciájára kell feltétlenül figyelemmel lenni. Ugyanakkor alapvető fontosságú, hogy változatlanul a nagyüzemi munkásság képezi a munkásosztály gerincét.

Az említett hármas kérdéscsoporton belül a leglényegesebb a munkásosztály vezető szerepének a kérdése. Az előadó számba vette azokat a tényezőket, amelyek a munkásosztály társadalmi vezető szerepe növekedésének az alapját képezik, majd e vezetőszerp legfőbb megnyilvánulási formáit ismertette.

A vezetőszerp teljesebb érvényesülését gátló tényezők közül Vass Henrik háromra hívta fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a régi társadalmi viszonyoknak bizonyos csökevényei még léteznek, és ezek „behatolnak” a munkásosztály soraiba. Tekintettel kell lenni arra, hogy a munka szerinti bérezés elve nálunk még nem érvényesül megfelelőképpen. És nem lehet megfélemlkezni arról sem, hogy a munkásosztály számának gyarapítása egyúttal az egyes kategóriák közötti differenciálódás irányába is hatott.

A vezetőszerp fejlesztése érdekében az előadó szerint az elmúlt másfél évtizedben négy kérdés került előtérbe. Egyrészt az, hogy a párt új tagjai elsősorban a fizikai munkások közül kerüljenek ki. Másrészt a tehetséges

munkások vezető pozícióba helyezésének tervszerű és szervezett biztosítása. Harmadrészt, hogy a jelenleg is fizikai munkások az állami, a párt- és a társadalmi szervezetekben elfoglalják méltó helyüket. Végül pedig, hogy az egyes munkáskollektíváknak a helyi és az országos kérdések eldöntésébe, végrehajtásuk módjába való beleszólási lehetőségük és joguk továbbfejlesztessék.

Az előadás befejező gondolatsora a szocialista országokkal való együttműködésünk kérdéseit taglalta. Vass Henrik választ keresett arra, hogy — mélyen gyökerező internacionalista hagyományaink ellenére — milyen okai lehetnek a nacionalista tendenciák időnkénti feléledésének. A választ abban jelölte meg, hogy bizonyos mértékig az objektív viszonyokból következő okokról van szó. Mert a szocialista országok között az előző társadalmi rendszerből „örökölt lényeges különbségek következtében egyes érdekek átmeneti különbözősége bizonyos ellentmondások forrása lehet”. Mivel itt nem antagonisztikus, hanem kiküszöbölhető ellentmondásokról van szó, ezért nagy gondot kell fordítani az együttműködés megalkotására, az objektív okok és negatív következményeik tudományos elemzésére és tudatos kiküszöbölésére.

Vass Henrik előadásának elhangzása után *I. I. Minc* akadémikus, a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom Története Nemzetközi Témabizottság” elnöke, a tudományos ülészakra hazánkba érkezett szovjet társadalomtudományi delegáció vezetője üdvözölte a tudományos tanácskozást.

Ezután *Lakos Sándor*, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatója „*Társadalmi-gazdasági változások az elmúlt 15 évben Magyarországon*” címmel tartotta meg előadását.

Előjáróban hangsúlyozta, hogy a téma összetettsége, sokrétűsége miatt előadásában csupán néhány fontosabb kérdéscsoport tézisszerű kifejtésére szorítkozik. Olyan tényekkel és adatokkal jellemezte Lakos Sándor az elmúlt 15 esztendő fejlődését, amelyek mutatják, hogy hazánk a gazdaságfejlődés intenzív szakaszába lépett. Részletesebben foglalkozván a nemzeti jövedelem növekedésével, az előadó elmondta, hogy az az elmúlt 14 évben (1968-as árszínvonalon) 150 milliárdról 312 milliárdra, vagyis egy főre számítva 15 000-ről 32 000 Ft-ra gyarapodott. Dollárra átszámítva ez azt jelenti, hogy elértük az egy főre jutó 1000 dolláros nemzeti jövedelem nagyságrendet. Ez igen lényeges, de nem kizárólagos, mindent meghatározó mutató, minthogy az elosztás módja és egyéb társadalmi körülmények számunkra döntőbbek.

A növekedési ütem 1960 és 1970 között átlagosan 5,4, az elmúlt 4 esztendőben pedig 6,4%-os volt, ami egészében egyenletes és elfogadható ütemet jelent. Hiszen a közgazdászok általában 5—6%-os évenkénti növekedést tartanak szükségesnek ahhoz, hogy hosszú távon egyenletes legyen a fejlődés, és a nagyobb feszültségek elkerülhetők legyenek.

Lakos Sándor ezután bírálta azt a felfogást, amely a fejlődés intenzív időszakát csupán a munkaerő-tartalékok kimerülésében látja. Mert a termelés, a technika, a technológia alkalmazásának tényei jellemzik elsősorban az in-

tenzív szakaszt, míg a munkaerő-források kimerülése csupán kísérő jelensége, ismérve ennek a szakasznak.

A mezőgazdaság fejlődésében elért eredményeket bemutatva az előadó alapvető eredménynek minősítette azt, hogy az állattenyésztésben (az iparszerű termelés elterjedése következményeképp) viszonylag jelentéktelen mértékűre csökkent az *idényszerűség*.

Lakos Sándor ezután a munka termelékenységének, valamint a népgazdaság struktúrájának alakulásával foglalkozott. Minőségi változást jelent, hogy míg 1960-ban az ipar termelésnövekedésének 59%-a, addig 1970–74-ben lényegében már 100%-a a munkatermelékenység emelkedéséből származott. Mégsem lehetünk elégedettek, mert a munkatermelékenység foka „az összehasonlítható szocialista országok ipari termelékenységi szintjénél” alacsonyabb volt. E probléma főként a népgazdasági struktúra több megoldatlan kérdésében, a műszaki fejlődés nem kielégítő voltában gyökerezik. Továbbra is alapvető probléma, hogy a munkaigényes ágak részaránya érezhető módon nem növekedett, a népgazdaságilag mutakozó fajlagos anyag-, energia- és eszközigeny stagnált, vagy éppen emelkedett. Az elmúlt 20 esztendőben nálunk az anyagi termelés ún. tőkehányadosa évi 1,3%-kal növekedett, míg a legtöbb gazdaságilag fejlett országban a fajlagos eszköz- és energiaigeny ebben a periódusban és hosszabb időn át csökkent. A megváltozott árviszonyok mellett sürgetővé vált a már a VII. és VIII. kongresszus által 1958-ban, ill. 1962-ben a viszonylag kis anyag- és *nagy munkaigényű* ágak fejlesztésére irányuló célkitűzés realizálása. Mindenekelőtt a szocialista integráció meggyorsítása révén lehet a tőkés világpiac káros hatásait kivédeni, ill. csökkenteni, ezzel egyidejűleg népgazdaságunk szerkezetét fokozatosan megjavítani.

Gépiparunknak a műszaki fejlődés, a technikai színvonal, a gyártmányrendszer korszerűsítése tekintetében a követelményektől való elmaradása tükröződik abban, hogy 1960–72 között az exporton belüli részaránya 38%-ról 33%-ra csökkent, míg pl. az NDK és Csehszlovákia esetében ugyanezen időszakban 48-ról 51, ill. 45-ről 49%-ra növekedett.

A struktúra-átalakítással összefüggésben foglalkozott az előadó a harmadik szektor fejlődésével. Az elért eredmények ellenére a szektor fejlődése a követelményektől elmaradt, és ezen „elmaradás mértéke nagyobb, mint amit az objektív körülmények indokolhatnak”. Pedig e szektor fejlesztését gazdasági érdekek is motiválják, mert bizonyos szinten túl „erősítése, kiépítése nagyobb mértékben járul hozzá a termelés emelkedéséhez, mint a termelő beruházások”. A javító szolgáltatások fejlesztése pedig *közvetett* gazdasági előnyökkel jár: az anyag- és beruházási és a munkahelyi működtetési vagy létesítési költség viszonylag alacsony. Át kell gondolni az ipari szövetkezetek tevékenységét is, mert a tapasztalatok arra vallanak, hogy a javító szolgáltatás munkájukban alárendelt szerepet játszik, holott eredeti rendeltetésük éppen ez.

A munkaerőgazdálkodással ellátottsággal kapcsolatos témakörre át-terve Lakos Sándor kiemelte, hogy napjainkban mindinkább a rejtett munkaerőtartalék feltárására kell a hangsúlyt helyezni. Emellett a termelőerők fejlesztésének központi kérdésévé vált az oktatás. A képzettség struktúráján belül módosítani kell az általános és szakképzés arányait az előbbi javára. Statisztikai felmérések szerint hazánkban a szakmunkások aránya viszonylag magas, mégis az új technika alkalmazásánál a szakmunka kevésbé hatékony. Az ellentmondás azonban látszólagos, mert „a gépi berendezések és a szakértelem színvonalának összevetéséből gyakran az utóbbi bizonyul gyengébbnek.”

Az át- és továbbképzés rendszeres továbbfejlesztésében — ami a gazdasági struktúra átalakításának egyik fő feltétele — történt előrelépés, de a „növekvő igényekhez mérve csak kezdeti eredményekről beszélhetünk.”

A társadalmi struktúráról szólva az előadó foglalkozott a munkásosztály számának növekedésével; a kettős jövedelműek, ill. az ingázók helyzetével; a termelőszövetkezetek tagsága és alkalmazottai számának ellentétes irányú mozgásával, majd a családtípusok jelezte mobilitási adatok megemlézése kapcsán szögezte le: „A társadalmi struktúra alakulásának folyamatában a munkásosztály, a parasztság, a társadalom minden főbb rétegének egymáshoz való közeledése a döntő, meghatározó jelentőségű folyamat.”

Az elosztási viszonyokról szólván Lakos Sándor hangsúlyozta, hogy azokat a munka szerinti elosztás elvének érvényesülése meghatározó módon befolyásolja. Az elmúlt 15 esztendő korszakos vívmánya a munkás-paraszt jövedelmek kiegyenlítődése, a társadalmi ellátottság közelítése, az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének a férfi-női keresetekben való fokozottabb érvényrejtetése, a munka nélkül szerzett jövedelmek széles körű visszaszorítása, valamint a jobb, nagyobb tudást igénylő munka nagyobb anyagi és erkölcsi megbecsülése. Ugyanakkor a jövőben világosabban kell meghatározni, „mely területeken és milyen mértékig kell az eddiginél nagyobb egyenlőségre, esély, ill. helyzetegyenlőségre, és melyeken nagyobb differenciálódásra törekedni”.

Befejezésképpen az előadó aláhúzta, hogy referátumában — a tudományos ülészak jellegének megfelelően — inkább a gondokkal, problémákkal foglalkozott, ugyanakkor azonban meghatározóknak az eredményeket tekintti: „az elmúlt három évtized hazánk történetének legnagyobb jelentőségű korszaka, az elmúlt 15—18 esztendő pedig — természetesen a Tanácsköztársaság rövid, de dicsőséges időszaka és 1945—48 a hatalom meghódításáért vívott harc évei mellett — pártunk történetének legeredményesebb, azt is mondhatnám legszebb időszaka.”

Köpeczi Béla akadémikus, az MTA főtitkára „*A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon az utóbbi másfél évtizedben*” című előadását annak megállapításával kezdte, hogy hazánkban a társadalmi tudat vizsgálata nem te-

kint vissza hosszú múltra: az elméleti és módszertani kérdések vitája már folyik, de a tudatformák, szintek és elemek kutatása még csak a kezdeteknél tart.

Ezután az előadó a társadalmi tudat fogalmával és struktúrájával foglalkozott. A klasszikusoktól vett idézetek elemzése révén cáfolta azokat a vélekedéseket, melyek szerint a társadalmi tudat létezéséről nem lehet beszélni. A társadalmi tudat azonban nem az egyes emberek tudatainak összessége, „hanem egy történelmileg meghatározott társadalmi lét tükröződése, az egyes emberben, a társadalmi csoportokban, osztályokban, nemzetekben”. A társadalmi tudatnak individuális és kollektív megnyilvánulási formái léteznek. Köpeczi Béla említést tett arról, hogy Plehanov az alap és felépítmény jelenségeit mereven, szintekben képzelte el, viszont figyelmet érdemel ebben az elgondolásban a társadalmi pszichikum létre való felfigyelés. Tulajdonképpen a társadalmi tudat az ideológia és a társadalmi pszichikum összefogó kategóriája. A funkció szempontjából teoretikus és köznapi tudatot indokolt a társadalmi tudaton belül megkülönböztetni. A köznapi tudat a mindennapi élethez kapcsolódván a társadalmi pszichikumhoz áll közel, „amely a gyakorlatot közvetlenül szabályozó nézetek, hagyományok, szokások rendszere”. Az ideológiához viszont a teoretikus tudat van közel, „s jellemzője, hogy a legmagasabb rendű objektivációban nyilvánul meg”. A mindennapi és teoretikus tudat között szoros kölcsönhatás létezik.

A referátum következő nagyobb gondolatköre a hazai társadalmi tudat ellenforradalom utáni állapotát vizsgálta. Az 1956-os események tömegmérétekben felszínre hoztak olyan áramlatokat (nacionalizmus, a politikailag felhasznált vallásos meggyőződés, a szó kismagántulajdonosi és tudati értelmében vett kispolgáriság), amelyekről a dogmatikus politika korábban azt hirdette, hogy jelentéktelenné váltak, vagy éppen már el is tűntek. Az ellenforradalom leverése utáni eszmei zűrzavarból való kiláboláshoz a feltételeket a társadalmi létben lezajlott nagy változások (a munkásosztály vezető szerepének megszilárdulása, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a termelés bővülése, az életszínvonal emelkedése, a szocialista demokrácia izmosodása) teremttették meg. De a konszolidációban nem kis szerepe volt az ötvenes évek végén fontos dokumentumokat publikáló ideológiai munkának is. Az elért sikerek nyomán az 1962-es VIII. kongresszuson a párt ideológiai offenzívát hirdetett, majd 1965-ben a Központi Bizottság irányelveket tett közzé az ideológiai feladatokról. A 60-as évek végén a marxizmus eszmei pozícióinak értékelése kapcsán felvetődött a monopólium vagy hegemonia kérdése. A kialakult válasz szerint a hegemonia tényleges megteremtésére és nem a monopol helyzet formális érvényesítésére kell irányt venni. E felfogás annak elismerését is jelentette, hogy polgári-kispolgári irányzatok a teoretikus és a köznapi tudatban egyaránt jelen vannak, és ellenük eszmei harcot kell vezetni.

A 60-as évek közepéig az esztétikai tudatformában jelentkeztek a legnyilvánlatban a nem marxista tendenciák, ezért a párt a politikai tudatot is befolyásoló egyéb tudatformák közül elsősorban ezzel foglalkozott. Az utóbbi évek fejleménye a társadalomtudományok felé fordulás — ideológiai funkciójának erősítése végett.

E gondolatsort lezárva a referens nyugtázta a politikai tudat alakításában elért nagy eredményeket. Ugyanakkor utalt a következőkre is: „... az a tény, hogy nemcsak tegnapi, de mai vitatémáink is a nacionalizmus, a kozmopolitizmus vagy a kispolgáriság, azt mutatja, hogy olyan tudati elemekről van szó, amelyek rendkívül szívósak, s képesek a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni.” Ezért az eszmei harc tovább folytatása elengedhetetlen.

Köpeczi Béla részletesen foglalkozott a társadalmi tudat nem szocialista elemeivel. Köztük is első helyen a vallással, mint napjaink egyik legelterjedtebb és legbefolyásosabb nézetrendszerével. Az elmúlt másfél évtized fejlődésének következménye, hogy a vallás nálunk magánügyggyé vált, tehát a szocializmus elleni politikai fegyverként az ellenzéki erők nem tudják felhasználni. A vallás fennmaradásának okai között a hagyomány megtartó erejét, értelmiségi körökben az irracionális filozófiák hatását, valamint az egyházak reform-törekvéseit említette meg az előadó.

A nacionalizmus jelentkezési formáit számbavéve a referens arról beszélt, hogy a tárgyalt időszak elején a nacionalizmusnak főleg politikai hatása ellen kellett fellépni. A mai helyzet jellemzője az, hogy a nacionalizmus komplexebb és közvetettebb tudati jelenséggé vált, mert politikai jelentősége mellett gazdasági, társadalmi és kulturális kérdésekben is jelentkezik.

A kozmopolitizmus ma a „fogyasztói társadalom” eszményét állítja homloktérbe, és ezzel széles rétegek gondolkodását befolyásolja. Az előadó hitet tett amellett, hogy szükség van szocializmus és fejlett kapitalista társadalom összehasonlítására. De ez csak a teljességre törekvés esetében célravezető, amelyre nálunk a köznapi tudat a legutóbbi időkig nem volt képes.

A kispolgáriságról szólva Köpeczi Béla leszögezte, hogy „a kispolgár a társadalom legkülönbözőbb rétegeihez tartozhat és többféle típusa van”. A magántulajdon ugyan megszűnt, de létezik személyi tulajdon, „amelyet némelyek ugyanolyan ambícióval akarnak gyarapítani, mint hajdanában a magántulajdont, és ugyanolyan képzeteket fűznek hozzá”.

A következőkben Köpeczi Béla a szocialista társadalmi tudat néhány jellemzőjéről beszélt. Minthogy a szocializmus alapvető eszméi a politikai tudatban váltak uralkodóvá, ezért napjainkban a marxizmus-leninizmus elsősorban ezen keresztül hat a köznapi tudatra. A szocialista társadalom tudati jellemzőjeként a legszélesebb tömegekben a gazdasági-társadalmi egyenlőség, a munkához való jog és az életbiztonság, valamint a közéletben való részvétellel igénye mutatkozik.

Az egyenlőség érvényesülése szempontjából a referens a fogyasztás összetétele alakulásának példáját vizsgálta, és ezen keresztül mutatta be, hogy a fogyasztás szerkezete (a fejlődés dinamizmusát tekintve) a társadalmi rétegek között a kiegyenlítődéssel felé halad. A társadalmi különbségek „ma a legelősebben az egyes rétegek kulturális helyzetében mutatkoznak”.

A mi társadalmi rendszerünk fejlesztette ki az igazságosság követelményét, amely szoros kölcsönhatásban van az egyenlőséggel, de az erkölcsi tudatformához erősebben kötődik. Tekintettel arra, hogy a társadalmi igazságosság érvényre juttatása szempontjából a kulturális színvonalnak és főleg az iskolai végzettségnek döntő jelentősége van, ezért a kultúra társadalmi presztízsének erősítése nemcsak fontos művelődéspolitikai feladat, hanem általános társadalmi ügy is.

A közéletiség igényéről szólva az előadó elismerte, hogy a magánéletbe való visszahúzódás, a privatizálás, a közömbösség tömeges jelenség, a hangsúlyt azonban a „kifelé fordulás”-ra, a demokratizmus igénylésére helyezte.

A szocialista társadalmi tudat jellemzőjeként említette végül Kőpeczi Béla a tudatosság gondolkodáson belüli általánosan tapasztalható térhódítását.

Az előadás befejező gondolatsora a szocialista társadalmi tudat uralkodóvá válásának feltételeit vázolta. Kőpeczi Béla ezen belül a köznapi tudat szocialista jellegének erősítését állította előtérbe, amelyet közvetlenül gazdasági fejlődésünk, a termelés növekedése, az életszínvonal emelkedése befolyásol. A társadalmi, tudományos technikai és kulturális forradalom eredményeit egyaránt fel kell használni és továbbfejleszteni a fejlett szocialista társadalom felépítése érdekében. El kell vetni minden dezideológizáló törekvést, hiszen napjaink embere sokkal inkább, mint korábban bármikor, a gazdagodó élet dolgaiban vár eligazítást és a tudatos világnézet kialakítását kívánja. Ez pedig többek mellett azt is igényli, hogy a társadalmi tudatot a szakemberek alaposan, oly módon tanulmányozzák, hogy eredményeik a társadalmi tudat fejlesztésében felhasználhatók legyenek.

*

Az előadások elhangzása után a tudományos ülészak két szekcióban folytatta munkáját.

Az A) szekcióban *Lakos Sándor* elnökletével a Társadalmi-gazdasági változások az elmúlt 15 évben Magyarországon c. témakörből hangzottak el előadások. Először *Drecin József*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese mondta el korreferátumát „*Az iparfejlődés másfél évtizede*” címmel.

Bevezetőjében áttekintette a 40-es évek végén kialakult azon célokat, amelyek az eltelt periódus ipari fejlődése során gazdasági és társadalmi helyzetünket közvetlenül befolyásoltak. Jelezte azokat a tartósnak mutatózó és

megoldásra váró belső gazdasági és társadalmi ellentmondásokat, amelyek már korán felismertté váltak. Majd arról szólt, hogy kiváltképp az elmúlt másfél évtizedben korábbi merevségéből kimozdult a társadalom gazdasági struktúrája „és kialakultak egy iparilag fejlett társadalom gazdasági szerkezetének alapjai”. E másfél évtized egyik legfontosabb vonását Drecin József abban jelölte meg, hogy az autarkias fejlődést mint a kisméretű gazdaság iparosításával jelentkező egyik legnagyobb veszélyt lényegében sikerült elkerülni. De nem teljesen maradéktalanul: nem kellően szakosodott iparunk magán viseli az autarkia hátrányos vonását.

A korreferens foglalkozott azzal a kérdéssel, miképpen lehetne elérni, azt, hogy ipari exportunk elérje vagy némileg meghaladja az iparcikkek importjának értékét. Hangsúlyozta, hogy ez csupán távlati cél lehet, mert megvalósításának feltételei — elsősorban az erősen specializált ipari termelés — ma még hiányoznak.

Ezután utalt az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság által néhány évvel ezelőtt készített felmérésre, amelynek értékelése szerint iparunk fejlettsége, a munka termelékenysége, a gyártmányok, a technológia közepes színvonalú. A szervezési kultúra pedig nem éri el a közepes minősítést. Az átlagolás azonban eltakarja az ipar különböző ágai között meglévő nagy szóródást.

Nemzetközi összevetésben az ipar ágazati struktúrája sokkal kedvezőbbben és sokkal egyértelműbben értékelhető. A KGST országok együttműködése révén az ipari termelés ágazati, sőt külkereskedelmi szerkezete is igen közel áll a legfejlettebb ipari államok struktúrájához. A gépipar ipari termelésen belüli aránya a fejlett országokéhoz hasonló. Jelenlegi helyzetünk legfigyelemreméltóbb ellentmondása az, hogy sokkal fejlettebb iparunk ágazati termelés-szerkezete, mint a gyártmányszerkezet.

A gyártmányszerkezetnek két alapvető problémája van. Egyrészt az, hogy alacsony a korszerű gyártmányok aránya, másrészt pedig a gyártmányoknak túl széles a spektruma.

Hozzászólása második felében Drecin József az elkövetkező években nagy valószínűséggel érvényesülő 5 tendenciával és az abból fakadó feladatokkal foglalkozott.

Először is minden Magyarországgal számottevőbb kapcsolatban levő szocialista ország arra törekszik majd, hogy legalább annyi ipari produktumot exportáljon, mint amennyit importál.

Tekintettel arra, hogy adottságainál fogva a nyers- és alapanyagok, valamint az energiahordozók árucsoportjában Magyarország kiegyenlített kül-gazdasági kapcsolatokat nem valósíthat meg, ezért a feldolgozó ipar és részben a mezőgazdasági-élelmiszeripari termékek cseréjében kell aktívumot elérni.

Az ipari növekedés eldöntendő kérdései között állást kell foglalni az alapvetően export orientáltságú feldolgozó könnyűipar, valamint élelmiszer-

ipar fejlesztését illetően. Ugyancsak eldöntendő kérdés az eltérő bel- és kül-gazdasági hatásoktól befolyásolt kohászat és vegyipar fejlesztésének iránya.

A bekövetkezett energiagondok megoldása érdekében a KGST országok együttműködésének eddigi erősen külkereskedelmi jellegét halványítani kell az integrált termelési együttműködés javára. Számítani lehet arra, hogy a Szovjetunió energiahordozóinak kibányászásában és infrastruktúrájában megvalósul a felhasználó országok erőforrásainak fokozottabb, tervszerűbb részvétele. Emellett el fog mélyülni a KGST tagországok együttműködése az energiaexportáló fejlődő országokkal.

A költségkihatások kedvezőtlen alakulása következtében a tervezett energiastruktúrát a szilárd tüzelőanyagok javára indokolt némileg módosítani. A költségemelő hatásokat ezen kívül a műszaki fejlesztéssel, áremeléssel, valamint a termelési struktúra módosításával lehet kiegyenlíteni.

Sipos Aladár egyetemi tanár „*A magyar mezőgazdaság iparosodása*” című hozzászólásában elmondta, hogy mezőgazdaságunk energiabázisa az elmúlt 3 évtizedben gyökeresen átalakult. A gépi vonóerő 1950-es 14,4%-os nagyságrendje 1973-ra 90%-ra növekedett. Az eleinte főleg vontatásra használt traktorok univezális gépekké lettek. Mindennek ellenére a gépesítés foka jelenleg közepesnek mondható. A szállításnak 60—65%-a, a rakodásnak pedig csupán 10—15%-a gépesített.

A kemizálás gyors ütemű előretörését mutatja, hogy míg 1950-ben egy hektárra 6 kg műtrágya jutott, addig 1974-ben már 245 kg.

Sipos Aladár ezután az iparszerű termelési rendszerekkel foglalkozott. Ezek olyan mezőgazdasági termelési módszerek jelentenek, ahol magasan kvalifikált szakemberek a legkorszerűbb termelési tényezők komplex alkalmazása révén olyan technológiai rendszert alakítanak ki, amelyben valamennyi teendő pontosan meghatározott és programozott. A termelés koncentrációja, programozottsága, a szervezés színvonala és a technológiai fegyelem iparszerű jelleggel kölcsönöz az ilyen mezőgazdasági termelésnek.

Magyarországon ilyen termelési rendszerek először az állattenyésztésben honosodtak meg, mivel itt lehet leginkább függetleníteni a munkát a külső, főleg időjárási tényezőktől.

A szerzett tapasztalatok alapján, valamint a tudományos technikai fejlődés adta lehetőségeket kihasználva évtizedünk elején megkezdődött a növénytermesztési rendszerek tervezése. A géppark jobb hasznosítása végett tért hódít a szervezett ágazattársítás.

A növénytermesztési rendszerek elterjedtsége nemcsak termésfajtánként, de megyénként is igen különböző. Így pl. 1974 tavaszán a kukorica területeknek Szolnok megyében 73%-át, Nógrádban viszont csak 7%-át művelték rendszerben. Pedig az iparszerű termelési rendszerek a termésátlagok számottevő javítását teszik lehetővé. Így pl. 1973-ban a hektáronkénti kukoricaátlag 54,5 q volt a rendszerszerű üzemekben, míg az azon kívüliek csupán 39,5 q-t

értek el. Jóllehet a rendszerszerű üzemek átlagát lerontja az, hogy közöttük is igen nagyok a különbségek. Az alacsonyabb terméseredmények alapvető agrotechnikai hiányosságokra vezethetők vissza. A központilag tudományosan kidolgozott termelési és technológiai eljárásokat a gazdaságok egy része a szükséges adaptációval nem látta el.

Gondot okozott többhelyütt az is, hogy a korszerű gépek beállítása révén felszabadult kézi munkát nem tudták másutt lekötöni.

Mindezen túl az iparszerű termelési rendszerek igen eszközigenyesek, ezért ezeknél az anyagköltség és az amortizáció gyorsan emelkedik. Ezért az elmúlt esztendőök tanulságai alapján nem a rendszerbe bevont terület nagyságát helyes növelni, hanem a meglévő rendszerek megfelelőbb funkcionálására kell a figyelmet fordítani.

„*A munkásosztály helyzetének néhány társadalompolitikai aspektusa*” című hozzászólását *Halay Tibor*, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese azzal kezdte, hogy nemcsak a közfelfogás, de gyakran a szakirodalom is a munkásosztály helyzetének alakulását a munkásosztály anyagi és életviszonyaira, esetleg munkakörülményeire szűkíti le. Holott a munkásosztály csak a maga történelmi és társadalmi teljességében ragadható meg.

A munkásosztály helyzetét mindenekelőtt az jellemzi, hogy a társadalom legnagyobb osztálya. Az aktív keresőknek 1949-ben 38,8%-a, 1960-ban 50,8%-a, jelenleg pedig 58%-a munkás.

A munkásosztály utánpótlásáról szólva a korreferens megállapította, hogy a 60-as évek első feléig, főleg más társadalmi osztályból (parasztság), ill. rétegekből történt az utánpótlás. Ma viszont már az ifjúság a szinte egyedüli lényeges utánpótlási forrás.

Tekintettel arra, hogy a jelenlegi munkások közel 90%-a 1945 után lett munkás, és figyelembe véve azt a megállapítást, hogy 10—25 esztendő szükséges ahhoz, hogy a munkásosztály soraiba lépettek szakmai, műveltségi, életmódbeli, politikai stb. tekintetben valóban munkássá váljanak, helyes lehet az a következtetés, hogy az elmúlt másfél évtized a munkásosztály homogenizálódásának éveit voltak.

Az előadó emlékeztetett azokra a vitákra, amelyek a munkásosztály fogalma körül zajlottak, és elmondta, napjainkban már általánosan elfogadottá vált, hogy a munkásosztály nem azonos az iparban foglalkoztatott fizikai dolgozók statisztikai összességével. Horizontálisan a szállítás, kereskedelem, szolgáltatások, a mezőgazdasági állami gazdaságok dolgozóinak egy része, vertikálisan pedig a művezetők-technikusok, politikai értelemben pedig a nyugdíjas munkások, valamint a jelenleg vezető posztokon dolgozó, eredeti foglalkozásuk szerint munkások is idetartoznak. *Halay Tibor* hangsúlyozta, hogy ezzel a fogalom-körülírással a kérdés nincs végérvényesen lezárva, hanem az éppen további elemzést, pontosítást igényel. Ebből a szempontból két gondo-

latot vetett fel. Egyrészt óvott a nálunk jelenleg kezdeteinél tartó tudományos technikai forradalom munkásosztályra gyakorolt hatásának túlbecsülésétől, ill. semmibe vételétől. Másrészt osztotta azok véleményét, akik problematikusnak tartják azt, hogy a munkásosztály mai fogalmából a termelőszövetkezetekben dolgozó munkások kivülrekedtek.

A munkásosztály anyagi, élet- és munkakörülményeit illetően az előadó a jövedelmeknek a kérdését, valamint a lakásproblémát vetette fel. Az előbbi kapcsán hangsúlyozta, hogy az alapvető osztályok és rétegek arányos jövedelemnövekedésének a biztosítása nemcsak életszínvonalpolitikai kérdés, hanem általánosabb társadalompolitikai célkitűzés.

A lakáskérdéssel kapcsolatban — tekintettel arra, hogy mai gondjaink az örökölt helyzetnek is a következményei — Halay Tibor azt emelte ki, hogy az nem csupán életszínvonalat befolyásoló szociális probléma, hanem „a múlttól örökölt társadalmi egyenlőtlenségek teljes leépítésének, ill. a — helyesen értelmezett — szocialista egyenlőség erősítésének kérdése is”.

Hozzászólása befejező részében a korreferens az üzemi demokrácia kérdéseivel foglalkozott. Megemlítette, hogy a közfelfogásban és a szakirodalomban többféleképpen értelmezik az üzemi demokrácia fogalmát. Van, aki egyszerűen vezetési módszernek tekinti, mások a dolgozóknak a termelés irányításába való bevonásával azonosítják. Egyesek az állami demokrácia munkahelyi érvényesülési formájaként értelmezik. Ezek olyan meghatározások, amelyek a kérdés egy-egy oldalát emelik ki csupán. Ezzel szemben az üzemi demokrácia annak biztosítása, hogy „az állami vállalatok dolgozói közvetlenül és a képviselői demokrácia formái útján aktívan beleszólhassanak munkahelyük tevékenységébe, részt vegyenek a döntések előkészítésében, meghozatalában, a végrehajtás módjának kialakításában és megvalósításának ellenőrzésében.”

Habuda Miklós, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete tudományos csoportvezetője *Rákosi Sándorral*, az Intézet tudományos munkatársával közösen készített korreferátumában „*A munkásság politikai szerveztségének kérdéséhez*” szólt hozzá.

Az előadás a nem mezőgazdasági munkásság egészének szerveztségét a párt munkástagsága alakulásának tükrében vizsgálta, tekintettel arra, hogy társadalmunkban a politikai szerveztség legmagasabb fokát a párttagság jelenti.

Előljáróban a szerzők áttekintést adtak az MDP tagösszetételéről, jelezték, hogy a kezdetben magas munkásarány csökkent; a párt és a munkásság egyes rétegei közötti viszony megromlott. Mutatja ezt az is, hogy az ellenforradalom leverése utáni első hónapokban az üzemi munkásság más kategóriáknál kisebb arányban igazolta át magát az MSZMP-be. Ezért 1956—58-ban a kölcsönös bizalom helyreállítása és megszilárdítása volt a főfeladat.

A munkásosztályon belül főleg a szakmunkások tagjai a pártnak. 1960-

ban kb. 13,1%-a, 1970-ben 12,4%-a volt a szakmunkásoknak párttag, míg a betanított munkásoknál ugyanez az arány 4,6, ill. 4,3%, a segédmunkásoknál és egyéb fizikai dolgozóknál kb. 3,4, ill. 4,7%. Igen lényeges kiegészítés azonban az, hogy az átlagot jóval meghaladó arányról lehet számot adni a nagy munkásmozgalmi hagyományokkal rendelkező gyárakban. Így a Csepel Művekben a munkásoknak több mint 21, a Ganz Mávagban 18, a Lenin Kohászati Művekben 21, az Ózdi Kohászati Művekben közel 23, a Diósgyőri Gépgyárban pedig több mint 25%-a párttag.

Mindennek ellenére az adatok elemzése azt mutatja, hogy miközben a munkáosztály létszáma folyton növekszik, tagjainak a párton belüli aránya csökken. A párt tagjai között a munkások aránya 1949-ben több mint 49%, 1956 elején 37%, 1959-ben 33%, 1970-ben pedig 30% körül volt.

A korreferátum ezután azokat az okokat elemezte, amelyek a szerzők véleménye szerint a csökkenés irányába hatottak.

„A fizikai munkások arányának *viszonylagos* csökkenése a párt utánpótlásában, a felvett tagjelöltek, ill. tagok között; a munkások nagy és növekvőben levő aránya a pártból kikerültek és a nyugdíjasok között; a munkásként a pártba kerülőknek áramlása a szellemi-irányító foglalkozások felé” — e három, egymást erősítő tényezőt kell először tekintetbe venni.

Emellett alapvető ok az is, hogy a társadalmi osztályok és rétegek érdekei közeledésének talaján az összes társadalmi rétegben bővül a párt társadalmi bázisa.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a pártnak a társadalmi-állami-gazdasági-ideológiai területeken kiteljesedő vezető-irányító szerepe a társadalomban vezető posztokat elfoglalók között a párttagok számának növekedését eredményezi.

Tekintettel kell lenni a munkáosztály összetételnek módosulására, nevezetesen arra, hogy munkásságunkban napjainkban még igen sokan nem váltak valójában munkássá.

A hozzászólás azzal fejeződött be, hogy 1972 novemberében a Központi Bizottság határozott intézkedéseket tett a párt összetétele megváltoztatása érdekében. Ennek eredményeként a tagságon belül megállt a munkások arányának csökkenése, sőt némi növekedés is tapasztalható.

„*A parasztság gazdasági-társadalmi fejlődése*” című hozzászólásában Orbán Sándor, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa előljáróban emlékeztetett arra, egy évtizede még általában egységes szocialista termelészövetkezeti parasztságról lehetett hallani. Azután a jelzők kezdtek elfogygni és ma már inkább csupán termelészövetkezeti parasztságról beszélünk. Viszont annál többször hangzik el a megállapítás, hogy e társadalmi csoport mind több jellemzője hasonlóságot mutat a munkásokéval. E változásban valóságos történeti folyamat lényege fejeződik ki. Mert egyrészt a változások valóban megszüntették a „parasztság korábbi pólusait”,

ugyanakkor azonban a termelészövetkezeti parasztság soraiban újfajta különbségek jelentkeztek.

A kialakult helyzet jellemzője, hogy a parasztságot hagyományos módon körülírni már nem lehet. A termelőszközökhöz való viszony nem nyújt elégséges alapot a termelészövetkezeti parasztság megközelítő jellemzésére. A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, kiváltképp pedig a konkrét munka természetének vizsgálata jelent megfelelő eligazítást.

Mutatja ezt az is, hogy 1973-ban, amikor az aktív termelészövetkezeti tagok száma már alig érte el a 600 000-es nagyságrendet, akkor a tagságnak hozzávetőleg 60%-a végzett az egykori paraszti munkával összehasonlítható mezőgazdasági munkát, míg a másik 40%-os részét betanított, ill. zömmel ipari szakmunkások tették ki.

Ha figyelembe vesszük a területi koncentráció és ágazati specializálódás előrehaladását, azután egyfelől azt, hogy a termelészövetkezeti tagságot a nem paraszti munkakörökben dolgozó alkalmazottak több mint 120 000-es tábora egészíti ki, másrészt pedig magának a termelészövetkezeti tagságnak hozzávetőleg egyharmada maga is munkás vagy alkalmazott háztartásához tartozott az említett időpontban, akkor „méginkább világossá válik a termelőszövetkezetnek, mint gazdasági és társadalmi keretnek az átmenetisége”.

Orbán Sándor ezután arról szólott, hogy a háztáji gazdaságok hatása is ebbe az irányba mutatott. Mert a gazdaságoknak csupán egy része minősíthető a hajdani parasztgazdaságok erősen módosult mai megfelelőjének. Egy másik részük „valójában a termelészövetkezeti gazdaságot kiegészítő *vállalkozói* típusú mezőgazdasági kisüzem, amely egyáltalán nem a korábbi paraszti státuszt konzerválja”. Ezen túlmenően arra is figyelemmel kell lenni, hogy e kisegítő gazdaságok nem csupán a termelészövetkezeti tagságra, hanem „szinte valamennyi társadalmi csoportra” jellemzőek. Hiszen míg a termelőszövetkezeti tagság e gazdaságok 46%-át tartja kezében, addig a másik majd ekkora hányada (40%-a) a munkásosztály művelésében van.

Ezért a korreferens azt a következtetést fogalmazta meg, mely szerint a parasztságnak a szocializmus építése időszakában való átalakulása lényegében a szocialista társadalomba való integrálódását hozza meg. E következtetést magyarázza az is, hogy korábban a tőkés rendbe a parasztság egyáltalán nem, vagy csak felemás formában épülhetett be. Minthogy a parasztság polgári átalakulása, fejlődése is lényegében a parasztság felbomlását jelentette, amely nálunk nem következhetett be, ezért napjainkban a parasztság felbomlásának sajátos befejezése történik meg, amelyben a szövetkezeti parasztság viszonylagos egysége e felbomlás betetőzése.

„*A szovjet fegyveres erők internacionalista hőstette a második világháborúban*” című hozzászólását V. I. Fomin alezredes, a SZUTA Hadtörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa annak hangsúlyozásával kezdte, hogy a szovjet népnek a Nagy Honvédő Háborúban aratott győzelme a proletár in-

ternacionalizmushoz való hűségnek köszönhető. A szovjet hadsereg felszabadító jellege is a proletár internacionalizmushoz való hűség elvének a következménye.

Magyarország, Csehszlovákia és Románia Kommunista Pártjának kérésére 1944 első felében az Ukrán Partizán Vezérkar hozzáfogott a különböző nemzetiségű partizánok kiképzéséhez. 1944. augusztus és október között az akkori Magyarországra 11 magyar—szovjet csoport kötelékében 250 magyar és 30 szovjet állampolgárt dobtak le.

Fomin alezredes ezután néhány fontos számadattal jellemezte az 1944 nyarától 1945 tavaszáig végrehajtott szovjet stratégiai támadások alapvető vonásait és eredményeit, majd a hazánk területén folytatott küzdelmeket különösen elkeseredett és véres harcokként jellemezte. Négy ragyogó hadművelet — a debreceni, a budapesti hadművelet, a balatoni védelmi és a bécsi támadó hadművelet — során a Vörös Hadsereg 59 ellenséges hadosztályt és dandárt zúzott szét, és közülük 19-et teljesen megsemmisített.

E harcok során több mint 140 000 szovjet katona és tiszt áldozta életét hazánk szabadságáért és függetlenségéért. Alekszandr Matroszov hőstettét, aki saját testével takarta el az ellenséges lőrést, Magyarországon sok szovjet katona ismételte meg. A magyarországi hadműveletek során kifejtett hősiességükért a szovjet kormány katonáinak tízezreit tüntette ki, 289-en pedig a Szovjetunió Hőse címet kapták meg.

A korreferens röviden utalt a burzsoá történetírásban meghonosodott azon nézetre, miszerint a Vörös Hadsereg a leigázott országokban a népek akarata ellenére harcolt. Kiemelte, hogy e rágalom nemcsak a szovjet hadsereg felszabadító jellegét mocskolja be, de a fasizmus ellen küzdött népek hazafias érzését is sérti. Elmondta, hogy a szovjet főhadiszállásnak a Szovjetunió határain túli területeket érintő parancsai a szövetségesek beleegyezésével mentek el, ill. a katonai szükségesség kényszerítette. V. I. Fomin ezután részletesen foglalkozott a szovjet csapatoknak a felszabadított területen felpezsdülő életet segítő tevékenységével, ill. az új magyar hadsereg létrehozásában, felszerelésében játszott szerepével. Hangsúlyozta, hogy „a Budai Önkéntes Ezred arany betűkkel írta be nevét a második világháborúban született magyar szovjet fegyverbarátság könyvébe”.

Kulcsár Kálmán akadémikus, a Szociológiai Kutató Intézet igazgatója „*A gazdasági és társadalmi jelenségek összefüggéseinek jelentősége a társadalmi tervezés számára*” című hozzászólásában új, vagy legalábbis ezeddig kevésbé hangsúlyozott elemként a társadalmi és gazdasági jelenségek összefüggése történetiségének a társadalmi-gazdasági tervezés szempontjából való jelentőségére hívta fel a figyelmet.

A konkrét kutatások alkalmából a történetiség — amely a jelenségek folyamatszerű megközelítését és értelmezését jelenti — általában három elemre osztódik úgy, hogy a hangsúly valamelyik elemre tevődik.

Az első elem a történetileg létrejött relációk bizonyos kötőerejének felismerését foglalja magában. A társadalmi-gazdasági tervezésnél ez azt jelenti, hogy nemcsak a társadalomban általában kialakult igényszinttel kell számot vetni, hanem az egyes társadalmi osztályokban és rétegekben, településformákban, tájegységekben stb. történetileg és differenciáltan kialakult igényekre is tekintettel kell lenni. Így pl. nem elégséges „csupán” azt tekintetbe venni, hogy egy-egy foglalkozási ág szakemberszükséglete a társadalom fejlődéséből fakadóan mekkora, hanem figyelemmel kell lenni arra is, hogy az egyes osztályokban, rétegekben, településformákban stb. „milyen foglalkozási aspirációk vannak jelen, és milyenek kialakulása várható”.

A történeti elem illetően való felfogása rávezet bennünket annak a felismerésére, hogy Kelet-Európa történelmének alakulása lényegesen erősebben befolyásolja az élet- és gondolkodásmódot, a munkát, szervezést, irányítást, mint ahogy azt általában gondoljuk. Innen nézve látható, hogy hazánk iparosodottságának foka már ma is magasabb, mint a munkaerő hatékonysága.

A példák és elemzések arra intenek, hogy a történeti szempont érvényesítése fokozza a gazdasági és társadalmi szervezés racionalizálását. Míg elmulasztása a racionális gondolkodást és tervezést absztrakttá teszi, ami viszont épp a racionális jelleget csorbítja.

A történeti-társadalmi szituációk hatásának elemzése jelenti a történetiség második elemét. Kulcsár Kálmán ezt abból a szempontból emelte ki, amely szerint „egy-egy történeti-társadalmi szituáció olyan elemeket hordozhat, amelyek következtében azonos vagy hasonló jelenségek és folyamatok is módosulhatnak, olyan következményeket alakíthatnak ki tehát, amelyek a konkrét társadalompolitikában, tervezésben, sőt közigazgatásban is érvényesíthetők”. Megállapításának konkretizálására az előadó parasztságunk iparba való áramlásának, annak az 50-es évek első felében, az 50-es évek végén és a 60-as évek elején, valamint a 70-es évek elején fellelhető igen-igen különböző tartalmát elemezte.

Végül a történetiség harmadik eleme a jövő történetisége. Ez pedig azt jelenti, hogy a tudatos társadalomalakítás által megformált „jövő képe” csak akkor játszhat „igazán tartós szerepet a jelen történetének a jövő történetére való hatására, ha a valóságos történeti folyamatokról, a gazdasági és társadalmi törvényszerűségektől nem elszakított gondolati termék.”

Halász József, az Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője „*Társadalmi változások és az államigazgatás fejlődése*” című hozzászólásában a közigazgatásnak a társadalomtudományok különböző területeit érintő néhány problémáját vizsgálta.

Utalt arra, hogy az állam és az állami szervek fejlődésének fő tendenciáját a szakirodalom és fontos politikai állásfoglalások az államhatalom erősítésében, az államigazgatás jelentőségének növekedésében jelölik meg.

Ennek oka, hogy korunk megnövekedett és összetettebbé vált felada-

tai az egész politikai felépítmény (ezen belül az állam és a jog) aktívabb hatásának érvényesítését igénylik. Ugyanakkor e növekvő szerepe szervesen egybekapcsolódik a dolgozók és társadalmi-politikai szervezeteik jogainak fejlesztésével.

Az államhatalom erősítésének irányába hat az is, hogy fejlődésünk jelen fázisában, amikor a különféle társadalmi réteg- és csoportérdekek fokozottabban kifejezésre jutnak, akkor a társadalmi viszonyok széles szférájában az államigazgatás az össztársadalmi érdek kifejezője.

Ezután a korreferens azt vizsgálta, hogy az államhatalom erősítése, az államigazgatás fejlődése milyen konkrét funkciókban nyilvánul meg, azok milyen irányban változnak, és ebben a változásban az egyes intézmények között milyen kölcsönhatás érvényesül.

Utalva a szocialista országok szakirodalmában a szocialista állam funkcióinak meghatározásáról lezajlott vitákra, Halász József megállapította: „a fejlett szocialista társadalom államát alapjában közös funkciók és államigazgatási szerveit közös fő tevékenységi irányok jellemzik.” Az elmúlt másfél évtized hazai jogalkotása igazolja ezt a megállapítást.

Ugyanakkor a szocialista államok jellemző közös funkciói a helyi adottságtól befolyásoltan valósulnak meg.

Befejezésképp az előadó kritikái megjegyzést tett arról, hogy a társadalomtudományi kutatásokban az államigazgatási tevékenység és a politikai rendszer más intézményei szerepének változása közötti szoros kölcsönhatás gyakorta háttérben marad. Ennek az összetett folyamatnak a sokoldalú feltárása a különböző tudományzakok kutatási eredményeinek kölcsönös megismerését és az integrált marxista szemlélet fejlesztését igényli.

Lick József, az MSZMP KB Politikai Főiskolájának docense „*Osztályérdek és osztálytudat a leninizmusban*” című hozzászólásának elhangzásával fejeződött be az A) szekció munkája.

A korreferens hozzászólása első felében vázlatosan érintette osztályérdek és osztálytudat marxi-lenini felfogását, és közben bírálta az ezen felfogást eltorzító antikommunista, ultrabaloldali nézeteket. Ezután azokkal az egyoldalú nézetekkel foglalkozott, amelyek a szocializmus építésének időszakában is jelentkeznek. E téves nézetek három típusba sorolhatók.

Az egyik felfogás az érdekek „munkamegosztás általi szétforgácsolódásának”, tehát a munkásosztályon belül az egyes munkásrétegek érdekeinek az abszolutizálását jelentik. E nézetből az osztály létének, egységes ideológiájának a tagadása fakad. Körülményeink között a társadalmi érdekek pusztán formális elismerése mellett e felfogás tartalma „az a felismerés, hogy mivel minden léthelyzet partikuláris, az érdek is csak részleges lehet. Ebből következik azután az érdekkellentétek megoldásának a részérdekek ütköztetését mint a szocialista társadalomirányítás egyik alapvető eszközét ajánló megoldási mód”.

A másik felfogás egyoldalúsága abban van, hogy az osztályérdekek felszíni megjelenési formáit abszolutizálja. Ismeretes módon a jobboldali revizionizmusnak és reformizmusnak tipikus módszertani forrása ez. Körülményeink között oly módon nyilvánul meg, hogy az elosztás, a forgalom, az árucscere szférájában keresi az érdekviszonyok lényegi, meghatározó elemeit. Az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reformmal kapcsolatban fogalmazódtak meg olyan nézetek, amelyek konklúziója szerint a következetesen megvalósított reformnak a csoporttulajdonon alapuló árutermelő társadalomhoz kell vezetnie.

A harmadik egyoldalúságot az érdekek homogenitásának abszolutizálása jelenti, és ez ismeretesen szektás magatartáshoz, dogmatikus hibákhoz vezet. Fejlődésünk korábbi periódusában ezen egyoldalúság súlyos problémákat okozott. Az MSZMP levonta a megfelelő tanulságot. Nevezetesen azt, hogy társadalmunkban az alapvetően egységes társadalmi érdekek mellett az érdekviszonyok sokrétúsége is megtalálható. Ezért a részérdekek integrálására, a közöttük levő ellentmondások folyamatos feloldására kell törekedni. Ennek érdekében bizonyos partikuláris érdekek korlátozására, időnként kompromisszumos megoldásokra, esetenként az osztálytársadalmi célokkal ellentétes érdekek elnyomására van szükség.

Az *alapvető* osztályérdekek homogenizálódásának tendenciájával párhuzamosan mindinkább előtérbe kerül a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdekek „vertikális” kapcsolatrendszerre és „horizontális” elrendeződése fokozottabb figyelembevételének a szükségessége.

•

Köpeczi Béla elnökletével a B) szekció „A társadalmi tudat alakulása hazánkban az utóbbi másfél évtizedben” című témakört tárgyalta meg.

A. I. Puskás, a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének tudományos főmunkatársa „*Az új típusú szovjet—magyar államközi kapcsolatok kezdetei*” című előadásával járult hozzá a tudományos ülészak programjának gazdagításához.

Előljáróban részletesen foglalkozott az 1944. októberi magyar—szovjet fegyverszüneti tárgyalások menetével, hogy bemutassa, téves a történeti irodalomban széles körűen elterjedt azon verzió, mintha Moszkvában 1944. október 11-én aláírták volna az előzetes fegyverszüneti feltételeket. *Faraghó Gábor*, a magyar küldöttség vezetője október 11-ről 12-re virradó éjjel *Molotovnak noteverbale-t* adott át. A magyar fél ebben az orosz csapatok Budapest felé való előrenyomulásának leállítását kérte. Az átállás érdekében a Vörös Hadsereg előrenyomulását 3 napra le is állították. *Horthy* azonban nem teljesítette az általa korábban elfogadott feltételeket. Következett október 15-e.

Az előadás ezután Magyarország külpolitikai helyzetével foglalkozott, amelyre 1945 tavaszán a teljes nemzetközi elszigeteltség volt jellemző. A Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok Magyarországgal szembeni politikája eltérő volt.

1945 első felében a Szovjetunió 850 millió pengő értékben nyújtott kölcsönöket hazánknak, később pedig elengedte a kölcsönök visszafizetését. 1945 nyarán szerződéseket kötöttek, amelyek egyrészt védelmet nyújtottak a fiatal magyar demokrácia számára a belső és külső támadásokkal szemben, másrészt pedig hozzájárulást jelentettek a magyar népgazdaság helyreállításához. 1945 őszén helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat, előbb követségi, majd hamarosan rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri szinten. Ezen túlmenően a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok kormányánál szorgalmazta, hogy vegyék fel ismét a volt csatlós országokkal — köztük Magyarországgal — a diplomáciai kapcsolatokat. Azok azonban megpróbálták a diplomáciai kapcsolatok rendezését eszköznek felhasználni az érintett országok belpolitikai élete számukra optimális alakítása érdekében.

A. I. Puskás ismertette a magyar külügyminisztériumnak a békeszerződés előkészítésére irányuló tevékenységét. E tevékenység alapvető célja olyan anyagok összeállítása volt, amelyek a békekonferencián részt vevőket meggyőzik atekintetben, hogy Magyarország számára a követett úttól eltérő lehetőség az ellenforradalom korában nem volt, így lehetőség nyíljon a fegyverszüneti szerződés területi, gazdasági stb. kérdéseinek felülvizsgálatára. Tekintettel arra, hogy a külügyminisztérium ekkortájt még zömmel az előző rezsimből ittmaradt garnitúrája főleg a nyugati hatalmaktól remélte a területi engedmények támogatását, ezért a tőkésországokban létesítendő diplomáciai missziók személyi összetételét ezen cél realizálása szempontjából állították össze.

Az MKP szembefordult ezzel a külpolitikával. Révai József 1946. szeptember 1-i szegedi beszédében e politikát úgy jellemezte, mint a korábbi hintapolitika folytatását, amely két legyet akar ütni egy csapásra. Az előadó szerint „ezzel magyarázható, hogy ez a politika eredménytelen maradt”.

Befejezésképp A. I. Puskás utalt az 1947–48 fordulóján bekövetkezett döntő változásra, amely új feltételeket teremtett a külkapcsolatok számára is. 1948-ban hazánk barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött a Szovjetunióval, Romániával, Bulgáriával és 1949-ben Csehszlovákiával is. Ez időtől fogva lehet arról szólni, hogy ezen országok között új típusú kapcsolatok jöttek létre.

Wirth Ádám, az MSZMP KB Politikai Főiskolájának tanára „*A tudati tényezők megnövekedett szerepe a fejlett szocialista társadalom felépítésében*” című hozzászólásában leszögezte, hogy ma más módon merül fel a tudati tényezők szerepe és fejlesztésének lehetősége, mint a szocializmus alapjainak lerakása előtt. Akkor ui. a szocialista tudatnak csak egyes elemei léteztek, amelyek

még nem alkothattak átfogó és tömeges szocialista társadalmi tudatot. Az új helyzetnek egyrészt jellemzője, hogy megteremtődtek az objektív feltételek a társadalmi tudat szocialista átalakításához, másrészt pedig a szocialista tudat fejlődésének meggyorsítása fejlődésünk nélkülözhetetlen feltételévé, mondhatni egyik kulcskérdésévé vált.

Természetesen a társadalmi tudat fejlődését az új körülmények között sem lehet a társadalmi lét fejlődésétől elszakítani. Az alapvető nehézség ma is abban jelölhető meg, hogy a tudat szocialista átalakítását akkor kell meggyorsítani, amikor még nem fejeződött be a társadalmi lét szocialista átalakítása.

A korreferens hangsúlyozta, hogy társadalmunk jelentkező ellentmondásainak zöme objektív okokra vezethető vissza. De az ellentmondásoknak vannak szubjektív okai is. Ez utóbbiak részben a társadalmi tudat relatíve fejletlenségével függnek össze, részben pedig azzal, hogy „a társadalmi lét objektív ellentmondásai a társadalmi tudatban sokszor felerősödve tükröződnek”.

A tudati tényezők megnövekedett szerepéről szólva With Ádám figyelemztetett arra, helytelen lenne e szerepkört a felvilágosító munkára, a művelődésre, az elvontan és elszigetelten vett tudati szférára korlátozni, mert annak magában a szocialista prakszisban kell kifejeződnie. E megnövekedett szerep feltételezi társadalmunk objektív törvényszerűségeinek tudományos ismeretét.

Áttekintve a marxizmus klasszikusainak a szocialista társadalom fejlődéséről kifejtett nézeteit, és bírálva az azok értelmezésével kapcsolatos helytelen felfogásokat, az előadó utalt arra, hogy a szocializmust építő országokban felhalmozódott tapasztalatok ma már szélesebb megalapozást nyújtanak a szocializmus törvényszerűségeinek további megismeréséhez, a további fejlődés fő tendenciáinak pontosabb tudományos előrelátásához.

Az előadó ezután a köznapi tudattal mint a társadalmi tudat szocialista fejlődésének fontos részével foglalkozott. Rámutatott arra, hogy természeténél fogva a köznapi tudat a dolgozók mindennapi tapasztalataival, az élet- és munkakörülményekkel szoros kapcsolatban van, és így azok ellentmondásaira, alakulására érzékenyebben reagál. Ezzel kapcsolatban az előadó bírálta azt az időnként megfogalmazódó felfogást, mely szerint a szabad idő értelmes felhasználása, a fogyasztási szokások megváltoztatása, a műveltség és művelődés főleg és kizárólag tudati probléma lenne.

A múlt szellemi örökségével kapcsolatos engelsi és lenini gondolatokat felemlítve, a folytonosság és megszakítottság dialektikája szempontjából a korreferens kritizálta az utóbbi idők hazai ideológiai irodalmában fellelhető negatív jelenségeket. Nevezetesen azt, hogy szellemi múltunk méltatásából és felhasználásából sokszor elmarad az osztályszempontú elemzés, differenciálás. „A századelő magyar polgári radikalizmusának, a két világháború

közötti, népi' mozgalomnak, a polgári antifasizmusnak sok ideológiai tradícióját kritikátlanul, megfelelő marxista értékelés nélkül elevenítik fel." Annál is inkább lényeges kérdésről van szó, hiszen egy sor esetben nem csupán ideológiatörténeti, hanem aktuálideológiai jelentőségű kérdésről van szó.

Befejezésül Wirth Ádám bírálta a helyenként még tapasztalható szűk látókörű szellemi provincializmust, és a nemzetközi ideológiai folyamatok nyomkövetésének, a szocialista országok ideológiai és kulturális együttműködése fejlesztésének fontosságára irányította a figyelmet.

Kovács Ferenc, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa „*A munkásosztály tudatának alakulása*” című hozzászólásában abból a megfigyelésből indult ki, mely szerint közgondolkodásunkban kétféle munkásosztály-fogalom létezik. Az egyik (teoretikus-absztrakt) fogalom a kapitalizmus marxi elemzésének egyik alapkategóriája, a másik (empirikus-„konkrét”) fogalom statikus szemléletben, az osztály szervezettsége és szervezeti, aktivitása és ideológiája nélkül inkább a „munkásságot” jelöli.

A kétféle felfogás az osztály tudata, műveltsége, aktivitása egész problémakörének felfogása és kezelése szempontjából ellentétes következményeket eredményez. Az utóbbi fogalom a műveltséget és az aktivitást elszakítja egymástól, viszont a műveltséget az egyén ismereteivel azonosítja.

Ezután a korreferens kifejtette felfogását a munkásosztály osztálytudatát általánosan jellemző alapelvekről és értékekről, majd a Társadalomtudományi Intézet 1963—1971 között végzett 17 önálló kutatása alapján foglalta össze a mai magyar munkásosztály tudatára vonatkozó ismereteket.

Részletesen elemezte az ismeretek és tapasztalatok, ill. vélemények és vélemény-nyilvánítások egymással szorosan összefüggő problémakomplexumát, majd 8 pontban foglalta össze a rendelkezésre álló munkásvélemények elemzése nyomán adódó következtetéseket.

1. Nincs lényeges eltérés a rendszer egészével való elégedettség mértéke és a közvetlen munkahellyel, szakmával való elégedettség mértéke között.

2. „Ez az elégedettség minden általános, direkt és minden közvetett és konkrét kérdésfeltevésre kapott válaszok megoszlásában — a különböző helyeken és eltérő időpontokban végzett vizsgálatok szerint — a különböző munkástömegek között a 66% körül ingadozik, a 60-as évek második felében.”

3. E kétharmados többség jelentős része javító szándékú kritikus véleményt nyilvánít.

4. E kétharmados többség mintegy kétszerese a rendszeres közéleti aktivitást tanúsítók táborának, és számottevően meghaladja az aktivitást időnként mutatók arányát is.

5. A megkérdezettek több mint 90%-a a közvetlen politikai kérdésekben nyíltan deklarálta elkötelezettségét.

6. Különböző mértékben ugyan, de a vélemények tranzitív jellegűek. Kiváltképp a fiatal vagy még tanuló munkások elég fejlett önkritikával nyilatkoznak gyakran „rázós” politikai és erkölcsi kérdésekben is.

7. Főleg a munkások különböző rétegeit gyakorlatilag közelről érintő kérdésekben a kapott vélemények nagymértékben szituatív jellegűek, az éppen időszerű kérdés megoldását kívánják elősegíteni, és ezért a „valóságosnál” kritikusabbak.

8. Az összkép rendkívül differenciált, mégis a politikai-eszmei tudatosság átlagos színvonalának jelentős mértékű javulását mutatja.

Lengyel Zsuzsa, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi docense „*A parasztság tudatát alakító tényezők*” címmel tartott korreferátumot.

Az előadó az adott témán belül elsősorban az önálló társadalmi osztályként felfogott szövetkezeti parasztsággal foglalkozott.

Hazánkban és a hozzá hasonló típusú országokban a kommunizmus megteremtésének fontos vonása az, hogy „az osztálynélküli társadalom létrejötte felé egy új társadalmi osztály kialakításán keresztül vezet az út.” Ez a szövetkezeti parasztság, amely csak szocialista osztályként létezhet: „nincsenek a munkásosztályétól eltérő alapvető osztályérdekei, nincs és nem is lehet önálló osztályideológiája, önálló elkülönült osztálytudata.” A történelemben példa nélküli gyorsasággal, 15—20 esztendő alatt létrejött új osztály életmódja, erkölce, vilásképe rendkívül sok hagyományos paraszti, konzervatív elemet őriz.

További problémát okoz a kollektivizálás ipartól eltérő sajátossága. Mert a termelés társadalmasítása az átszervezés utáni időszakra váró feladat. Hiszen a mezőgazdasági termelőszövetkezet létrejöttékor még sok hasonló vonást mutat a kapitalizmus kezdetén működött ipari manufaktúrákkal.

A korábbi kisárutermelő munka jellegétől gyökeresen eltérő megoldást hozó szövetkezeti forma azonnal kettős következményt produkált. Egyrészt a szövetkezetek funkcionálása kialakította a tagságon belül a vezetők csoportját, amely „gyors ütemben önálló, elkülönült réteggé vált.” Így a fizikai és szellemi munka közötti különbségek csökkenésének országos tendenciáját keresztező tendencia bontakozott ki. Másrészt pedig a tagság nagy részének munkafeladatává részmunkák elvégzése vált. Minthogy a korábbi kisárutermelő tevékenység az egész munkafolyamat áttekintését és elvégzését igényelte, ahhoz képest kevesebb szellemi erőfeszítést igénylő munka jutott a tagság nagy részének feladatul. Mindennek a tudatot jelentékenyen befolyásoló hatása van. Egy másik, ebből a szempontból nem elhanyagolható kérdés, hogy a szövetkezeti parasztság léte a szövetkezeti csoport-tulajdonra épül. Ez a korábbi tulajdonosi formához képest nagy előrelépést jelent. Mégis, az állami tulajdon által kifejezett osztálytársadalmi érdekekkel szemben visszahúzó

vonásokkal is rendelkezik, hiszen a tagok jövedelmének a csoport eredményeitől való egyértelmű függése a csoportérdekeket előtérbe helyezi.

Másrészt azt is kell látni, hogy a szövetkezetekre jellemző heterogén tulajdon- és elosztási viszonyok a szövetkezetekbe tömörült parasztság tudatát és életmódját jelentősen befolyásolják. Az ellátás szempontjából ma még nélkülözhetetlen háztáji gazdaságok és zártkertek régi, kisárutermelő maradványokat hordoznak, hagyományos paraszti életmódot konzerválnak.

Az előadó szerint jelenleg három fő réteggépző csoport érvényesül a szövetkezeti parasztságon belül. Először is a korábbi réteggépző tényezők és rétegek maradványai, „melyek részben egyéb réteggépző tényezőkön keresztül fejtik ki hatásukat”. Másrészt a speciális réteggépző tényezők, mint a nyugdíjasok szerepe, a munkavégzés rendszerességéből fakadó nagy különbségek, valamint az alkalmazottak rétegének megjelenése. Végül egyre jelentősebbek az új réteggépző tényezők és rétegek. Ezen belül a leglényegesebb a szakképzettek parasztságon belüli rétegének gyorsütemű kialakulása és fejlődése. „Ennek a rétegnek szélesítése egyrészt, e réteg szakmai és általános tudásszintjének további folyamatos emelése másrészt képezi az egész parasztság tudati alakításának egyik legfontosabb tényezőjét.”

Huszár Tibor, az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanszékvezető egyetemi docense „*A felszabadulás és az értelmiség*” című hozzászólásában először a Horthy-korszak értelmiségének társadalmon belüli százalékos arányával, ideológiai arculatának taglalásával, az értelmiség középosztály-attitűdjével, az ezzel kapcsolatos korabeli nézetekkel, majd az ún. középosztálytudat felszabadulás előtti és közvetlen utáni bénító hatásával foglalkozott. Ezzel kapcsolatban részletesen elemezte az értelmiség történelmi felelősségét eljelentéktelenítő, ill. túlkompenzáló értékeléseket és azok dezorientáló hatását. Előadása során részletesen jelezte, hogy az adott problémakörön belül az eddigi kutatások mit tisztáztak, ill. milyen témakörök feltárása várat még magára. Így pl. utalt arra, hogy történetírásunk az igazoló bizottságok jegyzőkönyveit még nem rendszerezte és nem dolgozta fel. Így nem tudjuk pontosan, hogy a fiatal demokrácia önvédelmi intézkedései milyen széles értelmiségi, köztisztviselői réteget érintettek.

Huszár Tibor ismertette a Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikáját, amely a szélsőséges nézetektől elhatárolódva differenciált volt: szövetségre lépett az értelmiség haladó csoportjaival és saját soraiba integrálta azokat; törekedett az indifferensek megnyerésére; küzdött az ókonzervatív, reakciós értelmiségi csoportok ellen.

A korreferens választa az új népi értelmiség kialakulásának folyamatát, ismertette az értelmiség szociális összetételének ebből következően létrejövő módosulását, foglalkozott létszámnövekedésének ütemével, az egyes értelmiségi foglalkozási csoportok közötti kedvező arányeltolódással; a jogszaki pálya dominanciájának megszűnésével, a műszaki és pedagógusi pályá-

kon tevékenykedők számának megnövekedésével. Huszár Tibor részletesen szólott az értelmiségi életszínvonal időleges abszolút és relatív visszaeséséről, amely a korábbi kasztjellegű különbségeket tükröző aránytalanságokat megszüntette, másfelől azonban azokat a tényezőket erősítette, amelyek az értelmiségiek nyugodt, magabiztos tájékozódását megnehezítették.

Az értelmiség szellemi megújulását, a szocialista értelmiség formálódását nyomonkövetve a korreferens ezen folyamat disszonáns, ellentmondásos vonásaival is foglalkozott.

Hozzászólása befejező részében Huszár Tibor a magyar jogászság összetételének, politikai arculatának, funkciójának, valamint az orvosok tevékenysége változásának elemzésén keresztül dokumentálta, hogy „az értelmiség tudati állapotának vizsgálatánál nem nélkülözhetjük a történetiséget s az egyes értelmiségi kategóriák funkciójukkal összefüggő sajátosságainak vizsgálatát”.

Széchy András, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa „*Eszmei harc és művelődéspolitikai a fejlett szocialista társadalom építésének körülményei között*” című hozzászólásában hangsúlyozta a társadalomtudományok növekvő szerepét a politika és a kultúra fejlesztésének megalapozásában, a dolgozó tömegek tudatos cselekvésének, világnézetének korszerű alakításában. A nálunk is kibontakozó tudományos-technikai forradalom minőségi fölényének megfelelően a szocialista országokban általánosan érvényesülő tendencia, hogy az iskolarendszerű képzés és továbbképzés, a szocialista tömegkommunikáció és a közművelődés, valamint a munkahelyi kollektívák nevelő tevékenysége az eddigieknél lényegesen tervszerűbben és harmonikusabban kapcsolódjanak össze. Ennek fontosságát csak növeli, hogy mindez a társadalmi különbségek fokozatos csökkenésének jelentősen befolyásoló faktora, „a szocialista értelemben vett társadalmi mobilitás hatékony előmozdítója”.

Az előadó, utalva a szocialista országok egyre erősödő politikai, gazdasági, hadászati együttműködésére, sürgette a kultúra területein a tudományos kutatások összehangolásában, az elért eredmények hasznosításában, a szakemberek képzésében való fokozottabb együttműködést.

Kapcsolódva az MSZMP XI. kongresszusa vonatkozó megállapításaihoz, Széchy András felhívta a figyelmet annak elméleti tisztázására, hogy a fejlett szocialista társadalom megteremtéséért folytatott küzdelemben már nemcsak a szocialista ideológia hegemoniájának megteremtése a cél, hanem a szocialista eszmeiség általánossá tétele kerül előtérbe.

Emlékeztetvén arra, hogy annakidején Leninnek és követőinek milyen éles harcot kellett vívniuk a kultúra ún. „autonómiáját” hirdető nézetekkel szemben, aztán utalva arra a liberális-bucharinista felfogásra, amely nem tartotta elsődleges feladatnak a szocialista kulturális irányzatok megkülönböztetett támogatását, mert semlegességet, csupán regulátori szerepet tulajdo-

nított a pártnak és államnak a különféle áramlatok küzdelmében; felemlítve a 60-as és 70-es években újraéledt helytelen nézeteket — a korreferens nyomatékkal hangsúlyozta, hogy kulturális előrehaladásunk nem lehet pusztán ösztönös folyamat. Itt is elengedhetetlen a tervszerűség, a párt és szocialista állam irányító szerepe, az osztályelvek, a marxista tudományosság, az átgondolt értékrend következetes érvényesítése.

Az ellentmondásos, visszahúzó eszmei jelenségekről szólva Széchy András azon nézetének adott hangot, mely szerint ideológiai életünkben és így propagandánkban is gyakorta elsikkadnak „a tradicionális retrográd konzervatívizmusnak még számottevő tömegekben lappangó s a mindennapokban elevenen jelentkező problémái.” A főveszélyt változatlanul a nacionalizmus különböző válfajai jelentik. Különösen a köznapi tudatban a legdurvább, primitív sovinizta, rasszista nézetek is fellelhetők. A másik póluson, a teoretikus tudatformákban, olyan nézetek hatnak, amelyek az osztályszempont primátusának elmosásával törekszenek egy nevezőre hozni a létező szocializmussal szembeni ellenérzéseket.

A nacionalizmus mellett a magántulajdonosi berögződöttségek továbbélése, sőt újraéledése jelenti a másik legátfogóbb tudati ellenerőt. „Ezeknek nemegyszer nem csupán kispolgári, hanem kifejezetten polgári, sőt feudális, dzsentroid, individualista magatartásformáival is találkozhatunk, különösen értelmiségi rétegekben.”

Az előadó kiigazítólag tett említést azon megállapításról, mely szerint nálunk a lakosság 30%-a bevallottan vallásos, illetve 10%-a aktívan istenhívő. Mert jelentékeny tömegek magatartás- és gondolatvilágában továbbélnek az idealista, deista gondolkodás és erkölcs maradványai. Következésképp az eddigieknél nagyobb céltudatossággal kellene folytatni a vallásosság elleni tapintatos küzdelmet, rendszeresebb, jól átgondolt tudományos ateista propagandára lenne szükség. Annál is inkább, mert a vallásosság visszaszorulása általános tendenciáját keresztezve „az elmúlt időkben mintha megélnék volna különféle irracionalista misztikus életérzések különösen művészetünkben, s részlegesen tért nyertek értelmiségi ifjúságunk egyes csoportjainál.”

Befejezésképpen Széchy András a ténylegesen szocialista tartalmú és viszonyú (munkahelyi, lakó- és mozgalmi) kollektívák felbecsülhetetlen szolgálatáról beszélt a közgondolkodás, erkölcs, magatartás, életmód szocialista vonásainak erősítésében.

Bodnár György, az MTA Irodalomtudományi Intézetének főosztályvezetője „*Az irodalom és a művészetek szerepe a tudat formálásában*” című hozzászólását azzal kezdte, hogy röviden emlékeztetett: az elmúlt 30 esztendőben az irodalom és a művészetek tudatformáló szerepét egyfelől a voluntarizmus, másfelől pedig a művészi tudatformálás lehetőségeinek szkeptikus megítélése torzította el. És ha az előbbi ma már nem is okoz gondot, annál előbb az elméleti és művészeti szkepticizmus hatása.

Az utolsó másfél évtized egyik jellegzetességét Bodnár György abban jelölte meg, hogy a hagyományos progresszív magyar alkotó-fogalom, a vátesz-eszmény mellett létrejött az „önmegvalósítás”, „önépítés” programja. És ez a legtöbb esetben — az egészségtelen polarizálódás bizonyságaképp — nem a társadalmi aktivitással kapcsolódik össze, hanem sokkal inkább a menekülés vagy az individualizmus megnyilatkozási formája.

A továbbiakban az előadó kiemelte, hogy elsősorban a marxista irodalomszemlélet társadalmi elvűsége és történetisége teszi lehetővé irodalom és művészetek, valamint társadalmi tudat összefüggő vizsgálatát. Irodalom és művészetek önelvű rendszerezésének igazi próbatétele az, amikor az a társadalmi elv integrálását is magában foglalja. A két szféra egymásra hatásának vizsgálata a valóban adekvát elemzés nélkülözhetetlen követelménye, és leginkább direkt módon a tudat szférájában lehetséges. Az ezzel kapcsolatos fejtegetései konklúziójaként az előadó arról beszélt, hogy a társadalmi tudat viszonylatában az irodalomnak és a művészetnek hármass meg határozottsága van. Elsősorban az, hogy maguk is a társadalmi tudat termékei. Másrészt, hogy kifejezik, ábrázolják a társadalmi tudatot. Végül pedig az, hogy alakítják is azt. E hármass meg határozottság közötti arány felbomlása feltétlenül negatív következményekkel jár. Ha a művészek kétségbe vonják az elsőt, akkor az alkotói belterjesség veszélye uralkodik el. Távatok nélküli naturalista művészet jön létre akkor, ha a megformálás elnyomja a cselekvő alakítás igényét. Ha pedig a társadalomra gyakorlandó azonnali hatás igénye kerül előtérbe, „akkor vagy művészi anarchizmus vagy sematizmus váltja fel a történelemben, nemzetben és a személyesség kategóriáiban gondolkodó művészetet”. Ezért joggal lehet arról beszélni, hogy a társadalmi tudat és művészetek e hármass kötöttsége legtárgyasabban az értékek és eszmények változásában ragadható meg. És ezért a társadalmi tudat felszabadulás utáni fejlődésének vizsgálatában résztvevő irodalomtudományi szakemberek az értékek és eszmények változásait igyekeznek a szóban forgó időszakban végigkövetni. Minthogy kéréselt eredményeket ezek a kutatások még nem produkáltak, ezért az előadó a társadalmi tudat irodalomban és művészetekben való tükröződését példákkal illusztrálta. Ezek keretében 1957 utáni prózairodalmunkban a nagyepika és kisépika arányváltozását vázolta. A novella és a kisregény reneszánsza következett be, amely az analízis munkáját végezte el, míg a szintézis funkcióját betöltő széles áradású nagyepika addig kimunkált módszerei bizonytalanná váltak.

Befejezésül Bodnár György azt a szerepet vizsgálta, amelyet a művészetek a társadalmi tudat alakításában töltenek be. Ennek keretében hitet tett amellett, hogy a népszerű, sőt szórakoztató művek transzmissziós ereje nélkül a művészetek intézménye nem funkcionálhat megfelelőképpen. Ellenben a társadalmi tudatformálás szempontjából veszélyes az a szórakoztatás, amely „csupán azokat a szinte öntudatlan lelki és tudati folyamatokat indítja meg,

melyekre a mechanizált élet tudatunkat betanította”. Ez már a tömegművészet ellenpontja, a giccs, amely ebből a szempontból a sematizmus közeli rokona.

Vitányi Iván, a Népművelési Intézet igazgatója „*A közművelődés szerepe a társadalmi tudat fejlődésében*” című hozzászólásában megkülönböztette a művelődés és benne a közművelődés társadalmi szerepének elvont — általános és konkrét — különös oldalát. A művelődésnek konkrét, adott társadalomhoz kötődő szerepe a forradalmi átalakulás, a belső átrendeződés, valamint a stabilizált építés, tehát a társadalmi fejlődés egymást dialektikusan követő különböző szakaszaiban más és más.

A korreferens ezután a társadalom strukturális átalakulása és kulturális fejlődése egymáshoz való viszonyát a vegetatív idegrendszer szimpatikus és paraszimpatikus része komplementer működésével hasonlította össze. Eszerint „a társadalomnak is megvan a maga szimpatikus és paraszimpatikus idegrendszere, a normális fejlődés megköveteli, hogy a szimpatikus túlsúly után a paraszimpatikus túlsúly is bekövetkezzék”. Társadalmunk fejlődése napjainkban ebbe a szakaszába lépett. A kultúrában feladatunk azonban még az, hogy egy intenzív fejlődési koncepció jegyében hatalmas tömegeket vonjunk be a művelődés áramába. E feladat megoldását különösen jelentőssé teszi az a körülmény, hogy a kapitalizmus viszonyai között is „bekövetkezik, pontosabban *bekövetkezett* a társadalmi fejlődésnek egy olyan szakasza, amely előírta a *közművelődés* problémájának megoldását... Számunkra tehát úgy adódik a lecke, hogy vagy átvesszük a közművelődési probléma kapitalista megoldását, a kommunizált tömegkultúra hazai változatának képében, vagy ki tudjuk alakítani a művelődés szocialista alternatíváját.”

Vitányi Iván a következőkben bírálólag szólt a közművelődésnek nálunk meglévő úgymond rózsakertész szemléletéről, amelynek képviselői úgy vélik, a társadalmi-gazdasági fejlődés *közvetlen* hatására a közművelődés *automatikusan* a kívánt irányban fejlődik. Holott a közművelődés két, osztálytartalmában különböző megoldásáról van szó és „változatlanul fennáll az a lehetőség is, hogy a legkisebb ellenállás útját követve átvegyük a mai, fogyasztásra orientált polgári társadalom modelljét”.

Az elmúlt 30 esztendő nagy vívmánya az előző korszakok mulasztásainak felszámolása és a kor átlagszintjén álló művelődési struktúra kialakítása, ami azt is jelenti, hogy gazdaságilag nálunk fejlettebb tőkés országokkal egy szinten állunk, de — fejezte be hozzászólását Vitányi Iván — „történelmileg voltaképpen most vetődött fel az a kérdés, hogy a további évtizedekben igazán széles országúttá tudjuk-e szélesíteni a művelődés fejlesztésének szocialista útját”.

„*A tömegkommunikáció szerepe a társadalmi tudat formálásában*” című hozzászólásában Szecskő Tamás, a Tömegkommunikációs Kutató Központ igazgatója arról beszélt, hogy a hazai tömegkommunikáció 15 éves fejlődésében

legszembezőkőbb a televízió mindennapjainkba való betörése. 1960-ban még 100 magyar állampolgár közül csupán 1 rendelkezett tévé készülékkel, 1974-ben pedig már 20. Valójában a tömegkommunikáció egész rendszere igen nagymértékű fejlődésen ment át. Ennek következményeképpen 1974-ben a felnőtt népesség 93%-a rádióval ellátott lakásban élt, a lakások 80%-a tévé készülékkel felszerelt és a lakosság 75%-a valamilyen politikai napilapot olvas több-kevesebb rendszerességgel. Az általános fejlődésen belül kiváltképp az elektronikus tömegkommunikáció fejlődése volt dinamikus.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy a tömegkommunikációs fejlődés hogyan járult hozzá a társadalmi tudat pozitív irányú változásaihoz, Szecső Tamás azt felelte, hogy önmagában, elkülönítetten erre a kérdésre nem lehet helyes feleletet adni. A tapasztalati vizsgálatok arra vallanak, hogy „azok az információk, amelyeket a lakosság kizárólag a tömegkommunikációtól kaphat meg, lazábban, esetlegesebben rögzítődnek, mint az az információ típus, amelyhez az ember az iskolából, a családból vagy egyéb forrásokból is hozzájuthat.” Ezért nem szabad szem elől téveszteni, hogy a társadalom, intézményes oktatási rendszer és a tömegkommunikációs szisztéma hatását szorosán egymásra épülve fejti ki. Olyan komplex jelenségről van szó, amelyben az iskolai oktató-pedagógiai munka, a kultúratovábbítás hagyományos intézményei, a tömegkommunikáció, valamint az egyéb társadalmi tényezők egymás hatását kölcsönösen erősítve munkálnak a társadalmi tudat fejlesztésén. Ezért összehangolt fejlesztési stratégiára, rendszerszerű szemléletmódra van szükség. Ebben a tömegkommunikáció hatékonyságának fogalma is elméleti és gyakorlati bővítésre, továbbépítésre szorul. Ennek elősegítése céljából Szecső Tamás 5 gondolatot vetett fel.

Először is hangsúlyozta, hogy a mi tömegkommunikációs hatékonyság-fogalmunk (a polgári elmélettől eltérően) rendszerszemléletű kell hogy legyen. Azt kell vizsgálnia, hogy a tömegkommunikációs rendszer egészének hatása hogyan mutatható ki a társadalmi tudatban. A hatékonyság-fogalom ilyen-fajta értelmezése számos megoldandó metodológiai problémát, operacionálizálási nehézséget vet fel.

Másodsor (ugyancsak a polgári felfogástól eltérően) a tömegkommunikációs hatékonyság mérlegelésénél az egyénnek a munkához, valamint a közösséghez való viszonyát, illetve ennek a kommunikációs hatásokra bekövetkezett változását kell megragadnia és bemutatnia.

Harmadrészt a tömegkommunikáció feladata, hogy a közönségben új igényeket és szükségleteket keltsen.

Az előadó negyedik gondolatának a lényege az volt, hogy a közvetített információk révén a tömegkommunikációs eszközök a lakosságot ne távol-tartsák, hanem ellenkezőleg: segítsenek bevonni a nagyvilág és társadalmunk mozgásába.

Végül az előadó ötödik gondolatának lényegét abban lehet összefoglalni,

hogy a tömegkommunikációs célok realizálásánál az azokhoz szükséges anyagi és szellemi ráfordításokat is megfelelőképpen mérlegeljük.

Benczédi László, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa „*Történettudomány és szocialista hazafiság*” című hozzászólásában három kérdésben foglalta össze történettudományunknak — főként az elmúlt másfél évtizedben született — azon eredményeit, amelyek hazafias-nemzeti tudatunkat az internacionalizmus irányába mutató, új, szocialista vonásokkal gyarapították.

Az első témakörben született eredmények azzal a tanulsággal jártak, mely szerint a történelemben nem létezik osztályok, ill. társadalom felett lebegő hazafiság; a hazafiságnak minden esetben „meghatározott szociális gyökérzete van”.

A második helyen a korreferens a hosszútávú történelmi folyamatok megismerésére irányuló kutatások eredményeképp született azon felismerést említette meg, mely szerint a történelem nem ismeri az időtlen hazafiság fogalmát; csakis a történelmi fejlődésnek alávetett hazafiságról lehet beszélni.

Végül a hazai históriánkat regionális és európai összefüggések közé állító kutatások eredményeképp tudatossá vált, hogy a történelem nem ismeri a nemzeti öncélúságot; a hazafiság fogalma mindenkor a konkrét történelmi földrajzi környezettől meghatározott.

Az így kialakult szemléleti alapon folyó történelmi kutatások olyan következtetéseket produkálnak, „amelyek messzemenően egybecsengenek szocialista társadalmunk tartós szükségleteivel, amellyel, hogy a szocialista hazafiságot is a nemzetköziség irányába mutató, új szemléleti eredményekkel gyarapítják”.

Az a történettudomány, amely ilyen szemléletet hirdet — ha úgy tetszik —, valóban föld- és olajszagú, mert mondanivalóját embermilliók megélt életének nehéz fajsúlyú, olaj-, föld- és verejtékszagú anyagára alapozza.

Ezután Benczédi László történetírásunk gondjairól, feladatairól szólott, úgy, hogy mondanivalóját elsősorban a késő feudáliskori magyar történet egyes kutatási területeire és tapasztalataira alapozta. Rámutatott arra, hogy polgári historikusaink korábban *elemi* tényfeltárásban is igen nagy feladatokat hagytak elvégezetlenül, előfordul, hogy elsődlegesen fontos *politikai eseményeket* sem ismerünk, és ez természetesen megmutatkozik társadalmunk hagyományos politikai, történelmi műveltségén is. Ezért a háttérbe szorult történelmi forráskiadás ismételt fellendítése elengedhetetlenül fontos.

Ez a probléma nem csupán a hagyományos politikai *eseménytörténet* megoldatlan kérdéseit jelenti, annál jóval többről van szó: „többek között a társadalom mindenkori politikai tudatáról, a politikai *intézmények* — és ezen belül az önálló magyar államiság — egész hatalmas kérdéskomplexumáról”.

Tekintettel arra, hogy számos jel arra mutat, közvéleményünk élénk érdeklődéssel figyeli történelmünk (és ezen belül régmúltunk) kérdéseit, így

a távoli történeti összefüggések is aktuális jelentőségre tehetnek szert, szervesen beépülnek a társadalom mindenkori tudatába, ezért ideológiai életünk elengedhetetlen feltétele „marxista történettudományunk és szemléletünk mindenoldalú, kiegyensúlyozott és arányos fejlődése.”

A B) szekcióban felszólalók között végül *Bencze László*, az Oktatási Minisztérium főosztályvezetője mondta el korreferátumát „*A szakképzés és a marxizmus-leninizmus oktatás funkciója az egyetemi-főiskolai hallgatók kommunista nevelésében*” címmel. Előljáróban emlékeztetett arra, hogy pártunk az elmúlt másfél évtizedben számos elvi határozatot hozott a marxizmus-leninizmus hegemoniájának biztosítására. Az egyetemi-főiskolai képzésben a szocialista építés növekvő követelményeihez igazodó változások a 60-as évek második felében váltak kézzelfoghatóvá. Kiemelkedő ebből a szempontból az Országos Felsőoktatási Nevelési Munkaközösség megalakulása és tevékenysége, amelynek folyamán „a már kialakult, de egymáshoz mindaddig esetlegesen kapcsolódó nevelési tényezők funkcionális egységét megfogalmazva kidolgozta az egyetemi-főiskolai nevelőmunka irányelveit, s létrehozta e munka intézményi koordinálásának szervezeti bázisait is”. Oktatói körökben azonban nem sikerült felszámolni azt a korábbi gyakorlatot abszolutizáló álláspontot, hogy a szakmai és a világnézeti-politikai nevelés egymástól elkülöníthető, párhuzamosan futó részterületek.

Az ifjúságpolitikai határozat hívta fel a figyelmet először arra, hogy e felparcellázó szemléletet és gyakorlatot társadalmunk követelményei túlhaladták.

Természetesen a kommunista nevelésnek az effajta értelmezése és gyakorlati megvalósítása nem egyszerű és könnyű feladat. Különösen azért nem, mert fejlődésünkkel és a nemzetközi osztályharccal együttjáró ellentmondások némelyike társadalmi fontosságukhoz képest sokszor kiélezettebben érezteti hatását a felsőoktatásban.

Növeli a gondot e tekintetben a felsőoktatási intézményekben erőteljesen érezhető azon ellentmondás, amely a tudományok fejlődésének specializálódásából fakad. Nevezetesen arról van szó, hogy a specializálódás az oktatók körében az egyoldalúan értelmezett szakmacentrikusságnak kedvez, míg a hallgatók körében természetesen és elemi módon jelentkezik a törekvés, hogy saját szakmájuk felől lássák át társadalmunk horizontját.

A humán szakképzésben pedig „az oktatás múltra orientáltsága okozta és okozza ma is a nevelőmunka alapvető problémáját”.

Ezért azután a marxizmus-oktatás a maga társadalmi praxisra és jövőre irányuló karakterével a képzés folyamatában magára maradt. Ezen ellentmondás pozitív irányú fololdására a marxizmus-leninizmus oktatás tette meg a lépést, amikor iparkodott a szakképzés igényeihez hozzáigazodni. Az ígéretes eredmények mellett ezen törekvés vadhajtásokat is eredményezett, mert néhol felütötte fejét az a veszély, hogy a marxizmus egyetemessége valami-

féle „szakmai marxizmusban” oldódjék fel. Ezért a probléma érdemi megoldására csak akkor kerülhet sor, ha megtörténik a szakmai képzés és a marxizmus-oktatás nevelő munkájának kölcsönös egymáshoz közeledése.

A legújabbban elkészült dokumentumok tanulsága szerint is a felsőoktatási intézmények közvéleménye ma már egyetért abban, hogy a szakmai képzésnek a kommunista nevelésben betöltendő funkcióját az eddigieknél jóval szélesebben kell értelmezni.

* * *

A tudományos ülészak záróülésén a szekcióelnökök beszámoltak a szekcióülések munkájáról, majd *Nemes Dezső* akadémikus, a *Politikai Főiskola rektora* mondott zárszót.

Pritz Pál

Tudományos ülésszakok

TUDOMÁNYOS EMLÉKÜLÉS KÁROLYI MIHÁLY SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Magyar Történelmi Társulat 1975. március 4-én rendezte meg tudományos emlékülését. A megjelenteket Erdey-Grúz Tibor akadémikus, az MTA elnöke köszöntötte, s üdvözlő szavai után megnyitotta az emlékülést.

* * *

Kállai Gyula: KÁROLYI MIHÁLY POLITIKAI ÖRÖKSÉGE

Tisztelt Emlékülés!

Kedves Elvtársak!

Száz esztendővel ezelőtt, 1875. március 4-én született Károlyi Mihály és eseményekben, fordulatokban, keserű és örömteli napokban gazdag élet után, két évtizeddel ezelőtt, 1955-ben hunyt el. Életének nyolc évtizede a magyar történelem korszakait fogja át, amelyek közül nem egyben cselekvő, sőt meghatározó szerepet játszott.

Születésének századik évfordulóján nemcsak a tisztelet és a kegyelet szólított ide bennünket, a szocializmust építő Magyarország politikai, társadalmi, tudományos és kulturális életének képviselőit. Az elmúlt korszakok igazságtalanságaival szemben sokat törlesztettünk, de még mindig van adósságunk. Az évforduló tehát alkalom arra is, hogy Károlyi Mihály életműve maradéktalanul megkapja azt a figyelmet és megbecsülést, amelyet megérdemel.

A felszabadulás óta a szocializmus általános fejlődése alapján, múltunk következetes feltárása és marxista értékelése, a kutatási eredmények közkinccsé válása révén népünk történelemszemlélete alapvetően megváltozott. Szembeszálltunk a korábbi hamisításokkal, a tudatos félremagyarázásokkal, az illúziókergetéssel. Arra törekedtünk, hogy történelmi személyiségeink emlékét megtisztítsuk a reakciós rágalmaktól, s minden érték megkapja a kellő megbecsülést. Azok viszont, akik a nép elnyomásában, a szomszéd népekkel való viszályok szításában, a reakciós érdekek szolgálatában voltak csupán

nagyok, tetteikért a nép, s ha erre már nincs lehetőség, legalább a történelem ítélőszéke előtt feleljenek.

Károlyi Mihály életéről, emberi és politikai helytállásáról két alkalommal mondott különös hangsúllyal véleményt a felszabadult magyar nép. Először 1946 február 14-én, amikor érdemeit a nemzetgyűlés törvénybe iktatta és május 10-én, amikor ünnepi ülésen fogadta hazatért nagy fiát. Ennek az ülésnek szónokai, köztük Rajk László és Veres Péter, a legnagyobb tisztelettel nyilatkoztak Károlyi történelmi szerepéről. Egyértelműen vallották, hogy nagy elődeihez méltóan képviselte a nemzet valódi érdekeit. A Magyar Kommunista Párt szónoka méltatta Károlyi Mihálynak az első világháború időszakában és 1918-ban betöltött szerepét. Külön kiemelte azt a 26 esztendő alatt kifejtett tevékenységét, amellyel a Horthy-rendszer ellen hadakozott, a fasizmus ellen küzdött, következetesen szolgálta a szovjet—magyar barátságot, a Duna-menti népek összefogását. A feléje áradó szeretetet érezve, Károlyi Mihály ekkor írta le az emlékezetes, megrázó mondatokat: „Életem fantasztikus meséje véget ért. A kerék megtette a teljes fordulatot.”

Ám a történelem újabb próbatételt, újabb megpróbáltatásokat tartogatott még számunkra, s Károlyi Mihály számára is. Rajk László, aki őt a Parlamentben a kommunisták nevében üdvözölte, koncepciós perek áldozata lett, s Károlyi Mihály, aki látta az igazságot, már mint öreg ember ismét emigrációba kényszerült. Eszmei szilárdságára, emberi tisztességére, lelki nagyságára vall, hogy e tragikus és jóvátehetetlen törvénysértés miatt sem a szocializmust, a kommunizmust vádolta. A haladás ellenségei ezt hiába várták tőle, legfeljebb magánleveleiben adott hangot fájdalomnak. Idegenben halt meg, érthető mély lelki megrendülésben, de hitét a szocializmus győzelmében élete végéig megőrizte.

Népünk második nagy igazságtevése akkor következhetett be, amikor 1962-ben — teljesítve Károlyi végső akaratát, s özvegye kívánságát — hantait hazai földben helyeztük örök nyugalomra. Ekkor tiszta politikai légkörben, immár a szocialista Magyarország nevében erősíthettük meg történelmi érdemei elismerését. Máig érvényes és az is marad temetésén tett megállapításunk: Károlyi Mihály igaz, nagy hazafi volt, aki életét a nemzeti függetlenség, a magyar nép felemelkedése, a népek közötti béke és barátság érdekében vívott harcnak szentelte.

Az elmúlt két évtizedben, Károlyi Mihály halála óta is sokat tettünk azért, hogy szellemi hagyatéka közkinccsé váljék. Az írásművek egész sora jelent meg tőle és róla. Lehetőség nyílt arra, hogy életpályájával, életművével ne csak a tudósok, a kutatók, hanem a történelmi kérdések iránt fogékony olvasók is megismerkedhessenek, hogy népünk történelmi tudatában elfoglalja az őt megillető helyet.

Az idők múlása miatt sajnos egyre inkább fogyatkozóban van az a nemzedék, amely tanúja volt Károlyi Mihály élete egyik fontos és nagy kor-

szakának. Azok is, akik jócskán túljutottak életük delén, csak történelem-könyvekből, visszaemlékezésekből, korabeli dokumentumokból ismerhetik azt a korszakot, amelyben Károlyi Mihály, az ország egyik leggazdagabb arisztokrata családjának tagja, határozottan a dolgozó nép ügye mellé, a haladás szolgálatába állt.

Szembeszállt a módszereiben nem válogató, az uralkodó osztály érdekeit kíméletlenül képviselő Tisza Istvánnal. Követelte, hogy Magyarország lépjen ki az első világháborúból, hogy belső reformok végrehajtásával induljon meg a polgári demokratikus fejlődés útján s majdnem száz éves késéssel, a kor követelményeinek megfelelően, magasabb színvonalon, valósítsa meg az 1848-as forradalom eszméit.

A történelmi realitásokat egyre inkább felismerve, Károlyi Mihály mind szorosabb szövetségre lépett a munkásosztállyal, a forradalmi erőkkal. 1918-ban a dolgozó nép legszélesebb rétegeinek egyetértésével előbb miniszterelnökké, majd köztársasági elnökké választották. Amikor úgy látta, hogy nem tud megbirkózni a belső és külső reakció összpontosított támadásával, objektíve maga is előmozdította, hogy létre jöhessen a Magyarországi Tanácsköztársaság.

A Horthy-fasizmus uralomra jutása után Károlyi Mihály nem volt hajlandó sem a békülésre, sem a megalkuvásra. Nagy elődei sorsában osztozva, inkább vállalta a számkivetést, semhogy a legcsekélyebb mértékben is szentesítse azt, ami itthon történik. Vagyonát elvesztette, a nemzetárulók nemzetárulónak bélyegezték. Joggal tarthatott attól, hogy a tisztí különítmények vak dühükben még az emigrációban is bosszút állnak rajta: megpróbálnak életére törni.

Károlyi Mihály e nehéz körülmények között is tovább ment a megkezdett úton. Mindent megtett azért, hogy a Horthy-fasizmus valóságos arcukat leleplezze Európa népei előtt. Szervezte az emigráció haladó erőit. Felhívásai, röpiratai idehaza is nagy hatást gyakoroltak. Károlyi, aki mint köztársasági elnök Kápolna határában saját kezével verte le a cölöpöt, hogy családi birtokán ünnepélyesen megkezdődjék a földosztás, nagy hatású röpirataiban ismételt követelte: A föld azé legyen, aki megdolgozza! A „Tiétek a föld” című, 1931-ben illegálisan terjesztett röpiratának előszavában töretlen hittel üzent: „Tudja meg a magyar falu minden dolgozója, hogy újra földet fogunk osztani Kápolnán, de nemcsak ott, hanem az egész országban.”

Nyugat-Európában az elsők között ismerte fel az olasz, majd a német fasizmus valódi arcukat, és mutatott rá az egész világ sorsát veszélyeztető törekvéseikre. Európa s a világ legjelentősebb gondolkodóival, íróival, művészeivel egy sorban küzdött, hogy éberségre intsen, hogy felébressze a népek lelkiismeretét.

Ebben a korszakban, — mint erről maga is többször vallott — szoros szövetségre lépett a kommunistákkal. Olyannyira, hogy felajánlotta a párt

soraiba való belépést. Felismerte a Szovjetunió szerepét és jelentőségét a fasizmus elleni harcban, a világ jövőjének alakításában. Nyilvános fellépései során szóban és írásban küzdött azért, hogy a világ első szocialista államára szórt vádak és rágalmakat visszautasítsa, a Szovjetunió nemzetközi tekintélyét védje és erősítse.

A több mint két évtizedes emigrációban szüntelenül ápolta együttérzését az itthon küzdő haladó erőkkal. Minden kapcsolatát felhasználta arra, hogy megmentse Sallai, Fürst, Karikás és más kommunisták életét. Átérezte a háborúba hajszolt magyar nép minden nyomorát és szenvedését. A nemzetközi közvélemény előtt feltárta azokat az okokat, amelyek a történelmi tragédiát előidézték. Rámutatott az antanthatalmak felelősségére; védte népe becsületét. Ereje, meggyőződése szerint dolgozott azért, hogy a szabadulás órájában minél kedvezőbb hazai és nemzetközi körülmények között kezdődhessék meg az ország újjáépítése, az új állami és társadalmi rend megteremtése.

Károlyi Mihály akkor is megérdemelné tiszteletünket ha származása, neveltetése, társadalmi helyzete alapján csak a polgári demokratikus forradalomig jutott volna el. Ő azonban ennél jóval messzebbre ment. Megállapíthatjuk, ha egy-egy rész kérdésben tévesen foglalt is állást, egész életművét tekintve a szocialista forradalom, a szocialista társadalom nagy felkészültségű és hűségű harcosa volt.

Ha hajlamos lett volna a kiábrándulásra, a félreállásra, találhatott volna rá okot. Ám emlékirataiban az elvhű, tiszta ember önérzetével vallotta: „Csak hibák, csalódások, vesztett csaták által tanulunk és indulhatunk el újból az igaz úton a szocializmus felé.” Emberi nagyságról tanúskodó vallomás! E szavakhoz méltó cselekedeteiben olyan hűségű küzdő- és élettárs állt mindvégig mellette, aki jóban-rosszban segítette, erősítette az emberséges jövőbe vetett bizalmában. Töretlen hitéről tanúságot téve felesége idézi az egyik 1952-ben írott leveléből a következő sorokat: „Világnézetem nem változott. Ma is, még erősebben mint valaha, a jövőt a kommunista elvek megvalósításában látom.”

Tisztelt Emlékezés!

Amikor születésének 100. évfordulóján tisztelettel adózunk Károlyi Mihály politikai és emberi nagyságának, s megemlékezünk sok évtizedes, bátor és kitartó harcairól, kötelességünk megvizsgálni, mit és mennyit valósítottunk meg azokból a célokból, amelyek szolgálatára népünk legjobbjai között életét szentelte. Alkalmat ad erre felszabadulásunk közelebbi 30. évfordulója.

Érdemes felidézni, mit írt Károlyi Mihály 30 évvel ezelőtt, 1945 április 15-én Magyarország jövőjéről töprengve. „Ami az otthoni eseményeket illeti, eszembe jut egy történet nemrég elhunyt barátomról, Romain Rolland-

ról. Amikor a harmincas évek elején Moszkvában járt, az orosz ifjúmunkások szónoka a következő szavakkal fogadta: — Üdvözlöm Önt, a nagy humanistát, aki köztünk megvalósítva látja élete álmát. — Romain Rolland erre azt felelte: — Amit a Szovjetunióban látok, az kétségtelenül példa nélküli a történelemben, de az én életem álmát nem lehet megvalósítani, az mindig valószínűleg van. — Nos, így vagyok én a magyar kibontakozással — folytatta Károlyi. — Amiért 30 év óta küzdök, megvalósulóban van, de korántsem mondhatom, hogy az elgondolásom már megvalósult. Az igazi népi demokráciát csak a magyar nép valósíthatja meg, mégpedig nem egyik napról a másikra, hanem csak kitartó, kemény munkával.”

30 év távlatából elmondhatjuk, hogy valóban nem volt könnyű a küzdelem a demokráciáért, a társadalmi haladásért, a szocializmusért. Kemény csatákat kellett folytatni a reakcióval, a visszahúzó erővel, a tapasztalatlansággal és közben súlyos belső problémákkal is meg kellett küzdeni. És mégis: ha visszapillantunk az elmúlt 30 évre, mindenekelőtt a nagyszerű eredmények tűnnek a szemünkbe.

Szétzúztuk a reakciós államhatalom és közigazgatás maradványait; új, demokratikus rendet építettünk fel. Államosítottuk az ipart, a bányászatot, a kereskedelem nagy részét. Felszámoltuk a feudális nagybirtokrendszert, majd létrehoztuk a termelőségvetkezeti mezőgazdaság mindinkább iparszerűen dolgozó üzemeinek virágzó rendszerét.

Államosítottuk az iskolákat. Az oktatás színvonalát magasra emelve, jól képzett tudósok, szakemberek, értelmiségiek több új nemzedékét neveltük fel. Nagy lépéseket tettünk előre a szocialista kultúra felvirágoztatásában, a szocialista életmód és életforma megvalósításában. Véglegesen felszámoltuk az ember ember által való kizsákmányolását. Lerakva a szocializmus alapjait, eredményesen folytatjuk a fejlett szocialista társadalom építését.

A hatalmas eredmények ellenére mi magunk sem mondhatjuk, hogy már minden álmunkat megvalósítottuk. Az alkotni vágyó ember legszebb és legértékesebb tulajdonsága, ha valamit már elért, azonnal új, további perspektívákról álmodik. Ám a korábbi és a mai idők álmodozásai között is nagy a különbség. Ma már nemcsak álmodunk, hanem az elért eredmények alapján tervezünk is: igyekszünk megjelölni céljaink megvalósulásának módját, s biztosítani hozzá a szükséges eszközöket. Az elmúlt három évtized alatt megtanultunk bízni egymásban, önmagunk erejében. Szilárdan hisszük, hogy a további ránk váró feladatokat is sikerrel fogjuk megoldani.

Az országépítésben, az új társadalmi rend megteremtésében elért sikerekkel párhuzamosan, s ehhez szorosan kapcsolódva rendeztük a Magyar Népköztársaság nemzetközi helyzetét. Ma már a Szovjetunió mellett a szocialista országok közösségében hazánk is a béke és a társadalmi haladás országa, együtt a földkerekség valamennyi haladó erejével.

Tisztelt Emlékezés!

Az 1975-ös év kiemelkedő eseménye lesz a Magyar Szocialista Munkáspárt nemsokára összeülő XI. kongresszusa. Már a kongresszusi előkészületek is mélyen érintik népünket. Nagy érdeklődést keltenek, élénk társadalmi mozgást indítottak meg. Az alapvető dokumentumok olyan gondolatgazdagok, hogy ezen a helyen akár csak vázlatos áttekintésükre sem vállalkozhatunk.

Kiemelném azonban: a kongresszusi irányelvek feladatként jelölik meg, hogy erősítsük a közművelődés világnézeti hatását, növeljük népünk politikai műveltségét. E feladat megvalósításához szorosan hozzátartozik, hogy következetesen tovább folytassuk a magyar nép történetének vizsgálatát, értékeinek közkinccsé tételét. Károlyi Mihály a már fentebb idézett cikkében ezzel kapcsolatban a következőket mondja: „A múlt örökségét nem lehet és nem is szabad eltékozolnunk. Azonban minden azon fordul meg, mit találunk értékesnek a múltban és mit nem: mi segít a jövő építésében és mi akadályozza munkánkat.”

Károlyi Mihály munkássága, életműve megfelel az önmaga által megszabott magas követelményeknek. A magyar történelem nagy alakja ő! Helye ott van a legkülönbek között. Azok között, akik egész életüket a magyar nép felemelkedésének, a boldog jövő építésének szentelték.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa nevében tisztelettel üdvözlöm a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat által rendezett Károlyi Mihály Emlékezés valamennyi résztvevőjét, és eredményes munkát kívánok.

Berend T. Iván: GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A SZÁZADELŐ MAGYARORSZÁGÁN ÉS KÁROLYI MIHÁLY

Egy nagy nemzedék egyik legnagyobb képviselőjének életművét, hagyatékát idézzük. Amikor ő élt és tett, nem volt a nemzetnek olyan Kossuth típusú szónoka, aki egy új reformkor új reformnemzedéke legnagyobb magyarjának nevezte volna.

Új reformkor? Egy újabb reformnemzedék? Úgy vélem, nem túlzás erről beszélni. A századelő történelmi alaphelyzete ugyanis rendkívül jellegzetes hasonlóságokat mutat a 19. század 30—40-es éveinek történelmi szituációjához. Az 1830—40-es évek nagy reformnemzedéke, Széchenyi, Kölcsey, Eötvös, Kossuth, Petőfi, Táncsics életkorban, társadalmi helyzetben, politikai szemléletben annyira eltérő, s mégis annyira egyet formáló nemzedéke felismerte Magyarország súlyos elmaradottságát a 18. század végétől a forradalmak korát átélő, a nagy francia forradalom és az angol ipari forradalom társadalmi és gazdasági olvasztókemencéjében felhevített és öntőformáiban

újraöntött Nyugat-Európához képest. A kései feudális viszonyok, az egyre anakronisztikusabbá váló nemesi előjogok és jobbágyi kötöttségek nyomasztó körülményei közepette a gazdaság és társadalom mélyén megindult tőkés-polgári fejlődési kezdetek talaján hatalmas tudatformáló, átalakító folyamat játszódik le. A nemzeti ébredés igazi korszaka bontakozik ki, amely az anyagi folyamatok talaján és mellett forrása lesz a forradalomnak és a forradalmat megelőző, illetve követő reformoknak, a magyar polgári átalakulásnak, a megkésve, de mégis kibontakozó ipari forradalmi folyamatoknak.

A 19. századi reformkor nagy reformnemzedéke, széles néptömegei vetették meg az alapját azoknak a hatalmas átalakulásoknak, amelyek végül is 1848 nyomán és 1867 után Magyarországon lejátszódtak. Ennek a szellemi és anyagi építőmunkának, életet, egészséget, idegrendszert feláldozó hősiességnek rendkívüli szerepe volt abban, hogy a magyar társadalom 1848-ban megszabaduljon a feudális kötöttségektől, s az akkor leghaladottabb, a polgári társadalmakra jellemző új osztályszerkezet épülhessen ki, amelyben nem a születési előjogok voltak többé meghatározók. Ennek nyomán önálló tulajdonnal rendelkező birtokos parasztság is létrejöhetett, s megszületett, gyors növekedésnek indult az ipari proletariátus. A polgárosodással összefüggő társadalmi fejlődés fontos elemeként bontakoznak-bokrosodnak a polgári középrétegek, születik meg a modern értelmiség.

Az új rétegződésű, s formálisan a polgári egyenlőség jogait biztosító magyar társadalom a korszak egyik legnagyobb vívmányának, a kötelező ingyenes népoktatásnak bevezetésével a fejekben is megindítja a harcot a középkori sötétség ellen, az írni-olvasni tudás gyors terjedése fél évszázad alatt 30%-ra szorítja az analfabétizmus arányát. Olyan egészségügyi intézmények jönnek létre, amelyek megteremtik a modern közegészségügy alapjait, s rohamosan szorítják vissza a középkorra olyan jellegzetes tömegpusztító járványokat, melyeknek utolsó hulláma az 1870-es években a kolerajárvány formájában söpört végig az országon, hogy többé már ne bukkanjon elő. 1848 nemcsak a nemesi előjogokat és a jobbágyság intézményét szüntette meg, de ennek nyomán az átlagos élettartam is egy évtizeddel hosszabbá vált.

Mindez részben megalapozta a gazdaságban lejátszódó gyors átalakulásokat, részben azok visszahatásaként fejlődött, erősödött tovább. Gazdaságilag ugyanis nem kevesebb történt, mint a modern tőkés agrártermelés kiépítése, a mezőgazdaság forradalmi átalakítása, amit mindennél jobban jelez a korábbi, a szántóterületek közel egyharmadát ugaron hevertető művelési formák felváltása a legkorszerűbb vetésforgórendszerekkel, ennek összekapcsolódása a talajerő mesterséges utánpótlásával és az istállózó-takarmányozó állattartással. Bár a nehézkes gőzgép az agrártermelésben nem tudott igazi gépi forradalmat teremteni, mégis behatolt a termelésbe, annak különösen egyes munkafolyamataiba. A mezőgazdaság termelése fél évszázad leforgása alatt mindezek nyomán háromszorosra növekedett.

Ezzel egyidejűleg és az előzőekkel összefüggésben talán még nagyobb lendülettel láttak hozzá a tőkés fejlődés 19. századi infrastrukturális alapjainak, egyes területeken egészen korszerű kiépítéséhez. Ásós-lapátos emberek az ország hatalmas területeit lepik el, szabályozzák a vizeket, építik a vasutakat, csatornáznak és építkeznek, átalakítják az ország képét. Fél évszázad alatt az ország lakosságához és területéhez mért vasúti pályahosszúság lényegében eléri a nyugat-európai országok szintjét. Párszázézes vidékies városból európai metropolisszá növekszik Budapest.

S főleg ez a város ad helyet a meghonosodó gyáriparnak. A világhírű és világjelentőségű malmok, a vasúti és mezőgazdasági gépgyárak, a nagyszerű villamossági ipar hazánkban is meghonosítja a modern gazdaságfejlődés igazi alapját képező, korszerű dinamizmusát biztosító legfontosabb ágazatát.

A hosszú béke, a csendes és mégis zajosan rohamos polgárosodás, a gazdasági előrehaladás napról-napra látható megnyilvánulásainak évtizedei után a századfordulón az évezredes magyar állam szin pompás, görögtüzes ünnepei sajátos milleneumi eufóriába borítják Magyarországot. Pedig az eltelt évtizedek minden előrehaladása ellenére és éppen azok fényénél már teljességükben kibontakoznak a magyar társadalmi-gazdasági fejlődés súlyos félmegoldásai. A polgárosodás különösen szembeütővé tette a nagy lemaradást, a múlt számos maradványának változatlan virulenciáját, a polgári forradalom befejezetlenségét, s e befejezés, sőt a történelmi továbbhaladás elodázhatatlan szükségét. A 20. század elejére mennyire kirívóvá vált az ipari forradalom magyarországi felemássága, befejezetlensége, mennyire nyilvánvalóvá vált, hogy az ipari forradalom útjára lépő nyugat-európai országokkal ellentétben az ország végül is nem válhatott ipari jellegűvé, hogy a nemzeti jövedelemnek csak mintegy negyedét állítja elő a gyáripar, s a lakosság 60%-a továbbra is a földeken, a mezőgazdaságban dolgozik. Mennyire kirívóvá vált, hogy a fél évszázad alatt befektetett tőkék 40%-a külföldi forrásokból származott, hogy a bankok részvényeinek több mint felét, az ipari társaságok több mint egyharmadát külföldi érdekcsoportok tartották kezükben. Milyen kiáltó ellentmondásban volt a modern tőkés agrárátalakulás és a töretlenül terpeszkedő, a szántóföldek 1/3-át elfoglaló, középkori eredetű nagybirtokrendszer változatlansága, s az életlehetőségek hiányában emigrációba kényszerülő közel másfél millió szegényember. A polgárosodás előrehaladása mennyire kiélezte a polgárosodás súlyos gyengeségeinek érzetét, a polgári egyenlőség deklarált elvei nemcsak a tőkés viszonyok materiális valóságába ütköztek, nemcsak a proletariátus gazdasági, s ebből következő kulturális és jogi kiszolgáltatottságát, alávéttségét eredményezték, de úgyszólván a parasztság egészét is kirekesztették a társadalom biztosította életlehetőségek-ből, nemcsak földtelensége, a munkalehetőségek szűkössége, de paraszti voltából adódó emberi kiszolgáltatottsága, kulturális kizártsága, félfeudális

jogfosztottsága révén is. A volt nemesi társadalom megrögzött maradványai, az arisztokrata és dzsentri uralom a gazdaság mellett a közéletet, az államigazgatást, a szokásokat, az életstílust is teljesen áthatotta. A társadalmi státuszt még erősebben határozza meg a származás, mint a tőkés társadalom vagyoni szelektáló elve, a tőkés osztályigazságtalanság mellett a középkori kasztosodást is konzerválva. S milyen kiáltó ellentmondás volt, hogy amikor Nyugat-Európa országai, ha kellett — mint Bismarck hangoztatta — vérrel és vassal, de — mint később Keynes szellemesen korrigálta — sokkal inkább szénnel és vassal megteremtették független nemzeti létüket, addig Magyarország a dualista monarchia részeként a politikai és gazdasági függőség fájdalmas szálaival kapcsolódott Ausztriához, s milyen kiáltóan élezte tovább ezt az ellentmondást, hogy éppen ezen kapcsolódás következtében válhatott maga is a lakosságnak mintegy felét kitevő szláv és román népek, az ország területén élő nemzetiségi kisebbségek elnyomójává.

A 20. század elején a gazdasági-társadalmi fejlődés egy hosszú történelmi szakasza volt lezárulóban, amikor sorsdöntővé vált az őszinte történelmi mérleg megvonása. A korábbi megoldatlanságok és a tőkés előrehaladással kiéleződő új konfliktusok feltárása és elemzése, a milleneumi eufória kegyetlenül nyers eloszlátása új nemzeti ébresztést követelt. Olyan új reformkort, olyan új nemzedéket, amely szét tudta oszlatni a hivatalos Magyarország rózsaszínű ködösítését, amely kíméletlen őszinteséggel tudott szembefordulni a hivatalos Magyarország politikájával és ideológiájával, amely a nemzeti önismeret kifejlesztésével tömegerőt tud felsorakoztatni a változást akarók, a lezárást és továbbhaladást követelők táborába.

De a színen ágálók, a hivatalos Magyarország képviselői közül már csak Tisza Istvánok, s legjobb minőségükben is legfeljebb Apponyi Albertek; az ellenzékbeli obstrukciós parlamenti szócsatahősök kerültek ki. Ezek az osztályok már eljátszották történelmi szerepüket, s nem voltak képesek a megújulásra.

A néptömegek azonban ösztönösen, de világosan érzékelték a válságot, s követelték a változást. A milleneumi századvég ellenpontjaként a falvakat előnti az aratósztrájkok hulláma, s az 500 ezerre növekvő új gyári munkáosztály már 100 ezres szakszervezeti mozgalmat, az Internacionale kezdeményezte pártot teremt. A május 1-éken sokezres munkástömeg ad nyomatékot osztályköveteléseinek. 1912-ben a „vérvörös csütörtökön” első ízben fojtottak vérbe általános munkássztrájkot és tüntetést Budapesten.

Az osztályharc fellángolása nemcsak a rendszer válságát, de a válságból kivezető utat is megvilágította. Egyre nyilvánvalóbbá tette és egyben formálta azt az erőt, mely minden változás egyetlen lehetséges alapja. Ugyanakkor a szocialista munkás- és parasztmozgalom tömegereje és viharos megnyilvánulásai ellenére sem integrálódhatott még igazán a századelő magyar politikai társadalmába. Hogy az országot minden ízében megmozgató, nem-

zetébresztő, közvetlenül politikát formáló erővé váljon, ahhoz az egyre elementárisabb erővel kibontakozó gazdasági-társadalmi ellentmondások nemzeti érvényű felismerésére-kimondására, politikailag megfogalmazott nemzeti programmá emelésére is szükség volt. A válság tudatát, a kibontakozás tudományos-politikai lehetőségét a tömegmozgalmak és szervezetek talaján minden osztály és réteg számára félreérthetetlenül kellett megfogalmazni. S az 1900-as, 1910-es években erre a feladatra kezdett valóban felsorakozni az új reformnemzedék. Kevesen voltak, de többen, több felől jöttek. Megjelent már egy Ady Endre, aki nagyszerű tisztánlátással és szenvedéllyel kiabálta ki a társadalom tennivalóit, aki a reformkor önostorzó dühével küzdött a haladásért. A Huszadik Század köre lázas, s a kor társadalomtudományi élvonalába felsorakozó társadalomvizsgálata, Áchim András földprogramja, vagy a 1911-ben autentikus, új hanggal megszólaló Bartók Béla ugyanúgy egyetlen nagy történelmi munkán munkálkodott, mint a hazánkban is meghonosodó-kibontakozó tudományos marxizmus, Szabó Ervin útkereséseiben, tévedéseiben is maradandó teljesítménye, vagy az 1910-ben még az idealizmus csapásain elinduló 25 éves Lukács György, aki 1918-ig a kommunizmushoz jut el. Micsoda felismerések, micsoda felfedezések! A sajtó, a képviselőház, a hivatalos politika oppozíciójában is csak az avult közjogi szemlélet zsákutcájában topogott, vagy Rákosi Jenővel szövögette irreális birodalmi álmait. Ők viszont kimondták, hogy mindennek alapja a földosztás, hogy véget kell vetni a nemzetiségi elnyomásnak, demokratikus rendet kell teremteni, melyben felemelkedhet a parasztság és a munkásosztály.

És ehhez, a formálódó, nemzetébresztő sokszínűen zseniális és megváltóan önpusztító reformnemzedékhez zárkózott fel egy szikár, törékeny, távolról jött férfi; gróf Károlyi Mihály, aki meg tudta tenni a lehetetlent, át tudta ugrani saját árnyékát. Ő személyes sorsán, családjában, osztályos társadalmi közegében nem érzékelhette a kor ellentmondásait. Az OMGE elnöki széke túlságosan is jól volt párnázva. A Károlyi-család túlságosan is a társadalmon kívüli magasságokban állt. Hihetetlen emberi, morális és tudományos-politikai teljesítmény kellett ahhoz, hogy a megújulni már képtelen, létében is anakronisztikussá vált osztályból a legtávolabb látó, legtöbbet tenni merő újjítók közé, sőt hamarosan elé lépjen ez a férfi, s a szükséges változások előkészítőjévé, új reformok és forradalom kezdeményezőjévé, a magyar történelem új fejezetének egyik megalapozójává váljon.

Tisztelt hallgatóim!

Nem Károlyi Mihály életútját, nem is programjának kialakulását és jellegét akarom vázolni. Minderről avatott szakértők szólnak majd ünnepi ülésünk keretében. Azt szeretném csupán érzékeltetni, hogy a századfordulón 25 éves Károlyi Mihály a következő évtizedekben eljutott a magyar gazdaság

és társadalom alapvető kérdéseinek megértéséhez, megfogalmazásához, a válaszok kereséséhez, és sok, alapvető fontosságú kérdésben a válaszok megfogalmazásához, politikai programmá és mozgalommá emeléséhez is.

Az ünnepi alkalom sem lehet azonban indok a szépítésre. Az 1918, sőt talán még pontosabb, ha azt mondjuk: az 1919 előtti Károlyi Mihály még nem azonos a forradalom és különösen a proletárdiktatúra utáni Károlyi Mihálylyal. Gondolkodása, világnézete, politikai hovatartozása és elméleti tisztánlátása éppen a forradalmak iskolájában és az ellenforradalom katarziséban jutott el maradéktalanul a szakításhoz osztályával és a találkozáshoz a proletáriátussal. Az 1918 előtti, s különösen az 1914 előtti Károlyi Mihály csak lassan, fokozatosan indul el a felismerések útján. Egy-egy megnyilatkozását, elgondolását könnyű bonckés alá venni, progresszív programjainak is kiáltóak a gyengéi. S most nem is arra a Károlyira gondolok, aki 1910 október 12-re tiltakozó értekezletre hívta egybe az OMGE tagjait, hogy a pénzügyminiszter javaslatát, a birtokba még nem vett földalatti kincsek állami tulajdonának kinyilvánítását, opponálják. Nem arra a Károlyi Mihályra, akit ekkor Apponyi Albert oktat ki „az idők fejlődésének követelményeire”, arra, hogy „Nincsen a véletlen ezen kedvezményeihez természetes joga a földbirtokosnak”. Igen, nyolc évvel az annyira jól ismert történelmi pillanat, a kápolnai földosztás előtt egy Apponyi Albert írhatta — joggal — egy Károlyi Mihálynak a következő sorokat: „Az idők fejlődése ezt követeli, aki annak ellentáll . . . az kihívja maga ellen a fejlődés megmásíthatatlan erejét és elsodortatik. Nem szeretném, hogy Magyarország földbirtokosai ilyen helyzetbe jussanak és reászolgáljanak a merev osztály-egoizmus vádjára”.

De az sem valós, ha csak a világháború szörnyűségeiben keressük a nagy társadalmi felismerések okait. Nem. Ez sajátos, hosszú út volt, aminek során részlegesen, s a politikai vagy társadalmi kérdések egyik területén jóval előbb, mint a másikon, fokozatosan alakult egy nagy formátumú egyéniség és program. Hogy hol is volt a kezdet? Talán valahol akkor, amikor huszonevésen Károlyi Sándor először kezébe adta — amint ezt ő maga írja 1923-ban — Marx Kapitalját; amikor lassan, pontról pontra menve, kritikával együtt olvasták el az első kötetet. De valahol akkor is, amikor az ellenzék soraiban indul — még jellegzetesen főúri — politikai pályáján, és megismerkedik a Tisza István-i politikai rezsim romlottságával, de ezen keresztül nem csak az Ausztriával fennálló kapcsolat ellentmondásait, de a közjogi szemléletből lassan kibontakozva az önálló és demokratikus Magyarország hiányát is felismeri. „Minél jobban megismertem a rendszert, melynek, mint az OMGE elnöke valóban támasza voltam — írta ezekről az évekről — annál határozottabbá vált a felismerés, hogy ez a rendszer, melyben Magyarországon élünk, rosszul van megalapozva és ezer veszélyt hozhat a magyar népre.”

A háború küszöbére Károlyi Mihály már olyan messzire jutott, mint kevesen a kor Magyarországnak politikai porondján. Felemásan, ellentmon-

dásosan, a hagyományos függetlenségi ellenzék érv-rendszerétől is áthatva, de már erősen közelít a befejezetlen polgári forradalom — különböző és át-fogó reformok útján elképzelt — befejezése szükségességének felismeréséhez. Hadd idézzek hosszabban 1914. június 12-i ceglédi képviselői programbeszédéből, melyet Kossuth Lajos 1877-es — a ceglédi százasbizottság küldötteihez intézett — szavaival indított. „Ha önök én hozzám a megelégedés szaván szólnának lelkemre mondom, én nem zavarnám az önök megelégedését kétélyeimmel.

De önök, fájdalom, nem szólhatnak így, sőt azt mondják: a haza bajban van, a hazát veszély környékezi és ennek súlyát annyira érzik, hogy menekvés után sóvárogva, még az én gyöngye közreműködésemet is . . . igénybe venni akarni nem restellenék.”

Kossuth szavainak frappáns felidézése után Károlyi így folytatta: „akkor azért estek kétségbe a hazafiak, mert azt látták, hogy a függetlenségi eszméket nem tudják diadalra juttatni, akkor azért estek kétségbe, mert nem tudták a 67-es törvények helyett a 48-as törvények uralmát visszaállítani”.

A Tisza István-i rendszer kíméletlen kritikája a függetlenségi párt ismert nemzeti programjának felidézése után azonban így folytatta:

„1848-ban az új korszak megalapítói a francia forradalom hármas jelszavával: »Szabadság, Egyenlőség, Testvériség!« szállottak síkra. Ma ez nem elég. A három jelszó közül az egyenlőség és a testvériség csak jelszó maradt. Egyedül a szabadság volt az, amely a gyakorlatban is utat tört magának. Sajnos, az idők folyamán — bár érvényesült is a szabadság — nem nyújtotta a tőle várt boldogságot és boldogulást. A szabadság a nyomor szabadsága is lett. A francia forradalom idejében és 48-ban is azt hitték, hogy a testvériség- és egyenlőségben megtalálták a szabadság korrektívumát. A modern világban más korrektívumokat is keresnek és ezek gazdasági és szociális természetűek. Azért kell, hogy a mi hármas jelszavunk ez legyen: »Jogot a népnek! Földet a népnek! Kenyeret a népnek!« ”Tisztelt Hallgatóim! Ez a hármas jelszó akkor és a következő fél évtizedben egyre gazdagodó tartalommal a polgári demokratikus átalakulás befejezésének formálódó programjává vált, hogy a következő fél évszázadban a forradalom továbbfejlesztésének, a szocialista forradalomnak, a szocializmusnak hitvallásává gazdagodjon.

A jog követelése az általános, egyenlő és titkos választói jog követelésétől — amit 1914-ben kifejtett — egyenesen ívelt tovább az 1918 júniusában az államvasutak gyárainak munkásköveteléseit támogató képviselőházi felszólalásig, melyben már megfogalmazta a felismerést: „Az egész világon az a hangulat vált uralkodóvá, amely követeli a nép befolyását az állam ügyeibe. Ezt a követelést honorálni kell . . .”, hogy majd 1918 novemberében memorandum fogalmazza meg az összes szabadságjog haladéktalan megvalósításának gyakorlati programját és decemberben pártja nagygyűlésén elmondott programbeszédében már a „jogot a népnek!” követelés forradalmi

demokratikus értelmezését formulázza első mondataiban is, amikor kijelentette: „Bennünket a magyar nép forradalma juttatott helyünkre. Forradalmi Kormány vagyunk és ezért kötelességeink össze vannak fonva ezzel a forradalommal, e forradalom eszméivel, gondolatával, céljaival és akarásával.” Jogot a népnek! 1919 tavaszán ez már a proletáriátus hatalmának elismerése, a proletárhatalommal való azonosulás volt és maradt közel fél évszázadon át, töretlenül a megpróbáltatásokban és csalódásokban, „illúziók nélkül hűség-gel” ahogy ő fogalmazta, magas morális mércével, kritikus azonosulással egyaránt ragaszkodva a néphez és a joghoz, nem engedve megcsúfolni többé semmiféle jog nevében a népet, de elhatárolva magát azoktól is akik a nép nevében csúfolták meg a jogot.

A föld követelése az 1914 nyaratól idézett ceglédi programban még mérsékelt telepítési elgondolás volt, a „szélsőségektől” való elzárkózás gondos hangsúlyozásával. 1917 szeptemberében, három év múltán tartott képviselői beszámolójában ugyanott már így kanyarodott vissza korábbi programjához: „Földet a népnek! Ezt a politikát nem lehet másként, mint a kötött birtok felszabadítása útján megvalósítani. Kényszersajátításra van szükség.” Novemberben, tömör fogalmazású memorandumában már így fogalmaz: „a földet visszaadjuk azoknak, akik megművelik”. És saját maga, magával kezdte a történelmi igazságtevést, amikor a forradalmár Károlyi felosztotta a Károlyi gróf földjét. De jól ismerjük az őszirózsás forradalom gyengeségeit, s a földosztás terén elkövetett hibáit is. Ennek konzekvenciáit nyolc évvel később a Szociáldemokrata Párt vezetőségéhez Párizsból írott nyílt levelében Károlyi Mihály így fogalmazta meg: „Bár az októberi népköztársaságnak az agrárkérdés képezte gerincproblémáját, be kell ismernem, hogy az a néptörvény, mely a földreformról szól, sajnos, magán viselte a kompromisszum jellegét . . . sem nem tudtuk elég gyorsan, sem nem tudtuk elég bátran ezt a kérdést megoldani. Ha az októberi népköztársaság kormányában több forradalmi lendület lett volna, ezt a kérdést minden bizonnyal jó pár hónappal előbb dűlőre hozta volna, és a törvény betűjét jobban átítatta volna Dózsa György, Táncsics és Petőfi szelleme”. S a „földet a népnek!” jelszóhoz következetesen ragaszkodva azonosította magát a Függetlenségi Front programjával. „Földhöz kell juttatnunk a magyar parasztot” követelte 1943-ban és izgatottan tanulmányozta a földkérdés szocialista megoldását a Szovjetunióban, elismeréssel szólt a gépállomások rendszeréről, eljutott a földkérdés szocialista megoldásához, szövetkezeti elvéhez!

Kenyeret a népnek! Hangzott az 1914-es programbeszédben. „Kenyeret, vagyis munkaalkalmat”, egészítette ki a magyarázat. De kenyeret — a gazdaság önálló fejlődése révén, kenyeret az iparosítás révén, az elmaradottság felszámolása útján. Önálló pártjának zászlóbontásakor, 1916 nyarán fogalmazta meg: „A magyar gazdasági életnek nem lehet célja, hogy függeléke, kiegészítő tényezője legyen más nemzetek gazdasági életének. A magyar

nemzeti munkának csak egy célja lehet: kielégíteni a nemzet összes gazdasági szükségletét". „Nagyarányú nemzeti ipar megteremtéséről kell gondoskodnunk, ha azt akarjuk, hogy álljunk a versenyt a nemzetközi koncertben.” — fogalmazta egy másik alkalommal.

Kenyeret a népnek? Egyre világosabbá vált, hogy ez nemcsak munkaalakalom, nemcsak önálló vámterületre alapozott iparfejlesztés, sokkal több ezeknél.

A magyar gazdaság felemelése, a modern társadalom és gazdaság megalapozása ugyanis nem lehetséges a régi keretek között, de nemcsak a „réginek” abban az értelmében, ahogy évtizedeken át ezt szemlélték, ahogy e kérdést csak a nemzeti bázison, közjogi szemüvegen át látták. Károlyi 1918 decemberi programbeszédében pártjának nagygyűlésén kimondja nagy felismerését: „... a régi formájában a kapitalisztikus rendszer fennt nem tartható”. Igaz, ekkor még hozzátette: „Én a tulajdonjog elvét csak a modern kor követelményeinek megfelelően fogadom el”. 1919-et követően azonban maradéktalanul eljutott a tulajdon elvének tagadásáig, a szocializmusig. 1943-ban a Függetlenségi Frontot támogatva már nemcsak a földről beszélt, de félreérthetetlenül leszögezte: „nacionalizálnunk kell a kulcsiparokat, a bankokat!” S több évtizedes harcában és helytállásában ez vezette: „A szocializmusba vetett hitem sok mindenért kárpótolt, amit elvesztettem, mert megrögzött pesszimizmusom ellenére sem kételkedtem abban, hogy a szocializmus egy napon majd anyagi valósággá válik, s hogy harcunkra szükség van, hiszen csak így juthatunk előre. Társadalmunk betegségeinek egyetlen gyógymódja a szocializmus”.

Hogy a századelő magyar gazdaságának és társadalmának ellentmondásait felismerő és a kiutat kereső Károlyi Mihály eljuthatott a polgári demokratikus átalakulás befejezésének szükségességéig, s e felismerés mellett a gyakorlati cselekvésig, hogy innen tovább tudott haladni a szocializmushoz, abban nem kis szerepet játszott egyidejűleg kibontakozó igazi internacionalizmusa. Az első világháború előtt a nemzetiségek jogainak elismerését még áthatotta ama magyar szupremácia szemléleti beidegzettsége is. 1917 decemberében viszont nagyon kevesed magával volt a világban, aki kimondta: „... „nem az az igazi hazafiság, hogy fegyverrel a kézben leigázzunk más népeket, meghódítsunk idegen nemzeteket, hanem a békés munkával meghódítsuk végre a mi magunk nemzetét magunknak!”

Ő azzal indult, ameddig a nemzetiségi kérdésben Kossuth legtovább jutott, a Dunai Konföderáció eszméjével, és a szocialista internacionalizmus és összefogás vált vezérelvévé.

Így járult hozzá a nagyszerű Károlyi Mihály a századelőn meginduló szellemi építkezéshez, így vált egy új reformkor új reformnemzedékében a nemzet egyik ébresztőjévé és a dolgozó osztályok érdekeit megfogalmazó, cselekvő programadó-jává.

Nem egészen egy évszázaddal korábban Széchenyi és Kölcsey, Eötvös és Kossuth, Petőfi és Táncsics egy nagy korszak alapvetői, építői lettek.

Károlyi és Ady, Bartók és Áchim, Szabó Ervin és Lukács György ugyanezt a történelmi munkát vállalták magukra, s végezték is el. Nem rajtuk múltott, hogy a lefektetett alapokra nem magasodhatott azonnal épület, hogy a falak felhúzása nemcsak kényszerűen megtorpant, de a felülkerekedő úri Magyarország tömegsírrá változtatta, majd szeméttel, salakkal temette be a népi nemzetépítéshez kiásott történelmi alapozás színterét.

A nagy kérdések első felismerőire, megfogalmazóira, az úttörőkre, a történelemben — gyakran még életükben — a meghaladás tragédiája vár.

Ady és Bartók, Károlyi Mihály és Lukács György generációja nem jutott erre a sorsra. Életművükkel vagy további cselekvő életükkel tovább harcoltak. Károlyi Mihályt hosszú életpályáján sem lehetett meghaladni, mert ő magát tudta meghaladni és megújítani, a századelő magyarországi ellentmondásainak felismerésétől a jövő Magyarországa, a szocializmus elismeréséig, vállalásáig.

Így vált Károlyi Mihály személyében és életművében összekötő kapocsá a századelő reformnemzedékc és a befejezetlen forradalom befejezését és továbbvitelét vállaló népi, szocialista Magyarország között.

Hajdu Tibor: KÁROLYI MIHÁLY A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOMBAN

Károlyi Mihály élete és tevékenysége — igen nagy téma, elválaszthatatlan századunk magyar történelmétől. Jelen tudományos emlékülésnek nem lehet feladata átfogni ezt a hatalmas problematikát, pótolva történetírásunk évtizedes mulasztását. Magam csupán pályájának egy rövid, bár történelmi szempontból s egyéni életében is sorsfordulót jelentő szakaszával, az 1918-as polgári demokratikus forradalommal kívánnék foglalkozni; ezt is egy központi gondolat, Károlyi külpolitikai tevékenysége köré csoportosítva, hiszen ő maga is a független magyar külpolitika megteremtését és irányítását tartotta legfőbb feladatának e nagyszerű, de a nemzeti létet érintő súlyos kérdésekkel terhes hónapokban.

Ha feltesszük a megkerülhetetlen kérdést: miért lett a polgári demokratikusnak nevezett forradalom vezére valaki, aki arisztokratának született s családneve is inkább a feudális múltat, mint a demokratikus jövőt juttatta az emberek eszébe, hivatkozhatunk a magyar történelem sajátosságaira, a háború végén kialakult politikai helyzetre. Válaszunk lényege mégis csak az lehet: ezt a nagybirtokos grófot a béke apostolának nevezte a négy és fél-éves szörnyű háború végső esztendejében a magyar nép. Nem az Istentől és a királytól, de tőle, a várt forradalomtól remélték, hogy még idejében haza-

hozza fiukat, férjüket onnan, ahol a semminél is olcsóbb volt a magyar katonáélete.

Károlyi nagyon messziről jutott el a forradalomig. De pályája kezdetétől mindig függetlenségi, 48-as párti volt, mindig alapvető fontosságúnak tartotta a nép szociális, gazdasági helyzetének intézményes javítását, a béke híve, pacifista s a német szövetség messzire látó ellensége volt. Annál inkább, mert ahhoz a jól informált, szűk körhöz tartozott, amely Bosznia 1908. évi annexiója óta tudta, hogy Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia vezetői európai háborút készítenek elő. Ezért politikai érdeklődésében és tevékenységében mindinkább előtérbe került a külpolitika, a békéért vívott harc, a háború kitörése után pedig a mielőbbi békekötés elősegítése.

1916 végéig nem voltak önállóak béketörekvései, egyrészt, mert Ferenc József életében önálló külpolitikai kezdeményezés elképzelhetetlen volt, másrészt meg volt kötve a keze, amíg 1916 nyarán saját pártját meg nem alakította. 1917 elején az összeroppanás előtt álló Monarchia krízise bátortalan béke-tapogatózásokra készítette az új királyt és tanácsadóit, így Károlynak lehetősége nyílt határozottabb, kezdeményezőbb békepolitika folytatására. Károlyi optimális célja ekkor: a német szövetség felbontására, különbéké kötésére bírni a királyt. Ezért többször is audienciára jelentkezett nála, amit Ferenc József idején sohasem tett volna.

Az együttműködés a királlyal és Czernin közös külügyminiszterrel, az a tény, hogy szinte minden lépéséről beszámolt nekik, akik ezen túlmenően gondosan figyeltették is, lefékeztek Károlyi kezdeményező készségét. Ennél többet azonban csak akkor kérhetnénk tőle számon, ha Magyarországon olyan számottevő szervezett erő állt volna mögötte, amely bázist nyújthatott volna független magyar külpolitika kezdeményezésére. Miután sem saját pártja, sem a szociáldemokrata párt nem tekinthető ilyen erőnek, más kisebb békebarát organizációkról nem is szólva, nem folytathatott más gyakorlati politikát, minthogy megpróbált hatni a király jobbik énjére. Emlékirataiban önmagát vádolja, hogy nem követte Masaryk példáját; csakhogy Masaryk maga mögött tudta a cseh polgárság és munkásság pártjait.

Hogy Károlyiból nem a bátorság hiányzott a végső lépés megtételéhez, azt bizonyítják parlamenti és parlamenten kívüli beszédei, melyek a magyar nép békeakarátának legbátrabb és legismertebb, külföldön is számon tartott megnyilatkozásai voltak. Híres 1917 június 24-i félegyházi beszédéből idézek:

„Nem bánom, ha megköveznek is érte, kimondom, hogy ezért a háborúért a felelősséget nem vállalom . . . ezt tartom a vízözön óta a legnagyobb csapásnak, amely a világot érthette. Át vagyok hatva attól a gondolattól, hogy nem lehet e borzasztó csapások után megteremteni az új Magyarországot, csak úgy, ha azokat, akik felelősek voltak ezért a háborúért, többé vissza nem engedjük a hatalomra.”

Ma már elképzelni is nehéz, milyen konsternációt keltett, mikor az osz-

tályuralom parlamentjében üdvözölte Károlyi az orosz forradalmat 1917 március 20-i beszédében:

„Olyan eseményeket élünk ma, amelyek a világtörténelemben alig fordulnak elő. A XVIII. századnak . . . a francia forradalom volt a legnagyobb eseménye és ez átvonult egészen a XX. századig. Tulajdonképpen ennek a forradalomnak behatása alatt állott egész Európa. Most egy újabb ilyen világtörténelmi eseménnyel állunk szemben . . . Nem tudjuk, hogy az orosz forradalomnak hatása hogy fog kialakulni a háború után, de azt tudjuk, hogy ez a nagy újítás meg fog maradni Kelet-Európában, ahol egy új világ keletkezett, mégpedig a népjogok jelében . . .”

„Ez nem egy európai, de egy világforradalmat jelent, ez Ázsiának öntudatra ébredését jelenti, amellyel szemben nekünk, akik Európának legalább is politikailag legelmaradottabb népei vagyunk, számolnunk kell. És, T. Ház, le kell vonnunk ennek konzekvenciáit, hogyha mi is, kicsinyek bár, de ellen akarunk állni ezen nagy áramlatnak. Nekünk azokat az eszméket, amelyeket már régen el kellett volna fogadnunk, a népjogok kiterjesztését, igenis, fel kell karolnunk, ha nem akarunk elpusztulni és ha nem akarjuk azt, hogy az a székely érjen bennünket, hogy Ázsiában előbb szabadult fel a nép, előbb kapott jogokat, mint Magyarországon.”

Mint az idézett beszédből is kitetszik, Károlyi üdvözölte az orosz forradalmat, de nem akart forradalmat Magyarországon: el akarta kerülni, ha elkerülhető, de nem az elnyomás fokozásával, hanem a népjogok kiterjesztésével.

Nagyon jellemző arra, milyen termékenyítő hatással volt gondolkodására az oroszországi forradalom, hogy a magyar szociáldemokraták és Jászi hasonló hatása mellett ez segítette végre ráébreszteni a nemzetiségi kérdés megoldásának fontosságára. Az idézett beszédben mondta:

„A nemzetiségi kérdés Magyarországnak egyik legfőbb baját és betegségét képezte a múltban. Ezt a világháborút befejezni anélkül, hogy ebben a kérdésben ne teremtsünk tiszta és megnyugtató állapotot, igen nagy hiba volna . . . Nálunk sokkal nagyobb nemzetek és államok megpróbálták azt, hogy erőszakkal amalgamizálják a náluk sokkal kisebb, elenyésző csekély nemzetiségeket és azt látjuk, hogy ez sehol sem sikerült, sem Németországban, sem Angliában az írekkel szemben. Mit értek azonban el az erőszakos eljárással? Azt, hogy a nemzetiségi érzést csak fokozták, az irredentizmust csak növelték és a dacot belenevelték ezekbe a polgárokbba.”

Ez a nagyfontosságú felismerés még nem jelentette azt, hogy Károlyi ekkor felismerte volna a Monarchia felbomlásának elkerülhetetlenségét vagy akár tárgyalni próbált volna a nemzetiségek nacionalista vezetőivel.

Ehelyett 1917 őszén az ellenséges hatalmak képviselőivel lépett érintkezésbe — nagy nehezen, pacifista hívei unszolására és Czernin külügyminiszter rosszallása ellenére. Ellentétben a Károlyi antantkapcsolatairól szóló ismert

legendákkal, erre is elég nehezen határozta el magát. Így 1917 augusztusában még hosszas ingadozás után hagyta Bécsben lebeszélni magát hollandiai útjáról, noha a semleges holland diplomácia késznek mutatkozott őt angol politikusokkal összehozni s Lloyd George miniszterelnök is érdeklődéssel figyelte az előkészületeket.

1917 november 23-ától december 3-áig tartózkodott Svájcban, útját Bédy-Schwimmer Róza, Diner-Dénes József és más bizalmasai készítették elő. Tárgyalt az amerikai ügyvivővel, a francia és angol követség munkatársaival. Ami talán legfontosabb lett volna, az angol követtel nem találkozott, mert utóbbinak engedélyt kellett kérni, hogy ellenséges politikussal személyesen tárgyaljon. Mire megkapta az engedélyt, mely nyomatékosan csak Károlyi személyére szólt, ő már elunta a várakozást és elhagyta Svájcot. Mindez a ma már hozzáférhető diplomáciai titkos iratokból derül ki és persze az is, hogy egy szó sem igaz az ellene később felhozott súlyos vádakból; ha hibát követett el, hát azzal, hogy nagyon is lojális volt a királlyal szemben, nem rejtette viszont véka alá véleményét a német hadvezetés politikájáról. Károlyi azt kérte a nyugati hatalmaktól: segítsék elő, hogy a Monarchia különbékét köthessen.

Erre már nem kerülhetett sor: a tárgyalás kedvező pillanata elmúlt az első rémülettel, amit a Nagy Október a nyugati hatalmakban keltett. 1917 végén megmerevedtek a diplomácia frontjai, La Guardiának, a később ismertté vált amerikai politikusnak már nem engedélyezték, hogy fiumei kapcsolatai révén tárgyalásokat kezdessen Károlyival. Mindenekelőtt Olaszország, valamint más, a Monarchia felosztásában érdekelt szövetségesei tiltakoztak a különbéke-kísérletek ellen.

A másik oldalon viszont a német vezérkar és budapesti ügynökei indítottak hajszát Károlyi ellen, akit mindenáron kompromittálni akartak, hogy rátehessék kezüket. Diner-Dénest és más híveit le is tartóztatták. Károlyit társadalmi helyzetén, hívei ügyességén túl megvédte a vég közeledése is: Bécsben és Budapesten egyre kevesebb ember akadt, aki a leendő magyar miniszterelnök elleni eljárásban kompromittálódni kívánt volna.

Károlyi jelleméből következik, hogy az aljas üldözés csak keményebbé tette. Mikor egyik rokona, Károlyi Imre csatlakozott rágalmozóinak kórusához, így válaszolt:

„Gróf Károlyi Imre nyilatkozatának tartalma engem nem lepett meg . . . kútmérgezéssel vádolják az orvosokat. Mert valójában mi vagyunk e véres forradalmi idők orvosai, mi, akik mélyreható reformokkal békésen szeretnők az új időket előkészíteni, megmentve azt, ami a régi korszakból még életképes és becsületes . . .”

„Igenis én úgy a latifundium, mint a mozgótőke uralmát összeegyeztethetetlennek tartom a demokratikus fejlődés követelményeivel. Nekem nemcsak rokonszenves minden törvényhozás, amely ezen uralom megsemmi-

sítésére irányul, de egész életemet ezen nagy cél elérésére akarom szentelni . . . Tudom, hogy a történelmi igazságszolgáltatás útja gyanúsításokon, rágalmakon, üldözéseken vezet keresztül . . . Tudom, hogy az anyagi és erkölcsi alapjaiban megingott reakció kíméletlen harcot fog indítani ellenem, akiben renegátot és párttűtőt lát.”

Ez a nyilatkozat 1918 januárjában, a nagy sztrájk napjaiban jelent meg. Miután külpolitikai kísérleteinek folytatása lehetetlenné vált, jobban a belső problémák felé fordult: támogatta a januári és júniusi sztrájkmozgalmakat s emiatt még az SZDP Garami vezette jobbszárnyával is ellentétbe került, sőt belsőleg egyre inkább eltávolodott saját pártjának becsületesen bátor és németellenes, de a szociális problémákat nem értő, a modern átalakulás programját meddő kuruckodással pótló képviselőitől is. Ekkor alakul ki forradalmi környezete, mely a szociáldemokrata Kunfi és Diner-Dénes mellett Jászi Zoltán s a polgári radikálisok és szociáldemokraták között álló független Fényes Lászlóból, Kéri Pálból, titkárából, Simonyi Henriből s másokból tevődött össze, ideértve a Károlyi-párt radikálisabb szellemű tagjait, Hock Jánost, Nagy Vincét, Búza Barnát sőt ekkor még Friedrich Istvánt, s haláláig Holló Lajost is.

Közülük főleg Jászi hatásának köszönhető, hogy 1918 szeptember-októberében végre tárgyalásokba bocsátkozott a szlovák, szerb és (erdélyi) román nacionalista vezetőkkel. A sorozatos tárgyalások legalább némi eredménnyel járhattak volna, ha Károlyi nemcsak népszerűsége jogán beszél a magyar nemzet nevében. Hivatalos megbízatása azonban nem volt, hiszen a király éppen e napokban küldte ki a gyűlölt Tiszát a délszláv vezetők megnyerésére, a magyar Nemzeti Tanács megalakítását pedig még nem tudták elhatározni Károlyi és hívei sem. Részben még mindig a legalitáshoz és lojalitáshoz ragaszkodva, részben mert a Nemzeti Tanács megalakítása csupán magyarokból, a lakosság közel felét kitevő nemzetiségek képviselői nélkül lépést jelentett a régi Magyarország ún. területi integritásáról való lemondás felé. Nagyrészt ez utóbbi szempont magyarázza, hogy bár IV. Károly király már október 16-án egyenesen felhívta Ausztria népeit nemzeti tanácsaik megalakítására, Magyarország viszonylatában erre csak egy héttel később került sor.

Ha kimondatlanul is, minden politikus tudta már ekkor, hogy a Magyar Nemzeti Tanácsnak és kormányának kell viselnie fél évszázad bűnös kül- és belpolitikája konzekvenciáit, lebonyolítani a feltétel nélküli fegyverletételt és a nemzetiségi területek különválását. Ezért alakult meg oly nehezen a Magyar Nemzeti Tanács, melyben egyes Károlyihoz addig igen közelálló politikusok sem vettek részt. Így még a kis- és középpolgárságnak olyan, addig progresszívnek számító képviselői sem, mint Giesswein Sándor, Szabó István vagy Harrer Ferenc, nem is szólva Andrássy vagy Vázsonyi addig ingadozó híveiről. Károlyi emberi nagyságát és önzetlenségét bizonyítja,

hogy ő, aki annyiszor utasította el a hatalom kegyét, a felajánlott miniszteri széket, most szinte követelte a rá semmi jót nem hozó hatalmat, hogy legalább az utolsó percben mentse, ami menthető.

Eléggé közismert a régi rend összeomlása, az őszirózsás forradalom története. Károlyi ezekben a napokban érett forradalmárrá, mégpedig igen ellentmondásos körülmények között. A forradalom, az átalakulás ügyét ugyanis nagyon megkönnyítette volna, ha Károlyi a forradalom győzelme *előtt* kerül hatalomra, kormányra s elősegítheti a forradalom gyors és vértelen győzelmét. Éppen ezért Károlyi az utolsó napig szinte arra törekedett, hogy megegyezésre jusson a királlyal, valamint apósa, az ifjabb Andrássy Gyula révén a magyar parlamenti pártok józanabb elemeivel. Nem valami ravasz számításról vagy kétszínű játékról van itt szó; a helyzet diktálta így, Károlyit származása, múltja, összeköttetései a maga szemében is inkább Lammasch, mint Adler szerepére predesztinálták, inkább arra, hogy a király utolsó, minthogy a forradalom első magyar miniszterelnöke legyen.

Ezt is figyelembe kell venni, ha meg akarjuk érteni, hogy például szeptember végén még Károlyi ostorozza Garamit, a SZDP vezérét, mert vonatkozik az általa októberre tervezett béke-demonstrációkban „ilyen bolsi-mozgalomban részt venni”, mint Károlyi gúnyosan írja Bedy-Schwimmernek azzal vigasztalva, „ezekkel nem lehet, csak úgy, hogyha Vázsonyi szavaival élve, belepofozzuk a mozgalomba . . . A szoci vezeték, kedvetlenül bár, utánunk fognak kullogni” — október végén viszont már Garami és Jászi kifogásolják a kormányalakítási tárgyalások során, hogy Károlyi a régi rendszer mérsékelt parlamenti ellenzékének túl sok pozíciót akar adni, csak azért, hogy simábbá tegye az átmenetet.

Ekkor ugyanis az ő számukra már elég világos volt, hogy a Károlyi-kormányt csak a győztes forradalom fogja kinevezni, míg Károlyi október 27-én még egy utolsó kísérletet tett a király bizalmának megnyerésére. Miután ez nem sikerült, nem maradt más számára sem, mint a forradalom.

„Csüggedt szívvel érkeztem vissza” — mondta az ablaka alatt tolongó éjszakai tömegnek, mikor Hadik János gróf megbízatásának hírével tért vissza Bécsből s ennek a tömegnek mondta akkor Búza Barna:

„őfelsége a magyar király kinevezte miniszterelnökké Pityi Palkót, Senki Pált . . . őfelsége a magyar nép kinevezte miniszterelnökké: Károlyi Mihályt. Meglátjuk, hogy melyik uralkodó lesz a hatalmasabb s melyiknek kell meghajolnia a másik akarata előtt . . .”. Ezzel kezdődött a forradalom.

Károlyi óvatosságában döntő szerepet játszott a félelem a nemzeti katasztrófától. Bár formálisan március 21-én kitartott a területi integritás elve mellett (csupán Horvátországot tekintve függetlennek), ekkor is tudta már, hogy a régi határok megtartása lehetetlen. Abban a törekvésében, hogy minél több területet s főleg minél több magyarlakta területet tarthasson meg, fontos szerepet játszott volna a fennálló jogra való hivatkozás, a közös had-

sereg és diplomácia felhasználása. Felesleges bizonygatni, hogy ezek az el-képzései teljesen idejétmúltak voltak s bizonyos fokig hátráltatták a forradalom kibontakozását. Nem személyes óvatosságból: hiszen már a Nemzeti Tanács megalakulása előtt a forradalmi erők gyülekező helyévé tette palotáját s számtalanszor túllépte a legalitás határát. A sors emberévé lett, akit a régi rendszer eltaszított magától és a forradalom táborához számított akkor, amikor ő még nem számította oda magát. Ha az országnak ártott az utolsó napok huzavonája, neki csak használt: a legilletékesebbek győzték meg százszor is, mennyire süketek és vakok, ha nem osztályérdekeikről van szó.

S ezért a forradalom éjszakáján Károlyi már teljes szívvel a forradalom oldalán áll, egyszer sem hátrál meg és soha nem érez kétséget, helyesen cselekedett-e: mert éreznie kell, hogy a történelem parancsára vesz részt a régi rend romjainak eltakarításában.

Mint a Nemzeti Tanács elnökét nevezte ki a király — telefonon — magyar miniszterelnökké. Tempóvesztés volt elfogadni azt a kinevezést, elmaradás a forradalom menetétől. Károlyi elsősorban a fegyverszünet megkötését kívánta leegyszerűsíteni, de már másnap visszakérte esküjét, korrigálva a hibát. November első felében a fegyverszünet kötötte le figyelmét. Az olasz frontra vonatkozó páduai fegyverszünet megkötését — ahol a független magyar kormány nem volt még közvetlenül képviselve — Budapestről kísérté figyelemmel és sürgette. Belgrádba maga utazott, hogy emlékezetes találkozásán Franchet d'Esperey-vel megkísérelje a fegyverszüneti feltételek mérséklését.

A belgrádi találkozó előre vetítette a forradalom külpolitikájának sorsát. Az adott helyzethez, a körülményekhez képest jó eredményt értek el. Franchet d'Esperey elismerte tárgyaló félnek a forradalmi kormányt, hangsúlyozta a győztesek bizalmát Károlyiban, akivel egyedül hajlandók tárgyalni, sikerült egyelőre olyan szerződést kötni — mint a csehszlovák kormány haragos tiltakozása is jelezte — amely hallgatott Szlovákia kérdéséről. A magyar közvélemény viszont elkeseredetten fogadta a belgrádi tudósításokat: nyilván abban a hitben, hogy Franchet d'Esperey ünnepélyes fogadtatást rendez az „antantbarátnak” kikiáltott Károlyinak s a kedvéért elfelejti a négy és fél éves háborút, szövetségeseinek tett ígéreteit. Ugyanazok, akik október végén még nemzeti katasztrófának hirdették Károlyi hatalomra jutását, most csodát vártak tőle. Hát még azok, akik addig is benne hittek.

A másik nagy tanulság az volt, hogy a győztesek nem tekintették *magukra* nézve kötelezőnek a belgrádi egyezmény vagy bármely a megvert ellenséggel kötött megállapodás szövegét s nemsokára egyoldalúan módosították is, mikor engedélyezték a román hadsereg részére Erdély nagyobb részének megszállását. Károlyit és kormányát nem lepte meg ez, hiszen ismerték a bukaresti „titkos” szerződést, amely egész Erdélyt Romániának ígérte, de a közvéleményre újabb csapásként hatott.

Károlyi a köztársaság november 16-i kikiáltásakor nem fogadta el a felajánlott elnöki címet, noha ez kormánya tekintélyét növelte volna, de nyilván el akarta háritani magától a becsvágy látszatát. Csak az 1919 januári kormányválság készítette az *ideiglenes* köztársasági elnök tisztének vállalására, a megtartandó nemzetgyűlési választásokig. A miniszterelnökség mellett magának tartotta meg az újonnan felállított külügyminisztérium vezetését, ahol csak adminisztratív helyettesként állt mellette Diner-Dénes József, majd Harrer Ferenc. Mint külügyminiszter mindenekelőtt a győztes nagyhatalmakkal való tárgyalást tekintette feladatának, míg a nemzetiségekkel való tárgyalás Jászi Oszkár miniszter reszortja volt. Károlyi maga akarta vezetni a magyar béke delegációt Párizsba, sőt arra törekedett, hogy oda mielőbb, akár félhivatalos meghívást nyerjen. Már november közepén eljuttatta Wilsonhoz — az osztrák külügyminisztérium és a berni amerikai követség útján — kérését, hogy hallgassák meg, ezt több hasonló, közvetett és közvetlen üzenet követte, de gyakorlati eredmény nélkül.

A történeti irodalomban gyakran felmerül Károlyi állítólagos naivitásának, hiszékenységének kérdése. Az igazság, hogy Károlyi nagyon jól ismerte a magyar és osztrák uralkodó köröket, nem voltak illúziói a berlini politika iránt, de nem ismerte eléggé a nyugati és főleg az amerikai diplomáciát.

Meghitt barátja, Jászi írta memoárjában:

„az ententepolitika Janus-arcát én mindig tisztán láttam s kezdettől fogva döbbenetesen kérdeztem: mikor fogja ábrázatának imperialista felét ellenünk fordítani, másik felének demokrata-pacifista mosolya helyett? E tekintetben Károlyinak kevesebb kételye volt: ő szinte mindaddig hitt az entente célkitűzéseiben, amíg a saját testünkön nem tapasztaltuk ki a kapitalista üzletemberek minden hipokrizisét és elvtelenségét.”

Mikor 1919 januárjában Károlyinak végre módja nyílt sorban fogadni Budapesten A. C. Coolidge-ot, a Taylor-misszió tagjait, George Creel-t, ezek is válogatott wilsonisták voltak, akik maguk is illúziókat tápláltak Wilson párizsi szerepéről. Mindenesetre a velük és más nyugati diplomatákkal folytatott tárgyalások ekkor végre megértették vele, hogy legjobb esetben is csak a magyar etnikai határok megtartásáról lehet szó. Már előzőleg személyes tárgyalásokon próbált Hodza Milán csehszlovák követtel, majd Kalafatovics ezredessel, a jugoszláv vezérkari főnök helyettesével megállapodni egy Párizs elé vihető közös javaslatban, ehhez azonban az álláspontok túlságosan eltérőek voltak. Januárban kezdte realizálni Magyarország lehetséges esélyeit a béketárgyalásokon.

Coolidge ezt jelentette Károlyiról:

„művelt, tapasztalt, széles látókörű . . . Megteszi, amire képes a súlyos körülmények között, nem túl nagy bizalommal a jövőt illetően. Szimpátiát és szánalmat ébreszt.” Franchet d'Esperey is azt ajánlotta a vezérkarnak, hogy próbálják hatalmon tartani Károlyit. Szimpátia és szánalom azonban kevés

volt: az angol titkosszolgálat 1918. december 18-i javaslatát, hogy helyzetük megszilárdítása érdekében mielőbb el kell de facto ismerni az osztrák és magyar kormányt, azzal vetették el: ez csak megnehezítené a békeszerződés aláírását.

1918 végén Károlyi, amennyire ideje volt a belső helyzettel foglalkozni, azt a külpolitika függvényeként nézte, tudva, hogy az antant legfőbb gondja a szervezett és ösztönös bolsevizmus elfojtása. Ezért akceptálta minisztereinek a polgári reformok siettetése mellett a polgári rend fenntartására irányuló politikáját. Az 1919 januári belpolitikai válság idején azonban — éppen azért, mert a várható határok már kezdtek felrajzolódni szemei előtt — egyre nagyobb gondot fordított a kormány tömegbázisának kiszélesítésére. Látva az ellenforradalom erősödését, látva, hogy az uralkodó osztályok mit sem tanulva háborúból és forradalomból önzően ragaszkodnak javaikhoz, a szociáldemokrata párt súlyának növelésével, a tervezett reformok sürgetésével igyekezett lecsillapítani az elégedetlen, nyomorgó tömegek hangulatát.

Első belügyminisztere, Batthyány Tivadar gróf, aki éppen nézeteltérések miatt 1918 december közepén kilépett a kormányból, írja róla:

„végzetes fanatizmussal hitte, hogy minél radikálisabb, minél inkább szélsőséges politikát követ, minél inkább elfogadja a szociáldemokrácia tanait, annál jobban szolgálja az ország ügyeit és annál jobban óvhatja meg az országot az igazi bolsevista terror-uralomtól. Magánbeszélgetésekben, a párt bizalmas és később már nyílt értekezletein folyton azt hangoztatta, hogy ő gyorsvonaton halad, akinek politikája tempója nem tetszik, az szálljon le a vonatról . . .”

Ez meg is történt: a Károlyi-párt két részre szakadt, Károlyi mellett tulajdonképpen a kisebbség tartott ki csak. Ugyanakkor a szociáldemokrata pártvezetés baloldali ellenzéke erősödött a munkásmozgalomban, mindenekelőtt az ószirózsás forradalom után megalakult Kommunisták Pártjára hatására.

Mikor Károlyi 1919 februárjában hozzájárult a KP vezető garnitúrájának letartóztatásához, elsősorban az a szándék vezette, hogy biztosítsa a nyugati hatalmak rokonszenvét, hiszen ezek megbízottai sohasem mulasztották el beszélgetéseikben a bolsevizmus erélyesebb üldözését forszírozni. Károlyi lebecsülte a KMP erejét, miután személyes ismerete a munkásmozgalom belső helyzetéről alig volt, elsősorban szociáldemokrata miniszterei objektívnek nem mondható információira támaszkodott. A letartóztatások visszhangja, a tiltakozások s nem utolsósorban a berni nemzetközi kongresszusról hazatérő Kunfi szenvedélyes bírálata hatására hamarosan elrendelte a letartóztatottak politikai foglyokként való kezelését s egy részük szabadon bocsátását. Ez az intézkedés természetesen megfelelő reakciót váltott ki az antant-missziók helyzetértékelésében.

Ekkor azonban már előre vetette árnyékát az ún. Vyx-jegyzék, melynek tartalmáról bizonyos hírek már február végétől érkeztek. Ez is magyarázza Károlyi március 2-i szatmári beszédének a pacifizmussal szakító, harcias

hangját, azt a tervét, hogy titkos tárgyalást kezdjen Renner osztrák elnökkel az együttműködés lehetőségeiről.

Az elmondottakban Károlyi forradalmi külpolitikájának csupán fő vonalát érintettem, nem beszéltem például az olasz vagy jugoszláv orientáció dilemmájáról, az óvatos törekvésekről a kapcsolatok felvételére Szovjet-Oroszországgal stb. Csupán Károlynak a Tanácsköztársaság kikiáltása körül játszott szerepéről szólnék még néhány szót.

Károlyi azt kívánta, hogy az áprilusra kiírt választásokon a SZDP kapjon többséget, hogy osztrák mintára szociáldemokrata többségű kormány biztosítsa a tömegek támogatását, előzze meg az általa elkerülni remélt új forradalmat. A munkásság forradalmasodása azonban március első felében már olyan fokot ért el, hogy a kormányban komoly formában felmerült a gondolat: a választás *előtt* kell szociáldemokrata kabinetet alakítani a polgárháború megelőzésére. Ekkor jött a Vyx-jegyzék, mely ettől függetlenül is felvethette volna a lemondás gondolatát. Miért ragaszkodott volna a hatalomhoz? Végleg csalódott a vagyonos osztályokban, akiknek, mint később mondta, a polgári demokratikus forradalommal aranyhidat akart építeni az új világba. Teljes szívvel a dolgozók felé fordult, de — ismét Károlyit idézem — „lehetetlen volt a küzdelmet abban a pillanatban folytatnom, amikor a munkásság támogatását megvonta tőlem . . . A munkásság nem bízott bennem . . . mert nem tudta elhinni, hogy gróf létemre meggyőződéssel és őszintén a munkásság ügyét szolgálom.” A párizsi békekonferencia diktátuma tehát nemcsak ok, alkalom is volt egy tarthatatlan pozíció feladására.

Aláírta-e ezek után Károlyi ismert nyilatkozatát, mely szerint átadja a hatalmat a proletariátusnak? Mindenesetre ismerte a titkárságán megfogalmazott nyilatkozatot, ő azonban mást értett a hatalom átadásán, mint ami valójában történendő volt. Tudta, sőt helyeselte, hogy a SZDP valamiképpen fúzióra lépjen a KMP-val, de még mindig nem ismerve a munkásmozgalom erőviszonyait, ezt úgy tekintette, mint egy szélsőséges frakció visszatérését az anyapártba. Tehát szociáldemokrata jellegű kormányt akart *kinevezni*, maga hatalmon maradva s a hozzá elképzeléseiben közelálló centrista Kunfi elnökletével.

Tény, hogy mikor megtudta: nem marad elnök s a „Népköztársaságot” igazi proletárforradalom, proletárdiktatúra döntötte meg, tiltakozott a nyilatkozat közzététele ellen, mely így engedélye nélkül jelent meg. Nem mintha tenni akart volna valamit a munkáshatalom ellen: de megzavarva, megtévesztve érezte magát, nem tudta, mit írna alá.

Ugyancsak tény, hogy a forradalom éjszakája után, látva, hogy a proletárdiktatúra nem az, aminek ellenségei hirdetik, látva kommunisták, baloldali szociáldemokraták és centristák akkor még jó együttműködését, nemcsak hogy nem tett kísérletet a nevében kiadott nyilatkozat dezavválására, de újabb nyilatkozatokat adott ki, melyeket már valóban ő fogalmazott meg,

s ezekben elítélte az antant-imperializmust, a Tanácsköztársaság támogató-sára szólított fel mindenkit. „Öntsünk olajat az új kormányzat kerekeire” — mondta búcsúztatására megjelent volt minisztereinek.

Kun Béla és a Tanácskormány más vezetői annyira nem kételkedtek Károlyi őszinteségében, hogy éppen arra kérték: vállaljon diplomáciai közvetítést, utazzon Bécsbe és próbálja meg rávenni az ottani angol missziót a tárgyalások felvételére. Az út mérsékelt sikerrel járt, de Károlyi visszatérése bizonyította, hogy kitart a magyar munkásság mellett. A Tanácsköztársaság politikájából sok mindennel nem értett egyet, de túl vitáin és kételyein, jogos és téves ellenvéleményeken, mégis e hónapokban értette meg, hogy a szocializmus alkalmas csak a magyarság szociális és nemzeti problémáinak megoldására. Mikor az ellenforradalom győzelme előtt külföldre távozott, első dolga volt a bécsi Arbeiter Zeitungban megjelentetni *Lemondásom története* c. híres cikkét, melynek lényege: hitvallás a szocialista forradalom mellett.

Jemnitz János: Károlyi Mihály az emigrációban (1919—1945)

Ezen az ünnepi ülészakon, amikor Károlyi Mihály szellemi örökségének számbavételéről lesz szó — már nem kell utat törni. Az utóbbi egy-másfél évtized alatt Károlyi újrakiadott írásai, Károlyi Mihályné memoárjai, a történeti irodalom, mind külön-külön és együttvéve az úttörést már elvégezte, s egy igazabb portrét állított elénk. Az előttem szólók már megvilágították azt a nagyívű fejlődést, ami egyértelműen balra mutatott, s a gazdag nagybirtokos arisztokrata politikust a demokratikus nemzeti megújulás vezetőjévé emelte, sőt a szocialista gondolatok elfogadására is megérlelte. Nekem már csak itt kell felvennem a fonalat, s tovább követnem az életutat, amikor Károlyi tulajdonképpen már teljesen kiforrott politikusként áll előttünk — mert úgy tűnik, 1919-1920 után újabb nagy átalakulás világnézetében, eszmerendszerében már nem tapasztalható. A világ változott, amire ő reagált is, a harcokban mindig részt is vett, de ha belső kialakulását állítjuk vizsgálódásaink fókuszába, bizvást megállapíthatjuk, hogy 1919-re e nagy folyamat — valóban viharos gyorsasággal befejeződött.

Nyomban felvetődik a kérdés, mi volt az eredmény, melyek voltak politikai programjának leglényegesebb elemei? A fő jegyek, úgy hiszem, éppen eléggé ismeretesek. A nemzeti függetlenség — úgy, hogy egyúttal mindenfajta nacionalizmust letörve a magyar nép szót értsen a környező országok népeivel. A feudális örökség felszámolása mind a gazdasági életben (földreform), mind a politikaiban (igazi demokratikus politikai rendszer). Ez az alapjában demokratikus program 1919 után fokozatosan egészült ki szocialista elemekkel, egyelőre inkább csak távlati igénnyel, bizonyos alapvető termelési ágak államosítása, a tervgazdálkodás megvalósítása formájában. Mindez azt mutatta,

hogy Károlyi túljutott az 1918 őszi októberi kereteken, s azt is tudta, hogy a szocialista program azonnali és teljes megvalósítására szintén nem törekedhetnek. A kérdés felvetése, megoldása egyaránt figyelemre méltó.

Ez a program. A tényleges politikai harc azonban nemcsak a jövő tervének kialakítása körül folyt, hanem természetesen a jelenben, részben a múlt árnyai, a feudális viszonyok, részben az adott ellenforradalmi terror ellen. Károlyi ilyen összefüggésben emelkedhetett azzá, amivé ténylegesen az ellenforradalom győzelmének első pillanatától vált, a magyar emigráció legjelentősebb alakjává, s egyúttal az egész emigrációnak nemcsak vezetőjévé, hanem nagy összefogójává is.

Abban, hogy ezt a történeti szerepet vállalta, betölthette, természetesen több tényezőnek volt szerepe. Szerepet játszott származása csakúgy, mint a történeti múlt. S itt egyaránt gondolok arra, hogy ő nemcsak a függetlenségi pártnak, hanem az egész függetlenségi mozgalomnak volt vezetője, majd a megszülető köztársaság legmagasabb közjogi tisztét is ő töltötte be, s egyúttal ő volt az a magyar politikus, akit a nyugat-európai országokban a háború időszakában a legtöbbet dicsértek, idéztek. Személyi kapcsolatai is rendkívül széleskörűek voltak, hiszen egyaránt baráti szálak kötötték októbristákhoz, szociáldemokratákhoz és kommunistákhoz (erre a problémakörre még visszatérek). Mindez szinte objektíve rendkívüli posztra állította. De mégiscsak tévedés lenne, ha helyzetét csak kívülről, külső körülményekből vezetnénk le. Megbecsüléséhez rendkívül nagy — és nehezen, pontosabban egyáltalán nem mérhető módon — járult hozzá személyes intaktsága, következetessége, bátorsága, sőt a politikusok körében egyáltalán nem gyakori vonása, hogy emberi rokonszenvet, fegyverbarátságot sem keresett olcsó taktikázással, barátainak is mindig, élete minden fázisában kifejtette ellenvéleményét, ha valamiben nem értett velük egyet. Ennek ellenére, ha útjaik hosszabb, rövidebb időre, vagy akár véglegesen el is váltak egymástól, nem igen találkozunk olyan magyar demokratával (nem is beszélve szocialistákról), akik ne szóltak volna elismeréssel Károlyiról. (E külső kép, a megítélés változásaira ehelyütt nem térhetünk ki.)

S éppen ezen a ponton feltűnő jelenségbe ütközünk. Amikorra Magyarországon győzött az ellenforradalom és Károlyi az ország határain túlra szorult — már megtalálta azt a sajátos helyét, amit 1919—20-ban kevesen vitattak el tőle, s amit azután az 1930-as évek népfrontos korszakában foglalhatott el újra, hogy azután a második világháború éveiben kiteljesedjék: ekkorra vitathatatlanul ő lett valamennyi nyugati országba szakadt demokratikus magyar emigráns nagy összefogója.

Itt úgy hiszem, egy pillanatra meg kell állnunk. Jeleznünk kell, hogy Károlyi nem valamiféle ügyes taktikázásból vált valamennyi baloldali irányzat vezéralakjává, hanem ezt ő maga ugyanúgy magától értetődőnek tartotta, hirdette és csinálta az adott körülmények között — mint ahogy már a

korai csehszlovákiai emigrációs hónapokban a magyar emigránsok legkülönbözőbb csoportjai, a kommunisták, a szociáldemokraták és a polgári radikális, humanista értelmiségiek legjobbjai természetesnek tartották.

Anélkül, hogy az ő kritikai észrevételeinek mérlegelésébe — már most — belehocsótkoznánk, az egész korszakra kivetítve megállapíthatjuk, hogy valóban kivételes jelenség, hogy valaki ennyire érdemi bíráló észrevételeket tegyen egy-egy politikai pártról, csoportosulásról, s kisebb-nagyobb súrlódások ellenére a szövetség lényegében mégis fennmaradjon, sőt az egész szövetség vezetője maradhasson.

Amikor most mindezt megállapítjuk, nyilván mindenkinek eszébe juthatnak az ellenpontok. Hiszen voltak évek, amikor ez a szövetség felborult, Károlyi olykor meglehetősen magára maradt, politikai okokból összekülönbözött régebbi barátaival is. A cezúrák és a szeplők kirajzolódó foltjai azonban mégsem téveszthetik meg az utókor szemlélőjét (miként sok kortársat sem). Károlyi a „nagy egyesítő” hivatását nemcsak egyszerűen betöltötte, hanem — s ezt több-kevesebb bizonyossággal állíthatjuk — más nem is tudta volna úgy betölteni, mint ahogyan ő tette.

Felvetődhet a kérdés, mi tette őt erre képessé. Az elsődleges válasz természetesen az, hogy hitt mondanivalójának igazságában. Mindjárt utána hozzátehetjük: azért tehette, mert programja — amelyről már szoltam — igaz is volt. A leglényegesebbet jól látta: látta, hogy Magyarország demokratikus átalakulása nem történt meg, éppen ezért ezt tűzte lobogójára: a földreform megvalósítását, a feudális politikai rendszer leépítését, a politikai demokrácia megteremtését. De miközben a demokratikus programot kialakította, a szocialista jövőt is felrajzolta. Éppen ez a kettősség, hogy a demokratikus átalakulásért küzdött, de már a szocialista távlatok vonzották — tette lehetővé, hogy azt a bizonyos nagy egyesítő és vezető szerepkört betölthesse. Ez óvta meg attól, hogy fontos aktuális kérdésekben szektás, az átmeneti demokratikus feladatokat lebecsülő válaszokat adjon, de a szocializmus igénye megvédte attól is, hogy sok őszinte humanista értelmiségi módjára különféle nehéz időszakokban (vagy egyenesen tragikus események idején) elszakadjon a munkásmozgalomtól, elszigetelje magát a munkásmozgalom bármelyik szektorától.

A magyar valóság minden változását nyomon követte. Nemcsak a politikai felszín változásait. Arról, hogy milyen mélységben kutatta a magyarországi gazdasági fejlődést, illetőleg problémákat, s ezzel együtt a dolgozó tömegek, elsősorban a magyar parasztság helyzetét, arról többek között nevezetes írása, az 1931-ben kiadott *Tiétek a föld* beszédesen tanúskodik. A broszúra nemcsak helyzetfelmérés volt, hanem mint Károlyi minden írása, számvetés, kritika és önkritika (az 1918-as és 1919-es földreform-politikáról is) és egyúttal program, valóban kiérlelt, jó program volt, — olyan program amely azután 1945-ben lényegében meg is valósult.

Szólnunk kell külpolitikai koncepciójáról is. Károlyi, ha a szükségletekhez képest későn is, a magyar általános politikai fejlődéshez viszonyítva mégiscsak korán, az elsők között jutott el annak felismeréséig, hogy az ország nemzetiségi lakosságának meg kell adni az autonómia jogát. 1919 után, amikor az ország új urai a revizionista propagandával szerettek volna maguknak népszerúséget szerezni — s tudjuk, bizonyos sikerrel — Károlyi azok közé tartozott, akik mélyebbre, messzebb láttak, s tudták, nemcsak elképzelhetetlen, hanem káros is az olyan koncepció, amely nem a Duna menti népek igazi és tartós együttműködéséből indul ki. Ezért kereste ő a népek tényleges kiegyezését, amelybe természetesen ugyanúgy beletartozott a népek kölcsönös megértése, egymás kultúrájának megismerése, mint a tényleges sérelmek orvoslása, a türelem ugyanúgy, mint a nemzetiségi problémák, a tényleges nehézségek gyógykezelése. Károlyi a régi szent István-i határok fenntartásának eszméjén ugyanúgy rég túljutott, s hangoztatásáról tudta, hogy a határokon túl csak ellenérzést szülhet — mint a trianoni határokat is sérelmesnek, igaztalannak ítélte és hirdette. De azt is tudta, hogy ezek kiigazítása, javítása nem történhet a környező népek ellenére, ezért ítélte elhibáztattnak első pillanattól a Horthy-rendszer külpolitikájának alapirányát, jóval azelőtt, hogy a budai vár urai a revízió érdekében hajlandóak lettek volna Berlint kiszolgáltatni. Fordítva viszont: Károlyi tényleges politikai szövetséget keresett a környező országok demokratikus politikusaival, s e téren nem tekinthetjük véletlennek, hogy leghamarabb Csehszlovákiában talált ilyen kapcsolatokra. Nem mintha Károlyinak különösebb illúziói lettek volna Csehszlovákia iránt, hiszen látta annak polgári berendezkedését, nemzetiségi politikájának fontosságait — de az árnyoldalak sem homályosították el a lényegét, hogy az 1920-as évek Kelet-Európájában a demokratikus szabadságjogokat mégiscsak messzemenően Prágából szavatolták leginkább, márpedig azt Károlyi tudta és hirdette, hogy a dunai országok belső demokratikus fejlődése nélkül aligha képzelhető el e népek megbékélése, sőt együttműködése.

S ha Károlyinak ez az általános koncepciója az 1920-as évek legelejére már kialakult, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy elképzelése a későbbiekben sem sokat változott, nem is volt rá ok. E téren nem az ő elgondolása szenvedett hajótörést, hanem a hivatalos magyar külpolitikai gyakorlat. Károlyi világosan látta, hogy az ország külpolitikája pont ellenkező irányban orientálódik, ezért a bécsi döntések talmi sikereinek nagy dobra ütésekor arra figyelmeztetett: a német szövetség hálójában Magyarország újabb és még katasztrofálisabb hajótörést fog szenvedni. Károlyinak volt igaza, s ő mindig tudta is, hogy igaza van, de nem tartozott azok közé, akik a „pereat mundus” alapján a világnak hátat fordítanak, hanem nagyon is megszenvedte előre is azt a fiaskót, ami az ország lakosságát később érte, s éppen ezért ostromozta oly nagy haraggal azokat, akik az országot a csőd felé kormányozták.

A külpolitikai koncepciónál maradva néhány vonatkozásra még reflektálnunk kell. Először a szűkebb horizontnál, a dunai népek együttműködésénél maradva. Károlyi az elsők között volt, aki nem pusztán a dunai népek együttműködését, megértését — vagyis a súrlódások kikapcsolását vetette fel, hanem annál messzebb ment, s a tervgazdálkodás összehangolását is felvetette. Persze ez már összekapcsolódott azzal, hogy Károlyi nem állt meg a polgári demokratikus átalakulás határánál, hanem abból indult ki, hogy a dunai országok mind elindulnak a szocialista fejlődés útján. Ennek távlati igazán már a második világháború éveiben rajzolódott ki, s ekkor már nagyon konkrét formában vetette papírra ezeket az elgondolásokat — amelyek azután megintcsak újabb egy-két évtizedes késéssel valóban valósággá lettek, s ismét Károlyi igazát bizonyították.

A külpolitikai koncepciónak volt azonban egy tágabb horizontú vetülete is. Károlyi tudta, hogy a magyar külpolitikusként Prágánál messzebb is kell néznie. Érzékeltette, Magyarországnak megértésre kell jutnia valamennyi környező szláv országgal. Még ennél is tovább jutott: már 1919-től is mindig arra számított, hogy Magyarország majd baráti kapcsolatokat építhet ki a Szovjetunióval. Ennek reális felvetését azonban természetesen el kellett napolnia a második világháború időszakára, hiszen azelőtt ez csak a távlati remények között szerepelhetett. De a háború időszakában Károlyi ezt már nyomatékosan hirdette, sőt ennek elismertetéséért küzdött is, hiszen a nyugati emigránsok egy része idegenkedett ennek a gondolatnak elismerésétől. Károlyi régebbi reményei azonban már ekkorra ténylegesen a valóság elemeivé értek, s ő e tekintetben is kora előtt járt.

Külpolitikai koncepciójának harmadik eleme is volt. Az 1920-as évektől, mikor Bethlen István a környező országokkal szembeni külpolitikájában Mussolini Olaszországára igyekezett támaszkodni, Károlyi ezzel szemben azt hirdette, hogy Magyarországnak Franciaországra kellene támaszkodnia. Igaz, az 1920-as években az átfogó és tartós „nyugati” koncepció nem nyugodott elvileg igazán szilárd fundamentumon — lévén, hogy a párizsi és a londoni kormányrendszerek iránt is túl nagyok voltak Károlyi kifogásai. De például, amikor 1924-ben mindkét helyen változás következett be, Károlyi reményei is nyomban felerősödtek, s ezek nem is voltak megalapozatlanok. Hiszen nemcsak ő, hanem például a budapesti francia diplomaták is Bethlen aggodalmairól küldtek jelentést a Quai D'Orsainak, s ugyanebben a jelentésben Károlyit említették a rendszer egyik legbefolyásosabb ellenzéki politikusaként.

Az 1920-as években azonban ez a nyugati koncepció nem eresztetett mélyebb gyökeret. Az 1930-as évekre azonban a helyzet megváltozott. Miközben Gömbös és a következő kormányok a tengelyre építették számításukat, Károlyi az antifasiszta koalíció kialakulásában bizott. Amikor Franciaországban 1936-ban kormányra került a népfront kormánya, akkor úgy látta, a

nyugati pillér is már adva van. Ettől kezdve egyszerre hirdette, hogy a magyar kibontakozást egyfelől a Duna-medencében, másrészt Párizsra támaszkodva kell megtalálni, miközben mindig jelezte, hogy a számításokból Moszkvát sem szabad kihagyni. Hozzátehetjük, hogy Károlyi Párizst is ostromozta időnként, amiért csak eszmei bátorítást ad a magyar demokratikus csoportnak, s nem hatékonyabb segítséget, nem lép fel bátrabban a magyar ellenforradalmi és németbarát kormányzat ellen. Ahogyan ilyen szemrehányásokat már 1924-ben is tett az angol Labour Party kormányának (hiszen 1924-ben többek között éppen azért telepedett le Londonban, mert a munkáspárti kormánytól nagy változásokat várt). Ugyanilyen kifogásokkal később is élt a nyugati demokráciák szociáldemokrata és polgári demokratikus politikusaival szemben. De miközben ostromozta következetlenségüket, félszegségüket, időnként mégis támaszkodni tudott rájuk, olykor (például kommunisták megmentése — lásd Karikás Frigyes) eredménnyel is.

Új szakasz e téren megint csak a második világháborúval kezdődött. Ekkor furcsa módon, rendkívül sok ellentmondással végül mégis kialakult az az antifasiszta koalíció, aminek kibontakozásában Károlyi mindig reménykedett. S Károlyi nyomban felismerte, hogy már a háború idején az osztály- és politikai erőviszonyok megváltoznak a nyugat-európai országokban. Biztosra vette, hogy Angliában például a Labour Party alakíthat majd a háború után kormányt. Azt is hirdette, hogy az új munkáspárti kormány nem egyszerűen kormányváltást jelent majd, hanem mélyreható társadalmi reformokat valósít meg, szerinte Anglia elindul majd a szocialista fejlődés útján. S ezen az alapon biztosra vette, hogy az új munkáspárt által vezetett Anglia és a Szovjetunió között tényleges közeledés következik be, s a háború utáni időszakra ez a barátság, szövetség teremtheti meg majd egész Európa újjászületésének alapját. A távlati koncepció így adva lett. Az új Magyarország így belülről is elindulhat a demokratikus átalakulásból a szocializmus felé, ami egyfelől egy dunai közösség keretei között is harmonikusan beilleszkedett a hasonló típusú országok hasonló fejlődésébe, de beilleszkedett abba a távlatba is, amit Károlyi egész Európa számára kirajzolódnak látott. Hogy ez a koncepció már nem valósult meg — tudjuk. De hogy az elképzelésben voltak reális elemek is — ezt szintén nehéz elvitatni.

Károlyi Mihály külpolitikai elképzeléseinél azért időzőm hosszabban, mert Károlyit aligha lehet — a megnyomorítás veszélye nélkül — pusztán az ország határai közé szorítani. S itt éppen ezért még egy vonatkozásról szeretnék szólni. Károlyi külső nemzetközi megbecsüléséről. 1919 után ez furcsa módon kettősen jelentkezett. Ő volt a „vörös gróf”, akit részben tiszteltek, részben már ekkor félték, tartottak tőle (ezt bizonyítják korai kiutasításai az 1920-as évek kezdetén) — de hírneve elsősorban mégiscsak a múltból táplálkozott. Az 1920-as évek végétől és az 1930-as évektől azonban ebbe a képbe már új elemek kapcsolódtak. Károlyi valóban európeér jelenség;

volt, sőt az egész világ demokratikus, szocialista fejlődése foglalkoztatta, sőt szenvedélyesen izgatta. Ez vezette, hogy 1928-ban felkeresse Latin-Amerikát, az akkori Latin-Amerika legforrongóbb országát — Mexikót, hogy onnan első kézből szerezzen értesüléseket, s találkozzon Calles miniszterelnökkel (ott egyaránt rátapintva a forrongó fejlődés két kulcskérdésére, az agrárforradalomra, s a külső imperialista erőfeszítésekre). Később, az 1930-as évek elején éppen ezen a nyomvonalon Károlyi bekapcsolódott a háborúellenes és antiimperialista értelmiségi mozgalomba, amely nemzetközi síkon csakhamar antifasiszta jelleget öltött.

A faszizmus németországi hatalomrajutása minden humanista européer életében fordulatot kellett, hogy hozzon. Jellegzetes és semmiképpen sem véletlen, hogy Károlyi és Károlyi Mihályné egyaránt teljes lendülettel vetették be magukat az antifasiszta mozgalomba, sőt a legfontosabb ellenakciók szervezésébe is. Amit itt csak jeleznék, az annyi, hogy még utólag is lenyűgöző, ahogyan a házaspár 1933-ban és 1934-ben többször szétvált, hogy a neves Braunbuch ügyét sikerre vigyék, s fél Európát és az Egyesült Államokat is beutazzák, miközben gondosan figyelemmel kísérték a nagyvilág, és egymás lépéseit egyaránt, s a sokféle élményt, a berlinieket, a bécsieket, a francia eseményeket és a szovjet változásokat (hiszen 1933—1934 minden vonatkozásban annyi újat is hozott) megbeszélték egymással. Változások és szenvedélyes viták (egymással is) de úgy, hogy végeredményben az eredő mindvégig változatlan maradt. Nem is lehetett másként, hiszen a szocialista hit egyikükben sem rendült meg (bár megjegyezhetjük, Károlynak már 1933—1934-ben voltak olykor megalapozott kritikai észrevételei moszkvai élményei alapján), miként antifasiszta lendületük sem lohadt egy pillanatra sem, amit beszédek, levelek, cikkek légiója bizonyít.

Érdemes ez alkalommal is végiggondolni, hogy abban a hosszú, kitartó küzdelemben, amelyet Károlyi a feudális erők, a nemzeti függetlenségért, sőt megújulásért, a Duna menti népek barátságáért, majd a faszizmus és imperializmus ellen folytatott, milyen fegyverbarátság (s nem ritkán személyes barátság) alakult ki közöttük és a nemzetközi progresszió nagyjai között. Levelezőpartnerei között találjuk — ha földrajzi keretek között mozgunk — a nyugat-európai Romain Rolland-t és Barbusse-t, vagy Bertrand Russellt csakúgy, mint a kelet-európai idősebb és fiatalabb Masarykot vagy a szovjet I. Majszkijt és a sokoldalúan kelet-európai Rakovszkit. Ismeretségi köre természetesen kiterjedt a német progresszióra is, Európa határain túl, az Egyesült Államokban T. Dreiserrel és S. Lewisszal került baráti viszonyba.

S ez csak a földrajzi skála. Mert hiszen az ismeretségi és baráti kört ugyanígy időrendi koordináta-rendszerbe is tehetjük, s ami nyilvánvalóan érdekesebb, a politikai színskálát is érzékelhetjük. Megállapíthatjuk mindezekelőtt, hogy ennek a skálának igazi jobbszéle nincsen. A jobbszárnyon csak olyan politikusok helyezkednek el, akik saját országukban a faszizmussal

küzdöttek — mint Sforza gróf —, vagy akik Kelet-Közép-Európában az adott korszakban ugyancsak az ellenforradalmi áramlatokkal szemben képeztek ellensúlyt, mint T. Masaryk vagy E. Beneš. A politikai barátságok kötelékében azonban a zömöt progresszív értelmiségiek, szociáldemokraták (olyanok mint Jean Longuet, S. Webb, A. Bevan és a sort még hosszan folytathatnám), illetőleg kommunisták (az említettekén kívül Šmeral és az 1930-as évek nagy antifasiszta megmozdulásainak szervezője, W. Müzenberg) képviselték.

S ha ilyen színképet látunk kirajzolódni nemzetközi levelezésében — ami egyúttal persze azt is biztosította, hogy a világról sokoldalúan tájékozódjon, akkor ugyanezt a jelenséget tapasztalhatjuk magyar levelezőpartnerei névsorának áttekintésekor is. S itt még valamit gyorsan hozzá kell tennünk. Ismeretségi köre természetesen nem szűkült le politikusokra. A levelezők között szép számban voltak írók — ezekről már szoltam — művészek, sőt természettudósok is (igaz, ezek olyanok voltak, mint az angol Haldane, Russell és J. Huxley professzorok, akik maguk is politizáltak, ezt nem tekintették a tudomány „lejárásának”).

A magyar színképben megintcsak nem találunk jobboldalt. A jobb-szárnyat alighanem az oktobristák, vagyis az őszinte polgári demokratikus fejlődés hívei képezték, Hock János, Nagy Vince, Juhász Nagy — de természetesen mindenekelőtt Jászi. S ez az oktobrista csoport volt az, amely Károlyit vezérének tekintette, s akikkel leghamarabb különbözött össze, éppen azon a ponton, ahol meghaladta őket: jelesen a szocializmus és a munkásmozgalom vállalásával.

A magyar progresszió másik áramlata a szociáldemokrata maradt. Tudjuk, Károlyi a szociáldemokrata mozgalomban mélységesen csalódott, vezetőit többségükben opportunistának tartotta, sokszor súlyos szavakkal kárhoztatta őket, okolván azért, hogy a forradalmi hullám több helyütt és többször nem érhetett el sikert. Elemzései és következtetései azonban nem vezettek oda, hogy ne lásson meg színárnyalati különbségeket. Ahogyan a nemzetközi síkon mindig számolt azzal, hogy a Labour Partyban működik egy jobb- és egy balszárny, ugyanígy nem véletlen, hogy Kunfival vagy Rónai-val baráti kapcsolatot tudott kialakítani, Böhmmelel és Diner-Dénessel élete végéig évtizedes levelezést folytatott, miként a szociáldemokratává lett Szendével vagy Fényessel is jóban volt — de a magyarországi szociáldemokrata vezetőkben nem bízott, velük nemcsak levél útján, hanem egyébként sem alakultak ki kapcsolatai ebben a korszakban.

A harmadik nagy eszmeáramlatot kétségtelenül a kommunisták képezték. Velük szövődtek a legmélyebb és legbarátibb kapcsolatok ebben az időszakban. Igaz, Kunnal ez a kapcsolat sohasem lett baráti és Alpári, Landler is inkább munkatárs volt, mint barát, de Madzsar, Karikás igen közel került hozzá, miként Aranyossi Pál, Gábor Andor, Hamburger Jenő, Lukács György, Hevesi Ákos, Bolgár Elek és Hajdú Gyula, a kommunista mozgalomhoz oly

közel álló Bölöni és a fiatal, új nemzedéket képviselő Havas Endre szintén. A folytonosság így megvolt és Károlyi mindig első kézből, és jó csatornákon keresztül értesülhetett a kommunista mozgalom politikájáról, programjáról, s ennek változásairól.

És a magyar közegben maradva meg kell emlékezni a kicsit magyar, kicsit kelet-európai jelenségről: a népies, paraszti származású értelmiségiek jelentkezéséről. Az ő elképzeléseikről éppen Illyés Gyula révén tájékozódhatott Károlyi az 1930-as években, s a népi, falukutató írók munkásságára többek között Bölöni is többször felhívta a figyelmét, aki Révaival megegyezően 1938-ban arra figyelmeztette Károlyit, hogy a népfrontnak ez a magyarországi fundamentuma. Itt azonban mindjárt meg kell jegyeznünk valamit. Károlynál az új kapcsolatok felvétele, a valóság újabb oldalról történő felismerése nem vezetett régebbi kapcsolatainak teljes átértékeléséhez. Ismerjük, idehaza kialakul már ekkor a népies és urbánus progresszió vonulata, amely olykor együtthaladt, olykor súrlódott egymással. S ha Illyés közvetlenül és közvetve is eljutott Károlyihoz, igaz az is, hogy Vámbéry Rusztemet és Hatvany Lajost ugyancsak meleg barátság fűzte össze Károlyival.

A levelezők köre végül a II. világháború időszakában még egy körrel egészült ki: azokéval, akik elsősorban németellenességből fordultak Hitler ellen, majd később Horthy ellen is, mikor meggyőződtek arról, hogy Horthy reménytelenül kiszolgálja Hitlert. Ezzel a csoportosulással azonban Károlynak erős fenntartásai voltak, s a szövetséget törekenynek és ideiglenesnek tartotta — amiben igaza is volt, igaza is lett.

Ez volt a közeg, amiben Károlyi élt, dolgozott, akikre hatott, s természetesen akik szintén többféle módon hathattak Károlyira (a hatás annyira sokféle lehetett, hogy Jászi például a maga kritikáival egyenesen eltávolította magától hosszabb időre Károlyit.) S hogy ezek a munkatársak mily fontos szerepet játszottak Károlyi életében, s ő ezeket mennyire megbecsülte, arra aligha kell jobb bizonyíték annál, hogy amikor 1946 februárjában a nemzetgyűlés törvénybe iktatta Károlyi Mihály érdemeit és Károlyi ezt követően csakhamar a nemzetgyűlésben mondotta el egyszerre köszöntő és köszönő beszédét — akkor e beszéd jelentős részében éppen e barátokról szolt, s aligha véletlen, hogy e barátokat ő maga is politikailag rendszerezte, csoportosította, de mindannyiukról ezúttal is szeretettel, tisztelettel, s olykor kritikával szolt.

Mindezek után a sokféle reláció számbavétele után felvethető, fölébe emelkedett-e, messzebb látott-e Károlyi pályatársainál. Sokszor úgy vetették fel ezt a kérdést, hogy Károlyi tulajdonképpen nem is volt politikai tényező, naiv politikus volt. Ebben, az emberekbe vetett hitét illetően talán szemernyi igazság van is — bár a végső ítéletek levonásával óvatosabbak lehetnénk, hiszen éppen bizalmas levelei bizonyítják, nem mindig hitt annyira naivan partnereiben — de az igazi kérdés nem ez. Az igazi kérdés nyilvánvalóan az,

hogy milyen politikai pályát írt le, milyen platformot képviselt, milyen programot tudott adni.

Végeredményben mégis csak azt mondhatjuk — hogy már az 1920-as években valóban korszerű programot adott. Olyan programot, ami a későbbi években csak kiegészült, illetve letisztult, s amely nagyon is közel állt ahhoz, amit antifasiszta népfrontos programnak nevezünk. Károlyi ennyiben nemcsak lépést tartott a kor követelményeivel, hanem nemegyszer előtte is járt. Valóban ő lehetett volna, nemcsak ahogy a II. világháború éveiben történt, a nyugati emigráció népfrontos összefogásának a feje, hanem már korábban, s nemcsak az emigrációnak, hanem az ország demokratikus, szocializmus felé haladó tömegeinek vezetője. Hogy ez nem így történt, nem elsősorban őrajta múltott. Mégcsak nem is azon, hogy valóban jó gyakorlati politikus volt-e vagy sem. Mindenesetre az egész ország láthatta kárát, hogy 1919 és 1945 között ez a kérdés fel sem vetődhetett Magyarországon, s Károlyi, aki megelőzte korát, a történelem furcsa, a magyar nép s Károlyi szempontjából torz fintora következtében 1946-ban már csak késve érhetett haza.

Pölöskei Ferenc: KÁROLYI MIHÁLY ÉLETÚTJA AZ 1918. ÉVI POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOMIG

Amikor először róttam Budapest utcáit, csodáltam a várost, egyetemista barátom a Múzeum kertben szikár, töprengve sétálgató, sötét ruhás férfira hívta fel a figyelmemet, Károlyi Mihályra. Ez az egyetlen személyes emlékem róla. Addig jobbra csak a falumban hallottam a „földosztó grófról”, tudtam, hogy 1919-ben köztársasági elnök és akkor 1949-ben párizsi követ volt.

A 26 évvel ezelőtti kép mindig visszatér, valahányszor szóba kerül a neve, jelen van a történész meditáció csendjében is. Folyton asszociálja bennem a történelmi alakjához kapcsolódó különféle, gyakran szélsőséges és ellentétes véleményeket. Mert aligha akad politikus, vagy államférfi, akiről évtizedeken át szóban és írásban annyi ellentétes véleményt terjesztettek volna.

A szűkre szabott időkeret eleve nem teszi lehetővé, hogy az életút 1918-ig tartó szakaszának, akárcsak legfontosabb határait is nyomon kövessem. Így nem térhetek ki a családi környezet, vagy a 100 évvel ezelőtti gazdasági-társadalmi-politikai viszonyok, a külföldi tanulmányutak hatásának, impulzusokat adó, nyomokat hagyó vizsgálatára, sőt még a politikussá válás szokványos ismérveit, 1905-ös képviselővé választásának felvázolását sem tekinthetem feladatommak. Pedig csábító rá az alkalom, hiszen 30 évesen a korszak országgyűlési képviselői általában már végérvényesen elszegődtek a politikai irányok valamelyikéhez, ebben az értelemben tehát politikus karakterekké váltak. Legfeljebb csak a történelmi viszonyok gyökeres megváltozása módosíthatta ezt a karaktert, általában azonban csak abban az értelemben

hogy a kezdeti meghatározó jegyek még erőteljesebb színezetet kaptak. A konzervatívok még konzervatívabbakká váltak, érzéketlenebbé a demokrácia és liberalizmus iránt, a demokraták ugyanakkor közeledtek a munkásosztályhoz, a forradalom erőihez. A XX. század első két évtizedében válaszút elé érkeztek a liberálisok, vagy a reakció, vagy a demokrácia erőihez csatlakozhattak.

A politikai irányzatoknak ezeket a fő tendenciáit azonban lépten-nyomon megtörte, bonyolultabbá tette számos életút. A konzervatívok közül mindenekelőtt Károlyi Mihály pályájának alakulása jelzi ezt. Ki gondolta volna 1905-ben az agrárius táborban, hogy Károlyi Mihály más útra tér. Mert családi neveltetéséből fakadó, agrárius társaitól eltérő közjogi 48-assága, vagy külföldi, főként franciaországi tanulmányútjai ha érdekes és különleges színfoltjai voltak is egyéniségének, a lényegét mégis csak a konzervativizmus határozta meg. Mindez nem kisebbíti történeti nagyságát, ellenkezőleg, akkor láthatjuk azt csak igazán, hogyha a felfelé törő meredek pályáiv előtti állapotot a maga valóságában tudjuk. A messziről érkező életútját nem tűzdelheti meseelemekkel az utókor, mint ahogyan az indulást meghatározó alapvető konzervatív jegyeket sem vetíthetjük a későbbi életútra. Aki ezeken a nyomokon indul, egyaránt zsákutcába vész.

Pályájának 1918-ig terjedő szakasza persze nem ragadható ki az egész életműből. Mert ha ezt csak önmagában vizsgáljuk, sok gyengeséget, bizonytalanságot, ellentmondásosságot találhatunk nála, de hogyha azt is figyelembe vesszük, hogy honnan indul s hova jut el, jobban láthatóvá válnak 1918 előtti életének mérföldkövei is. De vajon nem válunk-e történetietlenné, nem vétünk-e ezáltal a reális történeti értékítélettel szemben? Úgy gondolom, abban az esetben nem vétünk, hogyha ítéleteink a tényeken nyugszanak s hogyha nem rugaszkodunk el a vizsgált korszaktól. Ám lemondása az OMGE elnökségről, vagy elszánt Tisza-ellenessége, ragaszkodása a hagyományos ház-szabályokhoz önmagában véve, a későbbi pálya nélkül még vajmi keveset mondhatna a történetkutató számára. Márcsak azért sem, mert hosszú ideig még a világháború első szakaszában is sok szál fűzte az agrárius konzervatívokhoz. Életének ezek a mozzanatai nem lennének, nem lehetnének ma tudományos ülésszakok, emlékülések, emlékezések témái. Mert ki s hol emlékezik a Tisza-ellenességben legtovább elmenő parlamenti merénylőre, Kovács Gyulára, vagy a függetlenségi pártok szürke figuráira és hova tűntek a történelem későbbi menetében azok a politikusok, akiket mindenekelőtt csak a külpolitikai orientáció választott el egymástól, de ha más módon is, együtt voltak gátat a demokrácia, majd a szocializmus erőivel szemben. Károlyi Mihály életútjának alakulásában azonban mindez elhatározó jelentőségűvé, visszavonhatatlanná vált s újabb előrelépések kiindulópontját is jelentette. A személyiségfejlődés pedig objektív történeti folyamatba illeszkedett. A visszavonulásra soha nem gondoló Károlyi Mihályt a történelem maga is a polgári demokrati-

kus forradalom előkészítőjévé avatta. Lépései ezért már az 1910-es évek elején történeti jelentőségűekké váltak. Elsőként Justh Gyula ismerte ezt fel 1912 végén, miután lemondott az OMGE elnökségéről s Tisza parlamenti őrsége vele együtt hurcolta ki a képviselőház ülésterméből. Ekkor mondotta Justh: „Büszke vagyok rá, mint tanítványomra és remélem túl fog tenni mesterén.”

Károlyi Mihály 1913-ig a pártonkívüli függetlenségek csoportjába tartozott, vagyis szervezetileg sem a konzervatív Apponyi Alberthez, sem a liberális, demokrata Justh Gyulához nem kötődött. Justh azonban bízott benne, biztatta, hátorította, hatott rá s egyedül ő kockáztatta meg a jövődölést: remélem túl fog tenni mesterén. Úgy tűnik, tornyai magányában betegsége és túlságosan is meghatározó múltja miatt nem is bízott már a hagyományos liberális függetlenségi politika jövőjében, kevésnek tartotta a kor alapproblémáinak megoldására. Önmagát sem tartotta erre alkalmasnak. A történeti elemzés természetesen kimutathatja ekkor, 1912—1913-ban Justh javára a különbségeket, az azonban kétségtelen, hogy Károlyi Mihály Justh Gyula útjára tért, a konzervativizmustól a liberalizmuson át a demokratizmushoz tartott. Hosszú volt ez az út, de az elhatározás felelőssége és elszántsága átvitte az akadályokon. Justh Gyula politikája tehát sorsdöntő volt pályájának alakulásában, nélküle nem juthatott volna el az OMGE-től a demokráciához, nem érhetett volna a kommunisták barátságáig, nem válhatott volna Károlyi Mihályé. Hogyha pedig ez igaz, már pedig aligha vitatható, akkor 1918 előtti pályájának alakulása szempontjából is alaposabb elemzést igényel a Justh féle 1910 utáni politika. Vajon vezetett, vezethetett-e ebből út, kiút a polgári demokratikus forradalom irányába?

A kiegyezés megszilárdulása és a felgyorsuló kapitalista fejlődés kétségtelenül nem kedvezett az ellenzékiiségnek. Szűkre szabta kritikai lehetőségeit, annál is inkább, mert eleve kirekedtek belőle a kiegyezési rendszert végső soron aláásó tényezők; a föld és nemzetiségi kérdés és nem vált e politika alkotó elemévé a munka — tőke ellentétéből fakadó munkáskérdés sem. Ez a korlátozott tartalmú ellenzéki politika azután éppen belső gyengeségi miatt gyakran egyenesen retrográd elemekre épített. A konzervativizmus útjára tért nacionalista függetlenségi párti politika pedig főként a századforduló után szinte vonzotta magához a bomló szabadelvű párt agráriusait. Számukra a nemzeti már egyértelműen a nacionalizmust jelentette és nyoma sem maradt a függetlenségi párt eredeti, 67 utáni liberalizmusának. A történeti értékelés hosszú ideig ezt a függetlenségi párti vezető politikusok többségére valóban jellemző folyamatot kizárólagosnak tekintette. A mélyebbre nyúló elemzés — mindenekelőtt Justh Gyula életútja — azonban módosítja ezt a sommás képet. A dualista rendszer alapvető társadalmi és nemzeti problematikáját ő sem ismerte fel, de a függetlenségi párt eredeti, liberális programját — általános egyenlő titkos választójog, népképviselési rendszer, egyesülési és gyüle-

kezési jog, sajtószabadság, a parlamentarizmus liberális vonásainak fenntartása — az 1910-es években Tisza munkapártjával szemben eréllyel képviselte.

Kérdés maradt persze, hogy vajon az új történeti körülményeknek megfelelően az 1910-es években lehetséges-e gazdagítani ezt a kiegyezéshez visszanyúló ellenzéki programot? S e program legkövetkezetesebb képviselői képesek-e továbblépni korábban is szűknek bizonyuló, a munkás-, paraszt-, valamint a nemzetiségi kérdést kirekesztő politikájukon. Vajon a polgári demokratikus forradalom előkészítőivé, vagy akadályozóivá válnak? Mert a hagyományos politika alkalmasnak bizonyulhatott a konzervatívokkal való szembefordulásra, de túlságosan is kevés volt ahhoz, hogy képviselői csatlakozzanak a polgári demokratikus forradalom erőihez.

Justh Gyula, Holló Lajos és mások azonban az új belpolitikai viszonyok között keresik a kiutat, vállalják a parlamenten kívüli erővel, a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal az együttműködést, s tiltakoznak a háborús készülődéssel szemben s ezzel számos kérdésben már túl is haladták, demokratikus elemekkel bővítették az eredeti programot. A polgári demokratikus forradalom erőihez közeledtek, anélkül, hogy forradalmárokká váltak volna, Ady szavaival egy bomló korszak bomlasztóivá és hőseivé váltak anélkül, hogy ezt világosan felismerték volna. A történettudomány mérlege természetesen a botlásokat, retrográd vonásokat is jelzi, így mindekelőtt az önálló külpolitika hiányát, nacionalizmusukat, elzárkózásukat a feudális nagybirtokrendszer bolygatásától, a felemás antimilitarizmust.

A tanítvány, Károlyi Mihály 1916—18-ig azzal tett túl mesterén, hogy ezeknek a megcsontosodott, retrográd, visszahúzó, a konzervatívokhoz is kapcsoló vonásoknak az eltávolításához fogott.

Végérvényesen szakított a konzervatívokkal, a német orientáció híveivel. Nem állt meg az előrevívő úton az agrárkérdés s a nemzetiségi kérdés terén sem. Felemás háborúellenessége határozott, egyértelmű antimilitarizmussá erősödött. 1916 nyarán mintegy 20 társával, köztük Justh Gyulával, Holló Lajossal, Hock Jánossal kilépett az egységes függetlenségi pártból s új pártot alapított. Programjában többek között követelte a perszonáluniót, az önálló vámterületet és hadsereget, az általános, egyenlő és titkos választójogot, a háború befejezését, — az ország területi integritásának megőrzésével—, mélyreható birtokpolitikát.

A társadalmi és nemzeti ellentétekkel átszótt Osztrák—Magyar Monarchia a világháború próbáját nem bírta. Vele együtt összeroskadt egyik fő pillére: Tisza István kormányzati rendszere. Nemcsak az antant katonai fölénye, a háborús vereség siettette mindezt, hanem a tisztuló, felerősödő ellenzéki, forradalmi mozgalmak is. Károlyi a radikálisabb gazdasági reformok s a különbéke szószólójává vált. A nemzetiségi kérdésben pedig feladta a szupremáciát s a polgári radikálisok — Jászi Oszkár — álláspontját, a keleti Svájc

eszméjét tette magáévá. Az átfogó demokratikus és nemzeti program rész-követelményei politikai programjába illeszkedtek, Ady merész költői álmái politikai programmá fogalmazódtak.

H. Haraszti Éva: KÁROLYI MIHÁLY A FASIZMUS ELLEN

Károlyi Mihály fasizmus elleni tevékenységét — amely valójában a két világháború közötti időszak egészét átfogja és Európán túl Észak-Amerikára is kiterjed —, rövid hozzászólás keretei között szinte lehetetlen jól dokumentáltan és jellemzően megjeleníteni.

Témaválasztásunkat mégis indokoltá teszi az a szerencsés helyzet, hogy a történeti pillanatok — ezúttal hónapokat — maga a történeti személyiség vizsgáló szemei tekintik át a hely színterein. Olyan történeti személyiséggé, aki tisztában van az események jelentőségével és következményeivel, s aki mindezeket reális politikai érzékkel írásban elemzi, a maga és barátai számára rögzíti.

Ez a történeti személyiség Károlyi Mihály és az időpont 1932—33, Hitler hatalomrajutásának időszaka, az azt megelőző és követő hónapok nemzetközi és hazai eseményeivel.

Az események fonalát ebben a vonatkozásban bátran göngyölíthetjük 1931 nyaratól, amikor is Lucien Vogel, az ismert párizsi lapszerkesztő felkérésére Károlyi Mihály és felesége a Szovjetunióba indul, hogy élményeiről Franciaországba visszatérve a Vu magazinban beszámoljon. Az útról mindketten memoárjaikban is színesen és részletesen írtak. Károlyi Mihály, a közeljövőben magyarul megjelenő „Hit illúziók nélkül” c. visszaemlékezésében így vázolja a Szovjetunióval kapcsolatos akkori álláspontját, amelyhez a harmincas évek folyamán és a második világháború idején is következetes maradt, bár Sztálin hibáit világosan felismerte és őt jogosan elmarasztalta: „Először történt kísérlet azoknak a gazdasági elveknek a megvalósítására, amelyeket én is vallottam. Noha jól tudtam, hogy még korántsem valószínű volt meg azt a paradicsomot, amelyet lelkes hívők már látni véltek, bízam benne, hogy a rendszer magában hordja egy olyan világ megteremtésének lehetőségét, amely működőképesebb, igazságosabb és boldogabb lesz, mint a mienk . . . Szovjet-Oroszország még csak tíz éve állt fenn . . . Forradalom zajlott le, hasonló az 1789-es francia forradalomhoz . . . Ezért nekünk, haladó európaiaknak rokonszenvvel és megértéssel kellett fogadnunk ezeket az erőfeszítéseket, amelyeket a világ egyhatodán tettek a felemelkedés érdekében és mindent el kell követnünk egy olyan atmoszféra kialakítására, amely kedvez Szovjet-Oroszország békés fejlődésének . . . Ezen túlmenően Oroszország az európai munkásosztály szemében egy addig pusztán elméleti meggyőződés materializálódását, kézzelfogható megvalósulását jelentette. Ezért aztán semmiféle, netán ked-

vezőtlen tapasztalat nem változtathatta meg a rendszer iránti rokonszenve-
met. A Trockij és Sztálin közötti vitában, amely akörül folyt, felépíthető-e
a szocializmus egy országban, Sztálinnal értettem egyet, mivel nem voltak
illúzióim a nyugati munkásosztály erejét illetően. Nagyon fontosnak tartot-
tam annak bebizonyítását, hogy a szocializmus nem csupán egy 19. századi
német professzor kivihetetlen elmélete, hanem megvalósítható, életképes al-
ternatíva.” Károlyi Mihály alapállását a Szovjetunióhoz többször hangsúlyo-
zottan tisztázta barátai előtt visszatekintőleg is. 1943-ban írta Kéri Pálnak:
„Nem vagyok és nem voltam szolidáris a moszkvai igazságügyi methodusok-
kal. Az 1936—37-es moszkvai perek alkalmával sem tudtam elnyomni ma-
gamban az ellenérzést. Ez különben kiderül Romain Rolland-al folytatott
levélváltásomból is. R. R.-hez intézett levelemben világosan kifejezésre jut-
tattam ellenszenvemet, mégis sem R. R., sem én nem gondoltunk arra, hogy
levelezésünket a nyilvánosság elé visszük, mert abban az időben javában dült
a spanyol polgárháború és a Szovjetunió volt az egyetlen, aki a köztársasá-
giakat nemcsak szavakkal, de tankokkal és repülőgépekkel támogatta. Nem
tehettem meg, hogy érzéseimnek szabad utat engedjek, mert megbocsájtha-
tatlan lett volna olyasvalamit írni, amivel az ellenállók táborát megosztom
és a reakciót erősítem. Ha ez így volt akkor, mennyivel inkább van ez így
ma . . . A legfontosabb politikai axióma ma az, legalábbis minden komolyan
baloldali ember számára, hogy az oroszok győzelmétől függ Európa jövője,
illetve helyesebben a progresszív Európa jövője.”

A Szovjetunióhoz fűződő viszony elemzése és a (marxista) reálpolitikus
álláspont kifejtése vonul végig mint vitakérdés Károlyinak a nézetkülönbség
ellenére is barátjának tekintett Jászival folytatott levelezésében. Az 1931-es
útról már Párizsból decemberben így tudósítja: „Bár tudom, hogy ellenszenv-
vel viseltetsz a szovjetek iránt, de gondoltam érdekel, milyen benyomásokat
szereztünk . . . Természetesen a rendszer durva, természetesen még hiányok-
kal küzködnek, természetesen sok remek kincs elpusztult s az utcai élet sokat
veszített színességéből . . . természetesen az áldozat, melyet az egész lakosság-
tól kérnek, igen nagy. De másfelől mindenkinek be kell vallania, hogy Szovjet
Oroszország szelleme a nagy korszakok jellemvonásaival rokon-lelkesedés,
egyszerű hit. Időről-időre az emberiség átesik ilyen felhevült időszakokon,
amelyeken a bűnösök és mártírok egymás mellett találhatók. Természetes,
hogy nem toleránsak, de az új eszmék építői, akár vallási, politikai vagy tudomá-
nyos eszméké, sohasem toleránsak . . . Látogatásom éppen idejében tör-
tént, egybeesvén a kapitalista válsággal . . . Csak néhány hónap telt el s tel-
jesen új helyzet alakult, a Labour-párt megbukott, a munkanélküliség min-
denütt emelkedik, különösen Németországban, Hitler nemsokára hatalomra
jut, itt a kínai—japán háború, mely előrevetíti a világháború árnyékát . . .
Az állandóan növekvő válsággal vége a pacifista politika mítoszának, nincs
már semmi lehetősége a szociáldemokrácia középutasságának és nem tartható

fenn többé a demokrácia megmentésének a hite sem. Van még ember, aki komolyan, egy pillanatig is hisz még a Népszövetségben? . . . Ha a népet meg akarjuk menteni egy nagy katasztrófától, harcolni kell a kapitalizmus ellen . . .”

A Szovjetunióból visszatérve a Károlyi házaspár néhány napot Berlinben tölt, majd utóbb 1932 első felében szintén a francia lap számára Károlyi Mihály hetekig tanulmányozza a németországi helyzetet: a szocializmus építésének a problémái és a fasizmus elleni küzdelem formái és lehetőségei foglalkoztatják szünet nélkül. A Hitler hatalomrajutását megelőző berlini élet, mint írta, különös, irreális látvány volt: az ott megtelepedett különböző országbeli írók, művészek, mindenféle pártállású politikusok egymás közt élénken vitatták Németország jövőjét. Károlyi szavaival „úgy tűnt, hogy a kapitalizmus az utolsókat rúgja és halálra van ítélve a köztársaság is . . . Európa ezekben az években bővelkedett a béke megmentését célzó szölamokban és tervekben. De, ami ténylegesen történt, az nyílegyenesen vezetett bennünket a háború felé”. Berlin a szörnyű pénzügyi összeomlás után a jelennek élt. A süllyedő hajón meghomlott rendez hasonlóan, ahol Brüning mint kapitány képtelen volt megbirkózni a zűrzavarral, sokan az országon belül és kívül azzal hitegették magukat, hogy Hitlert a saját céljaira használhatják majd fel, s ha hatalomra kerül, majd megszelídül. Nem látták, hogy a „fasizmus — mint Károlyi Mihályné oly érzékletesen kifejezte francia elvtársnőkhöz intézett levelében — leginkább azzal a legendában szereplő állattal, a vámpírral hasonlítható össze, mely vérből táplálkozik és amely elpusztul, ha nem talál új áldozatot”. A Károlyi házaspár ettől az időtől kezdve nem szűnt meg a hitleri fasizmus ellen szóval, tettel, levéllel, felhívásokkal, Károlyné veszélyes németországi küldetésével, a békéltetés különböző francia és angol változatai ellen harcolni. Amikor megjelent a Vu c. lap Németországról szóló száma és abban M. Sarlo álnéven Károlyi cikke, elküldve utóbb a lapot így írt Jászihoz 1932 júniusában: „Németország számára csak két út áll nyitva: a francia orientáció és az orosz orientáció. Azoknak a németeknek, akik a kapitalizmust akarják menteni, akármennyire is patrióták, bármennyire is pereat Versailles-t kiáltanak . . . a francia tőkésék karjaiba kell, hogy vessék magukat.” Keserű harc folyik Németországban a szociáldemokraták, hitleristák és tábornokok között, de a szovjetellenességben egy fronton állanak. És ironikusnak hat, de bizonyos francia burzsoá körökben Hindenburg egyenesen népszerű lett. Számunkra ő van hivatva Weimart megmenteni. Károlyi pontosítja felfogását Jászi előtt: „Én hiszek a szocializmusban, de ha valaki meggyőzne arról, hogy elgondolásaim hibásak, még akkor is azt mondanám a kapitalizmusról, hogy Carthaginem esse delendam. Előbb pusztulnia kell a posványznak. A kapitalizmus, ha lehetek is a múltban érdemei, annyira megmérgezett mindent, hogy belőle a jövő számára nem lehet értékeket átmenteni anélkül, hogy ne inficiálnók a jövőt . . . az egész korszak dekadenciába esett . . . indokolt-e egy szépszisben szenvedő gazdasági és poli-

tikai rendszert menteni . . . Páneurópa, a különböző kapitalista elméletek egymás után halomra dőltek.”

S tíz év múltán sem változott, csak kikristályosodott Károlyi álláspontja, mint Vámbéry Rusztemhez írott leveléből is kitűnik: „A legnagyobb veszély, amely Európa gazdasági rendjét fenyegeti, ma már nem a klasszikus laissez-faire-aller kapitalizmus, hanem a monopól kapitalizmus, amely például Németországban alakult ki és amely a maga politikai formáját nacionálszocializmusnak nevezi. A fasizmusnak (beleértve a német fasizmust is) természetesen semmi köze sem a szocializmushoz, sem a nacionalizmushoz, mert csakis a nagytőke uralmának fenntartását tekinti létcéljának.”

Francia közéleti személyiségeket, írókat, szerkesztőket és persze emigráns magyarokat is folyamatosan igyekezett Károlyi felvilágosítani, felfogásának megnyerni. Henri Barbusse-nek írta Genfből 1932 augusztusában, ahol az akkori világ baloldali szellemi elitje „Az Imperialista Ellenes Világkonferenciáját” akarta megtartani, hogy „még sohasem éreztem sürgősebbnek a béke melletti demonstrációt, mint ma”. Vogelt, a szerkesztőt kéri, hogy lapjában ne kövesse André Malraux és más értelmiségiek felfogását, miszerint meg kell értenünk még a tőlünk legellentétebb véleményeket is. Hiszen ez a liberális korszakra jellemző mondás, amelyet ma úgy kell értelmezni: értsük meg ellenfeleinket, hogy jobban tudjunk ellenük küzdeni, de nem azért, hogy minél jobban elfogadjuk rendszerüket. Pierre Comert-nek, a neves közéleti embernek pedig beszámolt egy megbízható forrásból szerzett értesüléséről 1933 nyarán, amely szerint Hitler Ausztria lerohanására készül. Franciaországnak nem lehet más politikája — írja Károlyi —, ha el akarja kerülni a háborút, mint elszigetelni, bekeríteni Németországot. Ezért Károlyi mindenkor a népfrontpolitika híve volt s amikor ennek helyessége Franciaországban az emigráns magyarok között kérdésessé vált, így fejezte ki véleményét Bölöni Györgynek: „Feleségednek pesszimizmusát nem osztom. Azt találok, hogy a front populaire-nek mégis csak sikerei voltak . . . Ha a baloldalnak sikerül a fasiszta puccsot tavaszig megakadályozni és a választásokig kihúzni (1935-ben vagyunk), többet nem kívánhatunk. Franciaország igazi többsége nem a ligásoké, mert Páris nem Franciaország.” Károlyi francia barát érzelmeire vallanak André Philip-hez, a későbbi nemzetgazdasági miniszterhez írt sorai: „Mindenre, ami francia, élénken reagálok, hiszen Franciaországban éltem tizenöt éven át és az második hazámmá vált. Mennyire egyetértek Önnel, hogy nemcsak politikai, hanem morális célokért is harcolunk és, ha nem teremtünk egy új társadalmat, hiába győzzük le Hitlert a szó szoros értelmében, győztes marad ő, mint egy megengedhetetlen erkölcs apostola.”

Nem szabad azonban úgy tekintenünk Károlyira még ezekben az években sem, mint, aki fáradhatatlanul antifasiszta elméletet és erkölcsöt hirdet és a tett mezejére nem lép. Épp ezekben a hónapokban, 1932 forró nyarán,

nem kímélve önmagát, ide-odautazott a kontinensen és Angliában, hogy aláírásokat gyűjtsön, befolyásos embereket mozgasson meg a halálraítélt Sallai Imre, Fürst Sándor és Karikás Frigyes élete megmentésére. Hogy az előbbi kettőt megmenteni nem lehetett, nem Károlynin múltott. Karikás megmentésének kivitelezése azonban az ő nevéhez fűződik. Lukács György írta kétségbeesetten Berlinből 1932 augusztus elején: „Azt hiszem tudja, hogy a dolgot Pesten oly gyorsasággal bonyolították le Sallai esetében, ami még a statárium szabályai szerint sem volt szükséges, mert úgy a tárgyalásra, mint az ítélet végrehajtására még a statáriális jog szerint is sokkal több idő van. A tempóból, amivel csinálták, kétségbevonhatatlanul kiderül, hogy itt előre megfontolt szándék volt minden áron végrehajtani a halálos ítéletet és nem engedni időt arra, hogy ez európai közvélemény az ítélet miatt megmozdulhasson. Ezeket a körülményeket . . . most fel kell használni arra, hogy legalább Fricit megmentjük és ez annál inkább történik meg, minél hangosabb a felháborodás a másik eset miatt. Nagyon kérem tehát, hogy ebben az ügyben a legsürgősebben és legergikusabban járjon el. Azt hiszem, hogyha Barbusse és Roland megmozdulnak, akkor az ő segítségükkel és a magáéval ezen a vonalon — írók az írókért — meg lehet mozdítani kevésbé baloldali írókat is.” Károlyi londoni útja sikeres volt. Bölöni György beszámolójából tudjuk, hogy sok mindenkit lehetett a közvélemény irányítói közül megmozgatni. „A Daily Herald nem macsolt. A Man. Guard. ellenben hozott egy Károlyi cikket. A magyar kormány politikai előkelőségektől sok táviratot kapott s a külügyi hivatal nyomása már megvan. (Ez augusztus 16-án íródott.) Karikást nem állítják statárium elé. Sikerül megmenteni.”

De Károlyihoz írtak Madzsar József kiszabadítása ügyében is, akit átmenetileg sikerült kihozni a börtönből. Madzsar szabadonbocsátása után, 1932 decemberében beszámolt Károlynak, hogy a hajsza tk. a Társadalmi Szemle ellen irányult, mert a rendőrség nem tudott belenyugodni népszerűségébe (számonként 2500 példányban fogyott el, amit Madzsar szép eredménynek értékel, hiszen a munkások néha hatan álltak össze, hogy egy-egy számot megvehessenek).

Ekkor már Magyarországon a „Gömbölini”-nek csúfolt Gömbös Gyula félfasiszta kormánya uralkodik. Károlyi haragja felizzik. Mindig is azt tartotta, hogy a két háború közötti magyar politika korrump, kétkulacos és a közvélemény nemcsak, hogy eltűri ezt, hanem az elvhű embert ostobának minősítik. Hatvány Lajoshoz írott dátum nélküli ceruzajegyzetében ez áll: „Soha nem osztottam azt az elvet, hogy right or wrong-my country. Az »úri« Magyarország, bárhonnan is származom, nem hazám. Nem tartom hazafias kötelességemnek, hogy gazságaikat fedjem, szépítgessem. Az a magyarság, aki a polichinelle (paprikajancsi) admirálissal azonosította magát és húsz éven keresztül nemzetiségek hiányában a magyar paraszttal úgy bánt, mint leigázott ellenségével, hallgasson.”

Károlyi antifasiszta útja során következetes maradt önmagához és régi mottója szerint cselekedett „Semmit sem szabad elkenni.” S bár életében saját bevallása szerint nehezen barátkozott és inkább ellenségeket, mint barátokat szerzett, neve s a nevéhez fűződő tisztelet és szeretet nemcsak kor- és küzdőtársaiban, hanem az őt követő nemzedékek sorában él.

Győrffy Sándor: KÁROLYI MIHÁLY A FELSZABADULÁS UTÁN

A jelenlevők közül többen ismertük, hallottuk előadni, érvelni, közöttünk van felesége, négy évtizeden át társa a forradalomban, az első, majd a második emigrációban — és immár születésének centenáriumát ünnepeljük. Száz éve született, — de forradalmas hite, Adyéhoz hasonlóan, ma is elevenen él.

A mi nemzedékünk Károlyi-képe ellentmondásosan alakult, változott. A második világháború éveiben a hivatalos fasiszta propaganda hatása alatt állók szemében ő volt az Antikrisztus, az a magyar politikus, aki Horthy Miklós ellenpólusa volt, aki a Berlin—Róma tengellyel szemben az antifasiszta világkoalíció magyar reprezentánsa volt, az 1918/19-es forradalmak eszméinek hordozója, a német szövetség, a keresztény-nemzeti, úrifasiszta ellenforradalmi Magyarország tagadása. Azon szerencsés kevesek pedig, akik kiszabadulva a fasiszta propaganda hatása alól, vállaltuk az új, független, szabad, demokratikus Magyarországot való harcot — benne láttuk azt az államférfit, akit forradalmi múltja a Horthy-rendszer elleni negyedszázados meg nem alkuvó harca predesztinált arra, hogy az új magyar demokratikus köztársaság leendő elnökeként tanúsítsa — negyedszázadon át volt egy *másik* Magyarország is.

A „Fényes szelek” korszakában — hazatérése után — történelmi szerepe reális, jelentőségének megfelelő értékelést kapott. Megismerte, szívébe zárta a népi demokrácia új ifjúsága. A jelenlevők közül többünknek felejthetetlen emléke marad előadása a Győrffy Kollégiumban, a NÉKOSZ ifjúsági akadémiáján.

De jött — 1949, a Rajk-per, a sötét felhők korszaka. Fordult a kocka. Károlyi Mihály újra Antikrisztus lett, ezúttal a személyi kultusz politikájának tagadója. És — milyen tragikus! — azok, akik tiszteltük és becsültük, egy rövid időre család megtévesztés áldozatai lettünk. Rákosi Mátyás előadásaiban, írásaiban 1918—19-es tevékenységét reakciónak bélyegezte, idegen ügynöknek dezavualta, 1949-es tiltakozását ellenséges lépésként jellemezte.

Az emlékezetes XX. kongresszus után kerülhetett csak sor, nem is könnyű eszmei-ideológiai harcban, Kun Béla, Rajk László és mások mellett Károlyi Mihály rehabilitációjára is.

Károlyi Mihály élete utolsó évtizedének feldolgozása még a magyar történettudomány megoldatlan feladata. Az első lépések már megtörténtek: 1958-ban Mód Aladár a Valóságban, Szabó Ágnes a Párttörténeti Közleményekben értékelte a XX. kongresszus utáni új szellemben, a történeti valóságnak megfelelően Károlyi Mihály történelmi szerepét. 1962-ben Kállai Gyula beszéde a Kerepesi temetőben adta meg hivatalosan is Károlyi Mihály egész életművének, élete különösen sokat vitatott utolsó évtizedének azt az értékelését, amit az azóta folytatott kutatások mindjobban alátámasztanak, igazolnak.

1970-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó Életek és Korok sorozatában Hajdú Tibor Károlyi-életrajza, a munka befejező része tekinthető a megújított magyar marxista történetírás összefoglaló képének Károlyi utolsó évtizedéről. Az újonnan felbukkanó forrásanyagok e munka fővonalát megerősítik, igazolják — néhány kérdésben kiegészítik, illetve korrigálják.

Hazatérése, szerepe a magyar népi demokrácia fejlődésében — 1946—1948.

Károlyi Mihály negyedszázados oppozíciója az ellenforradalmi Horthy-rendszerrel szemben, aktív részvétele a nemzetközi antihitlerista népfront akciókban két síkon is segítette a magyar népi demokrácia létrejöttét, megerősödését, fejlődését.

a) *Nemzetközi* síkon, különösen 1944/45-ben. Kiállása a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés és Ideiglenes Nemzeti Kormány mellett megóvta Debrecen-Lublin problémáitól. Nagyrészt neki köszönhető, hogy a Londoni Magyar Tanács nem vált a londoni lengyel szervekhez hasonlóan a népi demokratikus fejlődést nehezítő, gátló erővé, ellenkezőleg: az antihitlerista koalíció angolszász résztvevői előtt mintegy fémjelezte az új magyar demokratikus államiságot. Sokat segített továbbá emigrációs barátsága Benes csehszlovák köztársasági elnökkel, Jan Masaryk külügyminiszterrel, abban, hogy nem mérgesedett el jóvátehetetlenül a csehszlovák—magyar viszony 1945-ben.

b) *Belpolitikai* síkon is jelentősek voltak a londoni rádión keresztül sugárzott üzenetei, nyilatkozatai. Százerek számára könnyítette meg az új helyzet megértését. A földreformért folyó harc lázas heteiben üzent a magyar népnek: „A legsürgősebb és legfontosabb feladat a radikális földreform megvalósítása. Csak a földreform szabadíthatja fel a népi erőket és semmisítheti meg a feudális-fasiszta fellegvárakat.” Így vált Károlyi Mihály történelmünkben másodszer is a radikális földreform kezdeményezőjévé, szorgalmazójává.

1945 május 1-i üzenetében írta: „Az ipari és mezőgazdasági dolgozó tömegek legnagyobb ellenségei, Hitler, Mussolini, Horthy és a többiek, egész rendszerükkel együtt, porban, vérben, piszokban, utálatban pusztulnak el. A fasiszmus megsemmisült. Remélem, hogy soha többé nem fog feltámadni.”

1945 december 1-én a Népszavának adott nyilatkozata szerint nemcsak „híve és támogatója”, de részese is „az új, haladó szellemű Magyarországnak”.

Bár pártonkívüli volt, működése, politikája lényegében összhangban volt a Kommunista Párt ekkori politikai vonalával, a párt népfretpolitikájával.

Mindazok számára, akik 1946 május 10-én ott lehettünk a Parlamentben, felejthetetlen emlék Károlyi Mihály ünnepélyes hazatérése, beszéde.

„Az idő halad és én nem álltam meg. Az idővel haladtam, akartam és akarok is haladni; öreg létemre fiatal akarok maradni. Fiatal akarok maradni s szellemben — »fiatal« akarok maradni a politikában. *Károlyi többé nem károlyista.*”

Beszédében elmondotta, hogy az 1918-as magyar októberi demokratikus népfirradalom inspirációja 1848 volt, annak történelmi örökségét vállalta és folytatta. 1945 meghozta a magyar demokratikus forradalom végleges győzelmét, a nagybirtokrendszer teljes felszámolását.

A külpolitikáról szólva Napóleont idézte: „a szövetséges szerzésnek a geográfia az alapja” — „akkor is oroszbarát voltam — mondotta —, amikor Oroszországban cárizmus volt és amikor én még itt gróf voltam. Már akkor úgy éreztem, hogy Magyarországnak szüksége van az orosz orientációra geográfiai okokból. Képzeltetik, mennyivel lelkesebb híve lettem ennek az orosz orientációnak, amikor *Lenin* jött és megalkotta az új Oroszországot”. Ugyanakkor figyelmeztetett „nem szabad elfelejteni, hogy van egy Nyugat is”. Nekünk magyaroknak küzdenünk kell minden eszközzel, hogy megkönnyítsük a Szovjetunió és az angolszász világ együttműködését, békés együttélését. Harcot hirdetett azok ellen, akik egy új harmadik világháború szószólói. „Közös érdekről van szó: mi az atombomba ellen akarunk védekezni és az atombomba-pártiak ellen felsorakozni. Egy érdek van: megmenteni ezt az emberiséget és ezt az országot is.”

Történetírásunk feladata lesz tanulmányozni írásainak, beszédeinek, nyilatkozatainak hatását a népi demokratikus forradalom fejlődésében. Megvizsgálni: hogyan járult hozzá életében immár másodszer — a *demokratikus* forradalomnak *szocialista* forradalomba való *békés* átnövéséhez.

A kutatás másik, nem kevésbé érdekes, izgalmas, fontos területe: Károlyi Mihály nemzetközi tevékenysége. Részvétele 1946 nyarán és őszén a párizsi békekonferencia magyar delegációjának munkájában, majd 1947/49-ben párizsi nagyköveti tevékenysége. Különösen aktív volt 1947-ben, amikor még lényegében egyet tudott érteni a magyar kommunisták politikai stratégiájával, kül- és belpolitikai vonalvezetésével.

1948 azonban változást hozott. Dimitrov konföderációs terveinek sztálini bírálata, a Titó és a Jugoszláv Kommunista Párt ellen egyre élesedő kritika, majd rágalomhadjárat; a Magyarországon kibontakozó, majd eluralkodó Rákosi-féle személyi kultusz, önkényuralom jelenségei elkedvetlenítették. 1948 őszén már ismételten a lemondás gondolatával foglalkozott. Csak Rajk László kérésére állt el tervétől a Mindszenty-per viharainak elülte utánra.

Az eddig hozzáférhetővé vált forrásanyagok tanulsága alapján tehát két külön szakaszt különböztethetünk meg párizsi követi tevékenységében:

a) 1947: a lázas tevékenység, egy szovjetbarát dunai konföderáció előkészítésének éve

b) 1848/49: a Dimitrov, illetve Titó elleni bírálólat után, a Rákosi-kultusz eluralkodása után: elkedvetlenedés, passzivitás, fokozatos visszavonulás.

Barátsága Rajk Lászlóval

Rajkról Károlyi először Böhm Vilmos leveléből kapott információt 1946. január 30-án. „Tegnap részt vettem a nemzetgyűlés ülésén, amikor megkezdtek a köztársasági államformáról szóló törvény tárgyalását. A kommunisták szónoka, Rajk László, rendkívüli melegséggel emlékezett meg Rólád.” Azután, hazatérése, rehabilitációja során — mint maga elmondja emlékirataiban — a parlamentben megrohanták emlékei. „Visszaemlékeztem Tisza Istvánnal folytatott ádáz harcaimra. Mintha a sötétből most is felém villanna komor, bagolyszerű arca, sötét szemüvege . . . Álmodozásomból az egyik üdvözlő beszéd riasztott fel, amelynek valami más, különleges hangneme volt. A szónok egyszerűen, szólalomok nélkül és érezhetően szívbőljövően beszélt. A fiatalember, aki beszélt Rajk László volt, a Kommunista Párt titkára a németekkel szembeni nemzeti ellenállás szervezője.”

Rajk László parlamenti beszéde klasszikus tömörségű összegezése volt Károlyi Mihály 1946 előtti politikai szereplésének.

„A magyar nép demokratikus törekvése és harca elválaszthatatlanul össze van forrva az Ön nevével. Ön volt a szülője annak a földosztásnak, amely a magyar nép legelesettebbjeit, évszázadokon keresztül legjobban elnyomott hatalmas tömegeit földhöz juttatta. A földosztást a fiatal demokratikus Magyarország csak befejezte, de Ön kezdte el a kápolnai ásónyommal az új magyar honfoglalást saját birtokainak felosztásával.

Üdvözlöm Önben a köztársaság tulajdonképpeni megalapozóját is, aki a legnagyobb magyarok, Kossuth és Petőfi igazi szellemében 1918-ban a magyar népi köztársaság alapjainak lerakásával kiformálta a dolgozók Magyarországnak igazi demokratikus törekvéseit.

Köszönet és hála az egész magyar nép nevében, pártom nevében azért a munkáért, amellyel megmentette Ön 26 esztendőn át a külföld előtt a magyar nép becsületét. Az Ön munkájának köszönhető igen nagy mértékben, hogy a Horthy-rendszer ideje alatt, majd a háború legszörnyűbb éveit sem fordult a magyar néppel szembe a világ közvéleménye. Ön volt az első között, aki felismerte a Szovjetunió igazi felszabadító lényegét és ennek megfelelően következetesen küzdött *a szovjet—magyar barátságért*.

Mi magyar kommunisták külön is üdvözljük Önben a következetes és bátor demokratikus harcost, aki hosszú külföldi emigrációjában oly sokszor

bebizonyította, hogy a magyar nép felemelése és boldogulása érdekében együtt vállalta a nehéz és súlyos harcok megvívását a magyar dolgozókkal és ezen belül a magyar munkásosztállyal és pártunkkal.”

Így kezdődött legendás barátságuk. 1946/47 folyamán elmélyült, megerősödött Károlyi Mihály és Rajk László barátsága. Károlyi Mihályné visszaemlékezése szerint a fiatal belügyminiszter határozott egyénisége, az a mód, ahogyan teljes odaadással, fanatikus elszántsággal szolgálta a valódi szocializmus ügyét, megerősítette Károlyi Magyarország jövőjébe vetett hitét.

1948 augusztusában Rajk Lászlót leváltották a Belügyminisztérium éléről, külügyminiszterré nevezték ki. Károlyi ennek egyrészt örült, mint párizsi követ szívesen dolgozott együtt Rajk Lászlóval, — másrészt azonban sejtette, érezte, hogy ez a tárca-csere többet is jelentett, — és ez aggodalommal töltötte el. „Olyan híreket hallottunk — írja felesége — hogy a párton belül ellentétek vannak, hogy Rajk László népszerűségét irigyen, ferde szemmel nézik egynéhányan, hogy veszélyesnek tartják.” A Külügyminisztérium már a száműzetés egyik válfaja volt, mint Károlyi Mihálynak a párizsi követség.

1949 áprilisában Károlyi részletes levélben fejtette ki Rajk Lászlónak, véleményét a világpolitikai helyzetről.

„Tudom, hogy a Szovjetunió velünk együtt a békén keresztül akarja a szocializmus ügyét győzelemre vinni. A harmadik világháború katasztrófa-politikájával szemben, mi, békeakaró hatalmak nem számíthatunk »blitzbékére«. Hosszú, állhatatos küzdelemre kell felkészülnünk, amelyben nyugaton is minél szélesebb körben kell szövetségeseket szereznünk. Ápolnunk kell a gazdasági és kulturális kapcsolatokat és nem közömbös, hogy mennyire tudjuk a munkánkkal segíteni és megerősíteni a nyugati békeerőket . . . Akárhogy lesz is, Magyarországon kívánok élni, ezzel is kifejezésre juttatva, hogy a magyar néppel szolidarisnak érzem magam.” Rajk László, levelének vétele után, aggályainak megvitatására hazahívta Budapestre. Azonban Károlyit egyik csalódás a másik után érte. Rajk László csak a francia követ jelenlétében fogadhatta, rövid időre, tőle szokatlan hideg udvariassággal. Ekkor látta utoljára. Másnap felesége telefonon közölte vele, hogy Mód Pétert, a párizsi követség első titkárát hazarendelték. Harmadnap bizalmas értesítést kapott Rajk László és Mód Péter, illetve további hat társuk letartóztatásáról.

1949 augusztusában levelet írt Rákosinak, amelyben közölte, ha Rajkot elítélik, nem számíthat további támogatására. „Amikor értesültem, hogy Rajkot és társait kémkedés gyanúja miatt letartóztatták, szinte kétségbees-tem. Rajkot igazán jól ismertem, Mód Péterrel öt hónapig együtt dolgoztam, mindkettőről a lehető legjobb véleményem volt. Még ma sem adom fel a reményt, hogy egy nagy tévedésről van szó, ami a vizsgálat alatt ki fog derülni.” Rideg választ kapott. Hogy megakadályozza a nyilvános tárgyalást, augusztus végén újra Budapestre utazott. Tárgyalt Rákosival és Gerővel is.

Igyekezett meggyőzni őket. „Nagyobb kárt nem is lehetne okozni a maguk rendszerének. Sok-sok barátjukat el fogják veszíteni.”

Károlyi helyzetképe az 1949 szeptember eleji Budapestről: „A rendszer ellenségei örülnek, hogy a forradalom felfalja saját gyermekeit, a kommunista vezetők pedig félnek, hogy Rajk sorsa egy nap rajtuk is beteljesedhet.” . . . „Mégis, mindezek ellenére elhatároztam, hogy hazámban maradok. Elképzelhetetlen, hogy újra emigráns legyem belőlem. Ez annyit jelentett volna, hogy átállok az ellenség oldalára.”

1949. szeptember 17-én érkezett meg Párizsba, hogy a követség vezetését átadja Szántó Zoltánnak és hogy megszervezze családjá hazaköltözését. Aznap, amikor Budapesten tiltakozása és óvása ellenére elkezdődött a Rajk-per. Ekkori feljegyzése szerint: „Egy lidércálmom súlyával nehezedett rám a Rajk-dráma, amely egyben a párt drámája is. Rajk útjukban volt, kritizált, komolyan hitt abban, amibenők (Rákosiék) már nem hittek . . .”

Önként vállalt második emigrációja

Amikor a halálos ítéletet kihirdették, táviratot intézett a magyar kormányhoz, tanúnak jelentkezett, perújrafelvételt kért. A per egy konkrét vádjával szemben — Sulyok Dezső útlevél-ügye — tanúnak jelentkezett. Kifejezte azt a véleményét, hogy a per többi vádpontja is „ellentétben áll az igazsággal”. „Ünnepélyesen kérem a kormányt, rendelje el a per újrafelvételét. Annál nagyobb nyomatékkl kérem ezt, mivel meggyőződésem, hogy a bűnös igazságtalanság, amelyet az ítélet végrehajtásával elkövetnének amúgyis lelepleződnek. Óriási kárt okozna a magyar demokráciának.” Azt is közölte, hogy három napig még vár jegyzékének nyilvánosságra hozatalával. Csak miután nem kapott választ Budapestről, szánta el magát a végső lépésre: sajtókonferenciát hívott össze és felolvasta tiltakozó memorandumát, még mindig abban a reményben, hogy ezzel talán sikerül megmentenie Rajk László életét. Nem rajta múlt, hogy nem sikerült. Károlyi tudta, hogy a nemzetközi nyilvánosság előtti tiltakozása azt is jelenti, hogy újra emigrációba kényszerül. Ő, aki az utolsó pillanatig elképzelhetetlennek tartotta, hogy újra emigránssá legyen, mégis inkább a második számkivetés keserű kenyerét választotta, de nem volt hajlandó hallgatni a felismert igazságról.

Sinkó Ervin, a jugoszláviai magyarság kiváló írója ez alkalomból emelkedett hangú nyílt levelet intézett hozzá.

„Hetvennégy éves öreg, nagy ember, volt ereje, hogy ne váljon hűtlenné egész hosszú, harcok életéhez, hogy elszánja magát a harcra, az igazság nevében, a hazugság gyűlöletének jegyében.” Károlyi meghatott levelében válaszolt 1949 szeptemberében „Az egész per egy mesterségesen, otromba hazugságokon felépített koholmány. Alávaló társbűnös lettem volna, ha nem emelem fel szavamat. Nem tehettem másképp.

Különösen meghatott az, hogy maga, kedves Sinkó, mennyire megér-

tette személyes tragédiámat is és azt, hogy milyen nehéz volt ennek dacára nyíltan ellenük fordulni.”

És válaszolt a magyar kormány rágalmozó nyilatkozataira is. „Azzal vádolnak, hogy ezzel a cselekedetemmel a magyar népi demokrácia ellenségeinek táborához csatlakoztam. Ezzel szemben a szocializmusért vívott harmincöt esztendőszakadatlan harcom az ellenkezőjét bizonyítja, és a jövő is meg fogja mutatni, hogy a számomra még hátralévő néhány esztendőben ugyanolyan hűséges és szilárd híve leszek a szocializmusnak, mint a múltban voltam.”

Ehhez a nyilatkozatához mindvégig hű maradt. És megtalálta a határt is a Rákosi-féle személyi kultusz elleni harcban. „Mindezek dacára — írja egy 1950-es feljegyzésében — a mai Rákosi-rendszer, még ha hibás is, még ha a kritikát a párton belül nem is lehet gyakorolni, jobb mint egy horthysta ellenforradalom, vagy egy amerikai kapitalista megszállás.” Mindvégig elhatárolta magát azoktól, akik a Rákosi-kultusz elleni bírálatát a Szovjetunió és a magyar népi demokrácia elleni harc eszközüvé akarták tenni. Mindvégig bízott abban, hogy a lenini normák újra érvényesülni fognak a Szovjetunióban, a nemzetközi kommunista mozgalomban, a magyar kommunista mozgalomban.

Emlékiratai — „Hit—illúziók nélkül”

A szocializmus ügye iránt mindvégig megőrzött hitének és hűségének bizonyítéka: 1949 és 1955 közötti levelezése, emlékiratai, felesége memoárjai. Memoárjainak kulcsmondata: „Hitem a szocializmusban kárpotolt sok mindenért, amit elvesztettem, mivel megrögzött pesszimizmusom ellenére sem kételkedtem soha, hogy egy napon eljut a megvalósuláshoz, és a mi harcunk a haladás érdekében nélkülözhetetlen volt. A szocializmus jelentette és jelenti számomra ma is a gyógyulás egyetlen módját beteg társadalmunk számára — mert én megmaradtam gyógyíthatatlan szocialistának a konvertálás di-vatja idején.”

Károlyi emlékiratainak beható elemzésére történetírásunk természetesen csak majd a teljes kézirat magyar nyelvű megjelenése után vállalkozhat. Eddigi ismereteink alapján is nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Károlyi Mihály testamentumszerű emlékirata fontos dokumentuma nemcsak a magyar progressziónak, hanem nemzetközi méretekben is kiemelkedő jelentőségű.

Károlyi Mihály emberi példája, nemzedékünkhöz szóló üzenete, politikai végrendelete:

hűnek maradni a legnagyobb megcsalattatások idején is;

megőrizni a hitet a haladásban, a szocializmusban, — az illúziók szét-foszlása idején is.

Mert kétfajta dezilluzionizmus van:

az egyik: — az illúziókkal együtt elveszti a hitet is, megtagadja a hűséget is;

a másik, az alkotó, teremtő dezilluzionizmus, a Károlyi Mihály-féle: Hűség és hit — illúziók nélkül.

Litván György: KÁROLYI MIHÁLY EGYÉNISÉGE

Az ember — különösen a nyilvánosság előtt tevékenykedő politikus — egyénisége tetteiben és gesztusaiban fejeződik ki. E tettekről és gesztusokról, s Károlyi Mihály bennük, általuk megnyilatkozó nagy és nemes egyéniségéről szinte minden elmondhatót elmondtak az itt elhangzott előadások és korreferátumok. De éppen ezek ismeretében érdemes megkísérelnünk, hogy megközelítsük — mert ilyen esetben csakis megközelítésről lehet szó — emberi és politikai személyiségének azt a rejtettebb magvát, amelyből e nem mindennapi magatartás és életpálya kisarjadt.

Felszólalásomban nem kívánok kitérni Károlyinak azokra a vonásaira, amelyek őt elsősorban magánemberi mivoltában jellemzik. Áldozatkészségéről, egyszerűségéről, baráti hűségéről és segítőkészségéről, emberi jóindulatáról és talán túlzott jóhiszeműségéről sokan szóltak már megemlékezéseikben, emlékirataikban. Tulajdonságai, jellemvonásai közül csak azokkal szeretnék itt foglalkozni, amelyek pályájára voltak, vagy lehettek meghatározó hatással. Nevezetesen azokkal, amelyek egyrészt fejlődésének, másrészt hatásának, kisugárzásának jobb megértéséhez segítenek.

Károlyi politikai fejlődése, szemléletének — nem is egyszeri — gyökeres átalakulása nem azért „csodaszerű”, mert arisztokratának született s ennek megfelelő neveltetést kapott — elvégre az ilyen osztálykorlátok áttörése sokaknak sikerült már előtte is, utána is —, hanem azért, mert az igazi fordulat itt 40—45 éves korban, egy érett, kialakult politikusnál, egy nagyreményű politikai pálya csúcsein ment végbe.

Nem könnyű pontosan meghatározni, miből merítette az erőt az osztályával és saját érdekeivel való mind következetesebb szakításhoz, különösen azután, hogy hatalmát és legtöbb hívét is elveszítve, az emigrációban sokáig csak üldöztetésben, rágalmakban, megnemértésben volt része.

Elvhűségében vélhetnénk megtalálni a magyarázatot, csakhogy Károlyi-nál azon kívül, hogy kora ifjúságától hitt a társadalmi haladás szükségességében, hiába keresnénk egy adott, meghatározott elvet vagy eszmerendszert, filozófiai vagy politikai meggyőződést, amelyet végig követett és szolgált volna. 1912-ben még nem volt igazi demokrata. 1918-ban még nem volt, aminek később nevezte magát, „százszázalékos forradalmi szocialista”. 1919-ben még nem volt kommunista szimpatizáns. Mégis, életének ezeken a for-

dulópontjain úgy viselkedett és cselekedett, mintha már az volna, amivé éppen e nehéz próbák után lett.

Ellenfelei befolyásolhatósággal vádolták. De ha az volt, akkor 1912—13-ban miért Justh Gyula, s miért nem Tisza István befolyásának engedett? 1917—18-ban miért nem Andrássyéknek vagy a saját pártjában is hangoskodó, a szocialistákkal és radikálisokkal való összefogás ellen tiltakozó sovinszták nyomásának? 1920-ban miért nem Kunfira, 1930-ban miért nem Jászira hallgatott, akik óvták a kommunisták társaságától, szövetségétől? 1949-ben miért nem Rákosira?

Befolyásolható csak annyiban volt, hogy nyitott, önvizsgálatra mindig kész szellem lévén, egész életében, még idős korában is szívesen, mohón tanult másoktól: először Károlyi Sándortól, azután Apponyitól és Andrásytól, később Jászitól és Kunfitól, végül Landlertől és Lukácstól, Münzenbergtől és Rakovszkijtól, közvetve tulajdonképpen Lenintől. A maga útján haladt, küzdőtársait, mestereit maga választotta, de sorra elszakadt tőlük — mégpedig soha nem személyes, hanem mindig politikai okokból —, ha úgy látta, hogy gátolják továbbhaladásában. Meghaladta, de soha nem tagadta meg őket. Jászitól így vett búcsút 1930-ban: „So fare thee well, kedves Oszkár. Hogy idáig jutottam, aminek örülök és büszke vagyok, azt nagyrészt neked köszönhetem, és ezt nem fogom sohasem elfelejteni. Próbáld keserűség nélkül venni, hogy a tanítvány messzebb ment, túlment”. Hazatértekor pedig, túl a hetvenen, ezt mondta a Parlamentben saját fejlődéséről: „Ebben a hosszú emigrációban lassan kifejlődött a különbözőség attól az Októbertől, amelynek én voltam a megteremtője. Az idő halad és én nem álltam meg. Az idővel haladtam, akartam és akarok is haladni, öreg létemre fiatal akarok maradni. Fiatal akarok maradni szellemben, fiatal akarok maradni a politikában”.

Tudásszomja mellett következetessége is segítette előrehaladását. „Mindig arra törekedtem — írja késői emlékirataiban —, hogy a gondolatokat végiggondoljam, egészen a végső következtetésekig. Gyűlöltem a félmegoldásokat, nem szerettem a felvizezett bort. Idegenkedésem mindenfajta kompromisszumtól talán abból ered, hogy a világtól elzárva, anakronisztikus módon nevelkedtem, s ifjúkoromban nem kerültem közvetlen kapcsolatba a való élettel.” Ugyaninnen eredezteti következetességét barátja, Jászi Oszkár is abban a szép jellemrajzban, amelyet még 1919 végén készített róla: „Szenvedélyes logikával vonta le új álláspontja összes következményeit. A magyar arisztokrata az egykori sportsman és hazardőr minden fantáziáját, intuícióját, vakmerőségét, rendületlenségét, lovagiasságát és romantikáját a demokrácia szolgálatába állította”. Úgy gondolom, nekünk sem kell visszariadnunk attól a gondolattól, hogy Károlyi száguldó tempójú fejlődését, osztályával és saját érdekeivel való gyökeres szakítását bizonyos születésével és neveltetésével összefüggő vonások és adottságok is elősegítették: nagyvonalúsága,

széles nemzetközi horizontja, egzisztenciális szempontoktól nem korlátozott függetlenség-érzése, s magától értetődő felelősségtudata az ország sorsáért.

Ezek a vonások azonban, mint sok arisztokrata kortársának példája mutatja, egészen más utakra is vezethettek az ő kivételes jellemereje és morális érzéke nélkül. Megfigyelhető, hogy kritikus helyzetben szinte mindig, egyébként tudatosan, a nehezebb utat választotta, s rendszerint saját érdekei ellen döntött. 1912-ben lemondott a nagy hatalmú OMGE elnökségéről. 1916-ban, vállalva, hogy esetleg teljesen magára marad, leköszönt a Függetlenségi Párt elnöki tisztéről. Az emigrációban, biztonságát és politikusi hírnevét minduntalan kockára téve, a polgári-demokratikus kormányok, pártok és tekintélyes körök barátságánál többre tartotta az üldözött forradalmárokat, a párizsi magyar munkásokét, a baloldali értelmiségiekét, művészekét. 1949-ben ismét a számára legkeservesebb utat, a hontalanságot választotta. „Lehetetlenség volt — írta —, hogy továbbra is hazámban éljek anélkül, hogy tiltakozni tudjak azoknak az erkölcsi elveknek a megsértése ellen, amelyeket a szocializmus alapjának, lényegének tartok. . . (De) miután otthon nem tiltakozhattam a történetek ellen, nem voltam és nem vagyok hajlandó az ellenség malmára hajtani a vizet. Így szándékosan és tudatosan két szék közé esem: ez maradt számomra az egyetlen hely, amelyet tisztességgel elfoglalhatok.”

Károlyi az a fajta ember volt, akit a csapások, a támadások nem visszavonulásra készítenek, hanem még inkább megkeményítenek, s éppen előrehaladásra sarkallnak. Nagy szemléleti átalakulásai is ilyen szorongatott helyzetekben mentek benne végbe. Amikor Tisza rendőrökkel hurcoltatta ki az alkotmányosságot jelképező parlamenti ülésteremből, akkor jutott el a sorsát megfordító felismeréshez: ez az alkotmányosság pusztá látszat, mert nincs nép mögötte. A nemzeti ügynek népparlamentre van szüksége, tehát „a nemzeti ügyet egybe kell kapcsolni a demokrácia követeléseivel”. A nacionalizmussal, a magyar szupremácia eszméjével, az egész uralkodó ideológiával éppen akkor, 1917—18 fordulóján szakít, amikor a kormány, a német és az osztrák-magyar vezérkar és saját pártjának visszahúzó erői is a legélesebben támadják bátor békepolitikája miatt. Egy évvel később, a polgári demokratikus kormányzat válságából nem a reakcióhoz menekül, mint hasonló helyzetben annyi politikus tette Európában és másutt, hanem ismét előre lép, a szocialistákhoz. Végül, élete legváltáságosabb időszakában, 1919—20-ban „a mélységes csalódásnak ezekben a keserves éveiben”, a rágalmak szennyes áradatával dacolva jut el a marxista forradalmi szocializmus álláspontjához, amelytől többé már semmi, még a szocialista politika sok torzulása sem tudja eltántorítani.

Nagyívű pályájának megértéséhez végeredményben szellemi és jellembeli tulajdonságainak sajátos, egymásra ható együttese adhatja meg a kulcsot. Becsületessége és érzékeny szociális lelkiismerete, éles megfigyelőképességgel párosulva, nem engedte, hogy a dúsgazdag mágnás észre ne vegye, min alap-

szik kiváltságos léte. Másrészt logikus gondolkodásmódja, az a képessége, hogy az új felismeréseket mindenre való tekintet nélkül, a végső konzekvenciáig végiggondolja, olyan jellemmel és temperamentummal párosult, amely nem ismert habozást vagy késlekedést a felismert igazságok *tette* váltásában.

S ezzel voltaképpen el is jutottunk ahhoz a második kérdéshez, hogy miben is rejlik Károlyi hatásának, egyénisége máig tartó kisugárzásának a titka.

A jelenség egyik oka alighanem Károlyi őszinteségében, meggyőződésének erejében lehet. Egy másik oka abban, hogy igazi nemzeti politikus volt. Egy harmadik pedig, hogy romantikus politikai egyéniség volt, egyike az utolsóknak ebből a fajtából, amiben századunk magyar történelme már nem nagyon bővelkedik.

Egyéniségét igen gyorsan el tudta fogadtatni a magyar közvélemény legkülönbözőbb rétegeivel. Amint belevetette magát a közvetlen politikai küzdelembe, szinte egycsapásra a parlamenti ellenzék egyik vezéralakja, egy évvel később pedig az egyesült Függetlenségi Párt elnöke lett. De nemcsak a saját pártjában és táborában szerzett ilyen gyors elismerést, hanem a parlamenti politikusok iránt nem ok nélkül igen bizalmatlan baloldalon is. 1910-ben a Világ még így írt róla a választások alkalmából: „Nevezetes keresztnéve alig van e hatalmas vezetéknevek viselői közül egyiknek-másiknak. Gróf Károlyi Mihály, aki Kossuth híve, egy Károlyi, gróf Esterházy Mihály egy Esterházy...” Négy évvel később pedig, 1914 tavaszán, ugyanez a radikális Világ elismerte: „nincs ma a demokráciáért küzdők táborában senki, aki gróf Károlyi politikájának őszinteségében, teljes átérzettségében egy pillanatig is kételkednék”. Hasonló hangnemben ír róla ettől kezdve a Népszava is. Az amerikai magyarok, ugyanebben az évben, Kossuth utódként fogadták, s annak érezte a parasztság jórésze is, hiszen a függetlenségi jelszavakat a demokratikus jogok és a földosztás követelésével kapcsolta egybe. A háború alatt, megrendítő katonalevelek is tanúsítják, az elgyötört néptömegek egyedüli reménysége lett.

Utolsó vallomásában, öregkori emlékiratainak Végszavában megkapó őszinteséggel szól a tömegekhez való viszonyáról. „A múlt nyomai, maradványai — írja — fokozatosan eltűntek az életemből. Ám valahogy mégsem sikerült közelebb jutnom a néphez, az emberekhez, akikkel és akikért dolgoztam. Idegen elemnek éreztem magam társaságukban, örök kívülálló, outsider maradtam közöttük. Elvesztettem saját környezetemet, de másikat nem kaptam helyette. Mégis voltak pillanatok, különösen nagy népgyűléseken, amikor úgy éreztem, hogy a tömegből megértés és szeretet árad felém, elborít, mint egy hullám, és mintha egy percre eltűntek volna a bennünket elválasztó korlátok, egynek éreztem magam az emberek bizakodó tömegével.”

Böhm Vilmos a másik oldalról ír le egy ilyen pillanatot, Károlyi 1919 januári találkozását a szervezett munkásság politikai vezető rétegével, amikor

hivatlanul megjelent és támogatást kérő beszédet mondott a szociáldemokrata pártválasztmány ülésén. „A Károlyi személyétől távol álló elvtársaink előtt ekkor bontakozott ki Károlyinak valóban nemes, tiszta forradalmi alakja. A sok tízezer holddal rendelkező, dúsgazdag gróf, aki már a háború alatt minden befolyást, ígért hatalmat eldobva magától, hajthatatlanul küzd a békéért és a demokráciáért, és aki a forradalom kitörése után egy pillanatra sem engedi magát letéríteni a forradalmi útról, akinek anyagi és társadalmi érdekeit tiporja le az erősen balra tolódó forradalom: ez a Károlyi most, minden mellétekintet mellőzésével, a veszedelemben forgó forradalom megmentése érdekében minden áldozatra kész, minden megoldást elfogad — csak ne engedjük elbukni Októbert, csak akadályozzuk meg az ellenforradalom győzelmét!”

Itt már azt a Károlyit látjuk, aki jóval több, mint vezető pártpolitikus: *államférfi*, aki egyszerre több lehetőséggel is számol, aki az ország sorsát, a nemzet létérdekeit fölébe helyezi a maga meggyőződésének, s még inkább saját hatalmi pozíciójának. Elmondható, hogy ezt az elvet élete végéig vallotta és gyakorolta. „Én megvetem a konjunkturális politikát — jelentette ki egy ekkori programbeszédében —, megvetem azokat a politikusokat, akik csak azt nézik, merről fúj a szél. Azt tartom, hogy a politikustól meg kell követelni, hogy álljon és bukjon a maga nézetével. Az ország közvéleményének azonban nemcsak joga, hanem sokszor kötelessége is, hogy alkalmazkodjék a viszonyokhoz, ehhez vagy ahhoz az irányhoz, amellyel jobban tudja az ország érdekeit megvédeni. De akkor a politikusokat, az embereket kell kicserélni, és nem a politikusoknak kell elveket cserélni.”

Károlyi nem a széljáráshoz igazította elveit. Ami nem azt jelenti, hogy nem is figyelte a széljárást. Persze nem a múltó fuvallatokat, hanem a mindenkori uralkodó szélirányt, és az itt-ott keletkező viharzónákat. Mint gyakorlott, vérbeli politikus, minden lépésnél számításba vette az adott helyzetet és erőviszonyokat, elsősorban a nemzetköziet, s ezekhez igazodva kereste az utat *eszméi* realizálásához. (Mert hozzátéhetjük: inkább a nagy, általános eszmék embere volt, mint a rendszerbe foglalt, részletesen kidolgozott elveké.) Az igazi, nagy realitásokat — s ilyennek tekintette kezdettől fogva a Szovjetunió létét — soha nem volt hajlandó figyelmen kívül hagyni. Az olyan „realitásokkal” viszont, amelyeket mulékonynak vagy kártékonynak tekintett, egy pillanatra sem volt hajlandó megalkudni.

Államférfiúi egyéniségéhez tartozik *fegyelmzettsége* is, amellyel úrrá lett szenvedélyes temperamentumán és személyes érzelmein. Ha kellett, tudott kivárni, tudott, átmenetileg, saját véleményének háttérbe szorításával is politikát csinálni, tudott együttműködni olyanokkal, akiket nem szenvedhetett, s politikailag szakítani azokkal, akiket szeretett.

Károlyi politikai egyéniségének rendkívülisége talán éppen abban foglалható össze, hogy egyszerre volt a helyzettel számoló reálpolitikus és esz-

méit tűzön-vízen át követő romantikus politikus. A kettő egyesítésében van emberi nagysága, a kettő összeütközéseiből fakadt politikusi tragédiája. Pályafutása talán kézzelfogható eredményekben gazdagabb lehetett volna, ha valamikor felülkerekedik benne a hidegen számító réalpolitikus. De emléke, alakja előtt ma elsősorban azért tisztelgünk, mert végül mindig nagy eszményeit választotta, mert hazája és az emberiség szocialista jövőjébe vetett hitéhez illúziók nélkül is hű maradt.

TUDOMÁNYOS EMLÉKÜLÉS FÜLEP LAJOS SZÜLETÉSÉNEK 90. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1975. február 5-én a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya, a Művészettörténeti Bizottság, az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja és a Pécsi Janus Pannonius Múzeum egésznapos ülésen emlékezett meg *Fülep Lajos akadémikus* születésének 90. évfordulójáról. Az emlékülés megrendezése több célt szolgált. Fülep Lajos eredeti gondolkodású művészetfilozófus volt, nagyhatású pedagógus, aki azonban nemcsak egyetemi tanárként nevelt, hanem a Horthy-korszakban önként vállalt belső száműzetése idején, zengővárkonyi magányában is szellemi centrumot teremtett, etikai példává magasult. A felszabadulás után pedig bekapcsolódott a tudományos közéletbe, művészettörténet-írásunk megújítása elképzelhetetlen személyes tevékenysége és hatása nélkül. Ennek ellenére munkásságát és jelentőségét még nem mérte fel a magyar szellemi közélet, márpedig tudományunknak szembe kell néznie azokkal a kérdésekkel, amelyeket Fülep Lajos megfogalmazott. Az ülészak megkísérelte körvonalazni a fülepi kérdésfelvetések horderejét. Ugyanakkor megpróbálta körvonalazni a tudományszervező és pedagógus Fülep jelentőségét is, baráti emlékezéseken keresztül pedig felidézte alakját, nagyformátumú egyéniségét, amely oly sokat megőrzött a századelő nagy nemzedékének, Ady korának a szelleméből.

Az ülészak programjában a baráti megemlékezések és a tudományos analízisek egymást váltogatták. *Major Máté* akadémikus bevezetőjében Fülep Lajossal való első találkozására emlékezett, mikor még Baján ifjú emberként ismerte meg az akkor ott élő Fülepet, akit már akkor is a legendák aurája vett körül. Fülep különös, rendkívüli egyéniségét az emlékülésen a legmaradandóbb formában és legnagyobb sugalló erővel *Illyés Gyula* nagyarányú esszéje (megjelent az *Élet és Irodalom* 1975. február 8. számában) rajzolta fel, ugyanakkor Illyés nem csupán személyes emlékeket idézett, és nem is pusztán a szakember Fülepről beszélt, hanem Fülep Lajos társadalmi szerepét vizsgálta. Illyés Gyula falukutató munkája során találkozott a zengővárkonyi paplakban a két világháború között Fülep Lajossal, aki szűkebb környezete szociális problémáival éppen úgy foglalkozott ebben az időben, mint a terjeszkedő német fasizmus élettér-elméletének veszélyével, amely a Dunántúl gazdasági-szellemi romlásának egyik háttérbeli, erős előidézője volt.

Fülep a Tanácsköztársaság idejére visszatekintve is pontosan látta az elmaradt földosztással, a parasztság sorsának intézésével járó történelmi következményeket, s a nincstelenek verbuválásának manipulált módszereit a két világháború közötti reakciós államalakulatok propagandagépezetében. Fülep, akit tízes évekbeli filozófiai, művészetelméleti munkássága révén három országban is várhatott volna egyetemi katedra, a Tanácsköztársaság bukása után egy néhány száz lelket számláló falu egyik általa tatarozott épületében helyezte el hatalmas könyvtárát, és parasztgyerekeket tanított, s az egyke ellen írt cikkeket budapesti lapokba.

Fülep irodalomkritikai tehetségét csak néhány képben villantja fel Illyés. Az egyik kép az, amikor saját első verseskötetét találja meg találó megjegyzésekkel a margón házigazdája könyvtárában, a másik, amikor Fülep a magyar fordításirodalom egyik legnagyobb teljesítményét, Babits Dantefordítását veszi bonckése alá egy ünnepi alkalom ehhez nem illő óráiban.

Fülep tehetségének pazarló áradását Illyés a „nemes talajfölöttiség” kincsét, Nietzsche-t idéző képével jellemzi, valamint egy irodalmi hasonlattal, amely sajátos módon több előadónál is visszatért az ülészakon (pl. a kritikus Fülepet jellemző *Körner Évánál*). Ez pedig Fülep Don Quijote-i testi-lelki egyenességének és egyéni szemmértékének felfedezése. Jellemző, hogy ezt a hasonlatot Fülep mondta el magáról először 1918-ban egy Nyugatban megjelent cikkében, amelyet Tihanyi Lajos róla készült portréjáról írt.*

Illyés előadásának befejező részében egy felszabadulás utáni nagy terv körvonalait vázolja fel, amely Zengővárkonyban született egy plebejus Eötvös Kollégium arányait meghaladó egyetemre, amelyben költészettanra Szabó Lőrinc, népismeretre Veres Péter, Tamási Áron, szociográfiára Szabó Zoltán, történelemre-irodalomtörténetre Németh László, esztétikára Cs. Szabó, világirodalomra Keresztúry Dezső és maga Illyés tanította volna az új nemzedéket. Ennek az egyetemnek a feje lett volna Fülep Lajos.

Illyés Gyula után még *Martyn Ferenc*, Kossuth-díjas festőművész emlékezése és *Takáts Gyula* költő sorai idézték fel a zengővárkonyi remete filozófust és a pécsi egyetem egykori magántanárát, egy-egy bátran állást foglaló tettét a két világháború között, a fasizmus éveiben. Majd több emlékező előadás szólt azokról az évekről, amikor a felszabadulás után megvalósult reális lehetőségeket kihasználva Fülep Lajos tudományszervezői, egyetemi oktatói munkásságot folytatott. *Sinkovits Imre* professzor az egyetemi tanár Fülepről beszélt és azt idézte, hogy milyen jelentőséget tulajdonított Fülep Lajos az első éves egyetemi hallgatók számára tartott Bevezetés a művészet-történetbe című kollégiumnak, amelyben a vizuális művészetek alapkategóriáinak rendszerét ismertette.

Dercsényi Dezső, a művészet-történet-tudományok doktora, előadása

* Fülep Lajos: A művészet forradalmától a nagy forradalomig Budapest, 1974.

középpontjába állította Fülep Lajos *A magyar művészettörténelem feladatai* című 1950-es akadémiai székfoglalójának jelentőségét, amelyben Fülep Lajos körvonalazta a művészettörténeti topográfiák kiadásának az elvi szempontjait. Dercsényi megállapította: nem lehet véletlen, hogy a művészettörténetírásnak fejlődésében olyan nagy szerepet játszó folyóiratok, kiadványsorozatok, szervezeti intézkedések mind akkor jöttek létre, amikor Fülep Lajos bekapcsolódott a tudományszervezési munkába. Még ha konkrétan nem is vett részt minden szervezési munkában, az ő elvi koncepciója és tekintélye nélkül ezek mégsem valósulhattak volna meg.

Az ülészak második részében Fülepnek 1950-ben, *A magyar művészettörténelem feladata* címmel tartott akadémiai székfoglalóját *Marosi Ernő* elemezte. Kimutatta, hogy a nacionalista művészettörténetírás hagyományaival való leszámolás mellett a székfoglaló fontos eredménye volt a Fülep korábbi munkásságában már kidolgozott esztétikai kategóriákon alapuló művészettörténeti célkitűzések megfogalmazása. Ezek közül a nemzeti művészettörténetnek az egyetemeshez fűződő viszonya, a népművészet és a különféle, társadalmilag determinált művészeti rétegek kvalitásainak történetileg hiteles megközelítése azok a legfontosabb követelmények, amelyek ma is változatlanul aktuálisak és meghatározzák a magyar művészettörténet-írás feladatait.

Zádor Anna egyetemi tanár, a művészettörténet-tudományok doktora a hallgatókkal, egyéni sorsuk és munkájuk problémáinak súlyossága szerint foglalkozó oktatót méltatta. Fülep Lajosban és a Művészettörténeti Tanszék vezetésében megnyilvánuló pedáns hivatalnoki pontosságát érezte követendő példának.

Szabó Júlia az 1957—58 és 1958—59-ben elhangzott *Bevezetés a művészettörténetbe* című kollégium kéziratot jegyzetekből rekonstruált főgondolatait idézte fel. Áttekintésében Fülep Lajos művészetről adott meghatározása és az esztétika és etika kategóriák összefüggését bizonyító okfejtéseinek egy része kapott hangsúlyt.

Rendkívül fontos, szakmai szempontból figyelemre méltó előadást tartott Fülep Lajos és az építészet kapcsolatáról *Hajnóczy Gyula* egyetemi docens. Fülep 1910-es évek második felében írt „Magyar művészet”-ében nagyarányú összefoglaló értékelést adott Lechner Ödön munkásságáról és a magyar szecesszió építészetének nemzeti jellegéről.

A harmincas évek végén az európai és amerikai építészeti fejlődés teljes problémakörét átfogó kritikai megjegyzéseket írt, amelyben már a modern építészet és humánus emberi társadalom ellentmondásait elemezte olyan őszinte kérdéssel, amelyre a nemzetközi szakirodalomban sem volt példa. Fülep elméleti megállapításainak gyakorló építészetünkben való tudatosítása az építészkutatás egyik aktuális feladata lenne, valamint e kéziratban megmaradt írások mielőbbi kritikai kiadása is.

Körner Éva kandidátus Fülep Lajos művészetkritikai munkásságát

már a Corvina kiadó új Magyar művészet kiadása után, valamint az 1974-ben a Magvetőnél megjelent válogatott tanulmány és cikkgyűjtemény lényeges gondolatainak elemzésével tárhatta a hallgatók elé, azokat további megismerésre ösztönözve. Körner kiemelte Fülep kritikai keménységét, profétikus hangját, azt a következetes harcot, amelyet a konzervatív műcsarnoki festészet és az akadémizmus ellen folytatott. Bár kimagasló értékűnek tartotta Rippl-Rónairól, Ferenczy Károlyról, Kernstok Károlyról írt kritikáit, részben 1910 utáni külföldi tartózkodásának, részben induló irányzatokkal szemben abszolutisztikus totalitás igényének tulajdonította azt a tényt, hogy Fülep nem talált utat a tízes évek magyar avantgarde-jához. Ezt követően Körner Fülep ötvenes-hatvanas évekbeli magyar művészettel kapcsolatos állásfoglalásait idézte föl.

Csürös Miklós Fülep Lajos irodalomkritikusi munkásságát elemezve hosszan kitért korszakalkotó jelentőségű, Ady Endre költészetéről írt 1906-os cikkére, valamint Szabó Dezső „Elsodort falu”-járól írt, a fasizmus ideológiai veszélyére felfigyelő, történeti fontosságú kritikájára.

Németh Lajos, a művészettörténet-tudományok doktora Fülep Lajos esztétikájának belső fejlődését analizálta. Fülep Lajos a maga módszerét „művészettörténet-filozófiainak” nevezte, azaz mindig a konkrét anyagra alapozott, módszere eredendően induktív volt. Kezdetben mindenekelőtt a görög művészetre és Cézanne tanulmányozására alapította történetfilozófiai koncepcióját, ennek megfelelően lényegében objektív idealista szemléletet foglalt el, és művészet-filozófiájának kulcsszavai a *forma* és a *kompozíció* voltak. Fülep azonban sokkal igényesebb gondolkodó volt, mintsem hogy ne tudná, hogy a művészetfilozófiai vizsgálatából felállított művészetértelmezést konfrontálni kell két olyan minőséggel, amely nem azonos a művészettel, de nélkülük művészet nem lehetséges: a természettel, — illetve ennek szélesebb hatósugarú kategóriájával, a valósággal — és a történelemmel. E konfrontáció során ismerte fel az objektív idealizmus korlátait és ennek megfelelően vizsgálta felül teóriáit. Ehhez azonban nem volt elegendő csupán az európai és főként a görög művészet tanulmányozása, illetve a csupán erre támaszkodó művészetfilozófiai spekuláció. A prehistóriát, a törzsi művészetet tanulmányozva jutott el művészetfilozófiai rendszerének a végső kategóriájához, a *jelentéskomplexushoz*. Emellett a fülepi művészetfilozófia másik ága az érzékelés fenomenológiájával foglalkozott és jutott újszerű, dialektikus eredményre. Az előadás hangsúlyozta, hogy a magyar művészet tudományának és művészetfilozófiájának, ha komolyan veszi önmagát, etikai és szakmai kötelessége szembenézni a fülepi örökséggel.

Vekardi László művészettörténet-filozófusként jellemezte Fülep Lajos munkásságát, aki a korprobléma elméleti felvetésére és gyakorlati értékelésére egyaránt felvértezten állt szemben a történeti és művészeti korokat geológiai rétegeként szemlélő és geológusi módszerekkel feltárni igyekvő

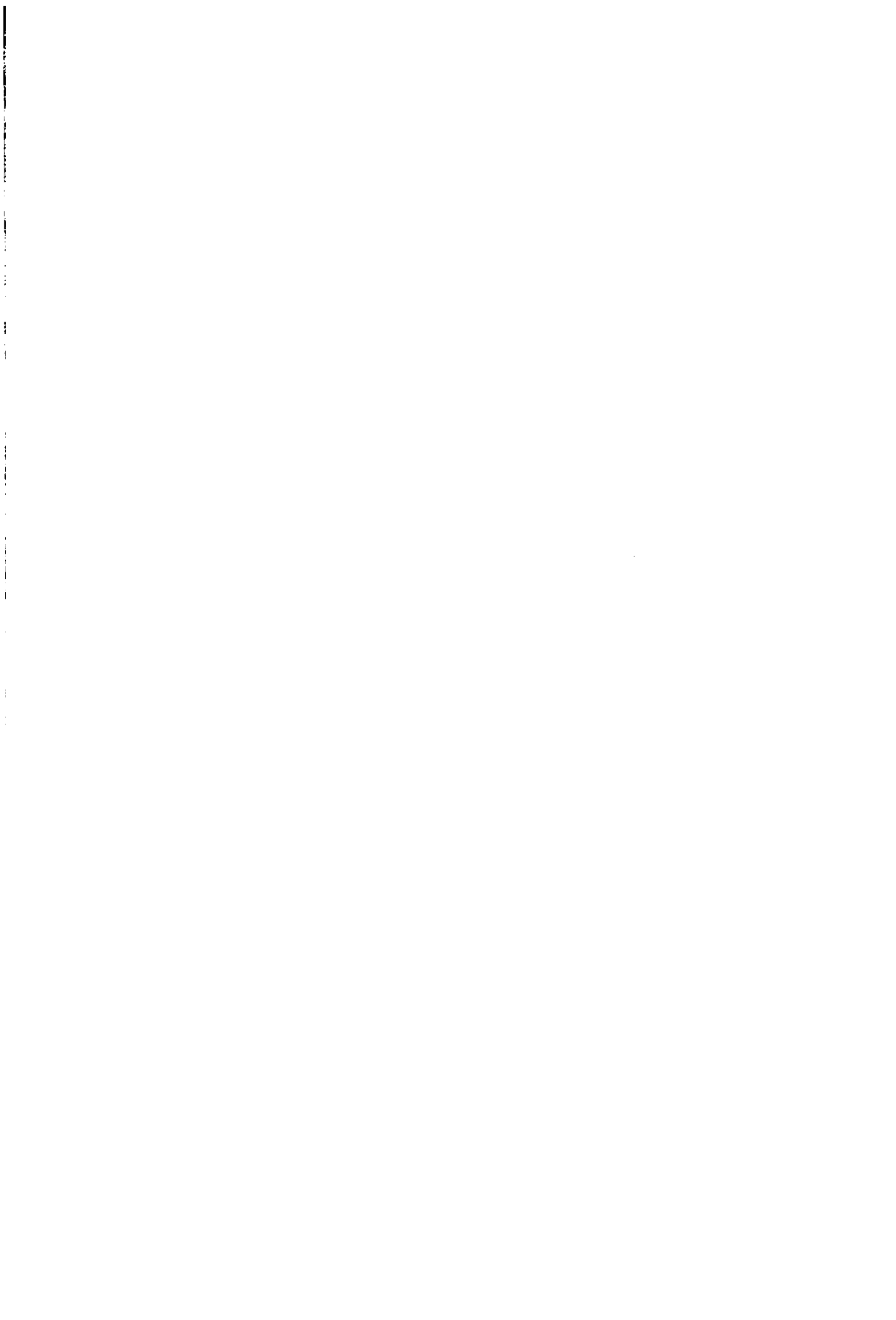
történészekkel szemben, s egy-egy előadásában, tanulmányában rámutatott arra, hogy válnak kortársainkká olyan rendkívüli egyéniségek, mint Dante, Assisi Szent Ferenc, Rembrandt vagy Cézanne.

Weöres Sándor rövid emlékezésében Fülep sajátos, rövid villanásokban megnyilvánuló közlésmódjáról, keleti filozófusokhoz hasonló tömör közmondásokra és példabeszédekre leszűkített bölcsességéről beszélt. Fülep költő barátait és tanítványait a magyar társadalmi élet egy-egy hullámvölgyében az értékek megmaradásába vetett komor hitével biztatta alkotásra.

Sárosi Bálint zenetörténész, a magyar rádióban is már elhangzott műsor magnetofonszalagját küldte el az ülészak résztvevőinek, amelyen Fülep Lajos, mint népzenei adatközlő szerepelt. Dunántúli népdalok és zsoltár előéneklése közben Fülep néhány szóval felvillantotta a beszélt, énekelt és az írott, rögzített nyelv esztétikai minőségi különbségét, a paraszti közösségek művészetének archaikus művészeti formákkal való összefüggéseit. Fülep Lajos hangja az ülést emelkedett ünnepélyességgel zárta Fodor András Fülepről és az ifjú alkotó értelmiségéről szóló verseivel és Bozay Attila saját maga előadta zenei improvizációival együtt.

Az emlékülés, amelynek anyagát csaknem egészében közölte a *Jelenkor* c. folyóirat — a magyar tudományos élet sürgető feladatává tette Fülep műveinek további kritikai kiadását.

Németh Lajos - Szabó Júlia

Osztályunk életéből

AZ MTA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK 1974. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az Osztálynak 7 rendes, 8 levelező, 4 tiszteleti és 5 tanácskozási jogú tagja van. Az ide tartozó hat tudományágban összesen 62 tudós érte el a tudományok doktora fokozatot (ebből 10 filozófiai, 27 történettudományi és régészeti, 14 művészettörténeti, 3 pedagógiai, 8 pszichológiai); és 495 kutató a kandidátusi minősítést (ebből: 120 a filozófiai, 236 a történeti és régészeti, 31 a művészettörténeti, 68 a pedagógiai és 40 a pszichológiai tudományok kandidátusa).

Az Osztály 1974 folyamán is hat tudományos bizottság, két komplex bizottság, hat történész vegyesbizottság, hét nemzeti bizottság és négy tudományos társaság tevékenységének irányítását látta el.

Az Osztály tevékenysége

Az Osztály 1974. évi működéséről egészében és nagy általánosságban elmondható, hogy a tudományszervező adminisztratív-irányító, — egyébként ugyancsak rendkívül fontos, folyamatosan végzett tevékenység mellett — növekvő arányban került sor *tudományos témák* kifejtésére, megvitatására is.

Ezt a jelenséget több szempontból is öröndetesnek kell tartanunk. Mindenekelőtt talán azért, mert az Akadémia osztályai az egyes tudományágak legmagasabb szintű tudományos fórumát képezik, s végső fokon a leg-hivatottabbak az élő tudományos problémák feltárására, megvitatására, a tudományok továbbfejlesztésére. Pozitív ez a jelenség továbbá azért is, mert méltó a társadalmi gyakorlat és a hivatását, funkcióját helyesen ellátó, alkotó módon szolgáló tudomány kapcsolatának legjobb hagyományaihoz, s az élet, a társadalmi valóság megkívánta témák napirendre tűzését eredményezte. Osztályüléseink programjában mind a Műemlékvédelmünk néhány elméleti és gyakorlati kérdését tárgyaló, mind a történetírásunk külföldi visszhangját bemutató, mind pedig a történelemtanítás reformjának problémáit több alkalommal is feltáró előterjesztések, valamint az e témákhoz kapcsolódó színvonalas viták egyaránt e fentebb említett, egyértelműen pozitív jelenségnek a jelzői.

A *Műemlékvédelmünk néhány elvi és gyakorlati problémáját* tárgyaló zárt osztályülésre a Magyar Tudományos Akadémia Közgyűlése keretében 1974. május 9-én került sor. A fő referátumot Entz Géza, a művészettörténeti tudományok kandidátusa tartotta, s előre felkért hozzászólókként Gerevich László akadémikus, Granasztói Pál a műszaki tudományok doktora, Major Máté akadémikus, Mócsy András akadémiai levelező tag nyitották meg az előadást követő igen élénk, magas színvonalú szakmai vitát. E tudományos ülés sikerét mindenekelőtt az biztosította, hogy a műemlékvédelem témája olyan kérdéskör, melynek elemzése eleve a gyakorlattal szembesíti az elméletet. E gyakorlati fontossága mellett pedig csupán az osztály kebelében művelt diszciplínák közül is legalább négyvel van közeli kapcsolata: a művészettörténettel, a régészettel, a történettudománnyal és az esztétikával. A referátumok s az elhangzott hozzászólások után határozottan körvonalazódott, hogy a műemlékvédelemnek — a szokásos szakmai problémákon túl — nagyon is élő, aktuális szerepe is van: a szocialista kulturális forradalom fontos részeként jelentős funkciója van a tudatformálás terén is. A műemlékvédelem — mint az elmélet és a gyakorlati tevékenység egysége — különösen szép területét képezheti — s lassan már képezi is — az interdiszciplináris kutatásoknak, vizsgálatoknak, s nemes hivatását akkor fogja igazán betölthetni, ha mind a szaktudományos igényeknek, mind pedig a társadalmi elvárásoknak egyaránt maradéktalanul megfelel. (A tudományos ülés teljes anyagát az MTA II. Osztályának Közleményei 1974. évi 2. számában közzétette.)

Kitűnő szaktudományos kezdeményezésként értékelte az 1974. dec. 19-i osztályülés a Történettudományi Bizottságban már korábban megvitatott téma napirendre tűzését: *a magyar történettudomány külföldi visszhangjáról szóló felmérést*. E tudományág külföldi visszhangjának kritikai feldolgozása követendő példa lehet a többi tudományág számára is. Az osztályülés állásfoglalásában javasolja, hogy az ilyen jellegű felméréseket néhány szempont fokozottabb figyelembevételével tovább kell folytatni. Ezek: az elemzések lehetőség szerint legyenek teljesek, s a külföldi visszhang tudományos, politikai és ideológiai konzekvenciáit élesebb vonásokkal kell megrajzolni. A hazai történettudomány eredményeinek külföldi kritikáját megfelelő dokumentációs szolgáltatnak kell számontartania. Az osztály erre a megfelelő személyi és technikai kapacitással rendelkező Széchenyi Könyvtárat tartja a legalkalmasabbnak.

A magyar történettudomány nemzetközi megismertetését különösen elősegítené az idegen nyelvű kiadványok tematikájának jobb, célravezetőbb kidolgozása, valamint a magyar nyelven megjelent tanulmányok, monográfiák idegen nyelven való gyakrabban ismertetése — elsősorban az *Acta Historica* hasábjain. Annál is inkább jelentős e feladat, mert fontos területe a polgári történettudomány, a polgári ideológiák elleni eszmei harcnak.

Végül az osztályülés úgy határozott, hogy a műfajt — amelyben elsősorban nem az epikus, hanem a problematikus feldolgozást kell szorgalmazni — más tudományágakban is propagálni kell.

Ugyancsak az élet, a társadalmi gyakorlat vetette fel a *történelem oktatásával* kapcsolatos problémákat. A Történettudományi Bizottság és a Magyar Történelmi Társulat — kifejezve a magyar történelemszociológia aggodalmait, a közoktatás reformjának a történelemoktatást és a történelem-szakos pedagógusképzést érintő egyes jelenségei miatt — egyaránt javasolta Osztályunknak e fontos közéleti, tudománypolitikai jelentőséggel bíró kérdés napirendre tűzését.

Az 1974. márc. 8-i osztályülés állásfoglalása megállapítja, hogy a történelem az oktatásban nem egyszerűen egyik szaktárgy a többi között, hanem — elsősorban mint a történelmi szemlélet, gondolkodásmód legfontosabb alakítója — mással nem pótolható eszköze a diákok marxista-leninista nevelésének. A történetiséget, a történelmi szemléletet és gondolkodást a természet- és a társadalomtudományokban egyaránt érvényre kell juttatni.

A rendkívül magas színvonalú vitát operatív intézkedések meghozatalával zárta az osztály. Két ad hoc jellegű bizottságot választott: az Interdiszciplináris Bizottságot, Elekes Lajos akadémikus elnökletével, és a Történelemtanítási Reformbizottságot, Székely György akadémiai levelező tag elnökletével. E két bizottság gyors és eredményes működése biztosította azt, hogy Osztályunk megfelelő színvonalú, korszerű, mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban is jól használható javaslatokat adhatott át megvitatásra az Elnökség Közoktatási Bizottsága Társadalomtudományi Albizottságának s magának a Közoktatási Bizottságnak. Emellett lehetővé tette, hogy Osztályunk — profiljának megfelelően — a legfontosabb filozófiai-történettudományi-pedagógiai összefüggéseket feltáró elvi állásfoglalást alakíthasson ki a művelődésügyi reform előkészítő munkálataival kapcsolatban. Az állásfoglalás hangsúlyozza:

„Amint a világ egysége anyagosságában, úgy a műveltség egysége történetiségében rejlik. A természetet »legyőző« ember önmagát megteremtve egyben megteremti saját kultúráját is, mely így jellegénél fogva a sajátosan emberi vívmányokat halmazza fel, s jelenti az emberi műveltség történelmi folyamatát, együtt, de nem azonos módon a gazdasági és társadalmi fejlődés változásaival. Művelt emberré válni annyit tesz, mint aktív módon bekapcsolódni az emberi műveltségnek (az alkotásoknak, értékeknek, eszméknek, eszményeknek, életformáknak, közízlésnek, politikai eszmélésnek etc.) ebbe a történelmi folyamatába, és ezt segíteni a nevelő legfőbb feladata. Éppen a történetiség és a műveltség ilyen elválaszthatatlan egysége teszi lehetővé azt, hogy a marxizmus—leninizmus filozófiai alapjain nyugvó nevelés ne csupán a műveltség külső kellékeinek megszerzését tűzze ki arisztokratikus célul, hanem a gyermeki személyiség fejlődését is szolgálja azáltal, hogy a

történetiségen keresztül »az ember nembeli lényegének« önmagában történő megvalósítását segíti elő: a műveltség nem csupán kulturális értékek és javak elsajátítása, hanem ezen keresztül a személyiség hasonulása a történetileg fejlődő »emberi lényeg« mindenkori legmagasabb állásához. A történetiség így szükségszerűen központi elve a szocialista nevelés minden elméleti és gyakorlati kérdésének, messze túlmutatva azon a részkérdésen, hogy a történelem mint tantárgy, miképpen helyezkedjék el a jövődő közoktatás konkrét tantervében.”

Osztályunk a későbbiekben is figyelemmel kísérte a történelem oktatásával kapcsolatos problémák alakulását. 1974 decemberében már — kitűnően együttműködve a Történettudományi Bizottsággal, a Magyar Történelmi Társulattal, az ELTE Bölcsészettudományi Karának a történettudományi módszertanával foglalkozó tanáraival és az Országos Pedagógiai Intézet történelemszakszékeivel — a történelem tantárgy tantervi vázlat-tervezetét tárgyalta meg, amely az Oktatásügyi Minisztérium számára készült. A vita alapos, színvonalas volt. A felszólalók bírálatait, megjegyzéseit a tervezet készítői elfogadták, azokat hasznosnak tekintették a tantervi munkálatok továbbfolytatása szempontjából is. Az osztályülés úgy határozott, hogy a történelem tantárgy tantervi reformmunkálatait továbbra is figyelemmel fogja kísérni, és arra törekszik, hogy az újabb dokumentumokkal kapcsolatban a történészek a jövőben is elmondhassák véleményüket. Gondoskodni kell arról is, hogy a reformmunkálatokkal a megfelelő fórumok (Történettudományi Bizottság, Történelmi Társulat) rendszeresen foglalkozzanak.

Az osztályülés megállapította, hogy a reform nem szünteti meg a gimnáziumok és a szakközépiskolák közötti, az utóbbiak számára hátrányos helyzetet, azt ugyanis, hogy a szakközépiskola — a régi polgári mintájára — a minél előbbi szakképzést tekinti feladatának, s ez másodrangú általános műveltséget eredményez az itt tanulók számára. Ennek a helyzetnek a megváltoztatását a pedagógiai és politikai szempontok mellett megköveteli az a tény is, hogy az általános alapképzés sokkal hatásosabb, mint a minél korábbi szakképzés.

Megoldatlan a tervezetben a vallás történetének kérdése, holott az emberi kultúra történetének lényeges vonása a következetes szekularizáció, azaz a vallással való egyre élesebb szembefordulás.

A fentiekben vázoltakon túl feltétlenül osztályunk tudományos hírnevét öregbítették az új levelező tagok, ill. akadémikusok *székfoglaló előadásai* is.

1974 első felében — időrendben — igazán széles körű érdeklődésnek örvendő, az alábbi előadások hangzottak el az MTA Központi Székházában.

Mócsy András, levelező tag: „A pannon vezérszerep okai és következményei”

Székely György, levelező tag: „A robotgazdaságra való átmenet Közép-Kelet-Európában és az 1514-es esztendő”

Garas Klára, levelező tag: „Képmás és képlet — Az ifjú Raffael és az agg Tizián”

Elekes Lajos, rendes tag: „Mátyás király külpolitikája és Itália”

Mérei Gyula, levelező tag: „Struktúratörténet-kutatás: Kiútkeresés az NSZK polgári történettudományának válságából”

Gerevich László, rendes tag: „A koragótika kezdetei Magyarországon”

(A székfoglaló előadások teljes anyagát közli az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 1974. I. sz.)

Nem kis feladatot kellett megoldania Osztályunknak mint *tudomány-szervező testületnek sem*.

Jól előkészített, színvonalas és tartalmas vitát eredményező osztályülés tárgyalta meg (1974. nov. 5.) az Akadémia főtitkárának „*Az akadémiai társadalomtudományi kutatóhálózat fejlesztése és problémái*” c. előterjesztését. Az osztály kollektív állásfoglalásának megformálását a tudományos bizottságok és az intézeti igazgatóságok előzetes javaslatai, az anyagról készített szakértői vélemények, valamint a témában 1974. október 21-én a három társadalomtudományi osztály együttes ülésének vitája egyaránt elősegítették.

Tevékenységének e vonatkozásaiban ki kell emelnünk az Osztály bizonyos kezdeményező képességét. 1974. márc. 8-án — messzemenően támaszkodva a Filozófiai Bizottságban és a Magyar Esztéták Nemzeti Bizottságában folyó előkészítő munkálatokra, s jelentős mértékben együttműködve a bizottságokkal — osztályülés elé került két előterjesztés *Magyar Esztétikai Társaság, ill. Magyar Filozófiai Társaság megalapítására*. Az osztályülés az előterjesztéseket elfogadta, s ugyancsak megtárgyalta a két társaság alapszabály-tervezetét is. Kifejezte azt a véleményét, hogy a már meglévő társaságok személyi és anyagi ellátottságát figyelembe véve, a létrehozandó két új társaságnak is biztosítani kell — a lehetőségek figyelembevételével — a szükséges tárgyi és személyi előfeltételeket. E két társaság létrehozása esetén is szükség van azonban a Magyar Nemzeti Filozófiai Bizottság és a Magyar Esztéták Nemzeti Bizottsága további működésére, mert bizonyos feladatok ellátását (a nemzetközi kapcsolatok vonalán pl.) a létrehívandó két új társaság nem vállalhatja magára.

Az osztályülés megbízta az osztályelnököt, hogy az elfogadott előterjesztéseket küldje meg az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága elé terjesztés céljából. Javaslataink realizálására a későbbiekben kerülhet sor.

Az osztály 1974. évi tudományos szervező munkájának jelentős területét képezte a pszichológiai tudományokkal való foglalkozás. *A pszichológiai kutatások hazai helyzete* ugyanis, sajnos, mindmáig nem megnyugtató. 1974. november 18-án a Pszichológiai Bizottság Osztályunk akadémikusainak részvételével kibővített ülést tartott, melynek témája az MTA főtitkárának „A pszichológia országos kutatóhálózatának középtávú (1976—1980) fej-

lesztési irányelvei” c. előterjesztése volt. A bizottsági ülés élénk vita után hozott állásfoglalását, érdemi kiegészítő javaslatait Osztályunk továbbította az Akadémia Elnökségének. Mind a főttkári előterjesztés, mind e bizottsági ülés javaslatai jól tükrözik a pszichológiai kutatások fejlesztése előtt álló feladatokat, s reményt nyújtanak arra, hogy realizálásuk esetén az elkövetkező évek folyamán a pszichológia tudománya is felzárkózzon a fontos társadalmi igényeket jól kielégítő társadalomtudományok sorába.

Osztályunk tudományszervező tevékenysége folyamán az elmúlt évben is továbbfejlesztette az MTA társadalomtudományi osztályaival és a Társadalomtudományi Főosztállyal régebben kialakult jó együttműködést. Megoldódtak az I. Osztállyal 1973-ban felmerült problémák, közös erővel tisztáztuk az egyes határterületi diszciplínák szervezeti hovatartozásának és irányításának problémáit. A jövőben fokozni kell erőfeszítéseinket az Oktatásügyi és a Kulturális Minisztérium illetékes szerveivel való jobb kapcsolatok kiépítésére, bár ezen a területen is — különösen az Oktatásügyi Minisztérium vonatkozásában — biztató eredmények születtek 1974-ben. Az Oktatásügyi Minisztériumtól jelentős segítséget kaptunk ugyanis a történettudomány helyzetfelmérésének munkálataihoz.

Munkánk e fentebb kiemelt legfontosabb néhány területe mellett meg kell említenünk folyamatosan végzett, „napi ügyekként” jelentkező néhány lényeges motívumát egész évi tevékenységünknek:

Osztályunk ez évben is folyamatosan ellátta a *könyvkiadás* terén adódó feladatokat: 1974 tavaszán tartott osztályülésünk — az Osztály bizottságainak munkájával kitűnően együttműködve, e bizottságok javaslatára — kiegészítette könyvkiadási kerettervünket. Mintegy 1500 ív terjedelemben becsülhető, részben még elkészítendő munkát vett fel Osztályunk ily módon kerettervébe. Ebből a Történettudományi Bizottság egymaga 800 ív terjedelmű kézirat elfogadtatását javasolta. Ezért az osztályülés állásfoglalásában hangsúlyozta, kívánatos, hogy az Osztály rendelkezésére álló ívkeret megoszlása az egyes tudományágak között — már a keretterv kiegészítésekor is, s aztán különösen az évi operatív terv összeállításakor — arányosabb legyen az 1974. évi tavaszi javaslatoknál. Célszerű továbbá az is, hogy bizottságaink körültekintőbben járjanak el a tervezett, illetve készülő munkák minőségének vizsgálatában. Csak olyan témát fogadjanak el, amely méltó arra, hogy az Akadémiai Kiadó publikálja. Ügyelni kell arra is, ne tengjen túl a tanulmánykötetek száma.

Az alábbi két táblázattal — szíves tájékozódás céljából — összesítést közlünk az Osztály könyvkiadási kerettervében 1974. dec. 31-én szereplő művek számáról és ívterjedelméről:

Összesítés

a II. Osztály könyvkiadási kerettervében szereplő művek számáról.

Tudományág:	Nagyobb feldolgozás	Tanulmány	Lexikon	Segédlet	Forrásközlés	Fordítás	Tudományág összesen
	db	db	db	db	db	db	db
Filozófia	33	3	1	—	1	7	45
Tört. tud.	84	20	2	3	22	—	131
Régészet	24	2	1	1	16	—	44
Műv. tört.	18	10	1	7	3	—	39
Pedagógia	19	2	—	—	1	—	22
Pszichológia	26	14	—	—	—	2	42
Összesen:	204	51	5	11	43	9	323

1974 őszén került sor az Osztály 1975. évi operatív és tartalék könyvkiadási tervének összeállítására. Osztályunk ismételten kitűnően együttműködve a bizottságokkal és az Akadémiai Kiadó igazgatóságával, 1974. november 5-i ülésén fogadta el a következő évi operatív és tartalék tervet, melynek ívterjedelmre vonatkozó összesítését az alábbi táblázatok szemléltetik:

Összesítés

a II. Osztály könyvkiadási kerettervében szereplő művek ívterjedelméről

Tudományág:	Nagyobb feldolgozás	Tanulmány	Lexikon	Segédlet	Forrásközlés	Fordítás	Tudományág összesen
	ív	ív	ív	ív	ív	ív	ív
Filozófia	578	90	30	—	15	179	892
Tört. tud.	2803	557	140	290	1177	—	4967
Régészet	651	25	39	17	453	—	1185
Műv. tört.	375	128	80	110	60	—	753
Pedagógia	352	50	—	—	—	40	442
Pszichológia	421	143	—	—	—	30	594
Összesen:	5180	993	289	417	1705	249	8833

1974-ben az osztály könyvkiadási keretéből összesen 773 ív terjedelmű publikáció jelent meg.

1975. évi operatív terv

Filozófia	100 ív
Történettudomány	698 ív
Régészet	164 ív
Művészettörténet	143 ív
Pedagógia	49 ív
Pszichológia	70 ív
	<hr/>
	1224 ív

1975. évi tartalék terv

Filozófia	212 ív
Történettudomány	817 ív
Régészet	335 ív
Művészettörténet	289 ív
Pedagógia	57 ív
Pszichológia	111 ív
	<hr/>
	1821 ív

Osztályülés választotta újjá a tudományterületeinkhez tartozó, s Osztályunk tudományos és tudománypolitikai irányításával működő *folyóiratok szerkesztő bizottságait*.

1974. március 8-án került sor a Magyar Pszichológiai Szemle szerkesztő bizottságának és szerkesztőségének megválasztására, továbbá az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, a Magyar Pedagógia, az Archeológiai Értesítő, a Művészettörténeti Értesítő, valamint az Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, az Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, az Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae szerkesztőségeinek és szerkesztő bizottságainak meg-, ill. újjáválasztására.

1974. november 5-ig rendeződött a Magyar Filozófiai Szemle kérdése is, s az osztály megválasztotta a Szemle új szerkesztőbizottságát. Mivel a Századok és a Numizmatikai Közlöny osztályunk két társulatának folyóirata, s ezek szerkesztő bizottságainak megválasztása a társulatok közgyűlésének feladata, osztályunk e két folyóirat szerkesztő bizottságának megválasztásával nem foglalkozott. (A legutóbbi választások eredményeit tudomásul vette és megerősítette.)

Osztályunk ez évben is folyamatosan ellátta a *tudományos minősítésekkel* kapcsolatban reá háruló feladatokat. Noha az alaphelyzet — az ugyanis,

hogy a tudományos osztályoknak csupán oldalági kapcsolataik vannak a TMB-vel — nem változott, mégis több vonatkozásban javultak kapcsolataink a TMB-vel. (Kár, hogy egy évek óta húzódozó kandidátusi ügyben osztályunk javaslatát 1974 folyamán sem akceptálta a Tudományos Minősítő Bizottság.) Ebben az évben egyébként a TMB elnökének kérésére 17 tudományok doktora ügyet tárgyalt osztályülésünk. (Ebből nyolc esetben történész, ill. régész tudós doktori kérelmében foglaltunk állást, öt esetben filozófus, három esetben művészettörténész, és egy esetben pszichológus jelölt ügyében.) A 17 esetből 1 jelölt kérdésében az osztály nemlegesén foglalt állást.

Az osztályunk tudományterületein folyó kutató-feldolgozó munka legkiválóbb eredményeit Akadémiánk felső vezetése is honorálta: Osztályunknak ez évben is két *Akadémiái Díj* javaslatát fogadta el az elnökség. A közgyűlés keretében Lukács Józsefet, a filozófiai tudományok doktorát, osztályunk tanácskozási jogú tagját, „Istenek útjai” c. művéért és R. Várkonyi Ágnest, a történettudományok doktorát „A pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban I—II.” c. művéért a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége Akadémiái Díjjal tüntette ki.

Az év őszén pedig Orbán Sándor, a történettudományok doktora vehette át az Akadémiái Kiadó Nívódíját „Két agrárforradalom Magyarországon” c. monográfiájáért.

Ebben az évben osztályunk az előírtnál és szokásosnál rigorózusabban járva el, senkit sem javasolt Állami vagy Kossuth-díjra.

Osztályunk szervező tevékenységének az elmúlt évben is egyik nagy területét képezte *nemzetközi kapcsolataink* ápolása. Az Elnökség Külügyi Titkárságával kialakult, változatlanul kitűnő hivatali együttműködésünk biztosította a gyors és rugalmas ügyintézkést, ami messzemenően elősegítette alapelveink realizálását, az érdemi nemzetközi tudományos kapcsolatok további bővítését, a Szovjetunióval és az európai szocialista országokkal való szívélyes, baráti kapcsolatok sokoldalúvá és intenzívvé tételét, a nyugati tudományos közélettel való jó, mindenekelőtt szaktudományos jellegű kapcsolatok tovább erősítését.

Nemzetközi kapcsolataink főbb formái: Osztályunk 1974-ben is biztosította a nemzetközi tudományos szervezetekben tisztséget viselő vezető tudósaink részvételét a különböző *nemzetközi konferenciákon* és a különböző *nemzetközi tudományos szervezetek* vezető testületeinek ülésein. Hahn István részt vett a XIII. Nemzetközi Klasszika-filológiai Kongresszuson Dubrovnikban, Pach Zsigmond Pál a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Konferencián Dániában, Székely György a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság rendes évi ülésén Jugoszláviában és a Keleti Tengeri Kereskedelem Története Bizottságának ülésén Lengyelországban, Perényi József a III. Balkanisztikai Kongresszuson Romániában, Arató Endre a Történeti Világkongresszus előkészítő megbeszélésén Moszkvában, Zoltai Dénes a szocialista országok esztétái ta-

nácskozásának előkészítésén az NDK-ban, valamint Lukács József, Hermann István és Szigeti József a Nemzetközi Hegel Társaság moszkvai kongresszusán.

Más nemzetközi rendezvényeken, konferenciákon és kongresszusokon az említetteken kívül 18 alkalommal vettek részt tudósaink.

Támogattuk szakmai minősítéssel rendelkező szakemberek *külföldi tanulmányutakon* és szakmai konzultációkon való részvételét. Ilyen jellegű támogatásra szocialista vonatkozásban 15 esetben, tőkés vonatkozásban 5 esetben került sor.

Osztályunk *külön vendégeként* a következő nemzetközi tekintélyű külföldi tudósok jártak hazánkban: A. N. Leontyev akadémikus (SzU) májusában meglátogatta a Magyar Pszichológiai Társaságot, megbeszéléseket folytatott a Pszichológiai Bizottság vezetőivel, továbbá részt vett a II. Európai Szociálpszichológiai Konferencián, amelynek plenáris ülésén előadást tartott, s részt vett „A társadalmi változások szociálpszichológiai tanulmányozásának előfeltevései és módszerei” c. szekció munkájában. André Mercier, a Nemzetközi Filozófiai Társaság (FISP) főtitkára, valamint Maya Svilar, a FISP titkára megbeszéléseket folytatott a Magyar Nemzeti Filozófiai Bizottság vezetésével és tagságával.

Az osztály nemzetközi vonatkozású tevékenységének 1974 folyamán is jelentős területét képezte a nemzetközi tudományos szervezetekben működő *magyar nemzeti bizottságok* munkája.

A Magyar Esztéták Nemzeti Bizottsága az elmúlt év folyamán is folytatta előkészületeit az európai szocialista országok esztétáinak II. budapesti konferenciája megrendezésére. Az előkészítést külön, a bizottság kebeléből alakult szervező bizottság végzi. A tanácskozások előkészítése nemzetközi fórumokon is folyik, a bizottság vezetése a partner intézmények képviselőivel konzultációkat folytatott Moszkvában, Berlinben, Belgrádban és Zágrádban. A bizottság elnöke, Szabolcsi Miklós akadémiai levelező tag, levelező tagja a Comité Internationale pour les Études d'Esthétique-nek, részt vett annak legutóbbi, darmstadti ülésén, ahol már az 1976-ra tervezett Nemzetközi Esztétikai Kongresszus előkészítésére tettek lépéseket.

A Magyar Történészek Nemzeti Bizottsága folytatta előkészületeit a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Konferencia és az 1975. évi San Francisco-i XIV. történész világtalálkozásra való magyar szereplés előkészítésére. A Nemzeti Bizottság ennek érdekében 1974 nyarán, ill. őszén Budapesten megrendezte a gazdaságtörténeti konferencián, ill. a világtalálkozásra részt vevő szocialista országok történészeinek előkészítő értekezletét. Ezeknek az értekezleteknek az volt a céljuk, hogy összehangolják a szocialista országok delegációinak programját, biztosítsák a szocialista országok marxista történészeinek egységes fellépését. A konferenciák sikeresen zárultak, a tanulságokat az elkészült előadások végső formába öntésénél hasznosították a szerzők. A bizott-

ság gondoskodott arról is, hogy a történész vegyesbizottságok révén is állandó konzultációs kapcsolat legyen a szocialista országok történészei között; ily módon is megteremtve az egyeztetés lehetőségeit.

A nemzeti bizottság gondolja a kb. 100 ív terjedelemben 1975-ben, a világtudománykongresszusra a kongresszusi nyelveken megjelenő tanulmánykötetet is.

A *Magyar Nemzeti Filozófiai Bizottság* még 1973-ban Várnában filozófiai világtudománykongresszuson kérte a Filozófiai Társaságok Nemzetközi Szövetségét (FISP), hogy beléphessen a nemzetközi szervezetbe. Ez ügyben járt 1974-ben Magyarországon André Mercier, a FISP főtitkára és Maya Svilar, a szövetség titkára. A magyar nemzeti bizottsággal folytatott budapesti megbeszélések sikert eredményeztek, 1974 őszén a nemzetközi szövetség értesítette a Magyar Nemzeti Filozófiai Bizottságot, hogy kérését elfogadta, felvette tagjainak sorába.

A *Nemzetközi Tudománytörténeli és Tudományfilozófiai Egyesület* (International Union of History and Philosophy of Science — IUHPS) nemzetközi tudományos szervezet *tudományfilozófiai tagozatának* (Division of the Logic, Methodology and Philosophy of Science — DLMPS) *Magyar Nemzeti Bizottsága* ez évben ülést tartott, amelyen megvitatta a szervezetben való magyar részvétel és a szocialista országok Nemzeti Bizottságai közötti koordináció kérdéseit. Javaslatot tett arra, hogy a szocialista országok 1975 tavaszán tartandó egyeztető ülésén a Lengyel Nemzeti Bizottságot kérjék fel a koordinációs feladat ellátására. Ugyanakkor határozat született arra, hogy egy későbbi időpontban szükség esetén a Magyar Nemzeti Bizottság is elvállalná az említett feladatot.

Osztályunk nemzetközi tudományos kapcsolatainak egyik fő területét a *történész vegyesbizottságok* működése jelentette az elmúlt évben is.

Az 1973-ban megválasztott *Magyar—Bolgár Történész Vegyesbizottság* magyar tagozata alakuló ülését az év májusában tartotta, s novemberben Budapesten került sor a magyar és a bolgár tagozat első közös, együttes ülésére is. A két fél egyeztetette terveit, megfogalmazta a hosszú távú együttműködés lehetséges területeit, és megállapodott néhány közvetlen feladat megoldásában.

A *Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság* 1974-ben tartotta meg évi ülését. A tudományos ülés témája: A marxizmus behatolása a cseh, a szlovák és a magyar munkásmozgalomba. Az előadásokat élénk szakmai vita követte. Sor került a két ország középiskolai tankönyveinek kölcsönös felülvizsgálatára is. Ez utóbbit a bizottság az ülés legeredményesebb mozzanataként értékeli.

A *Magyar—Lengyel Történész Vegyesbizottság* 1974-ben Budapesten tartotta meg évi rendes ülését, amelyen a XVI—XVIII. századi magyar—lengyel művelődéstörténet párhuzamos jelenségeit tárgyalták meg a résztvevők. A színvonalas referátumokat ugyancsak színvonalas szakmai vita követte,

amely széles érdeklődést váltott ki a különböző rokon tudományokat képviselő szakemberek körében is.

A Magyar—Német Történész Vegyesbizottság múlt évi ülését, amely kiemelkedően gazdag tudományos programot, színvonalas előadásokat és vitát eredményezett, Budapesten, ill. Egerben tartotta. Tudományos témája a rendiség és az állami centralizáció kérdésköre volt, módszertani vitaülésének tárgya pedig: az urbanizáció kutatásának történeti kérdései. A bizottság zárt ülésén megállapodás jött létre az 1980-ig terjedő új ötéves tervidőszak programjára is.

A Magyar—Román Történész Vegyesbizottság az elmúlt év folyamán Bukarestben és Kolozsvárott ülésezett. A bukaresti ülés tudományos témája a két világháború közötti romániai munkásmozgalom és a Román Kommunista Párt történetével foglalkozott, a kolozsvári ülésen elméleti téma, a historizmus kérdésének vizsgálata került napirendre. Külön ki kell emelnünk azt a széles érdeklődést, amely Kolozsvárott kísérte a vegyesbizottság nyilvános ülését. Kölcsönösen ismertette továbbá mindkét fél azokat az intézkedéseket, amelyeket az előző évi tankönyv-vita és megállapodások után az illetékes szervek foganatosítottak.

A Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság az elmúlt évben is rendkívül gazdag programot teljesített. Novoszibirszkben került sor „A természeti kincsek ésszerű felhasználása a tudományos-technikai forradalom körülményei között” c. témával foglalkozó szimpoziумra. Budapesten a magyar—szovjet műszaki-tudományos együttműködési megállapodás aláírásának 25. évfordulójára rendezett központi akadémiai ünnepek keretében — szekcióülés formájában — a vegyesbizottság két tagozata rendezett tudományos ülésszakot, amelyen áttekintették a magyar—szovjet történész együttműködés negyedszázados történetét.

A harmadik tanácskozást a régészeti tagozat rendezte Moszkvában. Tárnya A kelet-európai sztyeppe népek kora középkori története volt.

A vegyesbizottság kebelében 1974-ben Numizmatikai munkacsoport alakult, gazdag programot dolgozott ki a következő évekre.

A Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság ülésein, megbeszélésein egyre gazdagodó program, a jövő együttműködésének legváltozatosabb formái kristályosodnak ki. A bizottság e dinamikus, sokrétű munkáját — úgy véljük — mindenekelőtt az teszi lehetővé, hogy nem csupán a történész-együttműködést biztosítja, hanem mint komplex bizottság (régészet, néprajz, numizmatika, történettudomány) tág terét nyújtja a rokon szakmák együttműködésének is.

Vegyesbizottságaink tehát az elmúlt évben is folyamatosan az előre kitűzött terveknek megfelelően végezték tudományos-tudományszervező tevékenységüket. Utóbbi 1—2 évi működésükben mindinkább az vált jellemzővé, hogy a szűkebb szaktörténeti témákat a *komplexitás* irányában mutató prob-

lémakörök napirendre tűzése váltja fel. Ezen, a komplexitás s az interdisciplináris megközelítés igényét tükröző folyamat — úgy véljük —, természetesen, a tényleges gyakorlatból folyó következménye szaktudományaink és tudománypolitikánk fejlődésének, ezért pozitívnak és feltétlenül támogatóknak tartjuk.

Vegyesbizottságaink szakmai összetételében is megmutatkozik ez az új vonás: a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság tagjai között régész, numizmata és néprajz tudósokat is találunk, a Magyar—Román Történész Vegyesbizottságban régészek is dolgoznak, a Magyar—Csehszlovák és a Magyar—Román Történész Vegyesbizottság tagjainak művészettörténész szakemberekkel való kiegészülése pedig éppen folyamatban van mindkét tagozat részéről.

Korszerű tudományos igényekből fakadó folyamat ez, amely — úgy véljük — kiteljesedése során új lehetőségeket tár fel az egyes országok közötti tudományos együttműködés területén, s a vegyesbizottságok immár hagyományossá vált működési rendjében új szint, a közérdeklődést is jobban felkeltő formákat hozhat létre.

Osztályunk tudományos és tudománypolitikai irányításával 1974 folyamán — az Akadémia elnöksége által előzetesen jóváhagyott rendezvénytervünknek megfelelően, különböző mértékű akadémiai, anyagi támogatással — három *nemzetközi tudományos rendezvény* lebonyolítására került sor.

1974. május 5—11-e között Visegrádon zajlott le a Magyar Pszichológiai Társaság és az MTA Pszichológiai Intézetének közös rendezésében a *III. Európai Szociálpszichológiai Konferencia*. Ez volt tulajdonképpen az első olyan nemzetközi tanácskozás, amelyen a keleti és a nyugati országok szociálpszichológusai egyenlő arányban voltak képviselve. (10 amerikai, 10 nyugat-európai, 20 a szocialista országokból meghívott tudós és 15 magyar vendég.) Ez mindenekelőtt azt tette lehetővé, hogy a szociálpszichológia e különböző tradíciókat képviselő kutatói, tudósai személyesen is kölcsönösen megismerhessék egymást. Néhány szekcióban kifejezetten magas színvonalú tudományos munka folyt; általában élénk eszmecsere, és korrekt vitaszellem jellemezte a konferencia munkáját. A nyugati résztvevők nagy érdeklődést mutatnak a szocialista országokban elért kutatási módszerek és eredmények, s ezek elméleti értelmezése iránt, az ideológiai jellegű problémák megvitatása elől azonban kitértek. A konferencia egészében sikeresnek mondható, a magyar résztvevők szereplésével meg lehetünk elégedve.

1974. október 3—4-én tartotta közös konferenciáját az újvidéki (Novi Sad-i) Hungarológiai Intézet és az MTA Dunántúli Tudományos Intézete. A tudományos ülés fő témája: *Az urbanizáció gazdasági, társadalmi és kulturális hatása a Duna mentén Jugoszláviában és Magyarországon*. Az elhangzott előadások, az élénk szakmai vita egyaránt azt tanúsították, hogy a két intézet között széles körű együttműködés lehetséges, a kutatások kiegészíthetik

egymást, sok témában futhatnak párhuzamos kutatások különböző területi vetülettel, s különösen a művelődéstörténeti kérdések alkalmasak azonos témájú kutatások folytatására.

1974. október 29—november 2. között került sor az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya, valamint a Magyar Filozófiai Szemle szerkesztő bizottsága közös rendezésében „Az európai szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratai szerkesztőinek 11. (budapesti) konferenciája”-ra. A rendezvény tudományos programjának fő témája „A nemzeti eszme és az internacionalizmus a marxista filozófia mai fejlődésében”. A konferencia a filozófusok figyelmét a nacionalizmus elleni harcra, a testvér folyóiratok közötti együttműködés fontosságára irányította. A vita eredményeként egyértelműen kikristályosodott, hogy csak a népek konkrét történetének gondos elemzése alapján lehet helyes választ adni a szocialista nemzet, a proletár nemzetköziség konkrét kérdéseire, s ehhez szükséges a szocialista országokban kialakult közös vonások tanulmányozása.

A tudományos program lezárása után eredményes tárgyalások folytak a testvér folyóiratok közötti jobb együttműködés elvi és gyakorlati kérdéseiről.

Bizottságaink munkájáról

A II. Osztály tudományos és tudománypolitikai irányításával működő tudományági bizottságainak munkáját az elmúlt évben is figyelemmel kísérte, s a szükséges elvi gyakorlati irányítást, segítséget, amilyen mértékben csak lehetett, megadta. Osztályüléseinken folyamatosan történt meg a bizottságok alapokmányainak, munkaterveinek bemutatása. Általában elmondható, hogy az osztály és bizottságaink többsége között kifejezetten jó munkakapcsolatok voltak az elmúlt évben is, s az együttműködés általában zavartalan és gyümölcsöző volt. (Több esetben segítettük a bizottsági javaslatoknak felsőbb fórumokon való figyelembevételét.)

Az 1973-ban megválasztott, s még zömmel ugyanabban az évben, részben 1974-ben munkájukat megkezdő albizottságok tevékenysége új vonást ad a testületi jellegű bizottsági munkának. Kétségtelen egyrészt, hogy az albizottságok megalakításának a tudományos élet differenciálódása volt legfőbb motívuma, s működésük az esetek döntő többségében teljes mértékben indokolt, mégis új problémát vet fel osztályunk tudományszervező, tudománypolitikai-tudományos irányítása szempontjából. Az albizottságok szerzteágazó tevékenysége (más intézményekkel, főhatóságokkal kiépített szakmai, tudománypolitikai kapcsolatainak egész rendszere) hatásköri túllépést is előidézhet, és hovatovább kizárhatja az osztály ellenőrzését, ugyanakkor, amikor a felelősség az osztályt terheli; e kérdés megoldása a jövő feladata.

A Filozófiai Bizottság 1974 folyamán három ülést tartott. Ezeket megvitatta és jóváhagyta a Magyar Filozófiai Társaság létrehozását javasoló és indokló előterjesztést, valamint a Társaság alapszabály-tervezetét. Véglegesítette a Bizottság alapokmányát, kialakította diszciplínák szerint szervezett albizottságait, s megválasztotta ezek vezetőit. Megtárgyalta a filozófiai ismeretterjesztés problémáit, a TIT filozófiai tevékenységét. A bizottság törekszik a filozófiai élet teljes áttekintésére — mind a tudományos kutató és alkotó munka, mind az ismeretterjesztő és propaganda tevékenység, mind a könyv- és folyóiratkiadás terén. Megtárgyalta a Filozófiai Szemle szerkesztőségnek beszámolóját a folyóirat nemzetközi tudományos konferenciájáról, s megvitatta az új szerkesztőbizottság következő évekre vonatkozó terveit, elképzeléseit. Határozatot hozott a folyóirat új szerkesztőségének fokozott támogatásáról, javasolta a szerkesztő bizottság rendszeres testületi működését. Nehezményezte egyben, hogy nem kapott időben megfelelő tájékoztatást a személyi változásokról. Ez utóbbi motívum élénk vita tárgyát is képezte a Bizottság 1974. évi utolsó ülésén.

A Történettudományi Bizottság az elmúlt évben ugyancsak három teljes ülést tartott, és több alkalommal ülésezett a kiadványügyi albizottság, valamint a történettudomány helyzetének felmérésére kiküldött ad hoc bizottság.

Üléseinek legfontosabb témái: az ausztriai levéltárak „Hungarica” anyaga gyűjtésének meggyorsítására tett intézkedések, az ebből a célból már az előző években kiküldött albizottság jelentésének megtárgyalása. Alapos és részletes előterjesztés alapján foglalkozott a Bizottság azzal, hogyan lehetne még hatékonyabbá tenni a történettudományi tervező munkát, szervezetesebbé a különböző jellegű történettudományi kutatóhelyek együttműködését, s mindezt az intézmények munkaterveiben úgy érvényesíteni, hogy az MTA szakmai-ideológiai, irányító-koordináló szerepe kellő mértékben érvényesüljön. Bizottsági ülés tárgyalta meg a történetírásunk nemzetközi visszhangjáról készített felmérést, s a történettudományi folyóiratok elmúlt 3 évi munkájáról adott összképet.

A történettudomány helyzetfelmérésére albizottság alakult, amely az év végére — alapos és színvonalas szakértői véleményekre támaszkodva — elkészítette a végső összefoglaló szöveg bázisát képező részjelentéseket.

A bizottság folytatja tárgyalásait a szaktárcákkal abból a célból, hogy az érvényben lévő levéltári kutatási rendeletnek az új- és legújabbkori kutatásokat kifejezetten megnehezítő vonatkozásait vizsgálják felül, s módosítsák a szaktudomány elsőrendű érdekeinek, igényeinek megfelelően.

Az 1973. évi tisztújításig működött a várostörténeti „állandó albizottság”, szervezeti hovatartozása azonban sem bizottságaink újjáalakulásakor, sem azóta nem tisztázódott.

A Művészettörténeti Bizottság 1974-ben háromszor, albizottságai ugyancsak három alkalommal üléseztek. Az ülések napirendjén a főbb kutatóhelyek

1973. évi beszámoló jelentéseinek megvitatása, a II. Osztály könyvkiadási kerettervének új művekkel való kiegészítése, az intézmények nemzetközi kapcsolatainak, valamint a szakmai-ideológiai továbbképzés helyzetének, végül az albizottságok tevékenységének megtárgyalása szerepelt.

A *Régészeti Bizottság* két alkalommal ülésezett. Ezeken megtárgyalta és elfogadta az 1974. évi munkatervet, valamint a bizottság alapokmány-tervezetét. Foglalkozott továbbá az 1974. évi akadémiai célhitelek felhasználásával, kiegészítette egyik albizottságának tagságát. Külön ülést szentelt a régészeti topográfiai munkák állásának, foglalkozott a munka módszertani problémáival, az elvégzéséhez szükséges személyi és egyéb feltételek kialakításának kérdéseivel.

A bizottság albizottságai közül a Római Kori Albizottság három ülést tartott, a Koraközépkori Albizottság, a Középkori Albizottság és a Numizmatikai Albizottság pedig egy-egy munkaülést.

A *Pedagógiai Bizottság* négy ülést tartott. Ezek fontosabb témái: az MTA Pedagógiai Kutatócsoportjának középtávú kutatási terve, a nevelési tervek és a tantervek integrálási lehetőségei, a nevelési tevékenységet egységesen szabályozó pedagógiai dokumentum funkciója és szerkezete, a pedagógiai kutatási főirány terén eddig végzett munkálatok, különös tekintettel a koordinálás kérdéseire. Különösen jelentős volt a Pszichológiai Bizottság által kezdeményezett s vele együtt rendezett ülés, amely a pedagógiai pszichológiai kutatás feladataival foglalkozott. Szép példája ez egyben a rokon tudományok tudományos bizottságainak együttműködésére is.

Az albizottságok közül kiemelésre méltó aktív tevékenységet a neveléstörténeti és a didaktikai-metodikai albizottság fejtett ki.

A *Pszichológiai Bizottság* négy alkalommal tartott ülést az elmúlt évben, összesen 11 napirendi pont vitáját folytatta le a szokásos könyv- és folyóiratkiadási feladatok ellátása mellett.

Működésében két új kezdeményezés figyelhető meg: 1) A bizottsági üléseket pszichológiai munkahelyeken rendezik meg. Az új típusú bizottsági üléseken egy-egy napirendi pont a meglátogatott munkahely tevékenységével összefüggő kérdések megvitatásával foglalkozott. Ez a kezdeményezés hasznos tapasztalatokat nyújt a Bizottság tagjainak, és hozzájárul a pszichológiai kutatóhelyek tekintélyének növeléséhez. 2) A Pedagógiai Bizottsággal közös programot rendezett (l. a Pedagógiai Bizottságnál), ami azt tanúsítja, hogy e forma fokozottabb lehetőséget nyújt a tartalmi kérdések hatékonyabb, sokoldalúbb elemzésére, s összegzésére.

A Bizottságnak jelentős szerepe volt a III. Európai Szociálpszichológiai Konferencia előkészítésében és gondozásában, s a rendezvény tanulságainak levonásában. Erőfeszítéseket tett a Bizottság a KGST országok pszichológiai tudományos kutatásának koordinálása érdekében. Jelentős volt a Bizottság közreműködése a Tudománypolitikai Bizottság számára készített, a pszicho-

lógiai kutatóhálózat középtávú fejlesztési tervének kérdésével foglalkozó előterjesztés kidolgozásában is.

A *Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottság* 1974 folyamán két ülést tartott, egyet a MTESZ Tudomány- és Technikatörténeti Bizottságával közösen, albizottságai pedig négy alkalommal üléseztek.

A fentebb említett együttes ülésen megtárgyalták a hazai tudomány- és technikatörténeti kutatásokról készült színvonalas előterjesztést, melynek alapján állásfoglalásaikat megküldték az Akadémia, az Oktatásügyi és a Kulturális Minisztérium illetékes vezetőinek, kérve, hogy a lehetséges fejlesztések során vegyék figyelembe: a hazai tudomány- és technikatörténeti kutatások tudománypolitikailag helyes orientálásának elengedhetetlen feltétele az állami-intézményes bázisok fejlesztése.

A Komplex Bizottság a MTESZ Tudomány- és Technikatörténeti Bizottságával, a BME Tudománytörténeti Kutatócsoportjával és az Országos Műszaki Múzeummal közösen kétnapos nemzetközi tudományos konferenciát rendezett „A technika fejlődésének néhány vonása Közép-Európában 1700—1848 között” címmel. (A 12 külföldi vendég közül 6-an előadással is szerepeltek.)

A Komplex Bizottság foglalkozott az illetékességi körébe tartozó tudományterületekre vonatkozóan a tudományos minősítések helyzetével, s javasolta, hogy az e témakörben megítélt kandidátusi és doktori fokozatok „tudomány- és technikatörténeti tudományok” szakjelzetet kapjanak, s hogy a TMB a jövőben hozzon létre önálló Tudomány- és Technikatörténeti Szakbizottságot.

Albizottsági ülés foglalkozott a tudományos-technikai forradalom tudománytörténeti megközelítésének elvi-módszertani kérdéseivel.

Tudományos társaságaink

Tudományterületeinken működő társulataink az elmúlt évben is gazdag programot valósítottak meg, a társulati-szakosztályi élet különböző formái eleven tudományos közélet színterét képezték. A rendkívül szerteágazó tevékenységnek jelen kereteink között valóban csak néhány — megítélésünk szerint — legfontosabb eredményét említhetjük.

A *Magyar Történelmi Társulat* 1974. évi tevékenységének legfőbb törekvése az volt, hogy szélesítve társadalmi kapcsolatait, nagyobb részt vállaljon a köztudatformálásból. A Magyar Pedagógiai Társasággal közösen rendezett évi országos vándorgyűlés a történettudomány és a tankönyvírás összefüggéseinek vizsgálatával foglalkozott. Az előadások a történettudomány, a neveléstudomány és a tanításmódszertan aspektusából exponálták a történelemkönyvírás kérdéseit. A szekcióülések az egyes iskolatípusok történelemtan-könyveinek sajátosságait és továbbfejlesztésük módozatait vizsgálták.

Nagyszabású, 9 napon át tartó nemzetközi rendezvényen, a Történelemtanárok Nyári Akadémiáján, a 20. század története kutatásának új eredményeiről, a történelemtanítás elvi és módszertani kérdéseivel, a történelemtanítás nemzetközi helyzetével (szovjet, NDK, lengyel és jugoszláv résztvevők révén), valamint a Televízió történelmi műsorainak sajátosságaival, problémáival foglalkoztak az előadások s a tanácskozások.

A Hazafias Népfronttal együttműködve tudományos emlékülést rendeztek Szegeden az 1849. évi nemzetiségi törvény megalkotásának 125. évfordulója alkalmából, és Nyíregyházán — a Városi Tanáccsal együttműködve — a helység örökváltsága 150. évfordulója alkalmából.

Az 1974. évi programban ezeken kívül több, aktuális, a közvéleményt is érdeklő témájú anket, vitaülés is szerepelt.

Jelentős munkát végzett a Társulat a történelemtanítás reformjával kapcsolatos akadémiai munkálatok keretében, saját kiadványainak gondozása, a pályázatok tervezése, meghirdetése s értékelése terén, s a nemzetközi kapcsolatok ápolása és további szélesítése terén is. A Társulat taglétszámának 1000 fölé emelkedése örvendetes jelenség, de számos gond, — anyagi és adminisztratív — nehézség szülője is egyben. Felveti annak szükségességét, hogy a társulati élet egyre inkább az egyes szakosztályok és tagozatok tevékenységében koncentrálódjék. Ezek munkájának sorából különösen ki kell emelnünk az üzemtörténeti szakosztály rendkívül sokoldalú és aktív tevékenységét, valamint a tanári tagozat eleven, gazdag programját. A vidéki csoportok munkájáról szólván a Déldunántúli Csoport 1974. évi tevékenységét kell mindenekelőtt megemlítenünk.

A következő években a Magyar Történelmi Társulatnak ki kell alakítania azt a korszerű adminisztratív-ügyintézői módszert, melynek segítségével a megnövekedett tagság követelte új, és hatványozott mértékben jelentkező feladatok megoldása zökkenőmentessé válhat, további erőfeszítéseket kell folytatnia a tömegkommunikációs eszközökkel való kapcsolatok erősítéséért, s a Helytörténeti Szakosztály tevékenységének hatékonyabbá tételéért.

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1974. június 3-án tartotta tisztújító közgyűlését, melyen a Társulat elnökévé Entz Gézát, alelnökeivé Szabolcsi Miklósnét, Fülep Ferencet, főtitkárrá Soproni Sándort, titkárrá Kovács Tibort, szakosztálytitkárokká F. Petres Évát, Szij Bélát, Sz. Koroknay Évát választották. Megtörtént a választmány átalakítása is: a tagok több mint 50%-a fiatal szakemberekből tevődik össze.

A Társulat elmúlt évi tudományos programjából a következőket emeljük ki:

Tudományos ülés „Államszervezés-kori váraink kérdéséhez”, és „Gótikus épületszobrászatunk néhány kérdéséhez”. Vándorgyűléseinek témái keretében pedig Nógrád megye régészetével, képzőművészeti gyűjteményeinek

kialakításával, néhány helység régészeti feltárásának, rekonstrukciójának problémájával foglalkoztak.

Rendszeresen megtartotta a Társulat ezen kívül havi felolvasó üléseit, amelyen összesen 9 előadás hangzott el.

A Társulat vezetése jelentős lépéseket tett annak érdekében, hogy korszerűvé, változatosabbá, elevenebbé tegye a Társulat művészettörténeti vonatkozású tevékenységét.

A Társulat életében a jövőben nagyobb gondot kell fordítani a tervszerűbb kiadványtevékenységre, a publicitásra, közgondolkodásunk, közízlésünk aktív formálásának kérdéseire. Hasznossá válhat esetleg a Magyar Történelmi Társulattal való kapcsolatok kiépítése, s bizonyos kérdésekben a két társulat közötti együttműködés kialakítása.

A *Magyar Numizmatikai Társulat* múlt évi tudományos és ismeretterjesztő tevékenysége jelentősen fejlődött. Ennek a problémának szentelte vezetőségi üléseit, választmányi üléseit is. A közművelődésre ható ismeretterjesztő tevékenység fő formája: rendszeres előadások tartása. 1974-ben megjelent a Numizmatikai Közlöny: a Társulat tudományos munkájának tükré, s egyben az ismeretterjesztés másik formája.

A Társulat bekapcsolódott az MTA fennállásának 150. évfordulóját ünneplő akadémiai közgyűlés méltó előkészítésének munkájába is: javaslatot dolgozott ki a Magyar Nemzeti Banknak ilyen témájú emlékpénz kiadására.

Szoros kapcsolatot tart fenn más numizmatikai szervezetekkel, elsősorban az MTA Numizmatikai Albizottságával, valamint a Magyar—Szovjet Vegyesbizottság numizmatikai munkacsoportjával. Aktívan részt vesz ez utóbbiak munkájában.

A *Magyar Pszichológiai Társaság* 1974-ben két vezetőségi ülést, hat elnökségi ülést tartott. Többször üléseztek különböző, meghatározott feladatok megoldására kiküldött bizottságai.

A vezetőségi üléseken főként a nemzetközi tudományos konferenciák kérdése szerepelt napirenden. Értékeltek az 1973-ban megrendezett „Az alkotó gondolkodás kutatási problémái” szimpózium eredményeit, továbbá az Európai Szociálpszichológiai Konferencia és a Mentálhigiéne Nagygyűlés előkészítésével kapcsolatos problémákat. Előkészítették a Társaság 1975. januári tisztújító közgyűlését. Foglalkoztak a Társaság szekció-munkájának és vezetési módszerének kérdéseivel, vidéki szekciók létrehozásának lehetőségeit vizsgálták, továbbá az 1975. évi feladatok előkészítését is megkezdték.

1974-re tervezte a Társaság a Mentálhigiéne Nagygyűlés nemzetközi tudományos konferencia megrendezését. Az előkészítő bizottság, melynek vezetője a Társaság elnöke volt, igen nagy energiát igénylő és gondos előkészítő munkát végzett. A nagygyűlést mégsem sikerült megtartani, mivel az egészségügyi főhatóság annak elhalasztását kérte.

A Társaság szekcióinak többségében az elmúlt évben is nagy aktivitás

bontakozott ki. Összesen 31 tudományos ülést szerveztek, beleértve a nemzetközi szociálpszichológiai konferenciát is, csupán a Kriminálpszichológiai Szekció nem tartott ülést a múlt évben.

Kiemelkedő az Általános Pszichológiai Szekció decemberi tudományos ülése, amelyen Kardos Lajos professzornak, a Pszichológiai Társulat elnökének 75. születésnapja alkalmából az ünnepezt munkásságáról három előadás hangzott el. Ugyancsak jelentős munkát végzett a Pedagógiai Pszichológiai és Fejlődéslélektani Szekció. Függetlenül van viszont a Nemzetközi Alkalmazott Pszichológiai Társaságba való belépés kérdése.

Stier Miklós
tudományos titkár

Nívó-díjasunk

Orbán Sándor: KÉT AGRÁRFORRADALOM MAGYARORSZÁGON
(Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945—1961)
(Bp. 1972. Akadémiai Kiadó.)

Orbán Sándor könyve nem ok nélkül kapott Nívó-díjat az elmúlt esztendőben. Olyan történelmi munkát méltányolt a kitüntetés és köszönhet a méltató, amely tudományunk számos fontos alkotása között csak a legjobbak mércéjével mérhető. Alaposság, eredeti koncepció, világos és logikus szerkesztés, történelmi látásmód, tudományos, finoman árnyaló és mégis lendületes stílus — tömören így jellemezhetnénk a szerző új könyvét. Értékét csak növeli, hogy benne szinte napjaink egyik alapvető történelmi-társadalmi folyamatát tárta fel és ragadta meg. Fényes cáfolatát adva annak a hagyományos felfogásnak, amely a közelmúltak vagy éppen napjaink történetét, mint a történettudomány egzakt módszerével kutathatatlant, kizárni akarná vizsgálódási köréből. De növeli a vállalkozás nagyságát az a pusztán tény is, hogy a könyv olyan két, egymást viharos gyorsasággal követő és viharos erejű forradalomról szól, amely — mint a szerző maga írja — „szinte valamennyi más társadalmi csoportéhoz képest a legegységesebb és legnagyobb átalakulás szülője volt az egész parasztság számára”.

Egy tömegében igen nagy, társadalmi állapotában és életvitelében pedig leginkább elmaradott néposztály napjainkban is tartó gyökeres átalakulását nyomon követni — nem mindennapi történetírói feladat. Időben mindössze másfél évtizedet fog át a könyv, a parasztság életében bekövetkezett változások azonban „e viszonylag rövid időszakban — írja Orbán Sándor — szinte három társadalmi formációt ölelnek fel”. A történész tehát, aki az 1945-től 1961-ig terjedő időszak parasztságtörténeti problémáit boncolja, a néposztály társadalmi mozgásában, helyzetében és életformájában, más-más módon és eltérő arányokban ugyan, de tettenérheti annak a hosszú történelmi útnak szinte valamennyi szakaszát, elemét, amely parasztságunk sorsát, évszázadait így vagy úgy meghatározta.

Mintha e másfél évtizedben összesűrűsödött hármastársadalmi formáció sugallta volna a szerzőnek, könyvét is három fő fejezetre tagolta. Elsőnek a demokratikus agrárátalakulás útját, a 45-ös földosztást, előzményeit és következményeit tekinti át. Szemben egyes régebbi vagy éppen újabb keletű nézetekkel, a földosztás történelmi tényét igen határozottan forradalmi tettnek, gazdasági-társadalmi hatását, következményeit forradalminak ítéli.

„A demokratikus agrárforradalom ama hatalmas tette — írja —, hogy a reakciós nagybirtokrendszert egyszer s mindenkorra felszámolta és egy új típusú — népi demokratikus — agrárfejlődéshez nyitott utat, elvitathatatlan.”

A most idézett szerzői összegezés világosan utal arra a kettős funkcióra, amit a 45-ös földosztás a magyar agrárfejlődés történetében betöltött. Arra nevezetesen, hogy — mint minden igazán nagy forradalmi változás — egyfelől lezárt egy meghaladott múltat, s ezzel egyidőben új utakat nyitott a szóban forgó társadalmi néposztály, de tágabban az ország általános fejlődése előtt is. Ami a lezárt múltat illeti, bemutatására a szerző közismertnek mondható adatokat vonultat fel ugyan, értelmezésük során azonban merőben új összefüggéseket tudott feltárni. A két háború közötti birtokstruktúrára vonatkozóan hangsúlyozza ő is paraszti társadalmunk szinte egyedülállóan nagyfokú polarizáltságát. Szakirodalmunkban azonban ő ismerte fel elsőnek, hogy ezt a polarizáltságot nem valamiféle dinamikus fejlődés, s még csak nem is a fokozódó kapitalizálódás bomlasztó erői hívták életre, hanem a megelőző évtizedek torz örökségeként továbbélve éppen a megmerevedés, mozdulatlan-ság jellemezte s tette szinte elviselhetetlenné a parasztsorsot. Magas népsűrűség, lelassult ipari fejlődés, rendkívül polarizált birtokmegosztás szorításában érlelődött az elodázhatatlan történelmi szükség: a nagybirtokrendszer felszámolása, s a föld felosztása a parasztok között. Ahogy Orbán Sándor írja: „A történeti haladásnak Magyarországon alapvető kérdése volt a feudális eredetű nagybirtokrendszer agrárforradalom útján való felszámolása, ... a kiáltó szociális polarizáltság és nyomor megszüntetése.”

1945. március 15-én kelt és két nappal később jelent meg Debrecenben az Ideiglenes Nemzeti Kormány ún. 600-as rendelete „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról”. A rendelkezés szerint egyrészt az elkobzandó, másrészt a megváltandó birtokok kerültek felosztásra. A végrehajtás során elkoboztak 43 245 földbirtokot 539 171 kat. hold területtel, megváltandó földként pedig 8 749 földbirtok 4 835 348 kat. holdban került szétosztásra, együttesen tehát 5 599 645 kat. hold, az ország földterületének 34,6%-a. Ebből közvetve vagy közvetlenül a parasztbirtokosok használatába került közel 4 millió hold, a többi pedig — zömében erdőség — állami tulajdonba ment át.

Földhöz valóban az arra leginkább rászorultak, az agrárproletárok és a törpebirtokos parasztok jutottak: a felparcellázott tábláknak 93,3%-a került mintegy 580 ezer ilyen típusú igénylő birtokába. Ám az egy családra jutó földterület nagysága nem volt magas. Annyi főlemelő s megindító lelkesedés után az így föltáruuló kép már távolról sem látszott olyan biztatónak: a földhözjuttatott családoknak vagy személyeknek éppen fele átlagosan 0 és 3, több mint egynegyede pedig 3—6 hold közötti földbirtoknak lett a tulajdonosa, illetve egészült ki ennyivel 1—2 holdas korábbi „gazdasága”. Más szóval a

korabeli agrártechnika szintjén is életképtelennek tartott törpe- és kisbirtokosok tábora, azaz a birtokos parasztság addig is legnépesebb alsó kategóriája duzzadt fel hihetetlen mértékben. Ugyanakkor — állapítja meg Orbán Sándor — „a földhözjuttatott agrárszegénység száma messze alatta maradt a földreformot megelőzően összeszámlált félproletár és agrár nincstelen tömegnek”, akiknek számát pedig most, 1945 után „a szomszéd országokból áttelepített mintegy 350 ezer főnyi magyar lakosság jelentős része is gyarapította”. Bár a nincstelenek száma — írja tovább — „félmillióra csappant” (de nem tűnt el!), viszont az 1—5 holdas birtokkategória „erős gyarapodásával” (számuk mintegy másfél millióra nőtt) az agrárszegénység a korábbi „3 millió helyett 2 millió körül alakult”. A parasztságnak így módon közel fele (47,2%-a), mintegy 2 millió lélek sorolódott továbbra is az agrárszegénység kategóriájába. Minthogy pedig a parasztság akkor a népességnek közel felét alkotta, úgy is mondhatnánk, hogy az ország egynegyede. Számuk meglepően magas maradt.

Nem jutott hát mindenkinek föld, s akinek jutott is, nem elegendő. Pedig a kisajátítás radikálisnak és maradéktalannak mondható. Ha a földreformrendelet, ahogyan például a Nemzeti Parasztpártnak Veres Péterék javasolták, leszállítja a 200 holdas parasztbirtok határát 50 holdra, a nagytömegű agrárszegénység helyzetén ez sem sokat változtatott volna. A Kelet-Európában egyedülállóan magas népsűrűség ugyanis, fejletlen ipari háttérrel, rendkívül magas agrártúlnépesedésben csapódott le. Ez a legfőbb oka annak, hogy a felosztható föld a rendelet radikalizmusa ellenére is kevésnek bizonyult. „Ami sok volt nagybirtoknak — állapítja meg találóan könyvünk szerzője —, az most kevés volt az agrárszegénység kielégítésére”. Éppen ezért a földosztás, mint az egész parasztság felemelésének egyetlen útja, elégtelennek bizonyult, önmagában nem oldotta, mert nem oldhatta meg parasztnépünk valamennyi gondját. „Megoldása csak az egész népgazdaság struktúrájának az iparosítással összekapcsolt átalakításával és továbbfejlesztésével, valamint a mezőgazdaságban olyan tulajdoni, szervezeti és üzemi formák létrehozásával volt lehetséges, amelyek mind a szociális, mind a modern üzemi követelményeknek megfelelnek.” Más szóval: nagyarányú iparosítás és városfejlesztés, amely a földből kiszoruló-elvándorlók tömegeit felszívhatta, s nagyüzemi agrártermelés, amely az ottmaradók sorsát is gyökeresen átalakította. Úgy és annak révén, hogy a korszerű technika alkalmazásával egyes ágazatokban, történelmi távlatokból szemlélve: viszonylag rövid idő alatt meg lehetett duplázni a hozamokat.

A messzebbre tekintők előtt a történelmi feladvány egyértelmű volt. A megközelítési módok azonban eltérőek lettek. Téves megítélésekből fakadóan hibák és buktatók tarkítják a továbblépés első évtizedét. Joggal nevezi a szerző e korszakot a kísérletezés évtizedének. Ezzel foglalkozik könyvének második fő fejezete. A fordulat éve táján két koncepció körvonala bontako-

zott ki az agrártermelés szocialista átalakítására, s a parasztságban tovább élő szociális feszültségek feloldására. Abban mindkét felfogás megegyezett, hogy a tőkés kizsákmányolással szemben csakis a szövetkezeti és nagyüzemi agrártermelés lehet a jövő útja. Amíg azonban az egyik a termelés fejlesztését helyezte előtérbe, s ennek érdekében a szövetkezetekbe tömörültek fokozottabb támogatása mellett segítséget kívánt nyújtani az egyénileg gazdálkodóknak is, a másik felfogás „a parasztság erős differenciálódását s benne a gazdag-parasztság térnyerését hangsúlyozva, mintegy az ezzel szembeni védekezés és offenzíva eszközeként kezelte a szövetkezetet” — írja szerzőnk. Az agrárpolitika irányát végül is ez utóbbi, s tegyük mindjárt hozzá: elhibázott koncepció határozta meg, amely kellőképpen nem számolt sem az ország reális adottságaival és erőforrásaival, sem a parasztságon belül, többek között épp a földosztás révén is kialakult valóságos viszonyokkal. Ugyanakkor a nemzetközi helyzet sajátos fordulata újabb lökést adott, meggyorsította a téves alapokon nyugvó irányvonal erőltetett végrehajtását. A türelmetlenség, a túlfeszített tempó, az anyagi-technikai feltételek igen alacsony szintje esetenként s bizonyos vonatkozásokban azután a visszájára fordította a végső céljában szükséges és helyes elképzeléseket. Figyelemre méltóan jellemzi az így előállt helyzetet az is, hogy például az 50-es évek elején igen nagymértékben megnőtt a műveletlenül hagyott ún. állami tartalékföldek holdszáma. „Valójában tehát éppen abból — a földből — halmozódott fel egy furcsa bőség — írja Orbán Sándor —, amelyből még néhány esztendeje ... a legnagyobb hiány mutatkozott. A szövetségi politikán esett csorba — folytatja — ilyenképpen folytatódott a termelés megtörésében, és lett hasadássá az ország ellátása, a szövetkezeti átalakulás és a dolgozó parasztnak elemi érdekei között.”

A téves politikából is következően, majd egy évtizeden át folyt a küzdelem kis- és nagyüzem, az egyéni kis- és a szövetkezeti csoporttulajdon között. A politika vargabetűit, hullámzásait követve, nekirugaszkodások és visszahanyatlások jellemezték a szóban forgó évtizedet. Végül a küzdelem szinte drámai gyorsasággal dőlt el: 1959/60-ban, rövid két év leforgása alatt a magyar parasztságot a szocialista nagyüzemek hálózata fogta egybe. Ma már kellőképpen ismerve a magyar agrárfejlődés hosszú századait, azt is tudjuk, hogy mezei gazdálkodásunk csak most, 1961-től terelődött először kizárólagosan nagyüzemi keretek közé. A fordulat, amelynek parasztnépünk alakítója és alakítottja lett, nemcsak a parasztság életében, de agrárfejlődésünk egészében is valóban történelmi változást hozott. A drámai gyorsaságú, egyben történelmi horderejű fordulat okait és tényezőit tárja fel Orbán Sándor kitűnő könyvének harmadik fő fejezete. Történetírói erényei talán itt csillognak legjobban. Higgadt és mértéktartó módon, árnyaltan és igen meggyőzően fejti fel ama bonyolultan összetett gazdasági-társadalmi-politikai, mi több: pszichikai tényezők összességét, amelyek a fordulat felszínén és mélyében munkáltak.

Azóta másfél évtized telt el, s alig egy évtized, hogy Orbán Sándor könyvét lezárta. És mert fontos kérdésekről van szó, a szokásosnál hosszabban kell idéznünk könyvének zárómondatait. „A felgyorsult történelem — írja — nemcsak a rosszlelkű múltat, de a hozzátapadó, a megelőző formációváltozások által nagygyá növelt illúziókat is elsodorta. Helyettük a valóságos megoldás útját nyitotta meg. Hogy mindez nem a holnap falujának boldog nyitánya mellett, hanem gyötrő kételyek közt került sorra, abban nemcsak pusztán a parcellatulajdon felváltása játszott közre, de az arra alapozott patriarchális paraszti világ: egy történelmileg meghaladott, de valóságos életkeret személyes tragédiákkal járó letűnése is. S mindez nemcsak társadalmi alkatának átalakulása által érintette, de mennyiségileg is nagyban megcsappantotta a parasztságot. Bármily paradoxul hangzik is, kis túlzással úgy is mondhatnánk, hogy a parasztság történetileg megkésett felbomlása és a hajdani progresszió hívei által oly annyira sürgetett »polgárosodása« is valójában a szocialista átalakulás keretében következett be. Újkori történelmünk során oly sokszor és hiába óhajtott egysége pedig, nem kis kerülő után, akkor látszik megvalósulni, amikor mint paraszt, többé már nem vagy csak elenyésző arányban létezik.”

Pontos és találó az összegezés. A parasztság oldaláról nézve sajátos két forradalom volt ez, hiszen vele vagy általa annak részese, a parasztság — gondolhatnánk első pillanatra — előbb kiteljesítette (már ahogy a földszűke és a rövid idő engedte), másodjára pedig mintegy megsemmisítette régi önmagát. A társadalmi forradalmakat, tudjuk, a termelési és az oly fontos tulajdonviszonyok gyökeres átalakulása jellemzi. A tulajdonjog síkjáról vizsgálva a kettős fordulatot, úgy látjuk — s ezt könyvünk szerzője is hangoztatja —, az elsőt forradalmi tartalommal nem annyira az töltötte meg, amit a parasztságnak mint néposztálynak juttatott. Hiszen a változás az ő esetükben csupán mennyiségi volt: a földmagántulajdonnal rendelkező kisparasztok száma néhány százezerrel szaporodott. Forradalmivá igazán attól lett, hogy felszámolta a nagybirtokrendszert, s vele egy társadalmi osztályt lesöpört a történelem színteréről. A parasztság társadalmi életében minőségi változást valójában csak a következő „forradalom”, a szövetkezeti-nagyüzemi rendszer kialakítása hozott. Együtt nézve most már a két fordulatot, azok végső fokon akár egy és ugyanazon történelmi folyamat kettős szakaszának vagy éppen két oldalának is tekinthetők. Kizárólag csak a tulajdonjog szemszögéből nézve, mintegy a polgári földmagántulajdon szétzúzásának kettős szakaszáról beszélhetünk: az elsőben a nagybirtoké, a másodikban pedig a kisbirtoké számolódt fel. Társadalmi síkon pedig mindez azzal járt, hogy előbb a földbirtokos osztály, majd a kisbirtokos parasztság kényszerült átlépni — a történelembe. A társadalmi folyamat két szakasza vagy a két agrárforradalom tehát az oly hosszú századokat megélt feudalizmus két alapvető osztályának polgári utóéletére tett pontot.

Magától értetődik: Orbán Sándor könyve nem mondott, nem mondhatott el mindent a korszakokat lezáró és egy merőben újat nyitó változásokról. De azzal, amit elmondott, a nagyívű történelmi folyamat lényegét ragadta meg. Felelősen, történészi módszerességgel közelítve s oldva meg nem mindennapi feladatát. Eredményei éppen ezért bizvást nevezhetők maradandóaknak.

Nem lehet kétséges: a magyar történettudomány jelentős, időtálló munkával gazdagodott. Nyugodt lelkiismerettel ismételhetjük meg tehát: akadémiánk megtisztelő kitüntetése valóban méltó műre talált.

Für Lajos

Recenziók

HUSZÁR LAJOS: HABSBURG-HÁZI KIRÁLYOK PÉNZEI 1526—1657

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 168 p. + 11 t.

Miközben történetírásunk az elmúlt három évtized folyamán számos monográfiával, jelentős forráskiadványokkal gyarapította azoknak a műveknek a számát, amelyek elősegítették Magyarország XVI—XVII. századi gazdaság- és társadalomtörténetének jobb megismerését, a numizmatika terén — eltekintve néhány jelentős szakfolyóiratcikkétől — alig történt előrelépés. A korszerű pénztörténeti munkák iránti igényt fokozta egyfelől az az ismert tény is, hogy ilyen jellegű összefoglaló a két világháború közötti időszakban sem született, másfelől pedig az egzakt vizsgálatokra való törekvés előtt tornyosuló, részben pénztörténeti ismeretek hiányából származó akadályok mind sürgetőbben követelték a magyarországi pénzverés múltjának feldolgozását.

Az Akadémiai Kiadó éppen ezért jó szolgálatot tett azzal, hogy 1975-ben megjelentette *Huszár Lajos* könyvét, amely az Egyetemes Magyar Éremtár harmadik köteteként folytatója az 1907-ben megrekedt *Corpus Nummorum Hungariae* c. sorozatnak.

Huszár Lajos több mint két évtizedes kutatásokra épülő munkája a pénzverés történetét két időmetszetben — 1526—1552, illetve 1552—1657 között — tárgyalja. Az első szakasz bevezetőjeként visszatekint Mátyás 1467. évi adó- és kincstári reformjáiig, amely az állandó értékű pénz kibocsátását, közvetve az áru- és pénzvviszonyok fejlődését szolgálta. Bemutatja az 1521—1525 között lejátszódott inflációs folyamatot, majd az 1526—1540 közötti időszak pénzkibocsátását vizsgálja. Megállapítja, hogy a kettős királyválasztást követően mindkét uralkodó azonos típusú és finomságú pénzeket veretett, s hogy a pénzforgalomban ennek ellenére zavarok keletkeztek, az a „fellazult politikai viszonyok között elburjánzott magánpénzverés” következménye volt. Az 1526—1552 közötti első szakasz legértékesebb pénzfaja a 3,52 g színsúlyú aranyforint volt, amelyet 1325-től kezdődően a firenzei fiorino d'oro mintájára vertek, és a velencei dukáttal együtt e három aranypénz uralta a nemzetközi pénzforgalmat. A váltópénzül szolgáló ezüstpénzekben belül a 0,29 g színsúlyú denár szerepét emeli ki a szerző, s mellette tárgyalja a fél denárral egyenértékű obulust, valamint a denár négyszeresét kitevő garast is. A váltópénzek kibocsátása és forgalmazása terén több esetben összeütközött az uralkodó és a rendek érdeke, részben azért, mert a nyersanyagot szolgáló ezüstöt külföldre vitték, részben pedig azért, mert a hamisított pénzek zavarokat okoztak a pénzforgalomban, illetve erre való hivatkozással I. Ferdinánd nem — vagy csak értékükön aluli átváltással — engedélyezte a magyar ezüstpénzek forgalmát az osztrák örökös tartományokban. A XVI. század első felében a hazai pénzek mellett idegen veretek is felbukkantak, szerepük azonban csak a határmenti területeken lehetett jelentősebb, de ott is háttérbe szorultak a magyarországi pénzfajták mögött.

A XVI. század közepétől több mint száz évet magába foglaló második szakasz fő jellemzőit a területileg szétszregorodott Magyarország pénzverésének Habsburg igények szerinti átférfalására irányuló törekvés, a tallér 1553-ban megkezdett kibocsátása, valamint a magánpénzverés visszaszorulása képezték. E periódusban alakult ki a pénzverés feletti felügyelet későbbi gyakorlata, miszerint a körmöcbányai verde fölött először az alsó-ausztriai, majd az udvari kamara, illetve a kassai és a nagybányai pénzverőhelyek fölött pedig az 1567-ben felállított szepesi kamara rendelkezett. *Huszár Lajos* kiemeli azokat a világgazdasági és egyéb külső tényezőket is, amelyek a királyi Magyarország pénzkibocsátására hatást gyakoroltak. A XVI. század elejétől fellendülő nemzetközi kereskedelem növelte az értékes arany-, valamint a nagy súlyú ezüstpénzek iránti igényt, a felfedezések követően Európába áramló nemesfém-tömeg pedig lehetővé tette ezek nagy mennyiségű előállítását. A XVII. század elején Németországból kiinduló — Kipper kor néven ismeretes — pénzrontás Magyarországon is éreztette hatását, ennél azonban tartósan súlyosabb teherterelt jelentett a lengyel pénzek egész korszakon át megfigyelhető beáramlása. A XVI. század végén Nagybányán

alkalmazták először a pénzverés technikáját nagyban előrevívő hengeres verőtüveket, szélesebb körű elterjedésükre azonban csak a XVII. század második felében került sor.

1552—1657 között tovább folytatódott az aranyforint verése. Éremképét a XVII. század elejétől igyekeztek részben Habsburg mintára átváltoztatni, finomságát azonban megőrizte, és ennek köszönhető, hogy keresettségére révén Lengyelországtól Németalföldre, Észak-Itáliától Skandináviáig a dukátok mintájául szolgált.

Magyarországon 1553-ban indult meg a tallér verése. E nagy formátumú ezüstpénz, amelynek őse a XV. század végén Tirolban tűnt fel, a XVI. század elejétől a csehországi Joachimstalból indult hódító útjára, s hamarosan az egyik legkedveltebb pénzfajtává vált. Hazánkban 1573-tól állandósult a tallérok kibocsátása, 1582-től 1659-ig nyerssúlyuk 28,55 g színsúlyuk pedig 24,98 g volt. *Huszár Lajos* részletesen ismerteti azokat a rendelkezéseket, amelyeknek értelmében többször változott a tallér ezüsttartalma. Az 1620-as évek első felében kulmináló Kipper kor pénzrontása a magyar aranyforintra, illetve a Magyarországon vert tallérokra nem terjedt ki, a váltópénzeket azonban hazánkban is érintette. Az aprópénzek inflálódása következtében mind az aranyforint, mind a tallér árfolyama magasra szökött, teaurálásuk fokozódott. Az 1574-től csökkentett finomságú váltópénzeket kívül — garas, denár, obulus — 1620—1623 között duttikokat is vertek 9 denár értékben. 1625-ben törvényt hoztak az aprópénzek értékének megszilárdítására, s így a XVII. század első harmadától kiegyensúlyozottabbá vált a pénzrendszer egészen a krajcárértékű veretek 1659-ben megkezdődött tömeges kibocsátásáig. A XVII. század második felében a magyar váltópénzek hiánya okozott nehézségeket a pénzforgalomban, a jó minőségű denárokat ugyanis részben török területre, részben pedig Lengyelországba vitték, s helyettük mind több lengyel pénz, 1614 után főként poltura, áramlott Magyarországra. Az 1552—1657 közötti időszakban lényegesen több idegen pénz került a magyarországi pénzforgalomba, ennek okai közül kiemelendő a kereskedelmi kapcsolatok bővülése és a török háborúk miatt Magyarországra irányított külföldi zsoldosok pénzközvetítő szerepe.

A mű második fejezete a pénztörténeti rész, amelyben a szerző többek között a pénzverési súly, a finomság, és a pénzlab elemzését adja. Itt kapott helyet a számítási pénz kérdése, valamint a pénzértékviszonyok taglalása, ez utóbbin belül az aranyforint és a tallér — kitekintéssel a külföldi tallérveretekre is — méltán kapott elsőbbséget és jelentősebb teret a már említett magyar váltópénzeknél. Az idegen váltópénzek közül az alábbiakkal foglalkozik a szerző: aquileai denár, német betzen, cseh weisspfennig, osztrák krajcár; a lengyel pénzek közül: garas, poltura, dutka; a sort az egyéb idegen garasok zárják le.

Önálló fejezetet képez a pénzverdék leírása, amelyben belül szerző az a szándék vezette, hogy a gyér forrásanyag által szűkre szabott keretek között bepillantást nyújtson a pénzverés adminisztrációjába. Ami a pénzverdék számát és működését illeti, *Huszár Lajos* arra a következtetésre jutott, hogy az első korszakot a pénzverdék viszonylag nagy száma és árbeadása, a másodikat pedig a verdék számának csökkentése és zömükben központi irányítása jellemezte. A fontosság és a pénzverés folyamatossága szempontjából Körmöcbánya és Nagybánya kiemelése indokolt. Kassán, Kolozsvárott, Nagyszébenben és Pozsonyban politikai okok következtében csak átmeneti jellegű volt a Habsburg-pénzverés, mindössze 1—2 évig bocsátott ki magyar pénzeket Gvazdansko (Kosztainica), Szomolnok és Wien pénzverdéje, s talán Selmechányán is vertek pénzt a XVI. század vége felé. Szerző végezetül a bizonytalan verdék kérdését érinti.

A mű legerjedelmesebb egységét az éremanyag kritikai leírása képezi. Az egyes típusok ismertetését a szerző úgy oldotta meg, hogy uralkodók szerint csoportosította az aranypénzeket és az ezüstvereteket csökkenő értékük sorrendjében.

A Kiadót is dicséri a képmelléklet, mely a leírt 368 önálló típusból XXIV táblán összesen 274 érme elő- és hátlapjának fényképét tartalmazza.

A képanyagtól függetlenül is gazdagon dokumentált kötet jelentős levéltári és szakirodalmi anyagra épül, megkönnyíti a tájékozódást az is, hogy a rövidítések feloldása megelőzi a terjedelmes jegyzetanyag közlését. Ezen túlmenően célszerű lett volna a felhasznált irodalmat külön könyv-, illetve cikkbibliográfia formájában is csoportosítani, már csak azért is, mert ilyen jellegű összefoglalás még nem áll rendelkezésünkre.

A könyv maradandó eredményeit hangsúlyozva a recenzius különös sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy a kötet sem idegen nyelvű összefoglalóval, sem többnyelvű tartalomjegyzékkel nem rendelkezik. A Kiadó *Huszár Lajos* könyvét elfogadható áron, a nemzetközi színvonalnak megfelelő kiállításban jelentette meg, az idegen nyelvű összefoglaló megkönnyítette volna a kötet elhelyezését határainkon túl is, egyszersmind elősegíthette volna tudományos eredményeink megismertetését és könyvkiadásunk hírnevének öregbítését.

Buza János

SÁRKÖZI ZOLTÁN: AZ ERDÉLYI SZÁSZOK 1848—1849-BEN

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 99 l. + 8 t. [Értekezések a történeti tudományok köréből 74.]

Az erdélyi szászok a történeti Magyarország nemzetiségei között különleges helyzetet foglaltak el. *I. Tóth Zoltán* az egyes nem magyar népek társadalmi struktúrájának vizsgálata alapján a szászokat az ún. teljes társadalmi szerkezetű nemzetiségek közé sorolta, mivel rendelkeztek mind a legalsóbb, kizsákmányolt dolgozó rétegekkel, mind pedig a feudális uralkodóosztály minimumával. Kétségtelen azonban az is, hogy az erdélyi szászok kifelé viszonylag homogén képet mutattak, hiszen „a feudális uralkodóosztály minimuma” alig néhány birtokos nemeset tett ki, mint ahogy a feudális termelési viszonyok hagyományos produkciós bázisát képező jobbágyparasztek száma is jelentéktelen volt. A szászok zöme polgárokból és szabadparasztokból állott. Társadalmi szerkezetük egyedi vonásai mellett különleges helyet foglaltak el a Habsburg-uralom alatti Magyarország politikai struktúrájában is. Évszázados privilégiumokkal körülbástyázott részleges területi autonómiával bírtak, s mint németajkú „polgárnépesség”, a magyar nemességgel szakadatlan sűrűlődszenben lévő bécsi udvartól szövetségesként is megkülönböztetett bánásmódra számíthattak.

Sárközi Zoltán műve folytatása, lezárása annak az évtizedes kutatómunkának, amit a szerző a szászok múltjának szentelt. Előző feldolgozása (*Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában. 1790—1848.* Bp. 1963. 148 l. Értekezések a történeti tudományok köréből 28.), amit az előttünk fekvő munka első kötetének tekinthetünk, már fölvázolta azokat a gazdasági-társadalmi viszonyokat, amelyek az erdélyi szászok reformkori fejlődését meghatározták, azokat a fő vonásokat, amelyek nemzeti tudatát jellemezték. *Sárközi Zoltán* hangsúlyozta, hogy fejlett állattartás és szőlőművelés, magasnak számító terméstartalagok jellemezték a szász mezőgazdaságot, az iskolahálózat tekintetében pedig rendkívüli előnyt alakítottak ki a többi erdélyi nemzettel szemben. Magasszintű volt a szász kézműipar, de máig is nyitott — további kutatások révén tisztázandó — kérdés maradt, vajon a reformkorban már hanyatlak, vagy még virágzik céhesiparuk. S hogy ennek tisztázása nem periferikus jelentőségű kérdés, azt a szász városi polgárság 1848 tavaszi reményeinek, elképzeléseinek megértésénél és megismerésénél mutatkozó nehézségek minden kutató számára nyilvánvalóvá teszik.

Sárközi Zoltán új műve négy részre tagoltan vizsgálja az 1848—49-es forradalom és szabadságharc időszakának szászföldi eseményeit, a bevezetőben pedig röviden jelzi azt az ellentmondást, ami a szász polgárság burzsoá magatartását általában jellemzi, s ami részben az olvasó kezébe adja a szász patríciusok politikai-nemzeti állásfoglalásának kulcsát. Azt jelzi ti. a szerző, hogy ez a polgárság egyszerre burzsoá és „feudális” polgárság. Érdeke a polgári fejlődés jelentős előmozdítása — mert kereskedő-tevékenységét, korai kapitalista jellegű árutermelését segíti. Érdeke ugyanakkor az uralkodói abszolút hatalom fenntartása, mert ez — ha csorbítva is — biztosítja számára feudális eredetű előjogi megőrzését, mintegy gazdaságon kívüli eszközökkel támogatja gazdasági és nemzeti-politikai pozícióit, érezhetően mérsékeli a magyarok és románok gazdasági megerősödéséből adódó konkurencia veszélyeit.

A forradalom sodrában c. fejezetben bemutatja azokat a szász állásfoglalásokat, amelyek az Uniót szorgalmazták, vagy helyeselték. Ez az optimista polgári elem megnyilatkozása volt, amelyik „az eddig nem sejtett észak-amerikai módon” bekövetkező gazdasági felvirágzásra számított (13. l.). Arról azonban nem volt szó, hogy a szászok (akár azok is, akik az uniót elfogadták) ne ragaszkodtak volna bizonyos autonóm jogaik fenntartásához. A szász álláspont alakulása az áprilisi osztrák alkotmány kihirdetésével vett éles fordulatot. A magyar forradalom polgári jogegyenlőséget ígért, de ez erősen összefonódott a magyar nemzeti állam kiépítésére irányuló törekvéssel. A birodalmi alkotmány frázisszerűen ugyan, de állásfoglalt a nemzetiségi egyenjóság mellett. Néhány hét leforgása alatt, ha nem is könnyen, de felülkerekedett az antiunionista tábor, a szász patríciusok — persze a nagyszabeni császári Generalkommando szorgalmazására is — úgy döntöttek, hogy a polgári átalakulás minimumát az udvar is megadta, nemzeti fejlődésükhöz, fennmaradásukhoz, előjogaik őrzéséhez pedig kedvezőbb keret egy német központú birodalom, mint egy magyar nemzeti jellegű, viszonylag önálló történelmi Magyarország. A szerző ismerteti mindazokat a lépéseket, amelyeket a szász vezető politikusok az unió feltételekhez kötése, majd megakadályozása érdekében tettek, továbbá a Királyföldön élő románokkal szemben folytatott közeledési politikát. Ugyanakkor vázolja azokat az ellentéteket is, amelyek a román parasztság és a szász városok között megmutatkoztak, s nem mulasztja el utalni arra, hogy a parasztmozgalmakat szinte minden esetben katonai erővel verték le.

A kritikus nyár c. fejezetben a szász unionisták és antiunionisták utolsó összetűzéseit, a szászok és frankfurti német parlament kapcsolatait, az unióellenes szervezkedéseket valamint a pesti románok és szászok részvételével összeülő unióbizottság működését ismerteti, s bemutatja, hogy az ellenforradalom nyomása alatt hogyan romlik tovább a türelmetlen magyar kormány és az engedményekkel elégedetlen, aulikus hajlamú szász politikusok viszonya. Ismerteti azokat a kezdeményezéseket is, amelyek Szászvárosban és környékén egy román—magyar együttműködés megteremtését célozták.

Az ellenforradalom támadása és a forradalom ellentámadása c. fejezetben a szász nemzetőrség megalakítását, működését és a magyar kormány által elrendelt újoncozás nyomán kibontakozó új ellentéteket ismerteti, fölvezolvva a szászok és a nagyszzebeni román nemzeti komité közötti együttműködést is. Október közepén a szász nemzetőrsek több helyen (Nagyszzeben, Vízakna) leszerelték a magyar nemzetőrséget; a magyar kormány által elmozdított főhadparancsnok létrehozta a Landesverteidigungs-Ausschusst („Országos Védelembizottság”) a császári hadsereg, a szászok és románok képviselőiből, a Szász Nemzeti Egyetem pedig nagy összegű pénzt teremtett elő a szász felkelők felszerelésére. Az első, a császáriak térnyerését hozó hadműveletek nyomán megpróbálták kialakítani egy szász határgrófságot, ami azonban a román önállósodási törekvésekkel való összeütközéshez vezetett. Mivel mind a román, mind pedig a szász nemzeti mozgalom magyarelles törekvései ekkor egybeestek a bécsi udvar törekvéseivel, Bécs óvatos taktikával igyekezett elkerülni azt, hogy akár a szász, akár a román területi-szervezeti kívánások mellett egyértelműen állást foglaljon.

Amikor 1848 végén Bem tábornok megjelent Erdélyben, a szász vezetők Şaguna román püspök segítségével rákényszerítették a román nemzeti komitéra, hogy velük együtt kérjék a határokon túl állomásozó orosz cári csapatok behívását. Bem márciusban elfoglalta Nagyszzeben, s kiáltványában amnesztiát hirdetve felszólította Erdély népeit a testvéri együttműködésre. Kossuth a szászokkal szemben — elsősorban az idegen csapatok behívása miatt — a kemény fellépést követelte, a székekben ostromállapotot rendelt el. Úgy vélte, hogy amnesztia helyett csupán „az amnesztiára való remény nyújtása célirányos” (69. l.) Csányi László kormánybiztos lefoglalta a Szász Nemzeti Egyetem vagyonát, új tisztviselői kart választott, s védelme alatt lassan megindult a konzervatívok által korábban szétvert szász liberálisok újrászerveződése. A szerző ismerteti a rögtönítélő bíróságok júniusig tartó működését is; részletesebben elemzi a neves szász pedagógus, Stephan Ludwig Roth perét, akit Kolozsvárt lázadásért és hazaárulásért, egyébként személyes elfogultságtól nem teljesen mentesen, halálraítéltek és kivégeztek.

A cári intervenció és a végkifejlet c. fejezetben a szerző kísérletet tesz arra, hogy a honvédségben harcoló szászok neveiből összeállítást készítsen, természetesen annak tudatában, hogy az ilyen névsor csupán tájékoztató jellegű lehet. Ugyanabban a fejezetben fölvezolja a szász privilegiumok abszolutizmuskori fokozatos sorvasztását, ami újra jelezte, hogy felszámolásuk kikerülhetetlen. A szászok is úgy érezték, hogy „azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül”. Az egyik kortárs szavaival: „csak rideg katonai kormányzatot, őket a lázadókkal egyformán sújtó ostromállapotot, megtorló politikát, nyomasztó rendőrruralmat kaptak... s mindezt a rend, a nyugalom helyreállításának és a birodalmi egységnek nevében, amelynek mindent föl kell áldozni, tekintet nélkül a jogok, hagyományok, a szükségletek különféleségére.” (93. l.) Ez a fejezet villantja fel, bár távolról sem eléggé hangsúlyozottan, hogy a szász patriciusok („viri circumspecti et prudenti”) 1848—49-ben olyasmit próbáltak védeni a Habsburgokkal kötött szövetségükkel, ami tartósan nem volt védhető. A szerző idézi a *Honvéd c.* lap egykorú számát, amelyik találóan jellemzi a helyzetet: „Aztán mit is vesztenének a szászok? Comest és universitast s a nemzeti pénztárt. Ezt ugyanis elvesztették akkor, midőn földjükön minden polgár egyenlő lett, s Ausztria sem tudta volna sokáig fenntartani.” 1853-ban a bécsi kormány, s végérvényesen 1876-ban Tisza Kálmán kormánya oszlatta fel az autonóm szász területet.

Sárközi Zoltán könyve megírásakor meglehetősen nehéz feladatra vállalkozott. A szászokra vonatkozó forrásanyag — mint a fennmaradt történeti források elég gyakran — egyes vonatkozásokban gazdag, más vonatkozásokban igen szegényes. A forrásanyag hiányaival magyarázható, hogy a szerző jobbára Nagyszzeben és Brassó történetén mutatja be a szászok 1848—49-es politikai fejlődését, s meglehetősen keveset tud mondani Beszterce és környéke életéről. Munkája azonban így is gyarapítja az erdélyi forradalom időszakáról meglévő ismereteinket, segíti, hogy a szász polgárság politikai állásfoglalását a valóságot megközelítő differenciált módon értékeljük.

Sárközi értékeléseiben általában tiszteletreméltó mértéktartással fogalmaz; az elfogultságban bővelkedő forrásanyag és szakirodalom nyomasztó ingerültsége sem egyik, sem másik irányban nem hat a szerzőre. Nem mentes azonban ő sem attól a szemlélettől, amely a történeti ítéletalkotás keretei közé egy kissé a bírósági ítélezés eljárás módját is beereszti. Gondolok itt arra, hogy dátumszerűen igyekezik megragadni az „ellenforradalom kezdeti

időpontját" (65. l.), „megbocsájthatatlan bűnnek” tekinti azt, amit a kortársak ugyan joggal tekintettek annak, ti. a cári csapatok behívását, ami azonban a történész számára csak harmadsorban „bűn”, elsősorban történetileg értékelhető megalapozott, következetes, politikai célszerűségtől diktált lépés. Mintegy újratárgyalja Stephan Ludwig Roth perét, „mert véres árnyéka évtizedekig útjában állt a magyarok és a szász nemzetiség közötti közeledésnek” (78. l.), megfélemlítve arról, hogy az ilyen „árnyékok” — ha egyáltalán útjában állhatnak valaminek — csak addig maradnak meg, ameddig mögöttük nagyon is valóságos érdekek állnak, ameddig valóságos ellentétek torz kifejezői lehetnek. De addig megmaradnak, s eltűnésüket nem a dolgokat magyarázó történeti elemzéstől, hanem a dolgokat megváltoztató történeti fejlődéstől remélhetni. Ugyanígy kevésbé tűnik történetinek a Nagyszében pecsétjében szereplő „ad retinendam coronam” felirathoz fűzött magyarázat. (81. l.) A szászok 1224-es kiváltságlevelében — innen a latin részlet — benne van, hogy az uralkodónak hűséggel tartoznak; a szerző tehát mintegy megrója őket, mert 1848-ban a magyar alkotmányos királyság ellen támadtak. Függetlenül attól, hogy a történész mennyire kérheti számon a vizsgálati tárgyát képező rétegeken egy hat évszázados „rendelet” betartását, a megrovás jogossága logikailag is kétségbevonható, hiszen az „alkotmányos királyság” intézménye maga is már a királyi hatalom elleni polgári támadás eredménye. S ha még a trónfosztásra is gondolunk... Ugyancsak ebbe a hűség-hütlenség gondolatkörbe tartozik az — a munka felfogásától egyébként erősen eltérő — fogalmazás, amikor Bemet „túlságosan nagylelkű tábornoknak” nevezi, aki iránt „a szászok azonban hálátlannak mutatkoztak” (88. l.)

Külön érdeme a munkának, hogy az erdélyi szászok és a románok közötti kapcsolatokat — ahogy a fülszöveg is mondja — a forradalom és ellenforradalom pólusai közé állítva mutatja be. Kár, hogy a szerző nem fordított nagyobb gondot a román nevek, helynevek helyesírására, mint ahogy fülösleges volt kétes etimologizálásba bocsátkoznia (73. l.), vagy egy jelentéktelen lap egyetlen cikke alapján Brúz Lajos román részről történt későbbi megbecsülésére következtetnie. Végül rejtély marad, miért írja Bem tábornok nevét következetesen *József Bem-nek*?

Összegezésként elmondhatjuk, hogy Sárközi Zoltán könyve a hazai nemzetiségtörténeti kutatás újabb értékes darabja; olyan, jórészt homályban maradt fejlődésvonalat világít meg, amelynek megértése az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc története, az erdélyi nemzetiségi kérdés további alakulásának kutatása szempontjából is elengedhetetlenül szükséges. Kár, hogy a szerző kutatási eredményeit nem nagyobb terjedelmű, több részletre kitérő munkában tette közzé.

Szász Zoltán

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. IX. 2. — Terjedelem: 14 (A/5) ív

75.2248 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ÚJABB EREDMÉNYEIRŐL
tájékoztatnak az Akadémiai Kiadó folyóiratai

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE	Évi előfizetési ára
Főszerkesztő: HOFMANN TAMÁS Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	56,— Ft
ARCHAEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ	
Szerkeszti: FÜLEP FERENC Megjelenik évente egy kötet 2 füzetben	50,— Ft
ETHNOGRAPHIA	
Szerkeszti: HOFER TAMÁS Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	56,— Ft
MAGYAR PEDAGÓGIA	
Főszerkesztő: NAGY SÁNDOR Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	40,— Ft
MAGYAR PSZICHOLÓGIAI SZEMLE	
Felelős szerkesztő: POPPER PÉTER Megjelenik évente egy kötet 6 füzetben	80,— Ft
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI	
Szerkeszti: MÁTRAI LÁSZLÓ Megjelenik évente egy kötet 3 füzetben	40,— Ft
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESÍTŐ	
Szerkeszti: POGÁNY Ö. GÁBOR Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	100,— Ft
SZÁZADOK	
A szerkesztő bizottság elnöke: ZSIGMOND LÁSZLÓ Felelős szerkesztő: PAMLÉNYI ERVIN Megjelenik évente egy kötet 6 füzetben	
SZOCIOLÓGIA	
Főszerkesztő: MOLNÁR LÁSZLÓ Megjelenik egy kötet 4 füzetben	80,— Ft
TÖRTÉNELMI SZEMLE	
Felelős szerkesztő: RÁNKI GYÖRGY Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	44,— Ft

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1363 Budapest Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.)

A FÖLD- ÉS Bányászati Tudományok Kutatási Eredményei

az Akadémiai Kiadónál megjelenő folyóiratokban

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézetének folyóirata

Főszerkesztő: MAROSI SÁNDOR

Legújabb kutatási eredmények a természetföldrajz és gazdaságföldrajz, a természeti adottságok, az ipar és mezőgazdaság területi elhelyezkedése, a települések és a népesség problémáival kapcsolatban.

Megjelenik évente egy kötet, 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 44,— Ft

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata

Főszerkesztő: PÉCSI MÁRTON

A gazdagon illusztrált folyóirat tanulmányai kiterjednek a természeti és gazdasági földrajz különböző ágazataira (felszínföldrajz, éghajlat, vízrajz, talaj, növényzet stb.), továbbá az egyes országok regionális és egyéb földrajzi tárgyköreinek összefoglaló ismertetésére.

Megjelenik évente egy kötet, 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 36,— Ft

FÖLDTANI KÖZLÖNY

A Magyar Földtani Társulat folyóirata

Felelős szerkesztő: DANK VIKTOR

Tanulmányok az általános, rétegtani és tektonikai földtan, az ásványtan és paleontológia tárgyköréből.

Megjelenik évente egy kötet, 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 40,— Ft

GEONÓMIA ÉS Bányászat

A Magyar Tudományos Akadémia Föld- és Bányászati Tudományok Osztályának közleményei

Főszerkesztő: SZÁDECZKY-KARDOSS ELEMÉR

A földtudományok nemzetközi és hazai kutatási eredményeinek ismertetése, tudósítások a tudományos intézetekben, bizottságokban végzett munkákról.

Megjelenik évente egy kötet, 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 60,— Ft

A LEGFRISSEBB EREDMÉNYEKRŐL TÁJÉKOZTATNAK **az Akadémiai Kiadónál megjelenő közgazdasági és jog-** **tudományi folyóiratok**

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
 Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata
 Főszerkesztő: SZABÓ IMRE

Kutatási eredmények és tájékoztatás az állam- és jogelmélet, a nemzetközi jog, a büntetőjog, az alkotmányjog és az igazgatási jog területéről.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben • Évi előfizetési díj: 80,— Ft

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
 Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közleményei
 Szerkeszti: EÖRSI GYULA

Áttekintés és tájékoztatás az Osztály munkájáról, előadásain, konferenciáin elhangzott kérdésekről, értekezések a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia területéről.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben • Évi előfizetési díj: 40,— Ft

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia
 Közgazdaságtudományi Bizottságának folyóirata
 Főszerkesztő: ZSARNÓCZAI SÁNDOR

Tanulmányok a közgazdaság, az ipar, a mezőgazdaság, a bel- és külkereskedelem, a tervgazdálkodás és a világgazdaság időszerű problémáiról. Tájékoztató a magyar és külföldi szakirodalomról.

Megjelenik havonta • Évi előfizetési díj: 132,— Ft

SZIGMA

Matematikai közgazdasági folyóirat
 Szerkeszti: MARTOS BÉLA

Tájékoztató azokról a bel- és külföldi matematikai módszerekről, melyek a közgazdaság területén alkalmazhatók.

Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben • Évi előfizetési díj: 40,— Ft

Előfizethetők: az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.)

Ara: 30,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

FELSZABADULÁSUNK 30. ÉVFORDULÓJÁRA

<i>Szakács Sándor: A magyar—szovjet gazdasági és tudományos műszaki kapcsolatok történetéhez</i>	177
Tudományos ülészak hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából	207

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKOK

Tudományos emlékülés Károlyi Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából	239
Tudományos emlékülés Fülep Lajos születésének 90. évfordulója alkalmából	295

OSZTÁLYUNK ÉLETÉBŐL

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1974. évi tevékenységéről	301
Nívódíjasunk	321
Recenziók	327

Megjelent: 1976. I. 20.

Index: 26.502